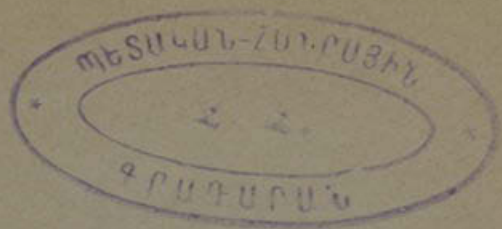

111

Душаръ нурънелъ буелъ
Шипте нурънурънелъ

1878

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Բ. ՆՈՐ ԾԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

199-682

891.99.09 (075)

2-34 *Quapp hoo Yeej mat G.*

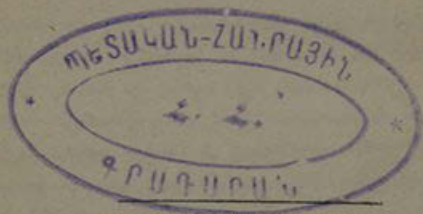
Uy.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՊՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊԵՏՈՒՍՄԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՅ

Բ. ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

1878

5885

Գրուածքիս առաջին մասը 1865էն 'ի վեր
հրատարակուած է:

Ինչպէս անոր, ասանկ ալ այս երկրորդիս,
մամլոյ լոյս տեսնելը՝ ոչ այնչափ իր արժէքն,
որչափ քանի մը բարեւեր բարեկամաց ստիպ-
մունքն, կրնանք ըսել՝ նաև սագտանքն եղած է:

Այդ աղետախոհ և կարեկից անձանց՝ հրա-
պարակաւ մեր շնորհակալութիւնը յայտնելու
ատեննիս ալ, չենք կրնար ընթերցողաց չճշեցը-
նել, ինչ որ արդէն մեր համոզմունքն է, թէ հա-
մառօտ երկասիրութեանս նպատակն ու վախ-
ճանը՝ գրքուկիս առաջին երեսէն յայտնի է. —
ազգային վարժարանաց և ուսումնասէր մանկու-
թեան կարօտութիւնն ու օգուտը:

Այսպիսի անկեղծ խոստովանութեան մը առ-
ջև, կը սիրենք կարծել թէ քննադատք՝ եթէ
գտնուին, աւելի ներողամիտ պիտի երևնան, ե-
թէ իրենց փափաքանաց և հմտութեան համա-
ձայն և արժանաւոր չգտնեն զայն: Ճակատը
միայն կարգալով, պիտի խմանան թէ իրենց հա-
մար յօրինուած չէ:

Սահայն բարեբաղդ պիտի սեպուինք էթէ մեր
այս որպիսի և իցէ գրուածքովն ալ՝ ընդար-
ձակագոյն ասպարէզ մը բացած ըլլանք այլոց
հմտագունից, ժամանակիս գիտութեան և տե-
ղեկութեանց համեմատ և ոճով՝ ազգային հին և
նոր մատենագրութեան վրայ երկասիրելու :

Մեր քանի մը տեսութիւնք և գատմունք, որ-
չափ ալ ջանացեր ենք աւելի հետևող երևնալ
այլոց քան նոր կարծիք յայանել, հարկ չէ ըսել
թէ միշտ անձնական կը մնան :

Յ Ա. Ն Կ

- Ա. Ընդհանուր տեսութիւն մեր նոր մատենագրութեան վրայ . 1
- Բ. Հայերէն գրաբար լեզու (ԺԴ-ԺԸ դար) . 45
- Գ. Աշխարհիկ կամ Նոր լեզու . 56
- Դ. Արևմտեան ազգեցութիւն հայկական նոր մատենագրութեան մէջ . 101
- Ռուբինեան գիւանագիրք . 107
- Օրինագիրք . 120
- Ե. Պատմիչք . 126
- Ստեփանոս Ուռալէեան . 128
- Հեթում պատմիչ . 142
- Մաղաքիա Աբեղայ . 149
- Մխիթար Այրիվանեցի . 154
- Ներսէս Պաղոն կամ Պալինեց . 159
- Թովմա Մեծոփեցի . 162
- Աբրահամ Անկիւրացի . 169
- Աւաբէլ Բաղիշեցի . 169
- Զաքարիա Վաղարշապատեցի . 171
- Աւաբէլ Գավրիժեցի . 172
- Զաքարիա Սարկաւազ . 179

- Արրահամ Կրետացի . 184
- Զ. Վարդապետականք . 187
- Մխիթար Սասունցի . 189
- Եսայի Նչեցի . 191
- Միաբանասիրաց դպրոց . 194
- Բարթողիմէոս Բոնոնիացի . 197
- Յովհաննէս Քոնեցի . 199
- Մխիթար Ապարանեցի . 210
- Գրիգոր Տաթեւացի . 212
- Գէորգ Երզնկացի . 219
- Յովհաննէս Գոլոտենց կամ Կոլոտիկ . 219
- Տիրատուր Վարդապետ . 220
- Վանորայք նոր Հայաստանի մէջ . 220
- Գրիգոր Խլաթեցի կամ Մերենց . 252
- Առաքել Սիւնեցի . 232
- Կիրակոս Երզնկացի . 232
- Սիմէոն Գառնեցի . 232
- Կոստանդին Ե կաթողիկոս . 232
- Գրիգոր Աղթամարցի . 232
- Ստեփանոս Սալմաստեցի . 232
- Մլէքայէլ Սեբաստացի . 233
- Ղուկաս Կեղեցի . 233
- Գրիգոր Բարերդացի . 233
- Ներսէս Մոկացի . 233
- Ստեփանոս Աբեղայ . 233
- Մովսէս Սիւնեցի . 233
- Մէլքիսէթ Վժանեցի . 233
- Փիլիպպոս Աղբակացի . 233
- Է. Բանաստեղծութիւն . 234
- Հեթում Բ Ռուբինեան . 235
- Ստեփանոս Ուսպեղեան . 245

- Խաչատուր Կեչառուեցի . 248
 Առաքել Սիւնեցի . 249
 Առաքել Բաղիշեցի . 250
 Սիմէոն Ասպարանեցի . 250
 Աղգային երգիչք . 251
 Դաւթակ . 259
 Յովհաննէս Թլկուրանցի . 262
 Վիպասանք և գուսանք . 266
 Նոր աղգային երգիչք . 269
 Ը . Հայկական տպագրութիւն . 274
 Արգար Եւդոկիացի . 274
 Սուլթանշահ . 299
 Յովհաննէս Տէրզնցի . 281
 Յովհաննէս Քարմատանենց . 285
 Գրիգոր Կեսարացի . 286
 Յովհաննէս Անկիւրացի . 288
 Պովիս Յովհաննէս . 289
 Պարպոն Միքայէլ . 290
 Թադէոս Համազասպեան . 290
 Նահապետ Գուշնազար . 292
 Մխիթար Աբբահայր . 295
 Կեսարացի Խաչատուր . 295
 Մատթէոս Մարեցի . 296
 Ոսկան վարդապետ . 298
 Տպարանք 'ի Փարիզ . 305
 Տպարան 'ի Մարսէյլ . 306
 Մատթէոս Վանանդեցի . 324
 Թովմաս Վանանդեցի . 327
 Ղուկաս Վանանդեցի . 328
 Տիմոթէոս Եպիսկոպոս Փռնուկ . 329
 Երեմիա Չէլէպի . 332

- Գրիգոր Մարտուանեցի . 353
 Սարգիս և Մարտիրոս . 354
 Բարսեղ և Յակոբ Աբրաստացիք . 355
 Ստեփանոս Պետրոսեան . 356
 Աբրահամ (Պոլսեցի) . 356
 Մատթէոս Պալատեցի . 357
 Վիկիէ Գաղղիացի . 358
 Մարկոս Զմեռնացի . 359
 Սիմէոն կաթողիկոս . 361
 Յակոբ Շամիրեան . 363
 Յարուժիւն Շիրազեցի . 365
 Մխիթարեանք 'ի Թրեսա և 'ի Վիէննա . 366
 Գրիգոր Խալզարենց . 367
 Յովսէփ Արղուժեանց . 368
 Գէորգ Արծրունի . 369
 Յովսէփ Յովհաննիսեան . 370
 Աբրովէ վարդապետ Կարնեցի . 370
 Լազարեանք . 370
 Ղուլեան և Շահմուրատեան . 370
 Պատկանեան . 371
 Էնֆիաճեանք . 371
 Թ . Հայ գաղթականութիւնք . 373
 Լէհաստան . 375
 Ստեփանոս Լէհացի . 376
 Ստեփանոս Ռոչքեան . 377
 Վարդան Յովնանեան . 377
 Զուղա . 378
 Խաչատուր Կեսարացի . 378
 Դաւիթ Զուղայեցի . 379
 Սիմէոն Զուղայեցի . 379
 Յովհաննէս վարդապետ . 381

Ստեփանոս Եպիսկոպոս Ջուղայեցի . 373

Աստուածատուր Եպիսկոպոս

Խաչատուր Ջուղայեցի . 373

Միքայէլ վարդապետ Երաժիշտ . 373

Յովսէփ քահանայ Ժամանակագիր . 373

Հնդկային գաղթականութիւն . 377

Գաղթականութիւն յԻտալիա . 370

Խաչատուր վարդապետ Կարնեցի . 380

Ժ. Մխիթար Աբբայ . 383

Մխիթարեանք 'ի Վէնետիկ և 'ի Վիեննա . 394

ԺԱ. Հայ Բառագիրք . 403

Գէորգ Մեղրեցի . 406

Ռիվոլա Փրանկիսկոս . 407

Աստուածատուր Ներսիսովիչ . 407

Երեմիա վարդապետ . 407

Լաբրոզ Հոլանտացի . 408

Աբրոտեր Յ. Յովակիմ . 409

Բառագիրք Հայոց (Փարիզ) . 409

Յովհաննէս Ամասիացի . 400

Ստեփանոս Ռոչքեան . 410

Մխիթար Աբբայ . 411

Յ. Մկրտիչ վարդապետ Լատին . 413

Վիլլաֆորա Գարրիէլ . 413

Լուուէ Սիմոն . 416

Աւետիքեան Գ. Սիւրմէլեան Խ .

և Մ. Աւգերեան վարդապետք 420

Զախջախեան Մանուէլ Վ . 420

ԺԲ. Հայ քերականութիւններ . 422

Կալանոս Կղեմէս

Ռիվոլա Փրանկիսկոս . 424

Ոսկան վարդապետ Երեւանեցի . 424

Հողով Յովհաննէս վարդապետ 423

Սիմէոն Զուղայեցի . 426

Մխիթար Աբբայ . 426

Պաղտասար Դպիր . 427

Զամէկան Մեքայէլ Վ . 428

Աւետիքեան Գաբրիէլ Վ . 429

Սալանթեան Մեքայէլ Վ . 450

Զալըխեան Վրթանէս Վ . 451

Փէշարմալճեան Գրիգոր . 451

Բագրատունի Արսէն Վ . 452

Փափաղեան Յ . Պ . 453

Գարագաշ Ա . Մ . 455

Զրպետ Յ . Շահան . 454

Աւգերեան Յարութիւն Վ . 455

Բժշկեան Մինաս Վ . 456

Պելոտ Գաղղիացի . 456

Փէթերմանն Գերմանացի . 456

ԺԳ. Ութնտասներորդ դար

— Աստուածաբանական ուսումն . 458

Գիւլէր Ագոնց արքեպիսկոպոս . 459

Զամէկան Մեքայէլ Վ . 459

Աւետիքեան Գաբրիէլ Վ . 459

Աւգերեան Մկրտիչ Վ . 440

Աղէքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոս . 441

Մրգուզ Յովհաննէս . 441

Գաշտեցի Ստեփանոս , 441

Զահեցի Ղազար . 441

Կողոտ Յովհաննէս . 441

Նալեան Յակոբ . 441

— Պատմական ուսումն . 441

Քէօմիւրճեան Երեմիա Զէլէպի . 441

- Ճէվահիրճեան Մաղաքիա . 444
 Աւետիք երէց . 444
 Չամչեան Միքայէլ Վ. 444
 — Բանաստեղծութիւն . 447
 Ինճիճեան Ղուկաս Վ. 450
 Աւետիքեան Գաբրիէլ Վ. 450
 Չախջախեան Մանուէլ Վ. 451
 Թովմաճան Եղիա Վ. 452
 Միրզայեան Յովհան Վանանդեցի . 452
 Փէշարմալճեան Գրիգոր . 455
 Բագրատունի Արսէն Վ. 455
 Հիւրմիւզ Եգուարդ արքեպիսկոպոս . 461
 Նալպանտեան . 462
 Պէշիքթաշէեան Մ . 462
 Դուրեան . 462
 ԺԴ. Մեր դարը . 463
 Դաստիարակութիւն . 464
 Ազգային լրագրութիւն . 468
 Ազգային մամուլ . 505

ՊՍՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Դ Պ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
ՄԵՐ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Չորեքտասաներորդ դարուն սկիզբը՝ երկար ատեն, ու այլ և այլ դժնդակ ու դժուարին հանգամանաց մէջ կանգուն մընացած Հայաստանի քաղաքական իշխանութեան ճգնաժամը հասած է: Չորս կողմէն ՚ի թշնամեաց պաշարեալ, անոնց աչքն ու ղէնքը իր վրայէն անբաժան ունեցող Հայաստանը, ներքին պառակտմանց ու ընտանի անմիաբանութեանց ալ ենթակայ ըլլալու դժբաղդ վիճակին մէջ կը գտնուի:

Այլ անկէ՛ ետքը ո՛ր և իցէ՛ յարձակմունք և սպատերազմ՝ անոր վերահաս անկումը կը փութացընեն :

Այսպիսի քաղաքական վիճակի մէջ գըտնուող ազգի մը մատենագրութիւնը՝ տարակոյս չկայ որ ծաղկեալ ու բարգաւաճ կերտարանրի մը տակ ալ չիկրնար մեղներկայանալ : Ասան դի ինչպէս ամեն ազգի՝ ասանկ ալ մեր մատենագրութեան կեանքը, սնունդն ու բարգաւաճանքը՝ քաղաքական վիճակին ընթացիցը հետ համաձայն ու համաքայլ է :

Այսպէս, թողլով ուրիշ դանազան ազգերը, տեսանք որ Արտաշիսի խաղաղ ու բարգաւաճ թագաւորութեանը ժամանակ՝ կը սկսին ընդարձակիլ և ծաղկիլ դիտութիւնք . Առաւելապէս օրերն ալ մեր ոսկեդարը կ'ընծայեն : Ար յաճախեն դպրոցք, կը խրախուսին հանճարք, սկզբնազիր և թարգմանուած երկասիրութիւնք՝ գեղեցկութեան, պերճութեան և իր փառաց վերջին ծայրը կը հասցընեն լեզուն : Բայց երբ յանակնկալս՝ անոր թագաւորական դաւազանը՝ գրեթէ իր ձեռացը մէջ խորտակելով կը փչրի, երբ իրեն օժանդակ ու նեցուկ կայնող հայրապետական մականը՝ անարժաններու ժառանգութիւն կը մնայ, երբ կը վրդովի խաղաղութիւն, ու մահահոտ սուսերք կը սկսին շողալ ու արեամբ ներկանիլ, մէկէնիմէկ մատենագրութիւնն ալ իր նախկին փայլն ու սպայծառութիւնը կը

կորսնցընէ, և հինգերորդ՝ փառաւոր ու բարգաւաճ դար մը, իրեն ամենեւին աննման վեցերորդ մը կ'երեցընէ, յորում գրեթէ կը լռեն դպրութիւնք, և յորում նշանաւոր սեպուած քանի մը անձանց գրուածոցն ալ գրոյմը՝ ժամանակին թշուառութեանցը, և քաղաքական իշխանութեան աղքատութեան յայտարար և անտարակուսելի նշանները կ'ըլլան:

Ասանկ ալ Բագրատունի և Ռուրիներան թագաւորաց՝ ամենէն աւելի բարգաւաճ ժամանակները՝ նշանաւոր ու ծաղկած են ՚ի մատենագրութեան:

Բայց երբ Ռուրիներան իշխանութիւնը անդադար յարձակմանց և թշնամութեանց նպատակ ըլլալով, անոնց հետեանք ներքին ու ընտանի երկպառակութիւնք ալ կը սկսին փութացընել անոր կործանումը, երբ ալ լռած են Շնորհալին ու իրեն արժանաւոր ժառանգքն և յաջորդք ՚ի սրբութեան և ՚ի գիտութեան, և ընդհանրապէս բոլոր աշխարհին վրայ ծանրացած աղէտք՝ և ոչ իսկ ժամանակ կը ձգեն ուսմանց սարապելու, այնուհետեւ բոլորովին անկման վիճակի մը մէջ կ'իյնայ մատենագրականը:

*
* *
*

Արտաքին և անընդհատ պատերազմունք այնչափ դժնդակ ահաւոր ազդեցութիւն ըրած էին Հայաստանի բնակչաց վրայ, որ

շատերը մտադիւրութեամբ կը հեռանային իրենց հայրենի երկրէն, և հոն կորսնցուցած՝ ու միւսանգամ ձեռք ձգելէն յուսահատ՝ խաղաղութիւնը, հեռաւոր երկիրներու մէջ կը փնտռէին: Ասիկայ է որ գաղթականութեան սկիզբն երեցուցած է 'ի Հայաստան:

Գաղթականութիւն մը կրնայ օգտակար ըլլալ թէ՛ գաղթողին և թէ՛ այն երկրին յորում կը հաստատուի. բայց խաղաղութեան, հանգստութեան ժամանակաց մէջ փնտռելու է այդ օգուտը: Բռնաւորներու սուրբէն և 'ի հրոյ, յաղքատութենէ և 'ի սրածութեանց հալածեալ ժողովուրդ մը՝ հազիւ ժամանակ և պարապ կ'ունենար իր ամենէն աւելի սիրելիքն ապահովցընել հոն՝ ուր կը տեսնէր դադարեալ լռեալ թշնամւոյն սուրն ու արհաւիրքը: Եւ թէպէտ անտարակոյս է հայրենեաց քաղցրութիւնն, բայց անոր մէջ փնտռուած ու չգտնուած հանգարտութիւնն երբ յաջողի գտնել ուրիշ տեղ, նոյն իսկ հայրենեաց քաղցրութեան յիշատակը կը մոռցուի:

Այս նորութեանց առջև՝ ամեն բանէ աւելի փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար լեզուն:

Հայերէնը՝ որ տասը դար դրաւորական հարստութեամբ երբեմն պայծառացեր ու փառաւորուեր, և երբեմն ալ անչքութեան կամ նկնութեան մէջ ինկած էր, նոյն լե-

զուն խօսող ազգին հետ կը հեռանար իր կեդրոնէն, ու այլ և այլ ազգերու և իշխանութեանց հետ խառնուելով, ալ այնուհետև յարատև անկման ու տկարանալու վիճակին մէջ պիտի իյնար ՚ի հարկէ:

Աս փոփոխութիւնը՝ արդէն Ռուբինեանց թագաւորութեանը ժամանակէն սկսած էր զգալի ըլլալ: Տարակոյս չկայ որ մեր հին նախնեաց ժամանակն ալ պէտք էր որ ուրիշ եղած ըլլար գրաւոր լեզուն, և ուրիշ խօսուածը. բայց խօսակցութեան լեզուն գրաւորականին հետ խառնելը՝ մեր չորրորդ հարստութեան՝ Ռուբինեանց ժամանակէն սկսած ու գրեթէ սովորական եղած է. մանաւանդ այն դարերուն մէջ երևցած մատենագրաց ձեռքով՝ որոնք չէին ունեցած ոչ ժամանակ և ոչ պատեհութիւն իրենց նախնեաց լեզուին հմտանալու, և ուրիշ կողմանէ ալ ստիպուած՝ կամ իրենց ժամանակաց անցքերն ՚ի գիր անցընելու, կամ ազգին մտաւոր և հոգեկան օգտին համար աշխատելու:

Ռերեմն գրաւոր լեզուին աշխարհիկ լեզուի հետ խառնուելուն գլխաւոր դարագլուխը հարկ է որ սեպենք Ռուբինեանց իշխանութեան վերջին կէսը, կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ այն ատենուան ընծայենք հայերէն աշխարհիկ լեզուին աւելի ընդհանուր գործածութիւնը:

Ի՞նչ կերպարանք՝ կամ գլխաւոր յատկութիւն ունէր այն ատենուան աշխարհաբարը:

Լեզու մը՝ որ գրութեանց համար սահմանուած է, երբ գրքէ դուրս և ռամիկ ժողովրդեան բերանն իյնալով լեզու կը ձևանայ, — բայց առանց ունենալու իր հաստատուն կանոններն ու քերականական ճշգրութիւններն, — այն լեզուն՝ փոխանակ օր օրուան վրայ պայծառանալու, միշտ յետախաղաց վիճակի մը մէջ է: Ասանկ դիրք մը ունեցած է նաև մեր լեզուն. գրքերէ դուրս և ժողովրդեան բերանը, — հայրենիք, ազգութիւն և ինքնօրինութիւն չունեցող ժողովրդեան մը —, այն լեզուն անկարելի է որ հայրենեաց և ազգութեան իսկատիպ դրոշմն ունենայ. հարկ է որ հայրենեաց մէջ մնայ ազքատ լեզու մը, իսկ հայրենիքէն դուրս՝ օտար լեզուի մը հետ խառնուած հարստութիւն մը ունենայ, որ և այն ոչ ինչ նուազ է քան զազգատութիւն:

Բայց ասոր ալ քաղաքական պատճառներ կան:

Արևմտեան ազգերը խաչակրութեամբ կը ծանօթանան Հայաստանի: Այն քաղաքական ծանօթութիւնն կ'ունենայ նաև Հայոց կրօնական սկզբանց և ինչուան լեզուին վրայ ալ ազդեցութիւն մը: Եւրոպացի թագաւորաց և իշխանաց հետ տեսութիւն ու բարեկամութիւն ընող Հայաստանի թագաւորներն՝ իրենց արքունեաց բանակին և աշխարհին մէջ կ'առնուն ՚ի փոխ անոնց սովորութիւններն, պատուանուններն, պաշտամունքը և ինչուան նաև լեզուն: Այն ա-

տեններն և իրենց թեւագրութեամբը գըրուած այլ և այլ արքունի հրովարտականք՝ կը բովանդակեն զանազան գաղղիական, լատին և ինչուան գերմանական բառեր :

Ասանկով օտար ազգեցութիւն մը կը սկսի տիրանալ ու զօրանալ հայկական լեզուին վրայ : Բարբառոյ ազաւազութիւն մը կը սկսի, թէպէտ և բարեկարգութեան նպատակաւ ու թագաւորաց ձեռքով և իշխանութեամբ մտած :

Սակայն հարկ է խոստովանիլը՝ թէ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ որչափ ալ կը սկսի աշխարհիկ լեզուն ծաւալիլ և ընդհանուր ըլլալ, ու այլ և այլ գաւառաց կամ գաղթականութեանց համեմատ ձեռք կերպարանք առնուլ, սակայն գրարարի ու սուսն ալ դեռ բոլորովին անհետացած չէ : Երեքտասաներորդ դարուն չորեքտասանին անցքը՝ չէր կրնար մէկէնիմէկ այդ կարգէ դուրս փոփոխութիւնն ընել. ուստի և ՚ի հարկէ կը մնային դեռ ևս վարժարանք և վարդապետք՝ յորս ժամանակին ու անձանց տեղեկութեան և հմտութեանը տանելուն չափ՝ նախնի լեզուին ուսումը կ'աւանդուէր. ու կը դանուէին, թէպէտ և սակաւաւորք, որ անոր պարապին : Արօնական համոզմանց տարբերութիւնն՝ ուսումնականին վրայ ալ ազգեցութիւն կ'ընէր, ու այլ և այլ գասակարգութիւն և վարժարաններ կը կազմէին Տաթևացին և Քոնեցին. և ինչպէս սուսջինը՝ ասանկ ալ իրեն նախան-

ձորղը, ունէին իրենց հետևողք, ու զանոնք բազմացընել կը փութային: Աս նպատակին հասնելու համար՝ հարկ էր վարժարաններ բանալ, հոն ժողովել իրենց կուսակիցքն, և իրենց հողւոյն ու սկզբանցն հետնաւ ուսումն ալ աւանդել: Այսպէս Քրոնեցին և իր համախոհքն բաւական չէին սեպեր իրենց ՚ի Մարաղա բնակութիւնն և հոն ունեցած դպրոցներն, այլ հարկ կը սեպէին տարածուիլ ընդարձակուիլ ՚ի Նախիջևան, ՚ի Սուլթանիէ և մինչև ՚ի Տիֆլիս և ՚ի Խրիմ: Նմանապէս Տաթևեանք ալ ոչ միայն Սիւնեաց Ստաթևու վանքին մէջ ուսմանց կը պարապէին, այլ նաև նոյն դաւառին մէջ Գայլեծոր կամ Գլաձոր վանքն ունէին, զոր վարդան աշխարհադիր « աթոռ և վարժարան սուրբ վարդապետաց մերոց » կը կոչէ, և զոր փառաւորեցին Ներսէս Մոկացի և Եոսայի Նչեցի, և այս վերջնոյս աշակերտող վարդապետաց թիւը 565ի հասած կ'աւանդեն: Նոյնպէս ալ Որոտնեցին կը վարդապետէր յԱպրակունիս Սիւնեաց, Բարսեղ վարդապետ ՚ի Մաշկեւորի վանս, և այլն:

*
*
*

Չորեքտասաներորդ դարուն առաջին կէսը՝ աւելի մտադրութեան արժանաւոր է հայերէն լեզուի յստակութեան նկատմամբ: Այն ժամանակին կը ծաղկէր Նչեցին:

իր ժամանակակիցաց յուզմանցը և տարածայնութեանց անծանօթ կամ անմասն, մէկ կողմանէ իր աշակերտացը կրթութեան, և միւս կողմանէ ալ գրաւորական զբաղմանց կը պարասէր. և կարծես թէ գուշակելով այն անկումը՝ ուր գահավէժ պիտի դիմէր լեզուն քիչ ատենէն, անոր դարմանը կը մտածէր, կամ զէթ հեռացընել կը ջանար այն վտանգը, Յովհաննու Երզնկացւոյն նման քերականութեան և անոր մեկնութեանցը զբաղելով կամ զբաղեցընելով: Ինչպէս Եսայեայ սրտին՝ ասանկ ալ ուսմանց և հոգւոյն հետևող կ'երևնան Յովհաննէս Գանձակեցի, Մխիթար Այրիվանեցի և ուրիշ մէկքանիներ: Ասոնք առանց դարմանալի հանձար մը ունենալու, որ յատուկ է մեծ մատենագրաց, բաւական կը սեպէին աւանդապահ ըլլալ այն լեզուին գեղեցկութեանը, որուն՝ ինչպէս քիչ մը առաջ յիշեցինք, անտարակոյս կը նկատէին անկումը, եթէ իրենց նման հայրենասէր լեզուասիրաց ջանքն ու փոյթը անոր նեցուկ ու պահապան չըլլար:

Այն ատեններն կ'երևնար Բարթուղիմէոս Բոնոնիացի:

Յովհաննէս ԻԲ Հոովմայ սրբազան հայրապետին հրամանաւն ու յանձնարարութեամբ՝ առաքելական պաշտամամբ կը հասնէր ՚ի Պարսից աշխարհն և ՚ի Հայոց (1316): Ինքն Լատին ազգաւ՝ անծանօթ էր հայերենի. բայց այն աշխարհին օգտակար ըլլալու

Համար, — վասն զի այս նախատակաւ կը խաւրուէր, — հարկ էր անոնց լեզուն ալ սորվիլ: Մարաղայ կողմերը վանք մը շինելով, իր ուսմամբն ու բարի վարուք ամենուն սէրն ու մեծարանքը կը գրաւէր. մինչև ինքն վարդապետն Եսայի լսելով ու զարմանալով անոր համբաւոյն վրայ, կը յղէր առ նա իւր աշակերտը զՅովհան Քանեցի, որպէս զի ստոյգ տեղեկութիւն մը բերէ իւրեն: Քանեցին կ'երթար, ու գրեթէ համբաւէն աւելի զինքը մեծարանաց և յարգանաց արժանաւոր տեսնելով, կը խոնարհէր անոր քով յաշակերտութիւն. և մինչ ինքն ՚ի Բարթողիմեայ լատին լեզուն կը սորվէր, անոր ալ հայկականին ուսումը կ'աւանդէր:

Բայց ինչպէս Քանեցին անկատար սորվեցաւ զլատին լեզու, ասանկ ալ իր վարդապետը զհայկականն: Սակայն անհրաժեշտ հարկ մը տեսնելով իր առարկութեան գործոյն փութալ, ջանաց այն անկատար լեզուի ուսմամբը գործել ու գրել:

Որպիսի էին արդեօք իր ջանից ելքը:

Որչափ ալ պատմութիւնն իր յաջորդաց ու աշակերտաց նկատմամբ տխուր և անաշառ լեզու մը կը գործածէ, նոյնչափ ալ կը դրուատէ Բարթողիմեայ խաղաղասէր հոգին և աստուածսիրութիւնը. բայց ասիկայ չարգելուր զմեզ համարձակ գրուցելէն՝ որ թերևս առանց դժգոհու, լեզուներնուս անկմանն անպիսի հարուածը տուողն

ինքն եղած է: Հարկ էր որ անանկ ալ ըլլար. երբ սկսաւ այն անկատար գիտութեամբն լեզուի գրել ու թարգմանել: Սակայն տեսնելով իր անբաւականութիւնն, օգնական կ'առնուր իրեն զՅակոբ Չահկեցի, ու կը սկսէին 'ի Պարսից լեզուէ փոխել 'ի հայ այն քարոզներն՝ զոր Բոնոնիացին քարոզած էր 'ի Պարսս, և Հարկաւոր կը համարէր զանոնք Հայոց ալ ծանօթացընել: Ինքն իսկ անկեղծաբար կը խոստովանի թէ « օտար լեզուաւ զոր ոչ գիտէի՝ թարգմանեցի » . նմանապէս իրեն օգնականն ալ, թէ « Տէր Բարթողիմէոսն ուսեալ էր զպարսիկ լեզուն. նաև ես սակաւ մի ծանօթ էի այն լեզուին, որով զգիրս զայս բազում ջանիւ փոխեցաք 'ի հայս » : Այս թէ Պարսից և թէ հայ լեզուի անհամարութիւննին յայտնապէս կը տեսնուի այն Քարոզգրոց մէջ, որ յանուն Բարթողիմեայ մինչև մեր ձեռք հասած է, և յորոց ոմանք, ընտրանաւ, տպագրուած ալ են 'ի Վենետիկ (1704): Քերականական սահմանաց տգիտութիւն, լեզուի նուաստութիւն և աշխարհիկ բարբառոյ հետ խառնուրդ հաւասարապէս կը նկատուի այս քարոզներուն մէջ. և որք թերևս զիտամաբ այնպիսի ոճ մը ունենան՝ ժողովրդեան հասկընալի ըլլալու համար. բայց լեզուի աղաւաղութեանը մեծապէս սխառձառ ըլլալնին անտարակուսելի է:

Բարթողիմեայ օտարազգի ընկերակից-

ներէն ոմանք ալ ետեէ եղան հայերէն լեզուն սորվելու և թարգմանութեանց պարապելու . ինչպէս Յովհաննէս Անգղիացի և Պետրոս Արագոնացի, իրենց օգնական ունենալով վերը յիշուած Յովհաննէս (Քոննեցի) և Յակոբ (Թարգման) հայ վարդապետներն . « Եւ այնչափ աշխատեցան 'ի սոյն, կ'ըսէ իրենց վրայ ցարմացողներէն մէկն, մինչ զի անհամար եղեն զիրք զորս թարգմանեցին 'ի մէջ երից ամաց, յորում եկաց կենդանի երանելին Բարթուղիմէոս յետարարեալ միաբանութեանն » : Եւ դարձեալ . « Ի սոյնալիսի թարգմանութիւնս գրոց կարի յոյժ աշխատեցաւ ոմն ՓատրիՓոնցիոս անուն, 'ի կարգէ սրբոյն Ծրանցիակոսի, որ էր 'ի սահմանս Պարթևաց » :

Բարթուղիմէոսի մահուընէն ետքը առաջ կ'անցնի Քոննեցին, և փափաքելով աւոր սկսածը շարունակել և առաջ տանիլ, այնալիսի կերպ և եղանակ մը կ'ըբօնէ՝ որ հերձուածի պատճառ կ'ըլլայ յազգին . և այն բաժանումը՝ կ'ունենայ նաև իրենց աւալի հետեանքն լեզուի նկատմամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք :

Բոնտնիացւոյն հետ կենցաղավարած ժամանակ՝ բաւական զաղափար առնելով արեւմտից վրայ, ալ առելի մօտէն կ'ուզէ ճանչնալ զայն : Ուստի անցնելով յԵւրոպա և 'ի Հռովմ, և տեսնելով այն կրօնական բարեկարգութիւններն՝ որ մանաւանդ յայնպիսում ժամանակի կը պակասէին 'ի մեզ,

կ'ուզէ Հայաստանի ծանօթացընել զարեմութիւնն, և թէպէտ գոյլիլի էր այն դիտարութիւնն, բայց զործադրութեան կերպին մէջ օտարախորհուրդ նաև 'ի նոյն իսկ բանիքուն արեմտեայց, ուզեց արեւելից եկեղեցական սովորութիւններն ու լեզուն անհետացընել արեմտականին մէջ: Որչափ ալ իր նախանձաւորութեանը հաճոյական էր այս ճամբան, սակայն ունեցաւ իրեն բաղմաթիւ հակառակորդքը. և այն հակառակութեանց արդիւնքն եղաւ՝ որ Հայաստան և արեմուտք փոփոխակի իրարու վրայ ծուռ տեղեկութիւններ առնլով ու տալով, ալ աւելի իրարմէ հեռացան:

Քանեցին դարձաւ 'ի Հայաստան, ինչպէս ինքն կ'ըսէ, Քարոզող կրօնաւորաց (Դոմինիկեանց) զգեստն ու ձեւը հետը բերելով. ու Միաբանողաց կարգին նախկին առաջնորդ և վերակացու կարգուելով, սկսաւ այն բարեկարգութիւններն՝ զորոնք տեսեր և սրտակասութիւններն զգացեր էր, իր հայրենեաց մէջ ալ մտցընելու աշխատիլ:

Օտարասիրութեանը բնական հետեանք պիտի ըլլար՝ 'ի հայրենականաց կամաց կամաց ու ծանալը: Ասոր մէկ գլխաւոր օրինակը տուաւ Ներսէս Պալիկեանց կամ Պաղոնց, որ թէպէտ եպիսկոպոս էր Որմեայ, բայց 'ի Հայոց ընդունած ձեռնադրութեան վաւերականութեանը վրայ ալ տարակուսելով, 'ի Միաբանողաց նորէն մկրտութիւն

և քահանայական ձեռնադրութիւն ընդուներ էր, և եպիսկոպոսութիւնը արհամարհելով՝ պարծանօք ինքզինքը կը կոչէր կանոնիկոս քահանայ յարիւնացի: Բայց ուզելով կամ կարծելով օգտակար ըլլալ այն ազգին՝ ուստի այնչափ կը դարչէր, Հռովմայ հայրապետաց պատմութիւն մը, Ֆրա Մարթինի Լեհացոյ գործ, Թարգմանեց 'ի հայ. յորում շատ տեղ հայերէնին հետ կը խառնէ նաև լատին բառեր:

Երբ Միաբանողք այսպիսի ջանքով և եռանդեամբ ետևէ կ'ըլլան արևմտեան լեզուն, բարքն ու սովորութիւններն մտցընել 'ի Հայաստան, նոյնպիսի փոյթ ու եռանդ կը գործածեն նաև իրենց հակառակորդքն, ջանալով յուսմունս անոնցմէ վար չմնալ, ու անանկով ազգին մէջ հաւատար մեծարանք գտնելով անոնց ազդեցութիւնը տրկարացընել և կամ բոլորովին փճացընել: Անոր համար թէպէտ իրենց ընթացքը կ'արհամարհէին, բայց անոնց գիտութիւնը չէին մերժեր. և Առաքիւնորհանց ու Մոլորհանց գիրքերը, որ նոյն ժամանակին ամենէն աւելի նշանաւոր երկասիրութիւնքն կը սեպուէին, ու Միաբանողաց ձեռքով Թարգմանուած էին 'ի հայ, երկու կուսակցութեանց ալ հաւատար սիրելի էին. և բաւական շնեպելով անոնց վրայէն դաս ասել կամ լսելը, շատերն նաև բերնուց կը սերտէին: Գրիգոր Տաթևացի՝ որ Միաբանողաց հակառակողներուն ախոյեանն էր,

մասնաւոր և ընդարձակ վարժարան մը բացեր էր 'ի Տաթևու վանս, ուր բազմաթիւ աշակերտներ ժողված՝ կը ջանար իր գիտութեանն հետ նաև կարծիքն ու ոգին տալաւորել անոնց սրտին մէջ. և ինքն Տաթևացի այնչափ կը յարգէր Առաքինութեանց և Մոլութեանց գրքերն՝ որ շատ անգամ անոնց խօսքերը բառ առ բառ կը կրկնէ իր գրուածոցը մէջ:

Ա՛րչափ էր Տաթևացւոյն հանճարն և ուսումնական արդիւնքը: Մեզի կ'երևնայ թէ չորեքտասաներորդ դարուն համար՝ բաւական հմտութեան ու գիտութեան արժանաւոր անձ մը պէտք է սեպուի, մէկզի առնըլով միշտ այն հակառակասիրութեան ոգին՝ որք իրեն օրերէն առաջ ու կտքն ալ՝ երբեք ազգին բարւոյ մը առիթ եղած չէ. Հարցմանց, Քարոզից գրքերն, այլ և այլ մատենագրաց խօսքերն ու գրուածոց մեկնութիւններն կամ լուծմունքն՝ բաւական հմտութիւն և աշխոյժ գործունէութիւն մը կ'երևցընեն:

Իսկ լեզուի գալով ինչպէս Տաթևացւոյն, ասանկ ալ բոլոր իր գալրոցին գործածածը՝ ընդհանրապէս աւելի մաքուր է և հարազատ՝ նկատմամբ այն լեզուին զոր իրեն հակառակորդքը կը գործածէին: Իրեն լեզուին և ոճոյն հետեող եղան նաև ուրիշ քանի մը անձինք որ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ երևցան, և ելիու կուսակցութեանց ալ չհետևելով՝ ուսմանց պարապեցան. ա-

սանկ էին Պէորզ Երզնկացի, Կոլտաիկ Յովհաննէս, Մատթէոս ու Տիրատուր վարդապետներ:

*
* *

Այս սակաւաւոր անձինք կը կնքեն Հայերէն դպրութեանց չորեքտասաներորդ դարը: Անոր ազդեցութեան, գիտութեան և հմտութեանց տակ բացուած կը տեսնենք հնգետասաներորդը. և հարկ չէ ըսել թէ լուազոյն գրքի մը մէջ չենք կրնար տեսնել: Նախընթաց դարուն մէջ յիշատակուած դպրոցաց ու վանորէից վրայ կ'աւելնան Չազաւանք, համանուն աւանին մօտ յԱյրարատ, Յիպնոյ անապատն 'ի Բզնունիս, Մեծոփայ վանք՝ յԱրճէշ, Էջմիածին, և այլն:

Բանաստեղծութիւնն, կամ աւելի յատկապէս խօսելով, տաղաչափութիւնն որ գրեթէ լուծ գազրած էր Շնորհալոյ օրերէն, ու քանի մը համառօտ ու եկեղեցական կամ առտնին տօնից կամ դիպուածոց մէջ կը գործածուէր, նորէն կ'երևնայ հրեշտասաներորդին մէջ: Այս տաղաչափից նախընթաց է Առաքել Սիւնեցի, որ նոյն դաւառին եպիսկոպոսական աթոռն ալ գրուած է, և ուրիշ քանի մը աննշան գրուածներէ զատ, երկայն տաղաչափութիւն մըն ալ յօրինած է Ադամայ նախահօր վրայ, ընդհանրապէս Ադամգիրք կոչուած,

ինչպէս նաև Լուսաւորչի և ուրիշ զանա-
զան նիւթերու վրայ ոտանաւորներ, որոնք՝
ինչպէս ըսինք, աւելի անարուեստ տաղա-
չափութեանց մէջ կրնան դասակարգիլ,
քան թէ բանաստեղծական կամ քերթողա-
կան գրուածներ սեպուիլ: Աւելի յաջողած
է յայտմ իրեն ժամանակակիցն Խաչատուր
Կեչառուեցի, որոյ ծանօթ են արձակ և ու-
տանաւոր բանահիւսութիւնք, մանաւանդ
'ի վերայ Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, և
որք չեն բոլորովին անմասն 'ի հանճարոյ և
'ի քերթողական աշխուժից. բայց ոչ նոյն-
պիսի չափով և Առաքելի Բաղիշեցոյ կամ
Պռոնցոյ և Նաղաշի անուամբ գտնուած-
ներն:

Իսկ արձակ լեզուն՝ և ոչ իսկ իր առջի
աղիտալի վիճակին մէջ կը մնայ. այլ աւելի
նկուն և խեղճ կերպարանք մը կը սկսի
առնուլ: Հազիւ քանի մը անձինք կը գըտ-
նուին գրականութեան սլարապոզք, որք
քանի մը համառօտ գրուածներ կը ձգեն:
Ասոնց մէջ ամենէն նշանաւոր կրնայ սե-
պուիլ Թովմա Մեծոփեցին. իսկ այլք իրմէ
չատ աւելի ստորին գիտութեամբ անձինք
թէ իրենց հմտութեամբն և թէ հայկական
լեզուի ուսմամբ. ասանկ՝ Մխիթար Ապա-
րանեցի, Կիրակոս Երզնկացի, Ամիրտո-
վլաթ Ամասիացի, — եթէ այս ետքինին վրայ
չուզենանք զատել բժշկական հմտութիւնն
'ի բանասիրականէ:

*
* *

Կը հասնի վեշտասաներորդ դարը . և այն դարը՝ բոլորովին անկման դար է, ոչ միայն մեզի՝ այլ նաև ամենայն արևելից: Զօրաւոր իշխանութիւն մը՝ որ այնչափ տարիններէ՛ ՚ի վեր կը սպառնար Բիւզանդիոնի արքունական գահոյից վրայ իր իշխանական աթոռը բարձրացընել, նախընթաց դարուն կիսուն կը հասնին սպառնալիքն: Բիւզանդեան կայսերութիւնն՝ որ իր տկարութեամբն ալ նեցուկ մը մնացեր էր ոչ միայն քրիստոնէութեան, այլ նաև ուսմանց և գարութեանց՝ բոլորովին կը կործանի կ'իյնայ . և իր վրայ տիրացող գաւազանին և սրոյն ահն ու երկիւղը՝ մինչև հեռուոր աշխարհներ կը տարածի: Այնպիսի յուզեալ ու տագնապալից ժամանակի մը մէջ՝ հազիւ կը գտնուի ուսումնականութիւն մը փնտռող յազգին, հազիւ քանի մը անձինք անոր պարագողք: Միայն Բարսեղ անուամբ վարդապետ մը կը յիշատակուի որ Ամրտղու կոչուած վանքը ետեւէ կ'ըլլայ նորոգելու, և անոր մէջ բնակող միաբանները թէ՛ ներանձնական կենաց և թէ՛ ուսմանց կը պարագեցընէ:

Սակայն անցեալ հնգետասաներորդ դարուն մէջ զօրաւոր հնարք և զէնք մը գրտնուեր էր տգիտութեան դէմ, և կը խոտանար կերպարանափոխ ընել զՆորոպա.

և էր տպագրութիւնն: Այս արուեստն վեշտասաներորդիս մէջ կ'երեւնայ յազգիս. Աբգար Թոխաթեցին իր Սուլթանչահ որդւովը և ուրիշ ընկերակիցներով՝ հեռաւոր աշխարհներ կը պանդխտի յարեւմուտս. և վերջապէս շատ ջանքէ ու աշխատութենէ ետքը կը յաջողի առաջին կարգաւորեալ տպագրութիւն մը երեւցնել հայերէն լեզուի 'ի Վենետիկ: Ինքը թէպէտ չի կրնար այլ և այլ տպագրութիւններ հրատարակել, որուն համար հարկաւոր եղած միջոցներն ու սլաշտպանութիւնը կը պակսէին իրեն, բայց իր ջանիցն հետևողք պակաս չեն ըլլար, որ ուրիշ այլ և այլ երկիրներ ու քաղաքներ կը ծաւալեն իրեն օգտակար գիւտը:

Խնդիր մը շատ անգամ յուզուած է, թէ արդեօք տպագրութեան օգուտներն աւելի են եթէ վեասներն: Այս հարցմունքը նողք՝ որչափ ալ եւրոպական այնպիսի հրատարակութեանց համար կը գրուցին, որոնց նմաններն՝ մեր տպագրութեանց առաջին ժամանակաց մէջ երեցած չեն, բայց ուրիշ տեսութեամբ ալ կրնանք մենք ալ նոյն տարակոյսն կամ հարցումն ընել. և առանց ուղելու Աբգարու և իրեն հետևողաց արդիւնքն տարակուսի տակ ձգել, կրնանք համարձակ գրուցել թէ վեշտասաներորդ և եօթնևտասներորդ դարուց հայերէն տպագրութիւնք՝ որչափ ալ իրենց բազմապատիկ անուրանալի օգուտներն ու-

նեցան, բայց միանգամայն ոչ սակաւ սատարեցին լեզուին անկմանն և մնասուն:

Բացատրենք մեր կարծիքը:

Գրոց ծաւալման դիւրութիւնը տալագրութեամբ՝ անկարելի էր որ ընդհանրապէս անհաճոյ ըլլար գրասիրաց, որոնք ժամանակ կամ դիւրութիւն չունէին հին ձեռագիրներ ձեռք ձգել, կամ անոնք գաղափարելու համար ժամանակ ու դրամ վատնել: Եւրոպական լեզուք բաւական սկսեր էին ծանօթանալ, և հասկըցընել թէ որչափ և բաղմապատիկ են այն արտագրութիւնքն՝ որոնց կարօտ կրնար ըլլալ ազգը: Այս պատճառներն՝ ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ, այսպէս ալ ՚ի մեզ կրցան այլ և այլ Հաւհադիտութեանց ծառայել, և այնպիսի հրատարակութեանց պատճառ ըլլալ՝ որոնք եթէ ունենան ալ իրենց բարոյական օգուտը, սակայն մեծապէս մնասակար եղան լեզուին՝ անոր խանգարմանը ծառայելով: Այսպէս կիսկատար կամ բոլորովին անհմուտք լեզուին, ուղեցին շարագիր կամ թարգմանիչ ըլլալ. լատին լեզուին և ուսմանց պարապողք՝ Զանային նոյն լեզուին վրայ ձուլել հայկականը, և օրինակներ ծաւալեցին տալագրութեամբ. Չահկեցիք բոլորովին օտարացած յազգային արարողութեանց և ՚ի ծիսից՝ սկսան լատին ծիսական գրքեր թարգմանել և հրատարակել, և այլն:

Հարկ չէ ըսելը թէ ինչպիսի վախճան

կամ յառաջագիմութիւն կրնար ունենալ անտէր ու կէս մտացուած լեզու մը՝ այնպիսի հարստահարողաց ու բռնաբարողաց ձեռքին մէջ: Ինչ որ անողոր բռնաւորքը բրին մեր հայրենեաց իրենց սրովն, նոյնն ասոնք իրենց գրչովն: Ա՛րչափ և քանի՛ տըխուր է այն տեսարանը զոր կ'ընծայեն հայրենական դպրութիւնք, երբ անոնց նշխարեալ փառաց կայծն անգամ՝ այնպիսի խեղճ և յուսահատ վիճակի մը մէջ կը գըտնուի:

* * *

Եօթնևտասներորդ գարը՝ տալագրութեան գիւտին ազգեցութեամբ, աւելի ուսումնասէր աշխուժի և կերպարանաց տակ մեզի կը ներկայանայ. կարծես թէ աւելի կերպով մը զգալի կ'ըլլան տգիտութեան ձեռքով եղած բազմապատիկ վնասներն, ուստի և զանոնք դարմանելու փոյթ մը կը տեսնուի: Այսպէս Սրտպիտն Աւուհայեցի դՅովհաննա վանա՝ յԵրևան, կարգաւորելու ետէ կ'ըլլայ. Փիլիպպոս կաթողիկոս կը նորոգէ Էջմիածնի վանքը, ուր նաև ուսումնարան մը հաստատելով կը ջանայ որ անոր մէջ ուսմանց վարդապետք և տեսուչք պահաս չըլլան. և այն պատճառաւ Սիմէոնի Զուղայեցւոյ ու Պօղոսի Փիրօմալլի կը յանձնէ նոյն ուսումնարանին մէջ դասըսել տրամաբանութեան և փիլիսոփայու-

թեան: Առաքել պատմիչ՝ որ նոյն ժամանակաց ստուգախօս վիպագիրն կը համարուի, մեծապէս կը դրուատէ թէ զԱրապիոն Ուռհայեցի և իրեն բազմաթիւ աշակերտներն, և թէ զկաթողիկոսն Փիլիպպոս: Պարսկահայոց մէջ նշանաւոր կը սեպուէին նոյն ժամանակաց մէջ ուսումնարանքն 'ի Շոռոթ և յԱդուլիս:

Միաբանողաց ուխտն բաւական ծանօթացուցեր էր արեւմտեայց զՀայաստան. բայց շատ անգամ այնպիսի գոյներու տակ՝ որ Հռովմ հարկ սեպեր էր իր մասնաւոր մտադրութիւնն դարձընել այն աշխարհին վրայ՝ որուն նկատմամբ այլ և այլ համբաւներ և երբեմն դրաբարտութիւններ ալ կը հասնէին մինչև իրեն: Այն ատեններն Պօղոս Բոնոնիացի խտալացին՝ 'ի կարգէ Բարողողաց, Նախիջևանի եպիսկոպոսը, բաւական չսեպելով իրեն խնամոց յանձնուած ժողովրդեան օգտին համար 'ի Հայաստան իրեն ջանքովն ու ծախիւք հաստատած դպրատունները, պանդխտութեամբ գնացեր էր մինչև յարեւմտեան Հնդիկս, և 'ի դարձին մեռեր էր 'ի Սպանիա. և կտակաւ յանձնած՝ որ իր արդեամբք դումարուած ստակը դորձածուի Հայոց ազգին համար մասնաւոր դպրատուն մը հաստատելու 'ի Հռովմ:

Այլ և այլ պատճառներով իր փափաքն և կամքը անգործ մնացին. և փոխարէն սահմանուեցաւ որ 'ի Հռովմ նոր հաստա-

տուած Ուրբանեան վարժարանին մէջ որոշեալ թուով հայազգի պատանիք ալ առնուին, որոնց խնամքն ու ջանքն ըլլայ ազգին հոգևոր և ուսումնական բարւոյն համար աշխատիլ:

Ուրբանեան վարժարանին բաղմալեզու տպարանը՝ ինչպէս ուրիշ արևելեան ազգաց, ասանկ ալ մեր ազգին համար մասնաւոր տառեր ստացեր էր, և ետեւէ կ'ըլլար իր նպատակին յարմար գրուածներ ազգին մէջ ծաւալել: Բնականաբար իր աշակերտքն պիտի առնուր իրեն ձեռնտու, ինչպէս նաև ուրիշ քանի մը անձինք որ բնակութեամբ հաստատուած էին 'ի Հռովմ, և մասնաւոր եկեղեցի և հիւրանոց ստացած:

Հայոց արևմտեայց հետ ունեցած ծանօթութեանց հետեանք պիտի ըլլար, որ ինչպէս իրենք սկսան ետեւէ ըլլալ ու սլարապիլ յուսումն լատին և ուրիշ քանի մը արևմտեան լեզուաց, ասանկ ալ Եւրոպացիք՝ որ իրենց հետ ծանօթութեան կամ վերաբերութեան մէջ էին, ուզեցին սորվիլ հայերէն լեզուն: Արդէն գաղթականութեանց պատճառաւ՝ Հայք բաւական ծանօթացեր էին արևմտեայց. և հայկական տպագրութենէն քանի մը տարի առաջ թեևս Սմբրոսիոս Բախացին՝ մասնաւոր գրքուկով մը առաջին եզեր էր արևմտեայց հայ լեզուին և տառից վրայ տեղեկութիւն տուող: Յարաբերութեանց շատնալովը բնական պիտի ըլլար որ գտնուին այնպիսիք

այ՛ որ հայ լեզուին ուսմանը դժուարութեանէն չխորշելով, անոր ետեւէն ըլլան. և այնպիսեաց մէջ նշանաւոր եղան յեօթնևտասներորդ դարուս, բաց ՚ի Բոնոնիացւոյն աշակերտներէն և միաբաններէն, որոնք ՚ի Հայս իրենց առաքելութեան գործովը դրադած էին, նաև Պողոս Փիրոմալի, Ծրանչիսկոս Ռիվոլա, Կզեմէս Գալանոս, և այլք ոմանք սակաւաւորք:

Ո՛րչափ էր արդեօք ասոնց հայկական լեզուի ուսման գիտութիւնը: Իրենց ջանքով շարագրուած կամ թարգմանուած երկասիրութիւնք՝ այնչափ աղէկ գաղափար մը չեն ընծայեր մեզ այս նիւթիս նկատմամբ. և եթէ ընդհանրապէս աւելի ազգայինք էին որ ամեն փոյթերին կը գործածէին հայ լեզուին անկմանը, սակայն այսպիսիք ալ ոչ նուազ օգնական եղան կամ իրենց ազդեցութեամբն և կամ նուազ գիտութեամբ: Այսչափ միայն ըսենք որ եթէ Գալանոս, ասոնց մէջ ամենէն աւելի հայագէտն, հաւատարիմ ուզենար մնալ իրեն ճանչցած և ընդունած սկզբանցը, իր եռահատոր Միաբանարիւն Հայոց կոչուած պատմական ու վիճարանական գիրքն աւելի յարգ կ'ունենար արեւմտեայց առջև, և օգտակարագոյն արեւելեայց, մանաւանդ Հայոց, որոց օգտին համար շարագրած է:

Եօթնևտասներորդ դարուս մէջ հայկական տպարանաց թիւը կը շատնայ: Անցեալ դարուն մէջ բաց ՚ի Վիննտիկ և ՚ի

Հոռվմ' հաստատուածներէն, նոր տպա-
րաններ ալ կը բացուին 'ի Լեմպէրկ Լեհաց
(1616), 'ի Միլան Իտալիոյ (1624), 'ի Փարիզ
(1633), 'ի Նոր Զուշա (1646), 'ի Լիվոնոյ
(1640), յԱմսդերտամ' (1660), 'ի Մարսի-
լիա (1673), 'ի Կոստանդնուպոլիս (1677),
'ի Լիբսիա (1630), 'ի Պատաւիոն (1690):

Այսչափ տպարաններ 'ի հարկէ պիտի
աշխատէին նորանոր և զանազան գրուած-
ներ հրատարակել: Հայերէն տպագրու-
թեանց ցուցակը՝ հաւատարմութիւն է մեր
խօսքին. սակայն արժան է որ համառօտիւ
քննենք անոնց արժէքը:

Հոռվմ' իրեն զիտած նպատակին հաս-
նելու յարմար գրուածներ ետե է կ'ըլլայ
հրատարակել: Այս վախճանաւ 'ի 1623
Եւզինէոս Գ քահանայապետին առ Հայս
տուած Կոնդակը յետ փլորենտեան ժողո-
վոյն՝ կը հրատարակէ. Հառատոյ դառնու-
րիւն մը 'ի 1642, Գալանոսի ուսումնական,
եկեղեցական և պատմական գրուածներն.
Այրբենարան մը 'ի 1643, Գալանոսի Գերա-
կանոսքիւնև ու Տրամարանոսքիւնը 'ի 1645,
և ուրիշ ասոնց նման՝ բայց նուազ նշանա-
կութեան արժանի մանր գրուածներ:

Սակայն այն օգտէն զոր կը դիտէր՝ կեր-
պով մը կը հեռանան ոմանք, որ ինչպէս
քիչ ետքը պիտի տեսնենք, հետեւելով ոչ
ուղիղ գրութեան մը՝ կը կարծեն իրաւունք
ունենալ հին լեզուի մը կերպարանափո-
խութեան, և հեղինակ սեպուիլ անոր նո-

րոզ ձևակերպութեանը: Այսպէս ասանցմէ մէկը, Յովհաննէս Յ. Հոլով, Քերականունութիւն մը կը շարագրէ, և տպագրելով 'ի Հոսովմ'ի 1674, կը կոչէ զայն Զատարիւն հայկարանոսրեան. և այն գտութիւնը, - վասն զի ասանկ կը կոչէ լատին puritas բառը, - ուրիշ բան չէ բայց եթէ անկերպարան քառսի մը մէջ ձգել հայերէն լեզուն: Այսպիսի անկանոնութեան մը՝ կանոն ուզած է աւանդել Փիրոմալի, և յարատև ջանիւք ետեւէ եղած է վարդան Յունանեան՝ ոնոր սահմանած, որոշած և ուզած կանոնաց համեմատ գրուածներ շարագրել: Այսպէս են Զեարածոսրիւներ (1674), Կորսագոյն ծաղիկ գորտրեանց (1675), Համանեակման գիրքք (1674), Մանուսանդակներ ստարկոսրիւներ (1681):

Իսկ յԱմսգերտամ, մանաւանդ յառաջ քան դժամանել Ռսկանայ, կ'երևնայ որ եթէ ոչ այնչափ հակառակ՝ սակայն և ոչ ալ բոլորովին համաձայն ոգի մը կը արիւրէ հայ տպագրապետաց քով: Աւստի երբ մէկ կողմանէ իտալիոյ այլ և այլ քաղաքներն հրատարակուած գրոց մէջ կը մտացունին կամ կ'արհամարհուն հայերէն լեզուն և մատենագիրք, կամ երբ ասոնք մտացուելու վրտանգի մէջ կը ձգուն, Ծարեցիմ և իր հետեողք կը ջանան այս մտացութեան գարման մըընել, նախնեաց լեզունին կենդանութիւն տալով անոնց գրուածոց հրատարակութեամբը: Այսպէս երբ մէկ կողմանէ

Միտրանոզք ետևէ կ'ըլլան Հայոց եկեղեցական գրուածները սրբագրել, և այն նոր կերպարանաց տակ զանոնք ծանօթացընել, յԱմսդերտամ նոյն եկեղեցական գրքերն՝ իրենց սկզբնական վիճակին մէջ կը սկսին հրատարակուիլ տպագրութեամբ. Ճամագիրքն 'ի 1661, յաջորդ տարին Մեծ ժամագիրք, Շարական (1664), Մաշտոց (1667), Տումար (1668): Ասոնցմէ զատ ետևէ կ'ըլլան նախնեաց այլ և այլ գրքերուն հրատարակութեանը. ինչպէս Շնորհալոյն Յիսուս որդի կը տպագրուի 'ի 1660, Աստուածաշունչն (1666), Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնը (1668), Վարդանայ Առակաց գիրքը (1668), Առաքել պատմիչ (1669): — Իրենց այս ջանիցն և փութոյն հետևողք եղած են Ղուկաս Վանանդեցի, Թովմաս Գողթնեաց և այլք, որոնք յԱմսդերտամ յառաջ տարին և ծաղկեցուցին հայկական տպագրութիւնը:

Իսկ 'ի վենետիկ հաստատուած տպագրատունք՝ հաւասարապէս կը ջանան ծառայել երկու կուսակցութեանց միանգամայն: Ասանկ եկեղեցական գրքեր գրեթէ իրենց անխառն պարզութեանը մէջ կը հրատարակուին. Ալետարան (1680), Ճամագիրք (1681), Սաղմոս (1682), Գպրտրեան գիրք (1684), Խորհրդատետր, Ճաշոց (1686): Իսկ միւս կողմանէ ալ Յովհաննու Հոլովի և նմանեաց երկասիրութիւններն ու թարգմանութիւնք: Իսկ 'ի Մարսելիա և 'ի Լի-

վռոնոյ հաստատուածներն, ինչպէս Ոսկանայ և իր յաջորդացը ջանիցն արգիւնք են, ասանկ ալ անոր դիտած վախճանին ծառայելու սահմանուած, ընդհանրապէս ջանացած են ազգին ուսումնական օգուտ մը ընելու հարկաւոր գրուածներ հրատարակել: Սոս վախճանաւ տպագրուած են Ճարտասանութիւն (1674), Արհեստ հաւատարոտրեան (1675), Պարզատունար (1675), Գրքուկ կարևոր (1676), և ուրիշ քանի մը հոգևորական գրուածներ:

Յիշեցինք թէ նաև յԻլլով Լեհաց՝ մասնաւոր տպարան մը բացուեցաւ ՚ի 1616: Ասոր հիմնարկողն էր Յովհաննէս Քարմատանինց, ինչպէս ետրը պիտի տեսնենք. բայց միայն սաղմոս մը կրցաւ տպագրել, ու կ'երևնայ թէ օգնականութիւն կամ քաջալերութիւն չգտնելով՝ հարկ սեպեց կտ կենալ ՚ի ձեռնարկեալ գործոյն:

Թէպէտ և տպագրութեան եւրն անյաջող եղաւ ՚ի Լէոպոլիս, սակայն տն պատուական գաղթականութիւնն՝ որ Լեհաց հետ ունեցած անմիջական յարաբերութեամբն՝ սկսեր էր եւրոպական ուսմանց և գիտութեանց ճաշակն առնուլ, բաւական եռանդն և յառաջադիմութիւն կը ցուցընէր: Լեհացի կրկին Ստեփանոսներն, որոց վրայ առանձին պիտի խօսինք, և իրենց անուամբը գտնուած երկասիրութիւնք՝ բաւական են մեր խօսքը հաւատարմացընելու: Որչափ ալ ջանք եղած և քաջալերու-

Թիւն ալ տրուած է՝ արեւմտեան ազգեցութեան տակ եղած ուրիշ երկիրներուն մէջ արդէն մուտ գտած լեզուի նորութիւնները խօթելու, Լէոպոլսեցի Հայք յաջողեցան երկարատեան այնպիսի ասպականութենէ մը անարատ պահել իրենց լեզուն: Այս վախճանիս համար յօրինուած է Ստեփանոսի Ռոջբեան կամենիցացւոյ բազմատարժան և հմտալից Բառագիրքը Հայ լեզուի. և թէպէտ իր անուանակից Լեհացւոյն հրատարակեալ քանի մը գրուածոց մէջ լեզուի նորութեան հետքեր տեսնուին, այլ անոնք տալագրողաց ձեռքով եղած եկամուտ սրբազրութիւններ են, և զորս կը յանդիմանեն ձեռագիրք:

Ստեփանոս Լեհացի՝ իր նախնական ուսումն կատարած է յԷջմիածին, որ Փիլիպպոս և Յակոբ կաթողիկոսաց օրով բաւական յառաջագիմութիւն ցուցած է յուսումնականս, և ժամանակին յարմար քանի մը նշանաւոր անձինք երեցուցած: « Զայնու ժամանակաւ, — ասանկ կը վկայէ Լեհացին իր Գիտնեսիոսի Արիստապագացւոյն գրոցը Թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ, — բազումք էին երեւելի վարդապետք (Էջմիածին). քաջաբանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջք, գիտունք և հումուտք »: Ասոնցմէ էր ինքն Լեհացի, Առաքել վարդապետ Գավրիթեցի, Ոսկան Երեւանեցի, Մատթէոս Մարեցի, և այլք:

Եթե՛նեւ ասներորդ զարը կրնանք երեք

գլխաւոր գալրոցի և կամ գասակարգութեան վերածել.

Առաջին, որոնք իրենց ուսումնս ՚ի բուն հայրենիս կը կատարեն, և մասնաւորաբար յԷջմիածին՝ նոր հաստատուած և կարգադրուած կաթողիկոսական վարժարանին մէջ: Այս դասուն կը վերաբերին մեր հիմա յիշած անձինքն, և որոնք այս դարուն ընտրելադոյն գրիչները կրնան սեպուիլ, գէթ լեզուի նկատմամբ:

Երկրորդ, անոնք որ իրենց հայրենիքէն դուրս, Պոլսոյ գաղթականութեանը մէջ, պատրիարքաց անմիջական ջանքովն և հսկող ձեռնառութեամբ կը սփարապին յուսումն: Արօնական յուզումներ արդէն սկսած էին այն ատեն տակնուվրայ ընել ազգը, և բազմապատիկ տուգանաց՝ մերթ ևս հալածանաց տակ ձգել հակառակ սկզբանց և վախճանի ծառայողներն: Խզճի վրայ բռնադատութիւնք բանտերու մէջ խոստովանողները շատցուցին, և ինչուան նահատակներ ընծայեցին երկնից: Այս յեանոց թուէն էր՝ երանելին Ամիրասքահանայ Քէօմիւրճեան, որ մատենագրական ուսմանց պարասպեր և գրուածներ ալ թողած է. թէպէտ և այս նկատմամբ իր մէ անհամեմատ վեր է իր եզրայրն Երեմիա Չէլէպի:

Երրորդ դաս կրնանք սեպել արեւմտից մէջ, և անոր ազդեցութեանը տակ իրենց ուսումը կատարողք. որոնք ետեւէ եզան

նաև լեզուն անոր յարմարցընել: Այս դասուն մէջ կը սեպուին վարդան Յունանեան, Աստուածատուր Ներսեսելիչ, Բարսեղ քահանայ, Յակոբ Յովհաննէս Հոլով, և այլք:

*
* *
*

Ար սկսի ութետասներորդ դարը: Այս դարը, — հարկ է որ խոստովանինք, — կը ջանայ կերպարանափոխ ընել ազգային ուսումնականութեան վիճակը. և այս նորոգութեան մեծապէս ձեռնառ է Սերաստացին Մխիթար Աբբայ, և իր անունը կրող կրկին միաբանութիւնք. և մինչ ինքն արեւմտից մէջ կը ջանայ և կը փնտռէ այն լոյսը՝ որով կը փափաքէր վերակենցաղել զարեւելս, հոն ալ ուրիշ կրկին ուխտեր՝ Լիբանանու բարձանցը խաղաղ առանձնութեանը վէջ ազգին բարւոյն և ապագայ բարւոքման կը նուիրեն իրենց կեանքը:

Ասոնց ձեռքով ու ջանքով եղած նորոգութեան առջև՝ անզգայ և անտարբեր շիզանուիր ազգը: Արաստանդնուպոլիս, ուր ազգն իրեն ինքնօրինութիւնն կորսնցընելէն ետքը, եկեղեցական-քաղաքական ազգապետի մը քով կը գումարէր իր ընտրելագոյն մասը, կը սկսի ուսումնական շարժում և կեանք մը երևցընել. և սլաւոբիարքն Յովհաննէս Աղլոտ գլխաւոր ատիթ կ'ըլլայ նոյն կենդանութեան: Աղլոտ կ'ի-

մանայ ու կը տեսնէ թէ ընդ ամենայն աշխարհ ցրուած, ու գրեթէ անտէր ու անիշխան ազգի մը՝ գլխաւոր նեցուկն ու պահապանն է լեզուն. և թէ հարկ է անոր յառաջագիմութեան խնամատար ըլլալ՝ ոչ միայն դպրոցներ հաստատելով, և անոնց մէջ լեզուին ուսումն աւանդելով, այլ նաև հին նախնեաց գրքերուն տպագրութեան ետեւէ ըլլալով: Ուստի և սրատրխարքութեանը ժամանակ՝ իրեն հովանաւորութեամբը և պաշտպանութեամբ, շատ անգամ նաև ծախքով, քսանէն աւելի նախնեաց գրոց տպագրութիւններ կը հրատարակէր: Արդէն նախընթաց եօթնուտասներորդ դարուն վերջի երեք տարիներուն մէջ (1698, 1699, 1700) երեք տպարան հաստատուած գտնենք ՚ի Պոլիս. Գրիգորի տպարանը՝ որ ՚ի 1698 կը տպագրէ Գպրտրեան գիրք մը, Գիրք խառնովանոչրեանց և Տաղարան մը. յաջորդ տարին ալ Տունար մը. իսկ ՚ի 1700 ուրիշ երկու նոր տպարաններ ալ երևան կ'ելլեն, և են Աստուածատրոյ տպարանը, և յանուն Էջմիածնի հաստատուածը: Ասոնք հետեւեալ ութ և տասներորդ դարուն մէջ ալ կը շարանակեն իրենց գործը, այլ և այլ երկասիրութեանց հրատարակութեամբ. բայց միայնակ չեն մնար՝ այլ ուրիշներ ալ կը գտնուին իրենց աջակից և գործակից: Այսպէս ՚ի 1700 կը տեսնենք Մարգարի տպարան մը, ՚ի 1704 ուրիշ տպարան մը ՚ի Պէյօղլու, որ յաջորդ

տարին Աստուածաշունչ դրոց տպագրութիւն մըն ալ կը հրատարակէ. 'ի 1736 ուրիշ մը յանուն Բարսղի, յաջորդ տարին (1737) Աբրահամն տպարան մը, 'ի 1747 միւս մը յանուն Սարգսի և Միքայելի. 'ի 1750 Պետրոսեան Ստեփանոսի տպարան մը, 'ի 1792 Գպրատան կոչուածը, և 'ի 1799 Մատթէոսի անուամբ: Բայց ասոնց մէջ ամենէն աւելի արդիւնաւոր և յերկարատեւեղաւ յանուն Աստուածատրոյ հաստատուած տպարանը, որ բազմաթիւ և մանաւանդ նախնեաց երկասիրութիւններ՝ տպագրութեամբ հրատարակեց: Իրեն օգնական ու ձեռնառու էր Պաղտատար դպիր, որ 'ի բազմաց մեծարուած իր հմտութեամբն կարծեր էր իրաւունք ունենալ նաև սրբագրել ըստ ինքնահաճ շարագրութեանց և փոփոխութեանց նախնեաց գրքերն, զանոնք տպագրութեամբ չհրատարակած. և ինքն հարկաւոր կը սեպէր այն սրբագրութիւնքն, կամ լեզուի և կամ անոնց ծոզփրրդեան բարոյականին վրայ ունեցած ազդեցութեանը նկատմամբ: Բայց ձեռագիրք, և անոնց վրայ եղած հաւատարիմ և զգուշաւոր տպագրութիւնք՝ իրաւամբ կը յանդիմանեն այդպիսի անարդարանալի ձեռներիցութիւն մը:

Ամսդերտամի տպագրութիւնք կը շարունակէին նաև այս դարուս մէջ, ազգային լուսաւորութեան սահմանուած գրուածոց տպագրութեամբ: Ղուկաս Վանանդեցի ոչ

միայն ետևէ կ'ըլլար տպագրութեան նիւթական մաքրութեանն հսկել, հապա նաև այնպիսի գրուածներ ալ ընծայել՝ սրոնք ստուգապէս օգտակար ըլլան ազգին, ու անոր մտաւոր և ուսումնական դաստիարակութեանը ծառայեն: Աւտի և բաւական չի սեպեր միայն եկեղեցական գրոց հրատարակութիւնը, այլ կը ջանայ ուսումնական գրքեր ալ ընծայել, և որոց ոմանց ալ ինքն է հեղինակ կամ թարգմանիչ: Այսպէս 'ի 1702 Բնարանորիւն մը կը տպագրէ: Սահմանաց գիրքն (1704), Զուղայեցի Յովհաննէս վարդապետին Քերականորիւնն ու Տրամարանորիւնը (1711), Հայեկի Ատուռածաշունչ գրոց (1715), Պատկերասէր և Պատկերատեաց (1716): Ասիկայ կ'ըլլայ Ամսգերտամ տպուած հայերէն գրոց վերջինը: Հայկական գաղթականութիւնք կամաց կամաց կը սկսին պակասիլ յարեմուտս, կամ խառնուիլ այն ազգաց հետ՝ որոց սովորութիւններն ու լեզուն կ'առնուն, և ընտանեկան յարաբերութեամբք դիւրաւ կը կորսուի նախնական լեզուն և ազգութեան գրոջմը: Արևելից մէջ ալ քաղաքական գրից և իշխանութեանց կերպարանափոխութեամբք՝ ալ կարօտութիւն չի մնար նորանոր գաղթականութեանց:

Բայց 'ի Աննտիկ առաւել յերկարակեաց է այն գաղթականութիւնն, ունենալով իր քահանայքն, ազնուականներն ու շահավաճառը, և յետոյ նաև զմենարան և

զմիարանս, որ եկան 'ի Մոթոնէ՝ հոն հաս-
տատելու համար իրենց բնակութիւնը:
Ուստի և կը շարունակեն իրենց տպագրու-
թիւններն, ու չեն դադրիր՝ տեսնելով հան-
գերձ որ Մխիթար Աբբայն ալ իրեններովը
անոր կը գրադէր. վասն զի նա ալ անդա-
դար կը խրախուսէր զիրենք, համոզուած
ըլլալով թէ աւելի շուտով և գիւրին կ'ըլ-
լայ ազգային յառաջագիմութեան գործը
եթէ աշխատողք բազմաթիւ ըլլան: Խաչա-
տուր վարդապետ Առաքելեան՝ որ նոյն
գաղթականութեան հոգևոր հովիւն էր,
ինքն էր միանգամայն որ անդադար 'ի
գրաւորական սլարապմունս՝ ետեւէ կ'ըլլար
նոյն գրուածներն հրատարակելով օգտա-
կար ըլլալ կարօտ ազգայնոց: Խտալացի
տպագրապետ մը, Պորթուի, ինչուան ու-
թեւտասներորդ գարուն կէսը (1752) այլ և
այլ հայերէն տպագրութիւններ կ'ընծայէ,
և որոնք կը ծաւալին ազգին մէջ: Բայց ե-
ղած հրատարակութիւններն աւելի 'ի Հը-
ռովմ եղածներուն նման են՝ իրենց նիւթովն
ու լեզուով. վասն զի և նախկին գլխաւոր
շարժառիթն էր ուրբանեան վարժարանի
աշակերտ մը, որ ամէն բանէ աւելի կը զի-
տէր ազգային հոգևոր օգուտը: Իրեն կար-
ծեացն ուրիշ հետեւողք ալ պակաս սխալ չըլ-
լային, մանաւանդ Միաբանասիրաց դպրո-
ցէն. վասն զի կը տեսնենք որ տպագրուած
գրոց մէջ այնպիսիներ ալ կան՝ որոց վախ-
ճանն է արեւմտեան գրուածոց և գաղա-

փարսոց հետ ընդելացընել նաև անոնց բարեպաշտական սովորութիւններն, որք ինչուան այն ատեն գեռ անձանօթ էին ազգին: Այսպէս ազգային ազօթամատուցից տեղ կամ հետը՝ կ'ընծայուին նաև Պարտեզ (1704), Ժամագիրք Աստուածածնի (1706), Ժամագիրք Լուսաւորչի (1706), Ժամագիրք Եկեղեցոց (1706), ու քանի մը տարի ետքը նաև լատինական անուամբը Պրեփիար (1715) մը: Ասոնցմէ զատ Առաքելեանն կը հրատարակէ իր թարգմանութիւններն կամ սկզբնագիր երկասիրութիւններ. ինչպէս Քարոզգիրք (1704), Բարոյական աստուածաբանութիւն (1709), Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց (1711), Ճարտասանութիւն (1715), ռոմանաւոր Աստուածաբանութիւն մը (1729-34), Բովանդակութիւն աստուածաբանութեան (1736). մինչդեռ այլք՝ եւրոպական կամ լատին լեզուէ առնուած այլ և այլ հոգեորական գրոց թարգմանութիւններ կը ծառայեն յազգիս. ինչպէս Գուռն ողորմութեան Աստուծոյ (1702), Լուցկիք հոգեորք (1710), Խոկումն քրիստոնէի (1719), Աղբիւր քարի (1722), Հոգեորական պատերազմ (1723), Պատմագիրք հոգւոց (1724), Գաշտիկ ծաղկալի, Խրան զղջման, Եկրածուռն աս քրիստոնէական կրթութիւն, (1733) և այլն:

Լեզուի այն խառնաշփոթ միճակին մէջ ինչ ճամբաց հարկ էր որ բռնէր Մխիթար Աբրեայ: Ինք որ մանկութեան հասակէն լիով լի հմտութիւն առած էր հայ լեզուի, և իր

զլխաւոր նպատակներէն մէկն ալ էր՝ նոյն լեզուն փրկել յազաւազութենէ, հարկ սեպեց որ ինքն ալ քիչ մը ատեն հետեւի այն ազաւազութեան, և գրեթէ այն անխմանալի լեզուովը շարագրէ իր մէկ քանի գրուածներն: Չանոնք կարգացողն ու մանկութեան և երիտասարդութեան հասակին շարագրած երգերն իրարու հետ բազդատողը՝ կ'իմանայ թէ սրչափ դժուարին եղած պիտի ըլլայ իրեն, այն բաւական ընտիր լեզուին տեղ այսպիսի բարբառ մը գործածելը: Սակայն ազգին մեծագոյն բարւոյն համար՝ մտադիր յանձն առաւ այն դժուարութիւնն ալ:

Մխիթարայ Արբայի առաջին տպագրած գիրքն է Աղպերդի աստուածաբանութիւնն (1715) Պորթուլի տպարանին մէջ և անոր գրերովը, ուր՝ ինչպէս յիշեցինք, արդէն այլ և այլ հայերէն գրուածներ տպագրուած էին և կը տպագրուէին: Ի 1718 սկսաւ գրեթէ ամեն տարի անընդհատ մէկ կամ երկու գիրք հրատարակել տպագրութեամբ. յորոց ոմանք իւր, և այլք ալ՝ աշակերտացն ու բարեկամաց աշխատասիրութիւնք էին, և շատերն ալ կը կարօտէին իր սրբագրութեանց: Այս այլ և այլ տպագրութեանց հետ ՚ի 1755 տպագրեց նաև զԱստուածաշունչ գիրս, պատկերազարդ և վայելուչ, որ նոյն ժամանակաց ընդհանուր տպագրութեանցը մէջ ալ նշանաւորներէն մէկը կրնայ սեպուիլ:

Սահայն որովհետև իր գործածած լեզուն՝ ժամանակին հանգամանացն ու բերմանց բռնադատութիւնն էր, 'ի հարկէ անոնց գաղբելովք՝ զիւրին և կարելի պիտի ըլլար իրեն ազգին մէջ կրկին կենդանացընելու աշխատիլ այն նախկին սպարդ և ընտիր հայերէն լեզուն՝ զոր արդէն կը սորվեցընէր իր աշակերտացը, և որոց եռանդը զսպելու կամ չափաւորելու կ'աշխատէր: Աերջապէս եկաւ հասաւ այն սպատած ժամանակը. և ինքն Մխիթար մահուան անկողնէն կը պատուիրէր իր աշակերտաց որ ալ չսպասեն բուն հայկաբանութեան ուսումը կրկին կենդանացընելու աշխատիլ:

Եւ յիրաւի, իր աշակերտներէն մէկը, որ ամենէն աւելի եռանդուն և սիրողն էր հայկական գաղութեանց, Եւզոկիայի Հ. Մատթէոս Ա. Գարազաշեան, իր ու հասարակաց հօրը սգալից վասնճանին ութերորդ օրը կը հրաւիրէր 'ի վանս' Աննեակոյ մէջ գանուած ամեն ազգայինք, եկեղեցական ու աշխարհական կարգէ, և անոնց ամենուն առջև կը լուծէր այն գծուարին լուծութիւնն՝ որուն բռնադատուած էր՝ անոր զոր կ'ողբայր, խոհեմութենէն և հրամանէն. և գեղեցիկ և ընտիր լեզուով մը՝ արձանական ճառով կը գրուատէր զինքը: Որչափ մխիթարական էր՝ գրեթէ չորս հարիւր տարիէն ետքը կրկին լսել նախնեաց գեղեցիկ լեզուն անոր նշխարաց առջև, որուն կեանքը նուիրական վկայութիւն մը կրնար

սեպուիլ հայրենեացը բարոյական ու մտաւոր բարւոյն :

Նոյնալիսի ոճով և լեզուով շարագրած էր նաև սրբոյ Լուսաւորչին վարքն, զոր տպագրեց ՚ի 1749 : Եւ թէպէտ և կը գըտնուէին նաև սմանք որ զիւրաւ չէին կրնար, կամ չէին յանձն առնուր գատուիլ այն անկերպարան ոճէն և լեզուէն՝ որ իրենց ընդելացած էր, սակայն Եւզոկիացի վարդապետը գտաւ իրեն հետևողքն ու աշակերաները. որոց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր կրնանք սեպել հայկականին ուսմամբ և անխոնջ յարատւութեամբ յուսմունս՝ Ասկերեան Հ. Վրթանէս Վ. որ Մխիթարայ արքայի նախկին աշակերտացը մէջ ամենէն յառաջագէմն է ՚ի նմանողութեան նախնեաց, և որ ՚ի 1751 հրատարակեց Փիլիսոփայութեան ընթացք մը, և յետոյ ուրիշ այլ և այլ թարգմանութիւններ : Ասոնց աշակերտք և դասակիցք են մինչև ցվախճան դարուս Ազոնց Ստեփանոս արքեպիսկոպոս, Սնանեան Հ. Մկրտիչ, Ալեքսանեան Հ. Չաքարիա և Չամչեան Հ. Միրայէլ վարդապետներն : Այս վերջինս ՚ի 1779 կը հրատարակէր իր ընդարձակ Քրականութիւնը, որ աղգին մէջ գտած արժանաւոր ընդունելութեամբն՝ նախնեաց լեզուն վերակենցաղելու ծառայութեանը սահմանուած էր : Քանի մը տարիէն ետքն ալ կը տպագրէր իր Հայոց սլաւոնութիւնն (1784-86) : Ի 1789 արքունական հրամա-

նաւ մասնաւոր հայկական տպարան մըն ալ կը հաստատուի յանուն վանաց, նոյն իսկ սրբոյն Ղազարու մենարանին մէջ:

Ութեւտասներորդ դարուս վերջին քառորդին կը ծագկի 'ի Թրեստ համանուն ուխտ մըն ալ, Մխիթարայ Աբբայի կանոններն ու նպատակն ունենալով: Այս կոչման հետեանքն էր նաև ազգային կրթութեան համար աշխատիլը, և կարևոր գրոց յօրինման և հրատարակութեան զբաղիլը. ուստի և իրենց 'ի Թրեստ հաստատուելէն գրեթէ երեք տարի ետքը՝ կը սկսէին գրոց տպագրութեան ձեռք զարնել. և տպարաններնուն առաջին երախայրիքն է Յորդորակ առ պաշտօնատիրոջիւն սրբոյ Կուսին (1776). ինչպէս նոյն տարւոյն ալ կը վերաբերի աշխարհաբար Քրիստոնեականի ու Այբբենարանի մը տպագրութիւնը: Տարակոյս չկայ որ հետեևալ իննեւտասներորդ դարուն մէջ ունեցած պայծառութիւնը չենք կրնար փնտռել նորահաստատ ընկերութեան մը վրայ. բայց իրենց սկզբնական փիճակին և ժամանակաց դժուարին հանգամանաց մէջ ալ հետաքննական ու ազգին օգտակար այլ և այլ հրատարակութիւններ բրած են. ինչպէս Թուրքր գՅիւնաց (1785), Մխպատանոյրիւն Ամերիկոյ (1784), Պատմոյրիւն Ճեկիգիսանի (1789), Հարերդ (1791):

Հսովմայ Ռերբանեան տպարանն գեոայս ութեւտասներորդ դարուն մէջ ալ

քանի մը հայկական տպագրութիւններ կ'ընծայէ, և 'ի մէջ այլոց նաև Լատին-Հայ Բառչիրք մը (1714), Մեկնիչ սրբոյ աւետարանին (1714), Միապ Չահկաց համար (1728): Անկէ ետքը, գրեթէ քսանուհինգ տարուան միջոց, հայկական տպագրութիւն մը չենք գտներ, բաց 'ի Բենեդիկտոս Ժ. քահանայապետի շրջաբերականին հայերէն թարգմանութենէն (1755), և յաջորդ տարին սրբոյն Յակովբայ Մծբնացւոյ ծառերն հայ և լատին թարգմանութեամբ: Ապա 'ի 1775 Հանգամանք ուխտերոյ գլորս եկեղեցիս Հոտվմայ, ու 'ի 1784 Այրբեկարան մը, որ ութևտասներորդ դարուն վերջին տպագրութիւնն է 'ի Հոտվմ:

Ասոնցմէ զատ այլ և այլ տպարաններ հաստատուելով նաև 'ի բուն Հայաստան, Ղեջմիաձին, 'ի Նախիջևան, 'ի Մազրաս Հնդկաց, 'ի Զմիւռնիա և մինչև 'ի Լոնտրա, այլ և այլ տպագրութիւնք կ'ընծայուին, և որոնց վրայ համառօտիւ պիտի խօսինք՝ ազգային տպագրութեանց պատմութիւնն բրած ժամանակինս:

* * *

Ար մանենք իննևտասներորդ դարը, յորում կ'ապրինք: — Դժուարին է ժամանակակից ուսումնականութեան վրայ խօսիլ, ուստի և մեր տեսութիւններն՝ համառօտ պիտի ջանան ըլլալ, միայն յերկարե-

լով խօսքերնիս նոյն դարուն մէջ ասլրած ու սգակսած քանի մը անձանց վրայ, որոնք իրաւամբք սլարձանք կը սեւալուն մեր ազգային նոր մատենագրութեանը:

Իննեւտասներորդ դարը՝ սլատերազմաց և արիւնհեղութեանց տխուր և աւերիչ արհաւիրօք կը ներկայանայ մեզի: Բոլոր Աւրոսլա ընդարձակ արեան գետի մը կերպարանք առնելէն ետքը, կրկին յերկարատե խաղաղութիւն մը կը ստանայ, ուսմանց և գիտութեանց բարգաւաճանքն առթող: Այլ խաղաղ անդորրութիւնն ալէտք էր որ ունենար իր փրկարար ազդեցութիւնն նաև հեռաւոր արևելից վրայ, որ ալ աւելի կը սկսէր մօտենալ Աւրոսլայի իրեն հազորդակցութեանց գիւրութիւններովն, և անոր քաղաքակրթական սկզբանցը և ուսմանց նախանձախնդիր ըլլալովը: Օսմանեան սլատութիւնն՝ որ սուրը մէկգի ձգելով, հպատակացը սրաին վրայ թազաւորելու ալահով իշխանութեան ետե է կ'ըլլար, ոչ միայն իր հին օրինաց խստութիւնը կը մոռնար, այլ նաև արևմտեան քաղաքակրթութեան արևելից մէջ տարածուելուն ջանադիր: Հարկ չէ ըսել թէ որչափ և որալիսի փութով այս բանիս ետե է եղան քանի մը վերջին վեհասլետք:

Համաձաւալ կրթութեան օգուտներէն գլխաւոր օժանդակողներէն մէկն ալ հարկ էր որ մեր ազգն ըլլար: Արևելեան ազգաց մէջ յոյնէն ետքը ամենէն սրամիտն

և յաջողակ, արժան էր որ ընդհանուր լուսաւորութեան առջև անտարբեր չմնալով, իր նիւթական և բարոյական վիճակն բարւոքելու ետևէ ըլլար: Իր ջանքն ալ ապարդիւն չմնաց: Իրեն մեծապէս օժանդակ են այլ և այլ կրօնական և ուսումնական ընկերութիւններ, որ օր ըստ օրէ կ'աճին կամ կը զօրանան. նախակրթական, երկրորդական ու բարձրագոյն դպրոցներ, յորոց ոմանք Եւրոպիոյ մէջ ալ հաստատուած են. տպարաններ, օրագիրք և օգտակար գրոց տպագրութիւններ հարկ է որ դիւրացընեն այն ճանապարհը՝ որ միակ կարևորն է, ուրիշ ծաղկեալ ազգաց օրինակին հետեւելու համար:

Բայց ինչ վիճակի մէջ կը ձգենք լեզուն և մեր մատենագրութիւնը: — Համառօտ քննութեան մը արժանաւոր է այս կարևոր խնդիրն:

Իննևտասներորդ դարու սկիզբը՝ ընտիր ու ծաղկեալ վիճակի մը մէջ կը ներկայանայ մեզ հայերէն դրաբար լեզուն. եկամուտ նորութիւններէն մտքրուած ու զրտուած, հին լեզուի մը ազնուականութեան զրոշմը կը սկսի կրել. հմուտ ու կարգաբան քերականութիւններ կ'ապահովցընեն անոր ապագայն:

Իսկ անկէ ետքը:

Մէկզի աւելով այն քանի մը անձինքը՝ որ աւելի դարուս առաջին կիսուն կը վերաբերին, ու քանի մը սգաառուաւոր բացա-

ութիւնք, կը տեսնենք գրաբառի ուսումը
 տկարացած, և անոր տեղ աշխարհիկ բար-
 բառը տիրացած: Պիտութիւնքն և ուսմունք
 ժողովրդական ընելու համար՝ հարկ կ'ըլլայ
 ժողովրդեան լեզուովը խօսիլ, և աշխար-
 հիկ լեզուին մաքրութեամբը թէ՛ աւելի
 դիւրամատոյց և թէ՛ աւելի ցանկալի ընել
 գրոց լեզուին ուսումը: Ժամանակը պիտի
 ստուգէ այս փափաքը, կամ անոնց իրա-
 ւացի կարծուած երկիւղը՝ թէ՛ ասանկ բոլո-
 րովին օտարացընելով գրաբարի ուսումն,
 կամ մանկութեան քանի մը տարիներուն
 յանձնելով, պիտի կարենանք ունենալ
 լաւագոյն ելք մը՝ քան զոր ունեցան մեզմէ
 շատ աւելի յառաջագէժ ազինք Եւրոպիոյ՝
 լատին լեզուին ուսմանը նկատմամբ: Բայց
 եթէ լատինն՝ իրենց մէջ ուսումնականաց
 լեզու է, գրաբարը՝ մեր հին հարցը, մեր
 նախնեաց ու թագաւորաց լեզուն է: Գէթ
 այս մտածութիւնը՝ պէտք է զմեզ խրախու-
 սէ՝ այդպիսի գեղեցիկ յիշատակ մը իր մէջն
 ամփոփող լեզուին յառաջադիմութեանն
 աշխատելու:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒ

(ՅԳ-ԺԸ ԴԱՐ)

Հայկական նոր մատենագրութեան վրայ խօսելու առեւննիս՝ մեր առաջին և զլիսաւոր մտադրութիւնը հարկ է որ դառնայ գրաբար լեզուներնուս ունեցած գիրքին վրայ :

Նախնեաց ընտիր ու վայելչարան լեզուն՝ տխուր վիճակի մը մէջ կը ներկայանայ մեզի՝ երեքտասաներորդ դարուն վերջերը . լեզու մը՝ որ ինչպէս հոն ալ ըսինք , « դարէ դար անցնելով՝ իր գեղեցկութիւնը կը կորսնցընէ , ու գրեթէ չի՛ջլեւափառ կը նուազի : Քաղաքական վիճակէն զատ՝ գրաւորական լեզուն ալ բոլորովին կերպարանափոխ եղած՝ ուրիշ դար մը կը կազմէ , որ ազգային գերութեան շղթայից՝ տխուր արձագանգը կը լսեցընէ » :

Ասիկայ է հայերէն զբարար լեզուին դիրքը՝ չորեքտասաներորդ դարուն սկիզբը:

Հայաստանի ոչ միայն պատմական կեանքը, այլ նաև աշխարհադրական դիրքն ու վաճառականութիւնը՝ կը միարանին ու կը դուզընթանան ՚ի սատարել լեզուին այս անկմանը:

Մերձակայ ու երբեմն նաև հեռուոր ազգաց ու ժողովրդոց հետ ակամայ ու մերթ յօժարակամ՝ յարաբերութեանց հետեանք ազգեցութիւնք կը ծանրանան կամ կ'ընդելանան: Մնոնց գէմ գնելու մերթ ոյժ և մերթ կամք կը պակսի իրեն:

Ինչպէս ժողովուրդը՝ ասանկ ալ իր լեզուն՝ հարկ էր որ այն յարաբերութեանց և ազգեցութեանց ենթակայ ըլլայ:

Հին մատենագրութիւննիս կը ցուցընէ թէ զբաւոր լեզունիս ալ ազատ եղած չէ անոնցմէ, չորրորդ ու հինգերորդ դարերէն ՚ի վեր կրելով իր վրայ յունականին գրոշմը և ազգեցութիւնը: Եղած է դարձեալ ժամանակ, թէ չորրորդ դարէն առաջ և թէ հինգերորդէն ետքը, յորում զենտ, սարսիկ, արաբացի և ուրիշ տիրող կամ մերձաւոր ազգաց լեզուներ՝ ունեցած են հասարակամ նուազ ազգեցութիւն հայերէն լեզուին վրայ. բայց յաճախ ճարտար, ու ազգային լեզուին տիրող հմուտ մատենագրաց գրչին տակ՝ այն օտար ազգեցութեանց յատուկ գրոշմը տկարացած, ու ինչուան երբեմն ազգային կերպարանք առած, ու յատուկ ճոխութիւն դարձած է:

Սակայն նոյն հայ լեզուն՝ ունեցաւ նաև այնպիսի ժամանակներ ալ, յորում վրան ծանրացած բանասիրական ազդեցութեանց դէմ դնելու հանձարն ու զօրաւոր մտքեր սրակսեցան. ու չկարենալով թու՛մբ մը բարձրացընել եկամուտ և անհարազատ նորութեանց, մատենագրական մտաւոր զաշտորայք ողողմամբ ապականեցան:

Լեզուն ինչպէս ազգային ուրիշ պատմական պատահարք, ժամանակակցական ընթացքով մը կը քալէ:

Մեր պատմութիւնը կեցած է՝ հաւատարիմ վկայ խօսքերնուս ստուգութեանը:

Գրաբար լեզունիս, ինչպէս քիչ յառաջ ակնարկեցինք, հոգևոր ու քաղաքական իշխանութեանց հովանաւորութեամբն ու խրախուսանօք, կէս դարու համառօտ շրջանին մէջ Թարգմանչաց փութովն ու ջանքով, հին ընտիր ու դասական լեզուաց կարգն անցնելու պատուոյն բարձրացած է. բայց քիչ մը ետքը՝ ազգին վրայ հասնող քաղաքական վրդովմունքէ զատ՝ նաև մատենագրական ու գրագիտական պատահարներ մեծապէս խանդարեցին ռսկի դարուն արդիւնքը: Այս կործանումը յառաջ երթալով, լեզուն օր օրուան վրայ աղաւաղեցաւ, ու այլ և այլ դարերու ինքնահնար արուեստակութեամբ՝ իբրև խորթ որդի մը եղաւ իր մայրենի ազնուականութեանը:

Գիտեն հմուտք թէ՛ ազգային քաղաքական ու մատենագրական նոր պատմու-

Թեան շրջանին մէջ կարևոր մասն մը ունեցած է արևմտեան ազգեցութիւնը: Առանց ուղելու այդ ազգեցութեանց ամեն հետեանքն կամ արդիւնքը վնասակար համարիլ ազգին, չենք կրնար արդարացընել այն դարուց մէջ երեցող և գործող քանի մը ազգային կամ օտար անձանց մտածութիւնն ու ջանքն, որ նաև բանասիրաբար՝ արևմտական ձուլման մը մէջ ենթադրեցին արևելից շահը ու թերևս նաև ապագայն:

Ռուբինեանց ժամանակ արդէն երեցեր էր այդպիսի ջանքի մը սկզբնաւորութիւնը մեր ազգին մէջ, նոյն իսկ բարձրագոյն իշխանութեանց հաճ համամտութեամբն. և զորս խափանելու համար՝ հարկ եղեր էր ինչուան երբեմն իշխանաստատ ձայնով խօսիլ ու արքունի ղէնքով մաքառիլ: Բայց երբ այդ քաղաքական իշխանութիւնն բռնրովին վերցուելով, կրած ղէնքն ալ ըթացաւ կամ անպիտանացաւ, համարձակ ասպարէզ մը բացուեցաւ անոնց համար՝ որ իրենց այդ փափաքէն ու ջանքէն հետեւելիք վնասուց չէին կրցած կամ ուղած խելամուտ ըլլալ:

Այն ատեններն, ու այսպիսի առիթներու մէջ երեցած են Միաբանասէրք (Ունիթորք):

Իրենց դպրոցին՝ ուսումնական նկատմամբ ազգին մատուցած կարևոր ծառայութեանը վրայ առանձինն պիտի խօսինք:

Սահայն փութանք հիմակուրնէ ըսելու՝ թէ հայերէն գրաբար լեզուն՝ անոնցմէ շատին գրչին տակ ծանր հարուած մը ու ազդոյ վէրք մը բնդունեցաւ, և զոր դարմանելու համար՝ մեծագոյն դժուարութեանց հարկ եղաւ գիմակալել:

Լեզուի մը խանգարումն կամ աղաւաղութիւնն երկու կերպով կրնայ պատահիլ կամ մտածուիլ. Բնական և Արուեստական: Առջինը՝ ժամանակին յառաջացման արդիւնք է. ուր Արուեստականն՝ այլ և այլ կերպով ու դանազան անձանց ձեռքով կրնայ հանգիստիլ:

Այս երկրորդ տեսակ խանգարման արդիւնք կրնայ սեպուիլ զլիաւորապէս հայերէն գրաբար լեզուի վիճակը ԺԳ-ԺԸ դարերու մէջ: Մեր լեզուին վրայ վերիվերոյ քննութիւն մը բաւական է իմացընելու համար թէ կամաց կամաց ու բնական կերպով եղած չէ այսպիսի փոփոխութիւն մը, այլ մասնաւոր արուեստի մը և ջանից հետեանք է և արգիւնք:

Ասոր հեղինակ և յառաջացուցիչ ուղած են ըլլալ Միարմանասէրք:

Արեւմուտքէն Հայաստան եկող քանի մը եւրոպացի քահանայք՝ հայերէն սորվելով ու լատին լեզուն սորվեցընելով, լատին նահայ միարմանութիւն մը կը ձեւացընեն: Ասոնք ուղելով հայերէն լեզուն մշակել, մտածեցին որ ըստ ամենայնի լատին լեզուին հետ նոյնացընեն դայն, և համարե-

ցան այն կերպով լեզուին պակասութիւններն լեցնել ու անկանոնութիւններն ուղղել: Ասանկով շատ մը քերականական փոփոխութիւններ ըրին ու կանոններ հաստատեցին. և ձեացուցին լատին—հայ լեզու մը, որ թէպէտ և արտաքին կերպարանքովը հայերէն է, բայց իրօք լատինականի կազապարով ձուլեալ զանգուած մը: Այս նորահնար լեզուաւ շատ գրքեր սկսան թարգմանել լատինէ՛ ՚ի հայ. և քիչ ատենուան մէջ քաղմաթիւ երկասիրութիւններ տարածեցին հայ ժողովրդեան մէջ, յորոց շատք նոր և հետաքննական ըլլալով, հասարակաց ընթերցանութեան ճարակ եղան: Ազգը նոյն հիւթն ձծելով և նոյն օգը շնչելով, ՚ի հարկէ նոյն ախտով պիտի վարակէր. ու այնուհետև հայերէն ըսելով՝ այն լեզուն պիտի իմանար: Ասանկով խօրարմատ դորացաւ և ընդհանուր եղաւ այն ազգին մէջ՝ գէթ քանի մը դարերու միջոց:

Այս լեզուին նկարագիրն կամ յատկութիւնը, եթէ կրնար ունենալ, երկու իրարմէ տարրեր կերպով սահմանել ուզած են բանասէրք. այսինքն նախ՝ Հայերէն ճաշակէ օտարութիւն. ու երկրորդ՝ լատին լեզուի նմանողութիւն: Տարակոյս չկայ որ լեզուի այսպիսի տարօրինակ խառնուրդի մը մէջ աւելորդ է հարազատ և ընտիր բարբառոյ ճաշակ, ո՞ճ ու քաղցրութիւն փնտռել. բայց այս առաջին բաժանումն ալ կարեւոր է, որպէս զի խմացուի որ չէ թէ

Հին Հայերենի շինուածքին վրայ օտար ճարտարապետ մը աշխատեր է, այլ լեզուին աւերակներուն վրայ՝ օտար զարդերով և նոր ճարտարապետութեամբ շէնքեր կառուցուած են: Անով է որ առաջին կարգի ընտիր յատկաբանութիւններէ, և միջին դարուց մասնաւոր ոճերէն ու զարդերէն մերկ ու կոզսպուած լեզու մըն է:

Իսկ լատին լեզուի նմանութեանց գալով, որ այս նոր լեզուին մասնաւոր կնիքն է, աւելորդ չէ քանի մը օրինակներ մէջ բերելը, և որոնց վրայ եղած հմտագունից տեսութիւնքն արդէն ծանօթ են բանասիրաց:

Այս նմանութեանց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր կրնան սեպուիլ անտովոր և անլուր հոլովներ. ինչպէս, շերդորում, ընտան, կնիքան, կերկայնում տեղոց: Ներ մերում խօսում (ի մերում լեզուի ըսելու տեղ). կերում տեղակայեն (յորում կան), ոչ քաքչի որ ընկատարում կայ, և այլն:

Ընտիր գրաբարի մէջ անեզական անուններն՝ եզականաբար գործածել, օրինակ իմն, կեան, կենի (կեանք, կենաց): Ասանկ կ'ըսէին ու կը գրէին. արտևանունի քոյոյ. այնորիկ տանջանի. զխիղճ մտի քո: Ասոր հակառակ՝ նախնեաց մէջ անյոգնական անուններն՝ իբրև յոգնակի գործածել ու ըսել. Զկարս քոյինս. Մարդիկք, զմարդիկ, և այլն:

Ածականներու համաձայնութիւն. «Ներ-

տաննազնուց սաղմոսարանում: — Ի դա-
նազանից բղձից խրաքանչիւրոյ իրի: — Ի
հրապարակականի քարոզի: — Առբերինձ
զօր մի վկայ ամբողջի առաքինութեան, որ
չիցէն բժիւ իմիւ արատաւորեցեալ: — Միայ-
նով արժանաւորութեամբ վերնայնոյ շնոր-
հի և աստուածայնոյ վերանկատման »:

Աձականներու նորահար գերադրական
փատիճան մը գտան և ըսին. փարբաւա-
գունեղ, սրբաւաճագունեղ, և այլն:

Ամենին չխորչեցան, մանաւանդ թէ
սիրեցին, խորթ մասնիկներու յաճախ գոր-
ծածութիւնը. «Ներայնքանում, բնմեծա-
գունեղի հոգունակութեան: Ընճչմարտում
և նուզղում ճանապարհոջ»։ Սասնկ ալ.
«Ներգրուեցեալ. ազադերձեցեալ. ար-
տահանեցեալ. նախարտարածեալ»։

Բայերու քանի մը ծամանակք՝ որ ուրիշ
լեզուաց մէջ կան, ու ՚ի հայկականիս կը
պակասին, զանոնք ալ ուղեցին մուծանել
մեր գրարարին մէջ, և ըսին. «Իցէի, իցէր.
առնուցուի. գնացէիր»։ Ներգործակա-
նին՝ կրաւորականէն արդէն ունեցած զա-
նազանութիւնը բաւական չսեպելով, ալ
աւելի ուղեցին որոշել և ըսին. Ներգործա-
կան՝ Սիրէի, սիրիցէի: Կրաւորական՝ Սի-
րեէի, սիրիցեէի: Տուիմ, տուէի. փոխա-
նակ ըսելու Տուեալ լինիմ, կամ լինէի:
Այսպէս այս ծամանակներս ալ. «Սիրիլ,
սիրիլով. դրեցեալ, առնանեալ գոյ. տե-
սանեցեալ, թողեցեալ»։ Լիթէ լուանեցեալ

իցէք: Նկատուան. կրաւորական՝ Նկատեցուան. Ստիպուան. կրաւ. Ստիպեցուան:

Լատինական ձևեր՝ նշանակութեան կողմանէ: Ասանկ. Ստիպընցուան (Adprobatio, Հաւանութիւն): Բաւարարութիւն (Satisfactio, Հատուցումն): Հրապիրակ (Respublica). Լրուհակ (Summa, Լրուհն, ծագ). Չգալ լարացեալ (Male sentio). Վերաւերութիւն (Revisio). Փաշարկութիւն (Conjectura, կարծիք). Ստորարանալ, մակաւանդակաւորութիւն, կացութիւն, և այլն:

Կար որիչ բան մ'ալ զոր ունէր հայերէնն, և լատինականին մէջ չէին դտած զայն, բարդ բառերն. ուստի այս ազատութեամբն ալ զեղծածնելով, խժալուր բարգութեանց ձևք գորկին: Ասիէ զատ, ինչուան լատին բառերն հայացընել կարծեցին, և փոխանակ վնասեմ ըսելու, լատինական ledere բայն առին ու շտեմ, շտեմ, շտեմ լծորդեցին:

Այս քանի մը օրինակներն ալ բաւականէն աւելի են 'ի հաւատարիմ՝ առնել ցաւալի ստուգութիւն մը՝ մեր պատուական լեզուին անօրինակ խանդարմանը:

Սակայն ինչ որ մեզի համար ցաւոց առիթ է, այն նորութիւնն հնարողաց համար մեծ եռանդեան ու յարատե ջանից նիւթ էր, ծաղկեցընել զայն, բարդաւած և ընդունելի ընել տալ: Ար գուշակէին թէ կրնայ հակառակութիւն կրել, առողջ գաւորութիւնն, զխտութիւնն ու ժամանակը ի-

րեն թշնամի յարուցանելով: Ուստի հաճախական և տեսական ընել տալու համար՝ հարկ էր որ կանոնի մը տակ ձգուէր այն նորութիւնը:

Այս անհրաժեշտ սեպուած աշխատանքն վրան առաւ Յովհաննէս Յակովբ Հորով, շարագրելով քերականութիւն մը: Աւելորդ է ըսել թէ այդպիսի հիման մը վրայ բարձրացած չէնքը՝ հետու պիտի մնար հայկական լեզուի ընտրութեանն օրինակ և առաջնորդ ըլլալէն. ուստի և աւանդած կանոններն ուրիշ բանի չծառայեցին, բայց եթէ ալ աւելի ազաւազելու մեր նախնեաց լեզուն:

Սակայն այդ անխմանալի լեզուին, հայկական բանասիրութեան այդ անաչաք դահճին՝ իր հետևողքն ու համամիտք վկայութիւն տուեր են տպագրութեամբ՝ իբրութէ այն ըլլայ յուն և վայելուչ հայկաբանարիւնը (linguam armenam elegantem):

Այս նորութիւնը՝ կամ հայ լեզուի ենթադրեալ բարեկարգութիւնը, քանի մը դար տեւեց: Բայց իրենցմէ քիչ ետքը, կամ թէ նոյն իսկ իրենց ժամանակակիցաց մէջ ուրիշ գաս մը երևցաւ նորասիրաց: Ասոնք առանց առաջնոց ոճոյն հետևելու կամ նմանող ըլլալու, անոնց հակառակելով ալ լեզուին խանդարման պատճառ ըլլալուն մէջ կերպով մը միաբանեցան: Եթէ առջիններուն ըրածը՝ արուեստական խանդարումն է լեզուի, առանց ըրածն ալ բնական խանդարմունք պէտք է կոչուի:

Այս վերջիններս չուզեցին, ինչպէս ըսինք, այդ նորութեանց հետեւիլ. մանաւանդ թէ փափաքելով հնոց չաղէն անխտոր երթալ, փոխանակ հին և դասական օրինակազրաց պարզութեանը և դեղեցիկ ոճոյն մէջ լեզուի ընտրութիւնը փնտռելու, անոնց ժամանակակից յունական ոճ գործածողներուն կարծեցին հետեւիլ: Արդէն հին նախնեաց ժամանակ ալ այդ ջանքը ուսումնական հերձուած մը սեպուած էր և հակառակութիւն կրած. բայց չէ թէ միայն բողոքովին չէր անհետացած, այլ նաև դարէ դար անցնելով՝ ինչուան մատենագրական անկման ատեն դիմացած: Այս ոճն ալ դասաւ իրեն հետևողքն ու զարմացողքը մեր յիշատակած ՓԵ-ՓԸ դարերուն մէջ: Երասէրք՝ իրենց յատուկ քերականական ուղղութիւն մը կարծեցին ունենալ. իսկ ասոնք՝ նախնեաց կանոններուն հետեւիլ կարծած ատեննին, քերականական կանոններն ալ մոռցան:

Իրենց գրուածներն, զոր աւելորդ կը սեպենք մէջ բերել, հաւաստիք են մեր խօսքին ստուգութեանը:

Գ

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԿԱՄ ՆՈՐ ԱԵՁՈՒ

Ինչպէս գրաբար, տառնի ալ աշխարհիկ լեզունիս պէտք է որ ունենայ իր բանասիրական կեանքն ու պատմութիւնը. զորս հետազօտել, նոր մատենագրութեան կը վերաբերի:

Թէպէտ և այլ և այլ դարերէ ՚ի վեր է հայերէն աշխարհիկ սեպուած լեզունն սփորական կիրառութիւնը ազգերնուս մէջ, բայց վրան եղած ուսումնական տեսութիւնք և քննութիւնք՝ միայն վերջի քանի մը տասը տարիներու հետազօտութեանց արդիւնք են:

Ասոր ալ պատճառը յայտնի է:

Դեռ մեզմէ քիչ յառաջ կը կարծուէր թէ աշխարհիկ լեզուն՝ միայն խօսելու համար է. գրելու և կարդալու յատուկ է գրաբարը: Բայց երբ այս կարծեաց դէմ

սկսաւ մտքաւիլ ժամանակը, և կրթութիւնն և ուսումը ժողովրդական ընելու գովելի ջանք մը՝ աշխարհիկ լեզուով յօրինուած այլ և այլ գրքեր երեցուց, բնական հետեանք մըն էր նոյն բարբառոյն կազմակերպութիւնն քննելը, և անոր կատարելագործութեան վրայ աշխատիլը:

Այլ և այլ կերպարանքի տակ քննութեան առնուած է աշխարհիկ լեզուի խընդիրը:

Նախ՝ թէ արդեօք մեր աշխարհիկ լեզուն՝ մասնաւոր ու յատուկ բարբառ մըն է, որ եթէ չունի իր որոշ պատմութիւնը՝ հարկ է որ ունեցած ըլլայ իր սկիզբն ու ծագումը, անկախ ամենեւին գրաբարէն: Զէ նէ՝

Գրաբարի ազաւաղութեանն ու ժողովրդական ըլլալուն արդիւնք լեզու մըն է:

Երկու կարծիքն ալ ունեցած են իրենց կուսակիցքն ու հետեողները:

Ոմանք կը համարին՝ թէ յատուկ աշխարհիկ լեզու մը ունեցած չենք. այլ մեր միակ լեզուն՝ նախնեաց գրած ու նաև խօսած՝ գրաբարն է. իսկ աշխարհիկը անոր անկերպարան ծնունդն է, մտաւորական խաւարի սղխաութեանն ու քաղաքական գերութեան արդիւնք մը և հետեանք:

Իսկ այլք՝ թէ ուրիշ էին մեր նախնեաց քով գրաւոր և խօսուած լեզուներն, իրարմէ ամենեւին անկախ. և ժամանակը՝ ինչպէս գրաբարին, ասանկ ալ աշխարհիկ լեզուներնուս վրայ ունեցած է իր ազդեցութիւնը:

Առջի կարծիքն ունեցողներուն բնական փափաքն ու բերումը կ'ըլլայ՝ աշխարհիկ լեզուներս մաքրել, կարգի ու կանոնի վրայ առնուլ: Այդ մաքրութեամբ ու կանոնաւորութեամբ կը հասկընան՝ ետեւէ ըլլալ որ օր օրուան վրայ խօսուած լեզուին կազմութիւնն, ու կանոններն գրաբարի մօտենալով, վերջապէս երթայ միանայ անոր հետ:

Իսկ երկրորդ կարծեաց հետեողք՝ որովհետեւ նախնեաց քով իրարմէ տարբեր լեզուներ կ'ենթադրեն, գրուած և խօսուած, ուստի և կը ջանան որ ինչպէս հին լեզուն, ասանկ ալ նորն ունենայ իր յատկութիւններն, մասնաւոր կազմակերպութիւնն և կանոնաւոր յառաջատութիւնը:

Այս երկու հակառակ գրութիւններն՝ կարելի կ'ըլլայ միաբանել, ենթադրելով թէ,

Հայոց մէջ հնութենէ մինչև առ մեզ հասած սակաւաթիւ յիշատակարանաց քննութեամբն ալ, անտարակուսելի կ'երևնայ թէ հին ատենէն ՚ի վեր ուրիշ էին իրարմէ գրուոր ու խօսուած լեզուներ. և թէ հաւանականաբար՝ այս վերջիններն աւելի էին թուով:

Առջի ժամանակներն խօսուած լեզուներն, թէպէտ և ոչ երբեք այն գրաբար լեզուն՝ ինչ որ բանասիրութիւնը կը հասկընայ այդ բառին բուն նշանակութեամբը, շատ աւելի յստակ և մաքուր էին, անխառն օտար ազդեցութիւններէ: Վասն զի

Ազգին այլ և այլ դարական տառապանքը՝ ինչպէս զգրաւոր, ասանկ ալ աշխարհիկ բարբառը տառապանաց ու խանդարմանց ենթակայ ըրին:

Որչափ աւելի յաճախեցին անոնք, այնչափ աւելի և հետզհետէ խառնակ աղաւաղութեան կերտարանք մը առին խօսուած լեզուներն:

Այս ըստ ոմանց՝ յայտնի, և ըստ այլոց՝ ենթադրուած կարծիքն կէտ գնելով մեր համառօտ տեսութեանցը, քննենք նախ թէ,

* * *

Ունի արդեօք մեր աշխարհիկ լեզուն իր պատմութիւնը:

Այսպիսի էական կէտի մը վրայ՝ կամ բողոքովին կը լռէ, և կամ քիչ կը խօսի մեր բանասիրութիւնը: Այդ լռութեան դարմանն փնտռելու համար՝ պէտք է մեր հին պատմութենէն ալ առաջ անցնիլ, ու մեր քով պակասածը՝ մեզի դրացի ու մերձաւոր ազգաց մէջ որոնել:

Լեզուաբանական ուսմունք և հետազօտութիւնք՝ առաւելապէս մեր դարուն կը վերաբերին: Գիտութիւնք՝ անցելոյն դիւրին ժառանգութեամբը գոհ չըլլալով, ետեւէ եղած են կրկին քննել հին մատեաններն, յիշատակարաններն, հեռաւոր ժամանակաց մինչև առ մեզ հասուցած անտաշ քա-

րինքն անգամ, ու յարտուե ջանիւք չատ
անգամ կը յաջողին անոնց հետ խօսիլ, ու
պատասխանն ընդունել:

Այդպիսի երկար ու անխոնջ ուսմանց
արդիւնք են՝ արեւելեան մեղի գրացի ազ-
գաց լեզուաց վրայ եղած քննութիւնք: Այն
հետազօտութեանց հետեանք եղած է՝ բո-
լոր երանեան լեզուաց իրեք ժամանակ ու-
րոշել. հին, միջին և նոր լեզու: Ասոնց
կարգը սեպելով նաև զհայկականն, հե-
տեարար այդ լեզուին ալ կու տան երեք
այլ և այլ ժամանակ. և կը կոչեն զհին
հայերէնն՝ Հայկեան, զմիջինն՝ Գրարար, և
զնորն՝ Աշխարհարար:

Բանասիրաց այս ենթադրութիւնն ուղե-
լով ընդունիլ, կը մնայ քննել թէ՛ որն էր
մեր մէջ այդ հին կամ Հայկեան լեզու կո-
չուածք:

Որչափ ալ արդի քննադատութիւնն և
ուսմունք յանձն չառնուն շնորհել մեր
սրատմութեան այն հնութիւնը զոր ՚ի համ-
ազդի հին պատմագրաց գրուոր աւան-
դութիւններէն սիրով ընդունած է մեր
հայրենասիրութիւնը, սակայն միշտ պատ-
մական ու անհատուակելի՝ ճշմարտութիւն
մը կը մնայ իւր բազմադարեան հնութիւնը՝
նաև յառաջ քան զխիշատակարանս դարու-
թեան մերոյ:

Ազգին հետ՝ անհրաժեշտ հարկ է ենթա-
դրել նաև իրեն յայտուի խօսուած լեզու
մը. և որովհետև տոհմք՝ ազգէն յառաջ կը

ձեանան, ու անոնց միութիւնը կը կազմէ
զազգ, ուստի տոհմային՝ ըսենք նաև անա-
յին լեզուն՝ պէտք է որ յառաջ ձեանաց
քան զգրաւոր լեզու:

Ոմանք կարծած են, ըսինք, թէ Հիմա-
կուան Հայաստանի գաւառալեզուք՝ ազա-
ւազութիւնք են գրաւոր լեզուի: Սակայն
Հին յիշատակարանք, թէպէտ և սակաւա-
ւորք թուով, հակառակ հաւատարմութիւն
մը կը թուին տալ. որով արդի գաւառական
լեզուք՝ Հին գաւառալեզուաց սերունդք
կ'ըլլան:

Աս նկատմամբ պատմական մէկ քանի
հաւատարմքն չյիշատակած, լսենք Երզնկա-
ցոյն՝ որ իր քերականական հմտութեամբն
մեր ամէն մեծարանացն և հաւատարմու-
թեան արժանաւոր է: Ինք՝ իր գրոցը մէջ
այլ և այլ Հին գաւառական բարբառներու
գոյութեան վիայութիւնք կու տայ. զորոնք
և մասնաւոր անուններով կը կոչէ Եզերա-
կան, Կորճային, Տայեցի, Խութայեցի, Չոր-
րորդ հայեցի, Սպերացի, Սիւնի, Արցա-
խային, Միջերկրեաց և Ոստանիկ:

Այս գաւառալեզուք՝ իրենց խօսուած
երկրէն ու ժողովրդենէն առած են իրենց
անուանքք. միայն վերջինք՝ երկրային կամ
գաւառային նշանակութիւն մը չունենալէն
զատ՝ ազնուականութեան գրոջմն ալ կը
կրէ, ուստանիկ կամ արքունական կոչուե-
լովք¹:

1 « Հայոց նոր լեզուին վայ խոսող արդի մա-

Հայաստանի 'ի հնուց բազմալեզու ըլլալն՝ խնդիր չէ, ըսած է ազգային բազմազէտ բանասէր մը: Իր բազմաթիւ գաւառական բարբառներէն մէկն, և թերևս այն՝ որ աւելի կերպով մը պահած էր իր մէջը մայր լեզուին յատկութիւններն, քըրմաց ձեւքով, արքունեաց մէջ և նախարարաց քով գործածուելով, ու քաղաքականութեան մէջ աճելով, դրաւոր լեզու դարձեր է. և գրութեամբ կոկուեր ու հաստատուեր է ձոխ ձևերով ու ընտիր դար-

տենադիրք՝ հնութեան աւանդներն քննելով, նախնի ժամանակներէ 'ի վեր վեց գաւառական բարբառ կ'ենթադրեն, և որոնց անուն կու տան Արարատեան, Կորդուացի, Աղուան, Գուգարացի, Փոքուն Հայաստանի մէջ սովորական եղող բարբառ մը և Պարսկահայոց լեզուն: Այս բարբառներն ընդհանրապէս կը խօսուէին այն գաւառներուն մէջ ուր երեցած էին, և որոնք շատ անգամ անիմանալի կը մնային ուրիշ բնակաւթեամբ մերձաւոր եղող հայազգեաց: Ասանկ էր Կորդուաց գաւառին մէջ խօսուածը. ասանկ ալ Աղուանից կոչուածը, որ բոլորովին յատուկ բարբառ մըն էր այն ժողովրդոց՝ որ Հայաստանի հիւսիս-արևելեան կողմերն կը բնակէին: Իսկ Աբարտէանը ամենէն աւելի յերկարակեաց կը համարուի յոմանց. և թէ նոյն լեզուն էր՝ որ չորրորդ դարուն կարգի և կանոնի վրայ աւնուելով, գրական և կանոնաւոր լեզու մը եղաւ»: Léon Vaïsse, Encyclopédie moderne, Didot. Arménie.

ձուածներով. և որ նոյն գաւաւսին բնակիչներէն պահանջեր է որ զայն բանեցընելու և հասկընայու համար՝ ետեէ ըլլան սորվիլ:

Այս լեզուն է՝ ըստ ումանց, նախնեաց լեզուով Ոստանիկ կոչուածը, և որ երբեմն՝ Արարատեան անունն ալ կրած է: Սուրբն Մեսրոպս՝ Հայերէն գրոց գիւտին հեղինակն ու ազգային գպրութեանց գլխաւոր յառաջացուցիչը, եկեղեցական վիճակ չմըտած՝ վաւախապէս արքունեաց ատենագալիքն էր. և ամենէն աւելի իրեն ընտանի և ծանօթ, ըսենք նաև՝ սիրելի էր այն լեզուն՝ որով ոչ միայն հոց արքունիք կը վարուէին, այլ նաև հոնտեղէն ելած ամէն գիւանական արձանագրութիւնը, և որոց շատին գրիչ էր նա ինքն Մեսրոպս:

Աս տողերուն մէջ բացատրուած կարծեաց կը համաձայնի հանրածանօթ ազգային հմուտ բանասէր մը¹:

« Երկրորդ ու երրորդ դարերու մէջ, կ'ըսէ, Հայաստանի գանազան գաւառական լեզուներէն մէկը՝ գերիշխանութիւն մը ստացաւ միւսներու վրայ, ու իսկոյն պաշտօնական ու դասական (classique) լեզու եղաւ: Արարատեան նահանգի այս արքունի լեզուն՝ Ոստանիկ կը կոչուէր, ինչպէս Պարսկաստանի արքունի լեզուն ալ Տէրի: Երբ Հայերն ընդունեցան քրիստոնէութիւնը չորրորդ դարու մէջ, ու ՚ի հին»

1 Պատկանեան Քերովբէ:

գերորդին՝ անոնց ազգային այբուբենն յօրինուեցաւ, արբունի լեզուն եղաւ միակ գրական լեզու և գիտնական բարբառ: Աստուածաշնչի թարգմանութիւնն ընդհանրացուց անոր գործածութիւնը: Հաշակաւոր գրագիտաց երկասիրութիւնը ճոխացուցին զայն խնայն, և կատարելագործուեցաւ ասորի՝ և մանաւանդ յոյն գրականութեան ազդեցութեամբը»:

Բայց թէ արդեօք նոյն խնայն ազգին ազնուագոյն և բնաիր մասին սովորական լեզուն կրնա՞ր հասած ըլլալ այն բնորութեան, որով կը ներկայանայ մեզի Սահակայ ու Մեսրոպայ՝ ու իրենց առաջին աշակերտաց գրչին տակ, սխառասխան կատայ ուրիշ ազգային բանասէր մը¹:

«Անհատատ է, կ'ըսէ, այն կարծիքն, իբր թէ Հայաստանի մէջ եղած ըլլայ ժամանակ կամ երկիր մը, ուր խօսուէր հինգերորդ դարու թարգմանչաց ու անոնց թարգմանած Աստուածաշունչ գրոց լեզուով: Կարելի է որ հինգերորդ դարու Հայերն՝ մեզմէ հարիւրապատիկ աւելի դիւրութեամբ կը հասկընային այն լեզուն, բայց երբեք խօսած չեն. անանկ որ ինչպէ՛ս հիմա, նոյնպէ՛ս և ամեն ժամանակ ու ամեն ազգի մէջ հարկ էր սորվիլ գրաւոր կամ գրականական լեզուն: Եթէ եղած է ժամանակ յորում ամեն Հայերն խօսած ըլլան

¹ Հախվերդեան: Ժողովոյ մի մասնաբաժնով:

մէկ լեզուով, թերևս Հայկոյ ժամանակն ըլլայ, կամ շատ շատ իրո՛ք երկու դար ետքը: Յետոյ ազգը բաղմանալով՝ այլ և այլ գաւառներ ցրուեր է. և ինչպէս ուրիշ աղագոյ մէջ, ասանկ ալ առ մեզ, թէ՛ աշխարհազրական և թէ՛ կենցաղավարական հանգամանք՝ կամօց կամօց փոխած պիտի ըլլան իր մայր լեզուն, ու ժամանակաւ՝ մտատակայ ազգերէն ալ բան սորվելով, անոր տուած պիտի ըլլայ ամեն ձևեր ու դարձուածներ, սրոնցմով լաւ որոշուած պիտի ըլլան դառառական բարրառներն իրարմէ:

Այս ամեն անդրադարձութիւններն՝ գրեթէ պատմական ստուգութեան կերպարանք կ'առնուն, երբ մեր հին հագներգուաց կամ Գողթան երգերուն լեզուին վրայ քննական ակնարկ մը ձգենք: Թէպէտ և քանի մը ու ցրիւ յիշատակուած հատակաորք, հին ժամանակներէն մինչև առ մեզ հասած, բայց կրնան օժանդակել, կամ գէթ ազօտ լոյս մը ձգել նաև մեր հին դառառական լեզուաց վրայ:

Տարակոյս չկայ որ այդ երգիչքն՝ կամ աղատաց դասուն վերաբերելով, կամ անոնց քով յաճախ ելեմուտ ունենալնուն պատճառով, սովորականէն աւելի ու իրենց քերթողական հանճարոյն արժանաւոր կրթութիւն և ուսումն առած անձինք էին: Իրենցմէ յօրինուած ու ինչուան առ մեզ հասած երգոց հատուածներն ալ երաշխաւորութիւն են այս կարծեաց: Բայց իրենց

պաշտօնն ու գործը՝ լոկ արքունեաց մէջ
ամփոփուած չէր, միայն թագաւորաց ու
նախարարներու գրաստիութիւնը և պա-
րապոյ ժամերը գրադեցընելու. այլ այն
ճոխ բնակութիւններէն դուրս ալ կը սի-
րուէին ու կը փնտռուէին. վասն զի կեր-
պով մը ժողովրդական. ալ էր անոնց պաշ-
տօնը, ընկերելով իրենց քնարան՝ անոնց
ուրախութեանն և ցաւոց: Աթէ նոր սն-
րունդէն՝ հին նախնեաց արժանաւոր ժա-
ռանգներ երեցընելու ջանքով ու գիտմամբ
կը կրկնուէին անոնց յօրինած երգերն ու
սիրալիր ընդունելութեան կը հանդիպէին,
ապա ժողովրդեան իմանալի լեզուով մը
հիւսուած տաղեր պէտք էին ըլլալ: Այս,
ճարտար մտքերէ ու ձեռքով, գրչի ու քե-
րոցի տակ յղկուած արձաններ, այլ անոնց
նիւթ մատակարարող անկերպարան քա-
րինքը՝ ժողովրդեան գիտցած ու ճանչցած
քարահատներէն պէտք էր որ առնուած
ըլլային: Ետզովուրդը չէր կրնար. — հարկ
ալ չկար, — խօսել այդ լեզուն. այլ կը հաս-
կընար ու կ'իմանար անոր ամէն քաղցրու-
թիւնը. վասն զի ինչպէս նիւթը իրեն ծա-
նօթ պատմութիւններէ առնուած, ասանկ
ալ լեզուն հարկ էր որ ընտանի ըլլար:

* * *

Այս խորհրդածութեանց հետեանք կ'ըլ-
լայ թողուլ առ վայր մի գրաւորը, — սս-

տանիկ և կամ ուրիշ որ և իցէ անուն ուղենանք տալ անոր, և որուն համար ըսինք թէ ազնուաց և արքունի բարբառ ըլլալովը՝ գրաւորականի պատուոյն բարձրացաւ, — և անկէ առաջ եղող լեզուի մը կամ լեզուներու հետքը փնտռել մեր հին մատենագրութեան մէջ. որպէս զի յաջողինք ասպարեցանել թէ գաւառական ըսուած բարբառներն՝ ժողովրդականք էին, և անոնց գոյութիւնը յառաջ էր քան մեզի ծանօթ գրաւոր լեզուն:

Գրաւոր ու գաւառական լեզուաց մէջ եղած տարբերութիւնը յայտնի է: Թէ՛ քերականական հարմութիւնն և թէ՛ քառք՝ յաճախ այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք կը կրեն այս վերջիններուն մէջ. վասն զի բերնէ բերան, քաղաքէ քաղաք ու գաւառէ գաւառ անցնող խօսքն չի կրնար այն անարատութիւնը պահել՝ զոր գիրը, և գրով հաստատութիւն առած կանոնը կու տայ անոնց:

Ինչպէս ամեն ազգաց, ասանկ ալ մեր գաւառալեզուաց համար անդ խմագարձ ճըջ մարտութիւն մըն է այս:

Ազած են ոմանք ենթադրել՝ եթէ այդ կերպարանափոխութիւնք ժամանակի արգիւնք են, որով գրաւոր լեզուն կրնայ հեռանալ իր սկզբնական պարզութենէն ու յստակութենէն: Բայց երբ մեր գրաւորական մատենագրութենէն ալ առաջ հանգիստինք՝ աշխարհիկ բառերու և առմանց

գոյութեան, օտար ամենեին 'ի գրարարէ, և ինչուան առ մեզ հասած գիրքերնուն մէջ, և կամ նոյն իսկ ամենընտիր լեզուով շարադրուած գրոց մէջ ցանուած, թէպէտ և զգուշաւոր ձևսքերով և սշղութեամբ, այնուհետև տարակուսելու տեղի չի մնար:

Հոս սլ օրինակը ազդողագոյն է քան ըզքան: Միայն մէկ քանին մէջ բերենք, մեզմէ յառաջ այս նիւթիս վրայ գրողներու ընտիր ու բաղմահմուտ երկասիրութիւններէն քաղելով:

Ինչուան առ մեզ հասած ու խօսուած հայ գաւառական լեզուներուն յատուկ, ու հաւասարապէս թէ յանուսից և թէ յուսուց մնասիրաց գործածուած ամէն, շատ անգամ, անկի, ու նարատացան բառերը՝ ընտիր գրարարի կաղմակերպութենէն խիստ հեռու կը մնան: Բայց երբ կը հանդիպինք անոնց և նմաններու՝ չորրորդ դարու մատենագրի մը երկասիրութեան մէջ, (Փ. Բիւզանդաց), կը բռնադատինք խոստովանիլ թէ աշխարհիկ կամ գաւառական կոչուած լեզուներուն սկզբնաւորութիւնը՝ ոմանց ենթադրածին չափ նոր պէտք չէ սեպուի, և թէ աւելի հաւանականութիւն կ'առնու այլոց կարծիքը՝ որ գրական լեզուէն առաջ կը դնեն անոնց ծագումը:

Հետագայ օրինակները չորրորդ դարու կը պատկանին. Զամէն մնացեալսն: Ո՛ր սրատիւ գլխոյ: Շատ անգամ ըմբռնեալ է դիս: Սակի զօրքն սրատուի: Ի տեղաց իչ-

խանութեան իւրեանց: Ի վանք մի: Լնոյր
զերկիրն վաներով: Լցան գանձիւք բազ-
մօք... և հարստացան: Ի անոյ քոյ: — Ի
մարդոյ խօսելոյ: Թէ կամիր և թէ ոչ կա-
միր, բայց թէ մտանեմ: Եկ տաարեմ զքեզ:
Ար 'ի տեղւոջն շինած քաղաք: Բարի եկիր:
Այնպէս արարից քեզ որ ասես շատ է:

Ար մտազիր բանասէր յայտնի չի տես-
ներ այս տողերուն մէջ մեր աշխարհիկ լե-
զուն, սճերովն, առմունքովը և քերական-
նական դասաւորութեամբ:

Բայց խօսքերնիս շատ աւելի ոյժ կ'առ-
նու՝ երբ նոյն խկ մեր գրականութեան ոս-
կեդարէն՝ առակարանութեանց այլ և այլ
օրինակներ մէջ բերենք: Նախ բառերու
մէջ: Սրանկ. շոռք (ստուեր). իրիկոռ (երե-
կոյ). ծուռ (թիւր). տար (ջերմ). յոգնիլ
(վաստակիլ). ուժաւոր (զօրաւոր). կարդաց-
մուր (ընթերցումն). հրամեկ (հրամայել).
կողմակալ (կուսակալ). խերացի, իմաստուն:

Առակարանութիւնք քերականական կար-
գի մէջ, երբ կը գրեն. Յորմակե — 'ի վե-
րայ բարձկեկոյոյ. — Թէ քեզ պետք է. —
մատաւր մի չկամիր շարժել. — բանի ան-
գամ. — կախեցին 'ի վերայ փայտի. — վասն
ինձ. գիշերքն որ եղև նա 'ի մէջ մեռելոց: —
բրեսցուք. — երբ կայք զանցս լեռնային
կողման. — եկ երբավք շրջիմք 'ի դաշտ. —
մի անգամ մտանեմ տեսնեմ, և երանեմ
զեամ աստի. և ասեն՝ երդուիր մեզ որ ե-
լանես:

Ռամկարանութիւնք Համաձայնական
կարգի մէջ. Մեք դմեր թագաւորն՝ որով
երեսօք տեսանեմք: — Միթէ շան զլուխ
եմ: — Իմ երկու աչքս խաւարեցան յայս
տեղւոջս: — Չեր ուխտաւորք ընդէր են
մսահաար: Չօրք բազում գայ: — Միմեանց
առաքեցին: — Մեք որ այն ամենայն վասն
մեր եղև: — Մերութանն և այն անգամ
փախչէր:

Այս յիշատակուած օրինակներուն մէջ
Եզնիկն անգամ, ամենէն աւելի յտակ սե-
պուած գրիչներէն մէկն, իր մասն ունի. Եւ
որովհետև այս՝ հայերէն հին մատենա-
գրութեան պատկառելի անունը և իր դարը
յիշատակեցինք, առաջ անցնինք քիչ մ'ալ,
իւր ուսուցչաց դարն ու ժամանակը մէջ բե-
րելով: Հոն ալ դիմացնիս պիտի ելլեն գա-
ւառական լեզուաց յիշատակութիւնք:

* * *

Պատմութիւննիս՝ չորրորդ դարու մէջ
կատարուած ազգային նշանաւոր ու հան-
րածանօթ գէպրի մը յիշատակութիւնը
կ'ընէ:

Ճողովրդեան անթիւ բազմութիւն մը
յազատաց և յանազատից, ու անոնց գլու-
խը զօրաւոր թագաւոր մը, կը խոնարհին
կ'իյնան Աստուծոյ պատգամաւորի մը առ-
ջև, փրկութեան խօսքը լսելու:

Այն հրաշանշան առթով զուրյուած ու

արքայ Լուսաւորչի ընծայուած ճատերն, որոնք թէ՛ Ազաթանգեղեայ գրոց կարեւոր մէկ մասը կը կազմեն, և թէ՛ մասնաւոր գրքով մը իր անունը կը կրեն ու հոգին կը փայլեցընեն, անշուշտ մեր յիշատակած արքունի կամ ազատաց բարրառոյն յատուկ ու սեպհական գրոջմն ունէին. և ժամանակ անցնելէն ետքը՝ ալ աւելի բարձրացան՝ գրաւոր կերպարանքի տակ մտնելով: Սուրբն Քրիզոստոմի քարոզութեան ձայնը ամենուն հաւասարապէս լսելի ընելու՝ գեղեցիկ ու աստուածաճշտաւէր առաքելութեան պարտականութիւնն ունէր. թէ՛ ազատք և թէ՛ ոչ նոյնպիսիք՝ փափաքող ու կարօտ էին այն խօսքերուն. իրմով ճանչցուած Աստուծոյն հրամանաց և սլաութիրանաց ճանօթութեանն: Այս ընդհանուր պէտքը՝ նիւթոյն ու գինքը մտիկ ընող բազմութեան արժանաւոր կերպով ու լեզուով կատարեց Քրիզոստոմը, — ինչպէս հարկադրուած ալ էր, — օտար տառերու զիմել՝ իր գրուածներն տարագոյ ու գեռ իրեն յատուկ տառեր շունեցող սերունդի մը աւանդելու համար. բայց իր զիմացը եղող ժողովրդեան հետ խօսելու ատենը՝ բռնադատուած էր ազգին հասկըցած ու իմացած, ու թերեւ խօսակցութեան մէջ ոչ հասարակ եղած, լեզուովը խօսիլ:

Կու գանք կը հասնինք մեր գպրութեանց
ոսկեգարուն:

Նոյն ժամանակին պատմագրաց խօսքե-
րը՝ յայտնապէս կը նշանակեն բարբառնե-
րու տարբերութիւն մը ՚ի Հայաստան. և
որք այնչափ աւելի կերպարանափոխու-
թիւն կը կրեն, որչափ ազգային կառավա-
րութեան, բսնը նաև ազնուականութեան
կեդրոնէն կը հեռանան:

Մարաց կողմերը բնակողներուն համար
կ'աւանդէ Կորիւն թէ կրթութեան և ուս-
մանց դժուարընդելք էին իրենց « խեցրե-
կագոյն և խոշորագոյն » լեզուին համար:
Ոչ նուազ անհաճոյ կերպարանաց տակ կը
ներկայացընէ նաև Սիւնեաց գաւառին բը-
նակիչքը, « գաղանամիտ, վայրենագոյն և
ճիւաղարարոյ » կոչելով զիրենք, և յորոց
ոչ ինչ ընդհատ էին (Պարսկահայոց) Փայ-
տակարանի և Գուգարաց բնակիչք:

Սուրբն Մեսրոպիւ իր թէ աւետարանա-
կան և թէ ուսումնական առարելութեան
նախկին երախայրիքը՝ ասոնց ուզեց նուի-
րել: Սյգպիտի առանձին մտադրութեան
մը արժանաւորութիւն չէին կրնար ունե-
նալ՝ միայն կրթութեան անընդել ըլլալնուն
համար. ուր պատշաճն ու հարկը կարծես
թէ կը պահանջէր թագաւորական աթոռոյն
մերձաւոր երկիրներէն սկսիլ: Հաւանական
պատճառը այն կ'երևնայ թէ որչափ աւելի
զիւրին էր բուն աշխարհին (կեդրոնին) լե-
զուն ընդելացընել, նոյնչափ ալ դժուարին՝

խուժադուժ ականջներու ընդունելի ընել այնպիսի բարձրառ մը, զոր ընդհանուր և ամենուն իմանալի ընելու ջանքի ևտեէ էր սուրբը: Անոր համար անոնց վրայ սկսաւ նախ աշխատիլ. և երբ յաջողեցաւ իրեն «սարգախօսս և հռետորարանս կրթեալս» ընել զանոնք, ձեռք զարկաւ «'ի թարգմանել, 'ի գրել և յուսուցանել»:

Ի՞նչ կը նշանակէ պատմագրին այսպէս մէկէնիմէկ՝ կրթելու վախճանին հասնիլը նշանակելէն ետքը, թարգմանութեան սարապիլը մէջ բերելը: Անշուշտ անոր համար, վասն զի կ'ենթագրէր և կ'ուզէր ներկայացընել զսուրբն Մեսրովա՝ որ էական գծուարութեան մը յաղթելէն ետքը, այնուհետև իր նպատակին հասնելու մեծ արգելք մը պիտի չունենար:

*
* *
*

Սահակայ ու Մեսրովայ ու իրենց առաջին աշակերտաց ջանքովն և ուսմամբ՝ գրական լեզուին իր յատուկ գիրքն առնելէն և զարգանալէն ետքը, լեզուի իրական բաժանմունքը կը հաստատուէր. որով գիրը կ'ունենար իր որոշ ու հաստատուն լեզուն, ու նաև քերականական ուղղութիւնը, և կը ձևանար գրաւոր կամ մատենագրական բարբառը:

Այդ գրական լեզուին յատուկ բովբը, ինչպէս ըսինք, կ'ըլլար ըստ ոմանց՝ 'ի հնոց

արարատեան կամ ոստանիկ կոչուածը: Բայց հաստատուն և որոշ ձև մը առնելէն ետքն ալ չէր կրնար խափան կամ արգելք ըլլալ ուրիշ գաւառալեզուաց. վասն զի Թարգմանչաց ալ դիտած վախճանէն և նպատակէն դուրս էր այն: Անոնց դիտումն էր ամենուն դիւրընկալ գրական լեզուով մը սուրբ Պիրք, եկեղեցական ու արարողական կարևոր գրքեր, և ուրիշ զանազան ընտիր մատենագրութիւններ ազգին մէջ բազմացընելէն ու սփռելէն ետքը, իմանալի ընել զանոնք և օգտակար՝ Հայաստանի համասփիւռ որդւոցը. բայց մտքերնէն ալ չանցնելով՝ զրկել զանոնք իրենց յատուկ և ընտանեկան գաւառալեզուէն:

Հոն կը նայէր իրենց ջանքը և բազմութիւ գալրոցաց հաստատութիւնը:

Անոնց մէջ կրթուող մանկութիւնը՝ ընդելական ու դիւրիմաց կը գտնէր իրեն աւանդուած գրական լեզուն. իսկ անոնցմէ դուրս խօսուած գաւառալեզուներն որչափ ալ յղկուելով մաքրուէին, գրաւորին հետ միանալէն կամ ձուլուելէն շատ հեռու կը մնային. և սովորական օրինակով մը ուղեւորով բացատրել, կը մնային լեզուներ՝ որոց բունը թէպէտ և մէկ սեպուի, բայց ճիւղերէն և ոստերէն առնուած պատուաստներ են:

Այսով չենք ուղեր ըսել թէ երբէք կամ բոլորովին աշխարհօրէն և կամ անոր մօտեցող գրաւոր լեզու մը գործածած չըլլան նախնիք:

Նոյն խակ հինգերորդ դարու մատենագրաց մէջէն՝ ասոր հակառակ վկայութիւն տուողը կը գտնենք իրեն գրուածքովը: Թողունք յետագայ դարուց մէջ, յորոց ոմանք բողոքովին աշխարհիկ լեզու ալ գործածած են:

Օրինակ մէջ բերենք զՓարպեցի:

Թարգմանչաց դպրոցին մէջ սնած, ու առաջին աշակերտներէն՝ Սղանայ արծրունոյն քով կրթուած, մեզի ծանօթ երկու գրուածոց հեղինակ է. Պատմութեանը և Թղթի մը առ Վահան Մամիկոնեան: Մտադիր ընթերցողն որչափ ալ զգալի տարբերութիւն նկատէ Փարպեցւոյն այս գրուածոցը և իր ուրիշ աշակերտակցաց, և դարձեալ իր և անոնց վարդապետաց երկասիրութեանցը մէջ, նոյն խակ՝ մի և նոյն անձին գրչէն ելած այս երկու գրուածոց ոճոյն մէջ մեծ տարբերութիւն կը գտնէ: Չենք ուզեր, վասն զի չենք ալ կրնար, ենթադրել թէ մի և նոյն դպրոցի մէջ, և հաւասար գովութեամբ, իր ուսմանց ընթացքը կատարող աշակերտակից մը՝ այնչափ հեռու մնայ անոնցմէ, որ մինչդեռ այլոց գրուածքը հետեողութեան գաղափար ընծայուին, իրեններն ինչուան աշխարհիկ լեզուի մօտենալու չափ նուաստանան: Այս զանազանութիւնն պէտք է որ իր պատճառն ունենայ:

Հարկ է մէջ բերել զայն: —

Այս գրուածներէն երկրորդն՝ առ Վա-

Հան իշխան Մամիկոնեան ուղղուած է. իսկ առաջինն՝ դարձեալ նոյն անձին խնդրանօքը, անշուշտ նաև ստիպելովը, շարագրուած: Այս պարագայն միայն բաւական է Փարպեցւոյն ոճոյն զանազանութեան պատճառը մեկնելու: Անդադար զինուց և պատերազմաց պարապող իշխան մը՝ կ'երենայ թէ ոչ Սահակայ Բագրատունւոյ և ոչ ալ Դաւթի Մամիկոնենի կատարեալ հմտութիւնն ունէր հայկական գրաւոր լեզուի. ուստի թէ իր քաջագործութիւններն իրեն յիշեցընելու, և թէ այնպիսի անձի մը դիմաց ինքզինքն արգարացընելու համար բռնադատուած էր Փարպեցին այնպիսի լեզու մը ընտրել՝ որ ոչ բոլորովին ժողովրդական ըլլայ, և ոչ ալ ամենեկին գրական. այլ երկրորդիս վսեմութենէն հրաժարիլ՝ առանց առաջնոյն հետ բոլորովին նուաստանալու. և այսպէս ազատաց կրթութիւն ստացող Վահանայ հետ խօսիլ: Այս վախճանաւ երկրորդ գրուածքին, առ նոյն իշխան գրած թղթին մէջ, աւելի կ'ախորժի ռամկաբանել. վասն զի աւելի կ'ուզէր իմանալի ըլլալ իրեն:

Մեզմէ ութսուն տարի առաջ Փարպեցւոյն Պատմութեանը առաջին հրատարակողը այս կարծիքն ունէին՝ իր գործածած լեզուին համար. «Սորայս պատմութեան կարգ վճիտ, յօրինուած շարագրութեան քաղցր, և որպէս թուի 'ի տեղիս տեղիս աշխարհիկ և ընտանի ասացուածք այնր

ժամանակի՛ այլ յստակագոյն բերանոց և ազատ արանց ։ Սոյն կարծիք ալ աւելի կը հաւատարմանայ առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթին հրատարակութենէն ետքը, յորում, ինչպէս ըսինք, շատ աւելի առատ ձեռքով սիրուած են աշխարհիկ լեզուի տարերք ։

* * *

Վրայ կը հասնի վեցերորդ դարը ։ Արքունական աթոռը տապալած ընկած, նախարարութիւնք իրենց ոյժն ու ազգեցութիւնը կորուսած, ազգին ազնուականութիւնը ցիրուցան, աշխարհը ոտնակոխ, — այսչափ ազիտից ու թշուառութեանց առջև՝ ինչպէս ազգին բարոյական ու նիւթական ոյժը, ասանկալ բանասիրութիւնը չէր կրնար անտարբեր մնալ ։ Գրաբար լեզունիս, ինչպէս քիչ յառաջ առիթ ունեցանք յիշատակել, մէկէն՝ ի մէկ կ'իյնայ. իսկ աշխարհիկը՝ երբ զանիկայ խօսող և գործածող ազնուական մասը կը ստիպուի գերիլ, ու հեռաւոր օտարութեան մէջ տառապիլ, լեզուն կը մնայ հասարակ կարգի մարդկանց ժառանգութիւն. ու կարծես թէ ալ չի կրնանալով ազատաց պատմութեանս ծածկուիլ, ինչուան աղքատութեան գրգռելի մէջ կը բռնագատուի ամիսփութիւլ ։

Օրինակ մէջ բերենք զՅովհան Մամիկոնեան (եօթներորդ դարուն կիսուն մէջ) ։

Այս անձին ընծայուած պատմական գըրուածքը՝ աւելի աշխարհիկ բանասիրութեան կը վերաբերի: Կրնար անշուշտ լաւագոյն և ընտրելագոյն մատենագրել Մամիկոնեանն գրաբար լեզուով. բայց նա իր բանասիրական գիտութեան, սեպենք նաև աղաւաղ ու աղքատ ըովքը, չէ ուղած պըրպըտել. այլ նոյն ժամանակին մարդկանցը հետ, և իրենց իմանալի լեզուով խօսիլ:

Կ'ուղենք կարծել թէ մեր այս խօսքը՝ ենթադրութեան մը անձուկ և անզօր սահմանէն բոլորովին դուրս կ'ելլէ, եթէ ուղենանք Մամիկոնեանի ժամանակակից ուրիշ անձանց անուանքն ալ մէջ բերել. օրինակ իմն, զՎոմիտաս կաթողիկոս, զԱնանիա Շիրակացի, զԹէոդորոս Քաթենաւոր, և այլն: Հայ լեզուի և մատենագրութեան չափաւոր տեղեկութիւն մըն ալ՝ բաւական պիտի ըլլայ իր ու ասոնց ոճոյն մէջ եղած զգալի տարբերութիւնը ցուցնելու համար: Իսկ երբ Յովհաննու Խմաստասիրի երկասիրութեանց վրայ ուղենանք ակնարկ մը ձգել, ալ ուրիշ ապացուցի կարօտ չենք ըլլար:

Բայց թէ կար այն ատեն ազգին մէջ նաև աշխարհիկ լեզուով գրելու սովորութիւնը, կը վկայէ Յովհաննէս կաթողիկոս Պատմաբան: Իր գրոցը մէջ Շապհոյ Բաղրատունուց վրայ խօսելու ատեն՝ անոր շարագրած պատմութեանն ալ խօսքը կ'ընէ. և գործածած լեզուն՝ գրուածքին հմտու-

թեանն ու կարևորութեան անարժան կը համարի. « Ոչ կարացեալ, կ'ըսէ, ըստ քերթողական հրահանգացն ընձեռել, սակայն ըստ իշրումն ժամանակի գեղջուկ բանիւ » :

Արաբական արշաւանք 'ի Հայաստան, ու երկար տիրապետութիւն, կ'ունենան իրենց ազդեցութիւնը՝ նոյն երկրին թէ՛ գրաւոր և թէ՛ խօսուած լեզուներու նկատմամբ: Գրաւորին վրայ եղածը՝ յայտնի է նոյն իսկ Իմաստասիրին և Քաթենաւորի գրուածոց մէջ. յորմէ աշխարհիկն ալ չէր կրնար զերծ մնալ: Եւ թէպէտ այն ժամանակաւոր իշխանութեան կը յաջորդէ յատուկ ազդային իշխանութիւն մը՝ բայց ժամանակաւ ընդելացած ու հաստատուած գաղափարք՝ դժուարաւ կ'անհետանան:

Բազրատունեաց ժամանակէն արդէն սկսած է բոլորովին միտում մը յաշխարհիկ: Իրենց ձեռքովը կանգնուած եկեղեցեաց որմունք՝ ինչուան հիմա ալ, իրենց աւերակ ու ամայի տխուր գիրքին մէջ ալ, կը խօսին հետերնիս, և կը խօսին ժամանակին յատուկ, և գրութեան մէջ սովորական սկսած ըլլալ լեզուովը. « Ո՛վ 'ի յաթուռէս հանէ, կ'ըսեն, կամ՝ յուզել (ուզել) իշխէ, Կայենի ու Յուդայի չափն ալ նզովեալ եղիցի »: Գրաբարէն առնուած և ժողովրդեան բերնին մէջ աւերուած լեզուով կը խօսին՝ երբ կը գրուցեն. « աղցաց ուրբաթանոյն » . — « եթէ ոք 'ի քահանայիցդ զայդ ժամդ խափանէ և կամ սղերգա և օր ան-

ցրնէ»... — « եթէ որ հակառակ դայ՝ յիմոց
 և յօտարաց», և այլն: Այսպէս ալ հետեւեալ
 բառերն, և իրենց բաղմամբիւ նմանե-
 ներն, որ այս դարուս գրուածոց մէջ կը
 սկսին յաճախել, ու բոլորովին աշխարհիկ
 են իրենց կողմուածքովն ու բացատրու-
 թեամբ: — Աղէկանուն, աղէկահեր, աղէկ-
 անձն, աղէկախօս, աղէկագործ, աղէկա-
 բար, աղէկզունչ, աղէկերես, աղէկհա-
 ւատ: — Աղուոր, աղուորերես, աղուոր-
 դրոյց, աղուորութիւն, և այլն: Այս բոլոր-
 ովին աշխարհիկ առմանց ու բացատրու-
 թեանց հետ՝ այլազգի բառեր ալ կը խառ-
 նուին, ինչպէս նալլար, փեյղամպեր, սպի-
 զար, և այլն:

Նախնեաց գրած ու հասկըցած լեզուին՝
 նշանաւոր կերպով աղաւաղելուն ժամա-
 նակն են երեքտասաներորդ և չորեքտա-
 սաներորդ դարերը. և այս աղաւաղու-
 թիւնը ոչ միայն օտարոտի բառից՝ ազգին
 լեզուին հետ խառնուելովն է, որ դիւրաւ
 կրնար մաքրուիլ ու զտուիլ, այլ շարադա-
 սութեան և համաձայնութեան փոփոխու-
 թիւններով. և անոնցմով է որ լեզուին ու-
 գւոյն վրայ ամենամեծ յեղափոխութիւն մը
 կ'ըլլայ, և զոր դիւրին չէ դարմանել. վասն
 զի աւելի դժուարին է գաղափարներու և
 մտածութեանց կերպը փոխել քան թէ
 բառերը:

Երեքտասաներորդ դարու գրիչ մը (Սըմ-
 բատ սլատմիչ), աշխարհիկ լեզուն իր բնա-

կան վիճակին մէջ կը ներկայացընէ մեզ :
 Իր անուամբ ինչուան առ մեզ հասած գը-
 րուածոց մէջ հասարակ են այնպիսի բա-
 ւեր, ոճեր և լեզուի յատկութիւններ, որ
 հիմա ալ Հայաստանի շատ դաւառալե-
 զուաց զարդն ու գեղեցկութիւնն են :

Քանի մը օրինակներ կրնան հաւատար-
 մացընել մեր խօսքը .

Իր առեկ . — առեալ էր :

Ի ևսցմե . — 'ի նոցանէ :

Կու գայր, կու գնայր . — գայր, գնայր :

Բողորդ . — ուղղորդ :

Հայեց . — այնպէս :

Լմընցուցանք . — կատարեցաք :

Պուման . — սպայման :

Յուզընե . — ցուցանէ, ցուցցէ :

Կեևան . — կայցեն :

Վասն այտոր . — վասն դորա :

Հերիք եղաւ . — հերիքացաւ :

Երե վարտուն տարոյ լիևի, — ծառուրիւն, —
 դեմ, — եկել եմ . — և այլն :

* * *

Սակայն աւելի աղետալի ժամանակը պա-
 հուած էին հայ լեզուին և անոր բանասի-
 րութեանը : Ռուբինեանց վերջին թագաւոր
 Լեւոնի վեցերորդի անկումը, թագաւորա-
 կան դաւազանին անոր տկար ու անօգնա-
 կան ձեռաց մէջ ջախջախիլը, թշնամեաց
 ասպատակութիւնը և բնակչաց աստան-

դական ցրուիլը՝ եթէ ազգին կենսական ոգւոյն մահ մը կը սպառնան, նոյն ժողովրդեան սովորական լեզուին ալ լաւագոյն ապագայի մը ակնկալութիւն չեն կրնար տալ: Հայաստանի որդիքը մասամբ ցիրուցան օտար երկիրներ, և բազմագոյնք ևս՝ նոյն իսկ իրենց հայրենի հողոյն վրայ գերութեան և շղթայից դատապարտուած, լեզուներնուն վրայ պիտի կրէին իրենց օտարութեան և գերութեան կնիքը. ոչ միայն իրենք պիտի կրէին և արտասուէին, հապա մեզի ալ՝ իրենց հեռաւոր թոռներուն, կրել և արտասուել պիտի տային:

Ո՛րչափ դառն էր իրենց համար թողուլ հայրենիքը և անոր մէջ գտնուած քաղցր ու սիրալիր յիշատակներն. թողուլ և անդարձական հրաժեշտի բարև մը տալով այն երկնանման տաճարաց, պայծառ արքունեաց, խաղաղ բնակութեանց, և ինչուան՝ անմահութեան յիշատակաւը խառնուած մահուան գերեզմանաց. և սակայն սուր և հուր և բռնութիւն կը հալածէր զիրենք: Լեռ մը, գետ մը պիտի չըլլար զիրենք՝ ի հայրենեաց բաժնողը, այլ ինչուան հեռաւոր անձանօթ երկիրներ. հարկ պիտի ըլլար երթալ խառնուիլ այնպիսի ազգաց հետ՝ որոնց լեզուն, բարբն ու սովորութիւնները բոլորովին տարբեր էին իրենցմէ:

Ազգային գաղթականութեանց պատմութիւնը հաւաստիք է մեր խօսքին: Վերջին

գաղթականութիւնք են Հայաստանի ամենէն աւելի մերձաւորք. իսկ առջիններն կը նկատենք՝ հեռացած այնչափ աւելի հեռու՝ որչափ աւելի սոսկալի էր թշնամւոյն վախը և դժնդակ անոր բռնութիւնը. հարկ կ'ըլլայ ծովերու ընդարձակութիւնը կտրել անցնիլ, և այն բնութեան դրած գծուարամատոյց սլատուարներէն ալ անդին փոխադրել իրենց բնակութիւնը: Եւ կը տեսնենք զանոնք ցրուած ոչ միայն ՚ի Տաւրիա և ՚ի Մոլտաիա և կամ ՚ի Վալաքիա, այլ և ընդ բովանդակ Իտալիա, և Լեհաստան, և վերջերը մինչև ՚ի սահմանածայրս Հընդկաց:

Այո՛, աւանդութիւնք և յիշատակարանք չեն մոռնար յիշատակել թէ որպիսի սրտով և եռանդեամբ կը հեռանար Հայն իր երկրէն. թէ ինչպէս իր սիրելեաց, որդւոցն ու բարեկամաց հետ կ'առնուր նաև իր եկեղեցական սպասներն, իր գրչազիր մատենանքն ու յիշատակարաններն, և հեծութեամբ իր հայրենեացը վերջին բարեւ տալու ատենն ալ, արտասուօքն կը թանար իր մնայուն յիշատակներն ալ, և կարծես լուռ երգմունք մը կը կնքէր չօտարանալ իր հայրենի աւանդութիւններէն և լեզուէն, որչափ ալ բռնադատուած էր հեռանալ իր հողէն:

Սակայն սխտի կարենա՞ր արդեօք իր խոստմանը վրայ հաստատուն կենալ: Կարելի է դետի մը, որչափ ալ մեծ ըլլայ,

դէպ 'ի ծով թափուիլը տեսնելով, տարակուսիլ անոր խառնուելուն և կորսուելուն վրայ, Նման դիրքի մը մէջ է Հայաստան այն ազգաց նկատմամբ՝ որոնց հետ կը խառնուի: Որչափ ալ առջի բերան հաստատուն մնալ ուղած ըլլայ իր դիտաւորութեանը վրայ, անտարակոյս ժամանակն իր ազգեցութիւնը պիտի ունենար. և նախնեացը ձեռքովն ու սրտով ինչուան հոն բերուած ազգային յիշատակարանք և սէր՝ պիտի սկսէին սկսել ու աղօտանալ. ու այլ և այլ կրօնական, քաղաքական և ընտանի յարաբերութիւնք՝ զօրաւորագոյն ձայնով մը պիտի սկսէին խօսիլ և շատերէն լսելի ըլլալ:

Թողլով ուրիշ յարաբերութիւններն, որ մեր նպատակէն դուրս են, լեզուի զգալի կերպարանափոխութիւնը մեծ ապացոյց մըն է մեր խօսքին ստուգութեան: Ո՞րն էր արդեօք հին Անեցւոց լեզուն: Անտարակոյս այնպիսի մեծ և ընդարձակ մայրաքաղաքի մը արժանաւոր բարբառ. ուր որ ժողովուած էր արքունիք, ազգին քաղաքական ազնուականութիւնը, եկեղեցական նուիրապետութիւնը, անկարելի էր որ անկէ մերժուած ըլլար լեզուի վայելչութիւնն: Մտնենք անոնց գաղթականութեանց երկիրները, լսենք Տաւրիոյ, Մոլտո-Վալաքիոյ և Լեհաստանի ազգայնոց խօսած բարբառը. կարգանք անոնց ձեռքով ասկէ իրենք չորս գար առաջ գրուածներ, և պի-

տի տեսնենք յայտնապէս թէ որչափ ազգեցութիւն ըրած էին վրանին՝ այն ազգաց, որոնց հետ խառնուեցան, լեզուն և մտածութիւններն, և զանոնք բացատրելու և զանակը: Ասիկայ չենթադրելը՝ բնականէ դուրս պահանջողութիւն մըն է, և առ որ բաւական չէ միայն ջանքն. այլ հարկ է նաև ուսում և ուսմանց միջոցներ ունենալ:

Ազգերնուս քաղաքական իշխանութեան իյնալը, և անոր հետեանք ազէտք, նոր Բարելոնի աշտարակի մը հին պատմութիւնը մեզի յիշեցընել կու տան: Այն ատեն ցրուեցան մեր ազգայինք, և անով եղաւ լեզուներնուս խառնակութիւնը: Աւանկէ ետքը հարկ է որ երկուքի բաժնենք մեր ազգը. մէյմը անոնք որ իրենց բնիկ երկրին մէջն են, և մէյմըն ալ անկէ դուրս եղողները: Նոյն բաժանումը հարկ է որ ընենք նաև լեզուին վրայ. հայրենեաց մէջ, և անկէ դուրս, և քիչ մը ետքը՝ ուրիշ երրորդ օտարութիւն մը, հայրենիքէն ալ այնչափ հեռու գաղթականութեամբ կեցող ազգ մը, Շահաբասեանց և Թիմուրեանց սրովը ոչ եթէ կամաւոր՝ այլ բռնի տարուած և ձգուած գաղթականութիւն մը:

Այս բաժանումը՝ իր մէջը կ'ամփոփէ նաև լեզուի բաժանում մը:

Հայաստանի մէջ աւելի հին լեզուի մօտ է այսօրուան խօսուածին կազմութիւնը. բառերը ընտրելագոյն, բացատրութիւնքը աւելի ազգային: Եթէ ունի իր մէջը բրտա-

ձայնութիւն մըն ալ, անիկայ Հնչման արդիւնք է, որով լեզուի մը արտաքին գեղեցկութիւնը կրնայ կերպարանափոխ ըլլալ, այլ հոգին և կազմութիւնը մի և նոյն մընալով:

Հայրենեաց երկրէն դուրս, որչափ աւելի հեռանայ լեզուն իր բարգաւաճանաց կեդրոնէն, այնչափ աւելի կերպարանափոխ կ'ըլլայ: Նորանոր եկամուտ բառեր, բացատրութեանց ոչ ազգային կերպեր, և վրան նիւթական կամ բարոյական ազդեցութիւն ունեցող ազգին ուժոյն, կամացք և բազմութեանը համաձայն այլայլութիւններ կը կրէ նաև կազմութեանը և ոգւոյն մէջ. և որչափ շատ ըլլայ օտար տարրը, կամ որչափ նուազ ազգայինը, անոր համեմատ կ'ըլլայ նաև լեզուին կրած ազդեցութիւնը: Ասով բնորելագոյն կամ աւելի հարազատ կ'ըլլան ռուսիաբնակ Հայոց, հին ու նոր Ջուղայի բարբառներն, և նուազագոյն ազգային յատկութիւններ կ'ամփոփեն Ահաստանի կամ Մաճառաց, կամ նոյն իսկ Փոքուն Ասիոյ շատ տեղերուն, և մանաւանդ Տաճկաստանի մէջ բնակող ազգայնոց լեզուներն: Այս վերջինս, մանաւանդ մայրաքաղաքին ու շրջակայից մէջ խօսուածը, կրնանք ըսել թէ ամենէն աւելի մաքրուածն է եկամուտ նորութիւններէ, մանաւանդ երեսուն վերջի տարիներու մէջ ստացած գրաւոր նախապատուութեամբը. բայց ոչ իր գրականական լեզու

ըլլալը, և ոչ ալ յստակութիւնը յօտար բառից՝ կրնան զանիկայ հաւասարեցընել ուրիշ ազգային գաւառալեզուաց, մինչդեռ զուրկ է անոնց քով գտնուած նախնական կազմակերպութենէն և ՚ի հոգւոյ:

*
* *
*

Ասիկայ է մեր նոր կամ աշխարհիկ լեզուին համառօտ պատմութիւնը:

Թէպէտ և յատուկ ազգային ճոխութիւն մը, և կամ անոր նուազութեանն արդիւնք ուզենայ մէկը սեպել, իր այսօրուան ընդունելի և օգտակար դիրքովը, մեր մտադրութեանն արժանաւոր է: Անանկ որ նոր լեզուին՝ ազգային կրթութեան արդէն մատուցած կամ ասկէ ետքը մատուցանելի կարևոր ծառայութիւնը ժխտելը, և հին լեզուին դառնալ կամ ազգը դարձընել ուզելը, նոր լեզուները խափանելու համար, ընդունայն ու վնասակար ջանք մը պէտք է սեպուի:

Բայց աշխարհիկ գաւառալեզուաց այս անհրաժեշտ դիրքին մէջ արդեօք արժան է զոհել գրաբար լեզուն: —

Այսպիսի առաջարկութեան կամ վտանգի մը առջև, — թէպէտ և հեռաւոր ըլլայ, — ամեն ճշմարիտ հայ կը պարտաւորի իր ձայնն ու բողոքը բարձրացընել, քանի որ համոզուած ենք թէ նախնեաց ու մեր մէջ եղած միաւորութեան այդպիսի գեղե-

ցիկ կամուրջ մը խորտակողը, հին ու նոր սերունդը իրարմէ դատել ուղղը, թշնամեաց աւարառու և աւերիչ սուրերէն աւելի վնասակար է հայրենեաց: Բայց որովհետև աշխարհիկ լեզուաց կարօտութիւնն ալ անհրաժեշտ է, արժան է հաւասարապէս ջանալ մշակել թէ՛ հին և թէ՛ նոր լեզունիս. և ոչ իսկ ուղելով մտքէ անցընել մէկը մէկալին զոհելու անտեղի և վնասակար խորհուրդն ու ջանքը. մանաւանդ որ նոյն իսկ վերջի տարիներու փորձն ալ կը ցուցընէ, թէ՛ նոր լեզուաց մշակութեամբն՝ հինն ալ կրնայ ծաղկիլ ու բարգաւաճիլ: Բայց ինչպէս անհանդուրժելի են հին լեզուով եղած ազաւաղ գրութիւններ, ասանկ ալ փափաքելի է որ նոր լեզուին միջնորդութեամբ՝ գրութիւնը հասարակաց օրինաւոր ստացուածք մը դառնալէն ետքը՝ այնչափ չնուաստանայ այն նոր լեզուն, որուն օրէ օր աւելի կարգաւորուելուն կարօտութիւնը կը զգանք, քան թէ՛ նոյն հաստատուն կարգին մէջ դեռ չմտած՝ մէկէն՝ ի մէկ խանդարուելուն:

Այս նպատակաւ՝ վերջին տարիներու մէջ մասնաւոր ջանք մը կը տեսնենք՝ քերականական կանոններու մէջ ամփոփել և սահմանել այդ նոր լեզուն:

Բայց մը լեզուին վրայ պէտք է հանգչի՝ քննադատ բանասիրաց նախամեծար ընտրութիւնը. որպէս զի մշակելով զայն, կարող ըլլան ազգին լրութեանը առաջարկել անոր ընդունելութիւնը:

Խուժան մը աշխարհիկ կամ գաւառական լեզուաց կ'ելլեն մեր առջևը. և որոնք իրարմէ այնչափ կը հեռանան, որ ինչուան մէկ մէկու անիմանալի ըլլալու դիրքի մէջ կը գտնուին:

Ասոր գարմանը պէտք էր որ ընէր անկողմնասէր, իմաստուն և ողջախոհ բանադատութիւնը:

Երկու հարիւր տարիէ 'ի վեր' այս մտածութիւնն ու ջանքն ունեցող ազգասէր ու խոհական մտքեր երեցեր են: Գուշակելով, մանաւանդ թէ տեսնելով որ աշխարհիկ լեզուն նաև մեր մէջն պիտի դրաւէ այն անհակառակելի դիրքն, ինչ որ ուրիշ եւրոպական ազգաց և մատենագրութեանց մէջ, ջանացեր են քերականական կանոնի մը տակ ձգել զայն:

Այսպիսի ձեռնարկութեան մը ոչ լոկ մտածութիւնը, այլ նաև գործադրութիւնը Մխիթարայ Աբրայի կը պատկանի:

Արգէն սովորական աշխարհիկ լեզուն՝ տպագրութեամբ, որչափ որ մեզի ծանօթ է, առաջին անգամ վենետիկ քաղաքին մէջ կը հանդիսանայ, յամի 1685-87, Գուլնազարի որդի Նահապետի ջուղայեցւոյ՝ յատուկ գործարանի մը մէջ և իրեն դրա-

մական նպատիւք, և Յովհաննու Հոլովի աշխատասիրութեամբ: Այս գիրքը որ Պարզարանոտրիւն հոգեկուսաց սաղմոսացն Դաւրիկը կոչուի, հեղինակին՝ իր ուրիշ երկասիրութեանցը մէջ գործածած անհարազատ դրարար լեզուովը չէ, այլ անշուշտ՝ ՚ի խընդրոյ, թերեւս նաև ՚ի ստիպելոյ Նահապետի և ուրիշ հայ վաճառականաց որ ՚ի Վենետիկ, աշխարհիկ բարբառով: Բայց Հոլով չէ ուզած Զուղայի հասարակաց բարբառը գործածել՝ որ տեղւոյն վաճառականաց աւելի դիւրիմանալի պիտի ըլլար, և իրեն ալ անշուշտ ծանօթ, և ոչ ալ իր ծննդեան քաղքին (Պոլսի) բնակչաց ազաւազ լեզուն. այլ այնպիսի մաքուր և սպըրկիկ աշխարհիկ բարբառ մը, որ կերպով մը կրնայ մօտենալ մեր դարուն յըզկեալ և գրաւոր լեզուին, մաքրուած անհարազատ բառերէ և սճերէ, և մերձաւոր ՚ի գրոց բարբառ:

Այսպիսի էր նաև Մխիթարայ Աբբայի խորհուրդն ու փափաքը, երբ յօրինեց ազգերնուս մէջ առաջին աշխարհիկ լեզուի քերականութիւնը, որ դեռ անտիպ մնացած է իր երկասիրութեանցը մէջ, և միայն համառօտութիւն մը տպագրուած ՚ի 1727:

Այլ և այլ դաւառական լեզուաց մէջ ամենէն աւելի դիւրիմացն ընտրեր է Մխիթար, փափաքելով որ քերականական կանոններովն առաջնորդէ ՚ի դիւրել զուսումն գրաբարի, զոր կը ջանար ծաւալել և ընդհանուր ընել ազգին մէջ:

Իրեք կերպ հոլովմունք կը դնէ Մխիթար՝
իր ընտրած ու առաջարկած աշխարհիկ
լեզուին :

Նախ՝ որոնց եզակի սեռականն ՚ի գրով կը
վերջանայ . (հայ, հայի, մանգաղ, ման-
գաղի) : Ասոնց յոգնակի ուղղականն, եթէ
անունը միավանկ է, էր կը վերջանայ . (—
հայեր, գետեր .) իսկ եթէ երկավանկ
կամ բազմավանկ՝ նէր . (— մանգաղներ, ա-
կաններ) :

Այս կանոնին զարտուղութիւններն ալ կը
դնէ և կ'որոշէ :

Երկրորդ հոլովումն՝ որոց եզակի սեռականը
« կը վերջանայ, (առաւօտ, առաւօտու-
հաւ, հաւու) . և յոգնակի ուղղականին՝
եթէ բառը միավանկ է՝ էր (— հաւեր) . իսկ
եթէ բազմավանկ՝ նէր, (— առաւօտներ) :

Երրորդ հոլովմանն եզակի սեռականն ան կը
վերջանայ, (դուռն, դրան . որդն, որդան) .
յոգնակին միշտ նէր (. — դռներ, որդներ) :

Զարտուղի հինգ հոլովմունք ալ կը դնէ .

ինչպէս

1.⁰ Տէր, փէր՝ ու յոգնակի Տէրուփէր .

2.⁰ Եւբայր, եւբօր . « « Աւբերփէր .

3.⁰ Օր, աուր . « « Օրէր .

4.⁰ Տիրահի, փիրահի, փիրահիէն . անյոգնա-
կան .

5.⁰ Արամ, Արամայ . « « անյոգնական :

Դերանուններն . Ես, Քնք : Դու, դուք : Ան, ա-
նոնք : — Աս, ասոնք : — Աք կամ Աքի, ա-
քոնք : — Աս կամ Ավի, սվոնք : — Դու կամ

Դ՛լի, Դ՛լնէ՛: — Նա կամ Ն՛լի, ն՛լնէ՛: —
Ին՛ն, իրէն՛: Մէրոն՛, յէրոն՛, անեղական:

Բայերը կը լծորդէ Ե՛՛, է՛՛ է: Անկատար ժա-
մանակի առաջին դէմք էան՛: Ասանկ ալ
ներդործական ուրիշ բայերու լծորդու-
թեան մէջ կ'ըսէ ու կը սորվեցընէ. Կը «ի-
րէան՛, — Սիբեցան՛, — Սիբուեբ էան՛: Կը «ի-
րուէան՛, և այլն:

Մեր գրուածքին չափն ու նպատակը կը
ստիպէ զմեզ հոս կանկ առնուլ, բաւական
սեպելով յիշեցընել թէ այս նախընծայ
քերականական երկասիրութիւնն՝ ընտիր
տեսութիւններ ու դիտողութիւններ պա-
րունակելով մեր նոր լեզուին ու անոր բա-
րեկարգութեանը վրայ, մասնաւոր մտա-
գրութեան արժանի գրուած մըն է:

Վրան շատ տարիներ անցնելէն ետքը,
սկսան աշխարհիկ լեզուով գրութեանց հրա-
տարակութիւնք երենալ ազգերնուս մէջ:
Ասոնց մէջ գործածուածը՝ Պոլսեցի ազգայ-
նոց լեզուն էր. սակայն զանիկայ յղկելու
և կանոնի մը վրայ առնելու ջանքը պակսե-
լով՝ օտար ու սյլազգի բառեր, խորթ ոճեր
և բացատրութեանց կերպեր սկսան յա-
ճախել այն գրութեանց մէջ: Ասանկով
գրագէտք չհրաժարեցան ինչուան ռամիկ
ու ժողովրդական լեզու մը գործածելու
նուաստութենէն, անոր միտքն ազնուացը-
նելու, կրթութիւնն և ուսումը բարձրացը-
նելու գովելի դիտմամբ:

Աշխարհիկ լեզուին այս անկերպարան
և անկանոն վիճակին մէջ ազգասիրութեան
և ուսմանց նուանդ մը սկսեք էր բորբոքիլ
յազդին: Օրագրաց և լրագրաց հրատա-
րակութեան և յառաջագիմութեան սկըզ-
բնաւորութիւնը այն ատենին կը պատկա-
նի: Ասոնք գեղեցիկ ու նուիրական պարտք
մը առած վրանին, իբրու բերան և թարգ-
մանք ազդին լրութեան փափաքանացը,
սկսան պահանջել որ աշխարհիկ լեզունիս
սրբուի մաքրուի եկամուտ նորութիւննե-
րէ, և ըլլայ զօրաւոր գործի մը ազգային
բարգաւաճանաց և յառաջագիմութեան:
Իրենք էին ոչ միայն յորդորողք ու քաջա-
լերք, այլ նաև առաջին ընտիր օրինակները
տուողներ իրենց յօդուածներով: Եռան-
գուն ու հանճարեղ գրիչք՝ ինչուան ազգա-
յին գեղեցիկ քերթուածներ ալ հրատա-
րակեցին՝ աշխարհիկ մաքուր լեզուով:

Այսպիսի համաժաւալ փութոյ մը և ջան-
քի ատեն՝ աշխարհիկ լեզուին կանոնաւո-
րուելուն արդէն յուզուած ու վիճուած
խնդիրը՝ մեծ կարեւորութիւն մը առաւ:
Այն ատեններն (1855) հրատարակուած է
Ռոդդախօստըիւն արդի հայ լեզուի¹ կոչուած՝
հայերէն աշխարհիկ կամ խօսուած լեզուի
քերականութիւն մը: Քանի մը բանիբուն
և ազգասէր անձանց համամիտ խորհրդա-

1 Պոլիս, Միւհէնաթիսեան տպագրութիւն:

կցութեանն ու ջանից արդիւնք է այս երկասիրութիւնը:

Տեսնենք գրքին սկիզբը դրուած յառաջաբանին քանի մը տողերը:

«Մեր ազգն ալ, կ'ըսէ, շատուց 'ի վեր իր հին լեզուն՝ ան վսեմ գրարառը կորուսած, կը դգար իր կրթութեանը համար ընդհանուրին հասկընալի ազգային լեզուի մը կարօտութիւնը: Աս լեզուն կար, բայց այնչափ խեղճ վիճակի մէջ էր, որ ոչ ոք կը համարձակեր լեզու ըսելու անոր: Սակայն տաս տաս-հինկ տարիէ 'ի վեր, ուսման կան անձէր՝ մասնաւոր ու սարբերական դրվածնէրով զանի շատ շքտկէցին շքտկրտէցին. և ազգն իր հին կորուսած լեզուին տեղ ունէ ասօր, թէ ոչ կատարեալ, գէթ բաւական գործածէլի արդի լեզու մը ազգային... Աս արդի լեզուն կանոնաւորէլու, և միանգամայն կատարէլութեան շաղին մէջ քայլ մ'առաջ մղէլու մըտքով է, այսինք՝ անոր աւելի սարգութիւն, ճըշտութիւն, անուշութիւն, ուղղագրութիւնը դիւրութիւն, և բառերուն համառօտութիւն տալու մըտքով է, որ ձեռք զարկինք՝ ուսման կան անձերու խորհրդակցութիւնմը, ուղղախօսութիւն մը յօրինելու նոյն լեզուին: Այս աշխատութիւնն ուշագրութիւնմը աչքէ անցնօղը կը տեսնէ, որ սովորութեան դրած կանոննէրուն հետեւած էնք ամէն ուր որ բանաւոր սլատճառն ուրիշ կերպ մը չ'է ցուցած. միայն զգուշութիւնմը

ու հասուն դատմամբ. անոնցմէ ինչ ինչ ամփոփած ու միաձեռութեան տակ ձգած էնք: Մեր աշխատութեան ընթացքին մէջ արդի լեզուն գրաբառին ըստ կարի մօտեցնելու նպատակն ալ երբէք աչքէնէս չըհեռացնէլով... Պլխաւոր բան մը աս ուղղախօսութիան մէջ ան է, որ հոլովումը մէկի վերածած էնք. որով ամէն բառ ընդհանրապէս միօրինակ կրնան հոլովվիլ նոյն վերջաւորութիամբ. բայց քանի մը բառէր, որոնց արտուղութիւնն անկարելի երեցած է մէզի կանոնաւորէլ»:

Այս հատուածը՝ յօրինողայ ոչ լոկ փափաքը, այլ նաև գործադրութեան առաջարկութեան կերպը կը ցուցնէ. և զոր ընդունելի և հաճոյական ընելու դիտմամբ՝ նոյն լեզուով և ոճով շարագրուած մատենիկ մը, Տարեցոյց անունով, հրատարակեցին:

Աշխարհիկ լեզուին կանոնաւոր բարեկարգութեան փափաքն ընդհանուր էր, ինչպէս ըսինք, բոլոր ազգին մէջ. բայց եղած առաջարկութիւնն և տրուած օրինակը հաճոյ չեղաւ: Ուսումնական ժողովոյ մը յանձնուեցաւ անոր քննութիւնը. և ազգային ձեռնհաս իշխանութիւնն՝ մասնաւոր ազգարար գրութեամբ մերժեց դայն:

Պատճառն ալ յայտնի էր:

Փոխանակ ազգին փափաքանացն համաձայն՝ աշխարհիկ լեզուի մը կանոնաւորութեան, առաջարկուած գրուածներով

կարծես թէ՛ սամկական բարբառոյ աղաւաղութիւն մը յարգուեր, և կանոնի վրայ ուղուեր էր առնուիլ. մանաւանդ ուղղագրութեան նկատմամբ: Բառերու և բացատրութեանց ընտրութեանն ու ճշգրութեան մէջ ալ՝ շատ փափաքելի բարւոքումներ կը պահպէին:

Տասնումէկ տարուան լուծենէ՛ մը ետքը՝ ուրիշ համանսպատակ երկասիրութիւն մ'ալ երեցաւ, և էր. Հայերէն քերականութիւն աշխարհարար լեզուի նախակրթական դպրոցաց հաւար¹ կոչուածը: Աշխատասիրողն Մ. Տ. Քիրէճճեան՝ գրուածքին սկիզբը գրած համառօտ յառաջաբանին մէջ, առանց նախընթաց ու ազգին անընդունելի գրուածին խօսքն ընելու, կը յիշեցնէ այսպիսի քերականութեան մը կարօտութիւնը, և իր փափաքը այնպիսի սակաս մը լեցընելու:

« Սակայն այսպիսի լեզուի մը, կ'ըսէ, որ տակաւին ուղղեալ, կարգաւորեալ և հաստատ հիման վրայ չէ կզրուցուի ընդհանրապէս, անոր կատարեալ քերականութիւն յօրինելու 'ի հարկէ ոչ որ կվըստահի, անկատար բանի մ'ալ ձեռք զարնելու ոչ որ կխրախուսի. և թերևս այս պատճառաւ ազգիս քերթողներն ժամանակ չտուին մինչև հիմա այսպիսի աշխատասիրութեան: Բայց մեք կէս մը մեր զպրօցներուն թա-

¹ Պոլիս, Յ. Փափազեան տպագրութիւն:

խանձանքէն ստիպեալ, և կէս մ'ալ սիրելի ազգիս դեռահասակ դասուն ըստ կարի վայելու, ք գարութեան առաջնորդելու փափաքելով... ձեռնամուխ եղանք այս քերականութիւնս պատրաստելու. և միանգամայն մեր ազգային յարգոյ քերթողներուն գիտողութեանն յանձնելով» :

Արդէն իրմէ առաջ ամերիկացին Ռիկս՝ տեղեակ հայերէն արդի լեզուի, համառօտ քերականութիւն մը յօրինել էր աշխարհաբարի՝ անգղիարէն բացատրութեամբ, և որուն հետևող եղած է Քիրէճճեան, և կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ, անոր «քերթողական արուեստին քաջահմուտ տեսութենէն օգտուած» : Բայց փափաքելով կարելի եղածին չափ գրարարի քերականական կանոնաց համաձայն՝ աշխարհաբարի ուսումն աւանդել ու գիւրել, հին լեզուին համար յօրինուած ու ազգին ընդունելի քերականական գրուածոց դասակարգութեան, բռնած ուղղութեան և աւանդուած կանոններու նմանողութեան մեծ և գովելի ջանք մը կը տեսնուի :

Այսպիսի նպատակու ու գիտմամբ յօրինուած երկասիրութիւն մը՝ իր մէկ քանի թերութիւններովն ալ, չէր կրնար ազգին համակրութեանն արժանի չըլլալ :

Բայց հայ աշխարհիկ լեզուի՝ մեծազոյն ծառայութիւն ընող հմտական երկասիրութիւն մը դեռ փափաքելի էր բանասիրաց : Այս կարևոր պէտքն լեցընողը՝ Այտընեան

Հ. Արսէն վարդապետի հմուտ գրիչն եղաւ, քննական քերականութիւն արդի հայ լեզուի կոչուած գրքովը¹, Բաղմալեզու և բաղմազէտ հեղինակին՝ արժանապէս պատիւ ընող այս աշխատասիրութիւնը՝ տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ ՚ի 1866: Աշխարհիկ լեզուին անցեալն ու ներկայն՝ հմուտ ու կարգաբան սճով քննութեան առնուած է՝ ընդարձակ Ներածութեամբ մը. յորում շատ անլուծանելի կարծուած խընդիրներ՝ իրենց լուծումը գտած են, և մթթին կամ անորոշ համարուածներ՝ լուսուորուած: Իսկ արդի լեզուին համար սահմանած քերականական կանոններն, հոլովմունք և լծորդութիւնք որչափ ալ մասնաւոր ուղղութիւն մը ունին, այլ միշտ հին լեզուին մօտեցընելու ջանքով մը:

*
* * *

Հայերէն աշխարհիկ լեզուն իր քերականական ուղղութիւնն ունենալէն ետքն ալ, վրան յուզուած խնդիրներն ալ աւելի սաստկացան բանասիրաց մէջ:

Ոմանք՝ չափէն աւելի եռանդուն ջատագովք և պաշտպանք նոր լեզուին, ինչուան հինը աւելորդ սեպեցին, ու մանկութեան վարժարաններէն ալ դուրս ձգելու մտա-

1 Վիէննա, Մխիթարեան տպարան:

ծութիւնն ու փափաքն ունեցան. և տեղ տեղ ալ 'ի գործ գրին:

Այսպիսիք չէին կրնար իրենց հակառակամարտ ստիպքը չունենալ՝ գրական ասպարիզին մէջ:

Այս տողերը գրելու ատեննիս ալ՝ զեռ կը յուզուին հին ու նոր լեզուներնուս վրայ եղած խնդիրներն:

Սակայն նշանակութեան արժանի են՝ լուրջ հրապարակագրի մը այս նկատմամբ բրած խորհրդածութիւններն, և որոնց վերայ կը հրաւիրենք ազգայնոց մտազրութիւնն:

« Աշխարհաբար լեզուի գրականութիւնն ուղղելու, մշակելու և բարւոքելու խընդրոյն, մեր սկզբունքն այս է: Այն կէտերուն մէջ, ուր աշխարհաբարը գրաբարին համաձայն է, փոփոխութիւն բնաւ պէտք չէ մտցընել. իսկ ուր թեթեւ խոտորում մը կայ, ուղղել և գրաբարին համաձայնեցընել. ապա թէ ոչ, աշխարհաբարը գրաբարէն ևս քան զևս հեռանալով, մեր նախնեաց գործածած բուն ազգային լեզուն բոլորովին անհասկանալի կ'ըլլայ և մեռելութեան կը դատապարտի. աշխարհաբարն ալ իւր հիմն և ուղղութիւնը կորուսանելով, անիշխանութեան կը մատնուի... և հետեւաբար որչափ գրիչ՝ այնչափ տեսակ աշխարհաբար լեզու կ'ունենանք իրարմէ տարբեր, և մեծ մասամբ իրարու հակառակ... »

« Գրարարը գործածական լեզու ընել ուզող կամ երազողներէն չենք... քայց աշխարհաբար լեզունիս՝ գրարարէն աւելի ևս հեռացընելու գաղափարին կամ գրութեան ալ կուսակից չենք: Ա՛նուզենք որ մեր աշխարհիկ լեզուն՝ իւր արմատին հետ առնչութիւնը պահելով, և անոր օգնութեամբ ինքզինքն օր քան զօր կատարելագործելով, մեր նախնեաց բարբառը բոլորովին չօտարանայ և անհասկանալի չըլլայ մեր սերնդոց... Եւրոպական մշակեալ լեզուաց՝ գեղեցիկ ձևերն ու ոճերը մեր աշխարհաբար լեզուին մէջ մտցընելու և զայն ճոխացընելու կամ վայելչացընելու գրութեան ալ գէ՛մ չենք »¹:

Փափաքելի է՝ որ այս ու ասոնց նման խոհական անդրադարձութիւններ՝ առաջնորդ ըլլան ազգին, աշխարհիկ լեզուաց կարևոր ու կենսական խնդրոյն մէջ: Գործադրելու ջանքն ալ՝ դպրոցաց ու դաստիարակաց խնամտութոյն արդիւնք և արգասիք պէտք է ըլլայ:

1 Մատեն. լրագիր. Թիւ 2131:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Երկոտասաներորդ դարուն՝ արևմտեան, կամ աւելի ճիշդ խօսելով, եւրոպական ազգեցութիւն մը կը սկսի տիրանալ և զօրանալ 'ի Հայաստան: Մատենագրութեան այդ ազգեցութեան հպատակելէն առաջ արդէն Ռուբինեանց հայկական արքունիքն սկսած էր քաղաքականօրէն զգալ անոր պէտքն և գործադրել զայն:

Բայց այդ ազգեցութեանց ինչպէս պատճառներն՝ ասանկ ալ գանազան էին այն վերարեութիւնք զոր Հայոց արքունիքը ունեցած էր այլ և այլ եւրոպական տէրութեանց հետ:

Սմնէն աւելի նշանակութեան արժանաւորն էր կրօնականը:

Ազգային պատմութենէ գիտենք թէ

Ուրիշնեանց թագաւորութեան ժամանակ որչափ յաճախած էին յարաբերութիւնքն Հռովմայ արքունեաց հետ: Քահանայապետաց ունեցած ոչ լոկ կրօնական, այլ նաև քաղաքական ազդեցութիւնը, մեծ էր միջին դարուց մէջ. և ժամանակին քրիստոնեայ թագաւորներն՝ իրենց սրբազան պարտք մը սեպած էին առաջ Աստուծոյ նուիրել իրենց սուրն, ու ետքը մէջքերնէն կախել զայն. և այդ սուրը օրհնողը՝ ունէր իշխանութիւն ուզած ատենին պատեանէն հանել տալով, իր ակնարկութեան և հրամանաց համեմատ գործածել: Խաչակիրք և իրենց արշաւանք՝ մեծաւ մասամբ այս ազդեցութեան արգասիք են:

Սուրբ երկրին մէջ բնակող քրիստոնէից հառաչանաց ու հեծութեանց ձայները՝ լսուեր էին մինչև 'ի հեռաւորն Եւրոպա. թագաւորք և իշխանք՝ գլուխ կեցած բազմաթիւ ու եռանդուն բանակի դօրաց, ծովերու ընդարձակութիւնը կը կըտրէին՝ անոնց օգնութեան հասնելու համար: Հայք թէպէտ և ոչ այնչափ զէնքով, այլ սրտով ու հաւատքով միացած իրենց հետ, դիւրացուցին այն քաջազանց արշաւանքը, օգնեցին իրենց պիտոյիցը, ու դաշնակիցք և օգնականք՝ արեւմուտքէն բնդունեցան արքունական թագ և իշխանութիւն: Այսպիսի առիթներով թէ՛ քաղաքական և թէ՛ կրօնական սերտ ու սիրալիր յարաբերութիւնք հաստատուեցան և ամրացան՝ և:

րոպական քրիստոնեայ ազգաց ու Հայաստանի մէջ:

Ռուբինեան թագաւորք կրկին նպատակ ունէին իրենց կրօնական վերաբերութիւններն շատցընելու եկեղեցւոյ այն Գլխոյն հետ, յորմէ հաւատքով անբաժան և համաձայն ըլլալնուն վրայ մերթ ընդ մերթ տարակոյսներ կ'եղնէին, զորս հարկ էր ցըրել. և երբեմն ալ իրենց նեղութեանց և շորս կողմերնին պատող թշնամեաց դէմ գնելու անբաւական կամ տկար ձեռքերնին՝ օտար ու իրենց եզրայրակից քրիստոնեայ ազգաց օգնութեամբն զօրացընել:

Այս կրկին վերաբերութեանց ծնունդ և արդիւնք են այն բազմաթիւ թուղթերն՝ որոնք Ռուբինեան արքունի — դիւանական թղթոց մեծ մասը կը կազմեն: Թէ թագաւորաց և թէ նոյն ժամանակն հայրապետական աթոռն գրաւող եպիսկոպոսապետաց, կամ նոյն իսկ արքունեաց հետ անմիջական վերաբերութիւն ունեցող եպիսկոպոսաց կողմանէ գրուած են, և Հոռովմայ հայրապետներէն պատասխան ընդունած: Ընդհանրապէս լատին լեզուով գրուած են ասոնք, կամ այդ լեզուով մեր ձեռքն հասած, և խիստ քիչը գաղղիարէն:

Թէպէտ յաճախակի նաև ընդ Վաղղիոյ և Անդղիոյ, այլ քաղաքական յարաբերութեանց մէջ՝ ամենէն աւելի խտալական արքունեաց հետ վերաբերութիւն ունեցած են Ռուբինեանք: Գենուա, Վենետիկ և

Փիղա, երեք նշանաւոր և հզօր հասարակապետութիւնք էին՝ որոնք ինչուան յարեելս տարածեր էին իրենց ձեռքն, և օր օրուան վրայ կ'ուզէին աւելի յաճախել իրենց ազգեցութիւնն այն երկիրներուն մէջ, ինական էր որ ամենէն աւելի փափաքէին Հայաստանի հետ բարեկամական դաշինքներն շատցընել, որոնք արեւելեան ազգաց մէջ ամենէն աւելի իրենց մերձաւոր և ընտանի կ'ուզէին երեւնալ: Եւ կը տեսնենք որ քան զամենայն արեւելեայս Ռուբինեանք են արեւմտից հետ այլ և այլ դաշնադրութիւններ կոողքն, բանալով անոնց վաճառական նաւերուն դիմաց իրենց նաւահանգիստներն, զիւրացընելով անոնց մուտքն, և փոխարէն անշուշտ սրահանջելով որ հիւրամեծար ասպնջականութիւն իրենց զաղթականութիւնքն: Ինչուան անցեալ դարուն վերջերն, Վենետիկոյ և Վիւննոյի մէջ բնակող Հայք ունէին և սրահած էին այնպիսի արտունութիւններ և զիւրութիւնք, զորս նոյն իսկ բնակչաց զլացեր էին տեղական իշխանութիւնք, և որոնց սկզբնաւորելը՝ անշուշտ Հայոց կողմանէ եղած շնորհմանց փոխարինութիւն է:

Մեր հին պատմութեանց մէջ ալ՝ արքունի-գիւանական գրութեանց գոյութիւնը անտարակուսելի է, զանոնք տեսնող ու

անոնց վրայ իր հետաքննական խուզարկութիւններն ընող պատմագրին՝ Խորենացւոյ հաւատարիմ վկայութեամբն: Արշակունեաց թագաւորութեան ինչուան վերջի տարիներն դեռ անոնք անկորուստ էին: Այլ և այլ քաղաքական յեղափոխութիւնք՝ այն գրութեանց յիշատակն և եթ հասուցին մինչև առ մեզ, և որոց՝ ազգային հին պատմութեան ընելիք կարևոր ծառայութեանը համեմատ ցաւալի է նաև կորուստը:

Միայն պատմագրաց երկասիրութեանց մէջ մնացած են սակաւաւոր թուով այլ և այլ արքունական նամակներ, որք օտար կամ բարեկամ տէրութեանց ուղղուած են այլ և այլ նպատակներով: Ասանկ են Տըրգատայ թուղթերը առ Ագաթանգեղոսի, Աբգարու՝ Խոսրովու և Պապայ նամակներն առ կայսերս Հուլմայեցւոց կամ արեւելից, առ Խորենացւոյն, առ Միհրնբսեհ՝ գըլխաւոր պաշտօնեայ Յաղկերտի՝ հայկական նուիրապետութեան նամակն առ Եղիշէի, և դարձեալ նոյն պատմագրին մէջ առ Թէոդոս կայսր Բիւզանդիոնի գրուած նամակը, օգնութիւն և պաշտպանութիւն խնդրելով՝ իրենց երկիրն ռոմակոխ ու հաւատքն ջնջել ուղող Պարսից գէմ:

Մարդպանաց ու Բագրատունեաց ժամանակ ալ անպակաս են այնպիսի նամակներ ու գրուածներ, և որոնց տակն իրենց անուանքն ստորագրած են բաց ՚ի եկեղեցական գլուխներէ նաև աշխարհական իշ-

խաններ ու նախարարներ, և որք ըստ 'ի դանազան պատմական գրքերէ կը գտնուին նաև ուրիշ մասնաւոր գրուածոց մէջ ալ, և որոնց ընդհանրապէս թղթոց գիրք անունը կու տան հաւարողք:

Ռուբինեանց ատեն, ինչպէս ըսինք, յարաբերութեանց շատնալովը՝ փոփոխակի գրութիւնք, նամակք և գաշնագիրք ալ յաճախեցին: Սակայն բուն հայերէն լեզուով գտնուածներն՝ սակաւաթիւ են և ընդհանրապէս օտար արքունեաց քով գտնուած: Հայաստանի քաղաքական ողորմ՝ վիճակը՝ հազիւ կրցեր է քարերու վրայ արձանագրուած յիշատակարաններուն հարիւրին մէկը պահել, թող թէ մագաղաթի յանձնուածներն, և որոնք գրեթէ 'ի սպառ անհետ եղած են՝ երկու երեք դար անընդհատ և սխերիմ պատերազմաց և աւարառութեանց առջև: Օտար զիւաններու և արքունեաց մատենագարաններու մէջ գրանուածներն ալ՝ բնականաբար աւելի իրենց պիտի վերաբերէին քան թէ ուղղակի մեր ազգին:

Լեզուէ ու իրենց մատուցած պատմական ծառայութենէ զատ՝ մասնաւոր նկատողութեան արժանի են այս զիւանական գրութիւններն, հայկական արքունեաց կազմութեանը, կամ անոնց մէջ եղած պաշտօնակալաց վրայ հետաքննական տեղեկութիւններ ամփոփելով:

*
* * *

Հայոց արքունական տունը՝ Ռուբինեանց հարստութեանը ժամանակ արեմտեան արքունեաց ձեռն ու կերպարանքն առած ատեն՝ ջանացած էր միանգամայն Վաղարշակայ օրովը սահմանուած և իր յաջորդներէն ոչ միշտ անընդհատ պահուած դասակարգութիւնն ալ նորոգելու ետեւէ ըլլալ:

Խորենացւոյն կամ Մարիբատայ պատմութենէն գիտենք թէ Վաղարշակ՝ Պարսից արքունեաց սովորութեանն հետեւելով, մասնաւոր անձի մը յանձնեց նորապսակ թագաւորին գլխոյն վրայ արքունի պսակը դնելու պատիւը: Այս անձը իր պաշտաման անուամբը քաղաքի կամ քաղապահ կը կոչուէր, և առաջին անգամ Բագարատ իշխանին յանձնուեցաւ: Արշակունեաց թագաւորութեան ատենը տեւեց այս սովորութիւնն ու պատիւը. և կը տեսնենք զՄերուժան սպաննող Բագրատունին Մերատ որ հեղնաբար իր նախնեաց ու ցեղին պատիւը յիշեցընելով երկրթէ շամփուրը անոր պարտաւոր գլխոյն վրայ կը դնէ: Բայց երբոր Սշոտայ ու իր յաջորդաց անձին վրայ Բագրատունեաց անցաւ արքունի աթոռը, և մայրաքաղաքը փոխադրեցաւ յԱնի, թէ՛ պատիւը և թէ՛ սովորութիւնը անհետացած կ'երևնայ: Պատմա-

գրաց այս նկատմամբ լռութիւնը՝ հաւասարաբար մը կրնայ սեպուիլ այս ենթագրութեանը: Սակայն Ռուբինեանը՝ որոց քով արքունիք աւելի կը փափաքին երեւալ իր մեծ վայելչութեանը մէջ, այսպիսի յիշատակ մը նորոգել ուղեւով, կրկին հաստատուցին դայն. և առաջինն եղաւ Հեթումեանց ցեղէն Կոստանդին: Կիրակոս կ'աւանդէ թէ Կոստանդին ստացլ՝ որ Հեթում առաջին թագաւորին հայրն էր, իր եղբորորդւոյն և աներծագի Կոստանդինի՝ Լամբրոնի բերդը շնորհեց, իբրև ընտանեաց սեպհական ստացուածք մը, և զինքը իր Հեթում որդւոյն քաղապիր իշխան կոչեց: Այս շնորհումը՝ 1255ին գրուած դաշնագրէ մը նախընթաց ըլլալու է, որովհետև այն դադդիական լեզուով գրուած արտօնագրին մէջ Կոստանդին թագապիր՝ Կէրէն տը Մոնթէկիւ՝ Տաճարականաց մեծ վարդապետին տուած արտունութեանց մէջ կը կոչէ ինքզինքը « տէր Լամբրոնի և թագապիր Հայոց »¹:

Ուրիշ պատուոյ անուն մըն ալ էր նաև սպասաւար, սպասաւար կամ միայն սպասակապետ կամ ապետ կոչուիլը արքունեաց մէջ. և որովհետև արևելեան բանակաց գլխաւոր ոյժն էր այրուծին՝ ուստի և հայկական բանակաց առաջին հրամանատար

¹ Seigneur des Embruns (Lampron), et metteur de la couronne des Ermines.

րին այս անունը կը տրուէր: Այս տխուրոտան ալ վաղարշակայ ժամանակաց սահմանադրութիւն է. և հաւանակարար ինչպէս անունը՝ ասանկ ալ պաշտօնն Պարսից արքունեացմէ փոխ առնուած: Պաշտօնը մի և նոյն մնալով, անունը այլ և այլ փոփոխութիւններ կրած է. և ինչուան երբեմն յունական անուամբ ստրատելատ ալ կոչուած: Իսկ Ռուբինեանց ժամանակ նոյն պաշտօնին տէրը՝ գաղղիական կամ ընդհանրապէս արեւմտեան անուամբ գռնդատապ կոչուած է, և որով ակնարկել կ'ուզեն անշուշտ հնոց շահախոռապետ բառը: Գունդատապ անունը ուրիշներէ զատ կրած է նաև Սմբատ պատմիչ, Հեթմոց առաջնոց եղբայրը, և որ արդէն մեզի ծանօթ է իր պատմական համառօտ երկասիրութեամբը, և Անտիոքայ Անտիզներուն թարգմանութեամբ:

Հայոց նախարարներէն մէկը միշտ նախապատիւ սեպուած էր քան զայլս, զոր Արշակունիք՝ երկրորդ արքայի կը կոչէին: Արշափ ալ անծանօթ է մեզի իր պաշտօնը, սակայն հաւանական է ենթադրելը թէ անմիջական ազգեցութիւն մը ունենայ տէրութեան կառավարութեանը վրայ. միջնորդ մը նախարարաց ու արքայի մէջ, և թերևս շատ անգամ անոնց բերանը: Արլիկիոյ մէջ Ռուբինեանց ժամանակ նոյն իշխանութիւնն ու ազգեցութիւնը ունեցող անձը՝ առագ պարսե կը կոչուէր: Այս անունը կրեց Աոս-

տանդին՝ առաջնոյն Հեթմոյ Հայրը, և զոր
Կիրակոս իշխանաց իշխան կ'անուանէ: Հե-
թում Բ Լեւոնի երրորդի որդին և Սմբա-
տայ արքայի եղբայրը՝ նոյն անունը կրած է
թագաւորութեան գահը ելլելէն առաջ:

Ռուբինեան արքունեաց զլիսաւոր իշխա-
նութիւններուն մէկն ալ՝ թագաւորական
սենեկապետն կամ՝ գազզիական բառով
չամպրայն է. և թէպէտ բառը Ասորոց եր-
կրին մէջ գտնուող լատիններէն փոխ առ-
նուած է, բայց Հայրենեաց մէջ ՚ի հնուց
եղող իշխանութիւնը կը ցուցընէր, և ու-
րուն նախնիք՝ սենեկապետ անունը կու տա-
րին: Ռուբինեանց իշխանութեան ատեն ե-
ղող սենեկապետներէն (Չամպրայն) երկու
մասնաւոր անձանց յիշատակութիւն կ'ը-
նեն սրատմագիրք կամ յիշատակարանք. և
ասոնք են Հեթում Բ Լամբրոնի տէրը, որ
Լեւոն երկրորդին ատենն էր, և որ իշխա-
նութեան յատուկ անուամբը կը կոչուէր
Հայոց մեծաց չամպրայն. և երկրորդն Հե-
թում՝ Նիկրինի կամ Նիկրինոյ տէրը, որ
Լեւոն հինգերորդի կրտսերութեանը ժա-
մանակ՝ տէրութեան խնամակալաց մէկն
էր: Լեւոն 2 մեր վերջին թագաւորը՝ իր
գերութեանը և օտարութեան մէջ ալ չու-
զելով բոլորովին մերկանալ արքունի փառ-
քէն, երկու անձինք յաջորդաբար կարգած
է նոյն սենեկապետի անուամբ զՅովհան-
նէս և զՊրանսուա-Միր, որոնք Հայոց վեր-
ջին թագաւորին վերջին սենեկապետքն և

դան, անոր 'ի Գաղղիա, Կարողոս վեցերորդի արքունեացը, և յԱնգղիա՝ Հոխարատոս երկրորդին քով կեցած ժամանակ:

Յունական կայսերութեան արքունեաց սովորութեան հետևողութեամբն կամ նրմանութեամբ՝ այլ և այլ պատուանուններ մտած են նաև Հայոց արքունեաց մէջ, Քաղրատունեաց՝ և աւելի Ռուբինեանց ժամանակ: Այսպէս ծիրակածին կամ ծիրակածնունդ (սլորփիրոժեն) կը կոչուին այն արքայազունք՝ որ իրենց հօրը թագաւորական աթոռոյն վրայ բազմելէն ետքը ծնած են. և բազաւորանայր կամ արքայանայր՝ թագաւորին կրտսերութեան ժամանակ ինամակալը կամ գլխաւոր խորհրդականը: Այս պատուանուններէն առջինը շատ հին ըլլալու է Հայոց մէջ, որովհետև չորրորդ դարէն 'ի վեր կը դանուի անոր յիշատակութիւնը առ Ագաթանգեղոսի: Կրկին անգամ կ'երևնայ Ռուբինեանց իշխանութեանը ժամանակ՝ յիշատակագրի մը մէջ յորում այս անունով կը մեծարուին Հեթմոյ առաջնոյ՝ Աւետն և Թորոս որդիքը և իր երեք դստերքը: Ուրիշ յիշատակարան մըն ալ արքայեզրօր Յովհաննու ձեռքով գրուած, նոյն անունը կու տայ Ֆիմի, Հեթմոյ և Չապելի դստերը, կոչելով զինքը «մեծ ըստ մարմնոյ և բարգաւաճ ըստ ոգւոյ՝ ծիրակածինդ Ֆիմի»: Իսկ բազաւորանայր պատուանունը՝ Յունաց մէջ մեծին Թէոդոսի ժամանակէն 'ի վեր յիշա-

տակուած կը գտնենք. և կեդրենոս կ'աւանդէ թէ նոյն անունով կոչուած ըլլայ իմաստունն Արսէն, երբ Արկադէոսի և Ռնորիոսի դաստիարակութեան խնամքն իրեն յանձնուեցաւ: Վերը յիշուած յիշատակագրին մէջ նոյն անունը կը արուի մեծ պարոնին կոստանդեայ՝ հօր Հեթմոյ առաջնոյ:

Պրոքսիմոս յունական պատուանունը թէոզոսեան օրինագրին մէջ արքունի դիւանաց վերատեսուչ կամ պահապանը կը նշանակէր. իսկ 'ի կիլիկիա կ'երևնայ թէ ուրիշ պաշտօն մը ունեցած ըլլայ՝ որ աւելի արքունի գանձուց հոգարարձութեանը կը վերաբերէր, և ազդեցութիւն ու պատիւ ունեցած կիլիկիոյ և Անտիոքոյ իշխանութեանը մէջ. ինչպէս կը վկայէ 1214ին տըրուած դաշնագիր մը՝ որով Լեւոն Բ Տաճարականաց կարգին կը շնորհէ մասնաւոր նահանգ մը (գըճիկեր): Ռուբինեանցմէ առաջ ալ կը գտնուի պրոքսիմոս բառին յիշատակութիւնը, բայց ուրիշ պաշտամամբ. ինչպէս առ Մատթէի եղեսացւոյ նոյն անունով կը կոչուի գինուորական առաջնորդի մը տեղակալը կամ անձնապահապետը: Այս պաշտօնը կ'ակնարկէ անշուշտ ԵԾԶ (1007) թուականին՝ յԱնգրիանուպոլիս Մակեդոնիոյ գրուած երկաթագիր աւետարանի մը յիշատակարանը. « Ես Յովհաննէս պատուսպաթար թագաւորի և պուքսիմոս դուկիս Թոթորակնիս ճորտս որ գրել ետու սուրբ զաւետարանս »:

Բիւզանդեան իշխանութեան տիրապետութեանն 'ի փոքր Հայս մէկ ուրիշ յիշատակարանն ալ՝ սերաստոս պատուանունն է։ Կ'երևնայ թէ առջի բերան միայն իրենց արքունեաց յատուկ էր այս անուանակոչութիւնը. բայց Ս. Լեբսիս Կոմսենոս կայսրը աւելի ընդարձակեց անոր կիրառութիւնը, արքունական զերգաստանէն դուրս այս անունը տալով այն նշանաւոր անձանց՝ որ հայրենեաց կարևոր ծառայութիւն մը բերած էին. այլ և այլ Հայոց իշխաններ ալ նոյն անուամբ փառաւորուեցան, իրմէ և իր Յովհաննէս որդիէն և 'ի Մանուէլէ։ Գող Վասիլ իշխանը՝ որ Եփրատեսի հիւսիսային կողմերը կ'իշխէր, և Թանքրեաթի բարեկամն էր, սերաստոս կը կոչուէր։ Լեւոն Ա Ռուբինեան իշխանն ալ նոյն անունն ընդունեցաւ, և զոր իրմէ ժառանգեց իր Թորոս որդին, որուն աւելի պատիւ մը ուզելով ընել Մանուէլ կայսրը՝ բանսերաստոս կոչեց զինքը։ Հեթումեանց ցեղին մէջ անդրանիկը Լամբրոնի տէրութեան հետ կը կրէր նաև սերաստոս անունը։ Առ Ռուբինեանս՝ այս պատուանունը կրողներուն մէջ վերջինն է Թորոս, և հաւանական կ'երևնայ թէ Լեւոն երկրորդէն անդին շարունակուած չըլլայ. որովհետև այս վերջինն եղաւ արևելեան կայսերաց հպատակութեան լուծը թօթափողը։ Բայց Հեթումեանք այլ և այլ քաղաքական նպատակներով ուզեցին երկար ատենն պահել այս

պատուոյ անունը, աւելի յարուժ մը փափաքելով ցուցընել արեւելեան կայսերաց, և յորոց կը յուսային լոկ անուանէ և պաշտպանութենէ վեր՝ այլ և այլ շնորհքներ և օժանդակութիւն:

Ինչուան հիմա յիշատակուած պատուոյ անուններն՝ բիւզանդական աղբիւր ունին, կը մնայ յիշատակել այն քանի մը անուանքը զորս յատկապէս ՚ի Վաղղիացւոց առին Հայք:

Ասոնց մէջ առաջին է պարոն տիտղոսը, զոր գրեթէ նոյն ժամանակ և նոյն իմաստով սկսած են գործածել Վաղղիացիք և Հայք: Աւսն Բ թագաւորութեան գահը բարձրանալէն ետքը՝ ուղեւով արեւելեան լատին գաղթականութեան համեմատ կարգաւորել իր տէրութիւնը, գինուորական և կալուածատիրական (féodal) ազնուականութիւն մը հաստատեց: Այլ անկէ ետքը հին նախարարներն սկսան պարոն կոչուիլ, և ետեւէ ըլլալ նմանելու եւրոպական պարոններուն ռզւոյն, սովորութեանց և բարուց: Արչակունեաց և Քազրատունեաց ժամանակ կանգուն եղող նախարարութիւնք ալ սկսան նման կազմակերպութեան մը ենթակայ ըլլալ: Ազատ և մասնաւոր ընտանեաց մէջ անչարժ ստացուածք՝ որ միայն ժառանգութեան կարգով իրարու կը փոխանցէին, արքունի ստացուածք (fiefs) սկսան սեպուիլ: Քառասունեհինգ պարոններու թուոյն մէջ որ Աւսն երկրոր-

դի աւատաառու (feudataire) էին և բերգա-
տէրք, և որանք իրեն թագաւորական օժ-
ման արարողութեանը ներկայ գտնուեցան,
ունանք բուն հայ էին ազգաւ, սակաւաւորք
յոյն, և բաղմաթիւ գաղղիացիք, և միւս
մըն ալ զրաբթ՝ գերմանացի:

Թէպէտ և ատենադպրի անունը կը յիշա-
տակուի հին Հայոց արքունի պաշտամանց
մէջ, սակայն Ռուբինեանցմէ առաջ նմա-
նութիւն կամ յարաբերութիւն մը չունէին
այն վերին ստիկանութեան (magistrature)
հետ՝ որ Փրանկաց մէջ կը գտնուէր, և ա-
տենադպիր արքունի կամ մեծ ատենադպիր
կը կոչուէր: Ռուբինեանք ոչ միայն պաշ-
տօնը՝ այլ նաև գաղղիական անունն ալ
առին և սկսան գործածել ջանցլէր կոչելով,
որ աւելորդ է ըսելնիս՝ գաղղիարէն chancelier
բառին աղաւաղութիւնն է: Միս մայ-
րաքաղաքին արքեպիսկոպոսը՝ յիրաւանց
կը կրէր այս անունը, և միանգամայն պատ-
գամաւոր (legatus) կը կոչուէր, ու արգա-
րութեան երկրորդ ատենին նախագահն
էր. իսկ իրեն վոխանորդ նախագահի՝ Տար-
սոնի Վատին արքեպիսկոպոսը: Մեծ ջանց-
լէրին իրաւասութեան կամ իշխանութեան
տակն էին մասնաւոր ատենադպիրք, արքու-
նի թարգմանք, որ հայերէն շնորհագիրերն
կամ ատենական գրուածները ՚ի լատին և
՚ի գաղղիացի լեզու կը թարգմանէին, ար-
քունական գրիչք և այլ ուրիշ ստորին պաշ-
տօնեացիք: Հայերէն լեզուէն ետքը՝ նախա-

սպառիւ և կարևոր սեպուած էին լատին և գաղղիացի լեզուները, անմիջական վերաբերութեանց մէջ ըլլալով այն արբունեաց հետ:

Կումս (Comes) սպառուանունը նոյն նշանակութեամբ ինչ որ էր բիւզանդեան Յունաց ժամանակ, Հայոց մէջ ալ սովորական էր, և առաջին անգամ արուեցաւ մեծն Թէոդոսէ՝ Մամիկոնեան ցեղէ նախարարի մը: Իսկ Ռուբինեանց մէջ կումս կամ գունք բառը յատուկ է անոր որ կոմսութեան անունը կրող տեղւոյ մը տէրն է: Այսպէս Մաքատ պատմիչ՝ Օշնի վրայ խօսելու ատեն, որ Լեւոն Ե երիտասարդ թագաւորին պայլն էր, Գունք կոռիկոսոյ կը կոչէ զինքը:

Պայլը (bajulus, balius) թագաւորութեան տեղակալն էր, և թագաւորին կրտսերութեան ատեն՝ տէրութեան խնամակալը: Ատամ տը Կասթէմ՝ Զասպէլ թագուհւոյն, Լեւոն երկրորդի դստերը պայլ էր գրեթէ երկու տարի (1219-1221) յորում Սոյ մէջ սպանաւ ՚ի Տաճկաց: Իրեն յաջորդն եղաւ պարոն Կոստանդին՝ Հեթումեանց ցեղէն: Մոնփէլիէ քաղքին արուած երկրորդ շնորհազրին տակ՝ Լեւոն հինգերորդին երկու պայլերուն ստորագրութիւնը կայ. կրկին Հեթումեաներու՝ յորոց մին ջամալան էր և միւսն սէնէչալ: Մաքատայ շարունակողը կը յիշատակէ թէ Օշին Կոռիկոսոյ կոմսը՝ նոյն իշխանին պայլերէն էր. Ռայմոնտ Ռուբէն՝ Անտիոքայ իշխանն ալ Տաճարա-

կանաց տուած մէկ շնորհագրին մէջ գլխուն Բ թագաւոր, իր մեծ հօրեղբայրն ու խնամակալը՝ իրեն հառն ու պայլը կը կոչէ (avunculus et bailus meus).

Մեծ սենեկալի (սինիջալ, sénéchal) պաշտօնը Ղեւոն երկրորդի թագաւորութեան շատ տարիներն՝ վերը յիշուած Ստամ տը կասթէմ պայլին ձեռքն էր: 1277ին նոյն տիտղոսը կը կրէր Հեթումեան իշխաններէն Օշին, որ ետքը գունդստապլ ալ եղաւ: Իսկ 1321ին Ղեւոն հինգերորդի կրտսերութեանը ժամանակ՝ Մոնփէլիէի շնորհագրին տակ ստորագրող կրկին Հեթումներէն մէկն՝ որ յառաջագոյն գունդստապլ էր:

Գունդստապլին հրամանատարութեանը տակ, և անմիջապէս իրմէ ետքն էր տէրութեան մարաշախտը (maréchal de royaume), և Ռուբինեանց ժամանակ վեց հոգւոյ համար յիշատակութիւն կ'ըլլուի թէ կրած ըլլան այդ տիտղոսը:

Սյաչափ համառօտիւ Ռուբինեան արքունի դասակարգութեան վրայ: Անցնինք անոր պատճառ տուող հայերէն դիւանական գրութեանց:

* * *

Եւրոպայի այլ և այլ դիւաններուն մէջ եղած հետաքննական խուզարկութեանց արդիւնք են այն քանի մը հայկական ու հայ լեզուով յիշատակարաններն որոնք ինչուան առ մեզ հասած են:

Աստիք են

1. (1288) Լեւոն Բ թագաւորին առ Պե-
նուացիս տուած գաշնագիրը, որ Թուրինի
արքունական դիւանաց մէջ պահուած է:

2. (1314) Օչին թագաւորին առ վաճա-
ռականս Մոնփէլիէի Պաղղիոյ տուած շնոր-
հագիրը, Մոնփէլիէի քաղաքապետական
դիւանաց մէջ:

3. (1321) Լեւոն Հինգերորդի առ նոյն
վաճառականս Մոնփէլիէի տուած շնորհա-
գիրը, նոյն դիւանաց մէջ:

4. (1351) Լեւոն Հինգերորդի առ Սիկի-
լիացիս տուածը:

Հայաստանի պատմութեան նկատմամբ
մեծ է ասոնց կարեւորութիւնը, և մեծա-
դոյն ևս հայրենասիրաց համար՝ այն ա-
նուններովն զոր կը կրեն: Մեզի բաւական
սեպուի անոնց բանասիրական արժէից վը-
րայ համառօտ ակնարկ մը ձգելը:

Ռուրինեան արքունեաց լեզուով գրուած
են այս թուղթերը: Որչափ ալ հայերէնի
յատուկ կնիքն կը նկատենք այն լեզուին
վրայ, այլ ժամանակին ազգայնութիւն ու-
նեցող օտարազգեաց բառերովն լեցուն է:
Շատ է՝ անոնցմէ վերջնոյն մէջ գործա-
ծուած քանի մը լատին և գաղղիական բա-
ռեր յիշատակելիս. սիգել, (sigillum),
գոմնիկ, (comunis), վիքար, (vicarius),
սիր, (sire), սաւսր, (censarius), պրտե,
(botte), և ինչուան տուպ, (double), գոնց,
(consul), և ասոնց նման բառեր գործա-

ծուած կը տեսնուին: Քայ ՚ի աստնցմէ՛ խառն են նաև լատինական ազգերէ առաջ՝ Հայաստանի և իր քաղաքական միճակին վրայ ազդեցութիւն ունեցող ազգաց, և մանաւանդ արաբացւոց յատուկ բառեր. ինչպէս տիւան, կռւաշ, պրիամէ, զրնչպը, մրչան կամ մեճան, և այլն: Քայց աստնցմով ալ՝ ինչպէս ըսինք, հայկական բուն աշխարհիկ լեզուին յատկութիւններն կը կրէ. օրինակ իմն երբ կը զրուցէ. «Վանց վաճառկներոյն որ եփ կու գան նա՛ ղիրենց սնդկնին կը բանան, և ղիրենց իրքն ՚ի զիր կու առնուն. նայ չբանան ղիրենց սնդկնին ու ոչ մատնն հրեն և ոչ դրեն ղիրենց իրքն»¹: Այս լեզուն ինչուան մեր օրերն հասարակ է կրնանք ըսել Հայաստանի ոյն գաւառաց մէջ՝ ուր գեռ լեզուի կազմութեան հնութիւնը պահուած է. մանաւանդ եթէ մաքրութիւն այն եղծումներէն որ բերնէ բերան անցնելու և ժամանակի, կամ մանաւանդ անգրադիտութեան հետեանք են:

Գրեթէ նոյն լեզուն և ոճը կը տեսնուի նաև միւս թղթերուն մէջ, միայն թէ նուազ է լեզուի խառնուրդը, և յօտարաց այն բառերն եւեթ առնուած, որ արքունական պաշտամանց յատուկ էին¹:

¹ Կարևոր կը սեպենք յիշատակել թէ այս գաշնագրոց և վաւերականաց վրայ այլ և այլ հմտական ծանօթութիւններ հրատարակած են

*
* * *

Գիւանական գրութեանց մէկ մասն ալ Օրինագիրք են, վասն զի անոնցմով հաստատուած օրէնքներն ու պահպանութիւնը՝ իշխանութեան գործ և պարտք է :

Քաղաքակիրթ ազգի մը բարեկարգութեան միակ պայման են օրէնք. ուստի և անոնց գոյութիւնն՝ անտարակուսելի արժան է սեպիլ մեր ժողովրդեան նկատմամբ. որոնց անկարելի պիտի ըլլար օրինաւոր իշխանութիւն և թագաւորութիւն ունենալ երկար դարեր, առանց օրինաց պատուէրներու և խստութեանց տակ դընելու բազմաթիւ ժողովուրդ մը՝ իրեն իշխաններովն ու նախարարներով : Անոնց գոյութեանը՝ ինչուան իր ժամանակաց համար՝ վկայութիւն կու տայ խորենացին, և որք մեզի համար անձանօթ մնացած են :

Տիւլորիէ և Լանկլուա հայագէտ գաղղիացիք, յորոց վերջինն երկու ընդարձակ գրուածներ ալ շարագրած է գաղղիարէն լեզուով : Այս գրուածներն են 1) Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, sous les rois de la Dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux et occidentaux conservés dans les Archives. 2) Le Trésor des Chartes d'Arménie, ou Cartulaire de la Chancellerie royale de Roupéniens.

Մեր գիտցած և ճանչցած հայ օրինա-
գրոց մէջ ամենէն հինն է Մխիթարայ
Գոշի անունը կրող Դատաստանագիրքը, և
որուն վրայ արդէն խօսած ենք: Անկէ ետ-
քը ծանօթ գրութիւնը Օրենք քաղաւորաց
մակագիրը կրող երկասիրութիւնն է, Հա-
յաստանի մերձաւոր և դաշնակից սեպուած
արևելեան կայսերաց՝ Կոստանդիանոսի և
Լեոն Իմաստասիրին անուամբը գտնուած
օրէնքներէն քաղուած:

Արդեօք ինչպէս ուրիշ այլ և այլ երկա-
սիրութեանց՝ այս գրուածքիս ալ հայ թարգ-
մանութիւնը պարզապէս ուսումնական հե-
տաքննութեան նստատակաւ եղած է, չէնէ
Հայաստան ալ Բագրատունեաց և Ռուբի-
նեանց ժամանակ նոյն օրէնքներով կը վա-
րուէր: Երկրորդ ենթագրութիւնը աւելի
հաւանական կ'երևնայ. մանաւանդ որ լոկ
թարգմանութիւն չեն երևնար անոնք, այլ
ազգին վիճակին յարմարցուցած՝ քաղելով
կամ ամփոփելով այն օրէնքներն որոնք ա-
ւելի կամ նուազ վերաբերութիւն մը կըր-
նային ունենալ ազգին հետ: Ընդհանրա-
պէս ամուսնական կենաց, ժառանգութեան
և կալուածոց ստացման կամ վաճառման
վրայ են այս օրէնքները:

Ասոնց շարունակութիւն կրնայ սեպուիլ
ուրիշ համառօտ քաղաքական օրինագիրք
մըն ալ այսպիսի խորագրով. «Լեւոնի և
Կոստանդիանոսի բարեպաշտ թագաւորաց՝
յառաջարան քաղաքական օրինագրու-

թեան ։ Նման կամ համանման գրքերէ յօ-
րինուած կամ յարմարցուցած խմբագրու-
թիւն մը կ'երևնայ, և զոր կ'ակնարկեն ան-
շուշտ յառաջարանին հետեւեալ խօսքերը .
« Որք յառաջագոյն թագաւորեցին՝ ՚ի բա-
զում գիրս գտաք զի օրինադրութիւնս ա-
բարին, զորոց մանուածեալ բանսն ընդ ա-
զօտ իմանամք. մանաւանդ որք արտաբոյ
այսմ աստուածապահ թագաւորական քա-
ղաքիս արարին զսահմանադրութիւնն Առչե-
ցաք զՆիկիտաս՝ զփառաւորեալ պատրիկն,
և զՄարինոն և զՄարինոս խալատոսքն ։ Կւ-
հրամայեցաք զամենայն գրեանսն ծողովիւ
առ մեզ և զգուշութեամբ տեսանել և
քննել, և ՚ի նոցանէ զուղղութիւնն պարզ
բանիս մեզ արտաքս հանել գրով ։ Որք և
զսահման հրամանի մեր երազապէս կատա-
րեցին, և ընդօրինակեցին զգատաստանս
և զիրաւունս թագաւորաց ։ Այս յառա-
ջարանէն ետքը մասնաւոր գլխակարգու-
թիւն մը կը կարգէ . « Բնարութիւն համա-
ռօտ յօրինացն քաղաքականաց, Աէոմի և
Աստանդեայ իմաստուն և բարեպաշտ թա-
գաւորաց, զորոց և մեծն Յուստինիանոս
ճորոգեաց զկարգ, ուղղեալ ՚ի բարեպաշ-
տութիւն » ։ Այլ և այլ համառօտ գլուխ-
ներու բաժնուած է, կամ ինչպէս ինքը
կ'անուանէ « տիտլոսներու » . և ընդհան-
րապէս հռովմէական, արեւելեան կայսե-
րութեան, ու ետքերը նաև մովսիսական
գրոց օրէնքներէն քաղուած ։ Ասոնց թարգ-

մանիչ կը յիշատակուի սուրբն Ներսէս
 Լամբրոսոսցի, և զոր կը հաւատարմացընեն
 յիշատակարանք:

Իլվովի գաղթական Հայք (1183) Լեհաց
 թագաւորներուն իրենց տուած այլ և այլ
 ազատութեանց հրովարտակներուն զօրու-
 թեամբ՝ ազգային դատարաններ ունէին, և
 յորս կը գործածէին մասնաւոր օրինագիրք
 մը՝ որ Բագրատունեաց Յովհաննէս Թա-
 գաւորին անունը կը կրէր:

Լէոպոլտոյ համալսարանին ուսուցիչնե-
 րէն Փերդինանդ Բիչօֆ քանի մը տարի ա-
 ուջ հրատարակեց 'ի Վիէննա (1862) լա-
 տին լեզուով գրուած մը « Լէոպոլտոյ Հա-
 յոց հին իրաւունքը » (Das alte Recht der
 Armenier in Lemberg) կոչուած: Լեհաց
 Սիկիսմունտ առաջնոյն թագաւորութեան
 ժամանակ՝ Հայք տէրութեան հրամանաւ
 Թարգմանեցին 1519ին իրենց օրինաց գիր-
 քը 'ի լատին լեզու. ու հաստատելով իրենց
 բնակութիւնն 'ի Լեհաստան՝ հետեւին բե-
 րին իրենց հին օրէնագրութիւնքն, որն որ
 ընդունուեցան 'ի թագաւորաց լեհաց և ոչ
 բոնցմով կը կառավարուէին Հայք: 1601ին
 նոյն օրէնքներն թարգմանեցան նաև 'ի լե-
 զու լեհաց: Առջի վեց գլուխներն հայ թա-
 գաւորաց հեղինակութիւն կը համարուին
 յոմանց, ինչպէս կը կարծէ նոյն ինքն հրա-
 տարակող ուսուցիչն Բիչօֆ. աւելի հաւա-
 նական է Միսիթարայ Գոչի օրինագրոց հա-
 մառօտութիւն կամ քաղուած սեպել:

Ռուբինեանց թագաւորութեանը ժամանակ՝ ինչպէս շատ բանի մէջ ուղեցին կամ յաջողեցան օրինակ առնուլ եւրոպական ազգաց մէջ եղած սովորութիւններն, աւանկ ալ կ'երևնայ թէ անոնց քով յարգի ու 'ի կիրառութեան եղած օրէնքներն սկսան գործածել: Սմբատայ Գունդատապի երկասիրութեամբ թարգմանուած Անտիոքայ Անտիզներն (Assise) հաւատարիմ երաշխաւորութիւնք են մեր խօսքին: Արքունի տոհմէ և իշխանութեամբ պերճացեալ անձի մը անոր ձեռնամուխ ըլլալը՝ նոյն օրինաց թէ կարեւորութիւնը և թէ կիրառութիւնը կը ցուցրնէ:

Թարգմանչին նախաբանութիւնն միայն մէջ բերելով, այս նշանաւոր երկասիրութեան վրայ աւելի տեղեկութիւն առնուլ ուզողներն՝ գաղղիական թարգմանութեան բազմաՀմուտ Յառաջարանին կը խրկենք¹:

« Սկիզբն առնեմք, կ'ըսէ, ողորմութեամբ և օգնականութեամբ մեծին Աստուծոյ 'ի գիր արկանել զսովորութիւնք և զանտիզն՝ զպարոնութեան մայրաքաղաքին Անտիոքայ. զիր լիճ ճորտերուն և զպարո-

¹ Les Assises d'Antioche, Venise 1876: Բազմալէս 1876, Դ Պրակ:

նացն սովորութիւնն, և զիրաւներն զոր ունին առ իրար... Զորս խնդրեցի ևս Սմբատ ծառայ Աստուծոյ և գունդատապալ Հայոց, և որդի Կոստանդեայ և եղբայր բարեպաշտ Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և տէր Պասպառաւնին. ՚ի մեծազարմ իշխանաց իշխանէն և յարեան մերձաւորէն մերոյ ՚ի Սիր Սիմուն յԱնտաքոյ գունդուստապալէն. և ինքն ունէր զոր ՚ի բրինձ Պըմընդին ժամանակն Սիր Փէր Տրաւընդելին և Սիր Թումաս մարաջախտն և այլ իմաստուն և զիտուն իշխանայքն Անտաքոյ էին գրով հաստատել: Եւ հանգուցեալն ՚ի Քրիստոս Սիր Մանուէլ գունդատապալն իր հայրն էր առել ՚ի նացմէ, և իր որդւոյն Սիր Սիմունին պարգեւել. և ինք վասն իմ սիրոյս և հաւաստիս ինձ պարգեւեաց. և ես աշխատեցայ և փոխեցի ՚ի հայ լեզուս: Եւ արդ վասն զի սովորութեամբ անսիղովն կու գնայր ազգն մեր և դարպասս Հայոց, և սղալումն ինչ կու գայր մեզ վասն տգիտութեան և վտանգութիւնք ոգոց, և պղերգանք ինչ վասն հարցանելոյ անդ զմեծամեծ դատատաննս: Եւ ես ուժգին տենչմամբ և բազում աշխատութեամբ գտի զսայ, և հալձեցայ ՚ի փոխելն. և երբ փոխեցի ևս, յուզարկեցի դարձեալ ՚ի յԱնտաքոյ դարպասն, որ դէմընդդիմեցին և հաստատեցին իրենց ձեռնզրերովն և վկայութեամբն ։ :

Պատմութիւնը՝ որ մեր հին և միջին գրահանութեան գլխաւոր տարրն է, նոր մատենագրութեան ալ էական զարդերէն մէկը կրնայ սեպուիլ արժանապէս: Թէպէտ և հնոց քով գտնուած և մեծարուած վաշելուչ կարգաբանութիւնն, յստակ ոճը և շատ անգամ նաև ճշմարտասիրութիւնը պակաս գտնենք ասոնց քով, այլ մեծապէս յարգի պէտք է սեպուին՝ ինչպէս կը սեպուին ալ, այն ոչ այնչափ յստակ, երբեմն նաև անոճ, հետեակ պատմագիրք ալ, որոնք արևելեան և արևմտից պատմութիւններն զգալի կերպով կը մերձեցընեն, և մարդկային ազգի պատմութեան էական և գլխաւոր պակաս մը լեցընելու կարևոր ծառայութեան սահմանուած են:

Այս նկատմամբ է որ իմաստունն Եւրո-

պա և նոր բանասիրութիւնը՝ կը յարգեն այնպիսեաց գրուածներն, ու այլ և այլ թարգմանութեանց և տեսութեանց նիւթ կ'ընեն զանոնք:

« Համարձակ կը խոստովանիմ, — կ'ըսէ անոնց մէջ հռչակաւորներէն մէկն, — որ հոյ վարդապետաց պատմական երկասիրութեանց նկատմամբ՝ համարման տկարութիւն մը ունիմ. անոնց իրական արդիւնքը, ըստ մեծի մասին ժամանակակից վկայք ըլլալով, ու ետքը Ասիոյ տիրապետողաց հետ՝ Սասանեանց, Սելճուգեանց ու անոնցմէ յառաջ եկողներուն, Մոզոլաց, խաչակրաց, Բիւզանդեան կայսերաց, ու վերջին դարերու մէջ Օսմանեանց և Պարսից հետ ունեցած վերաբերութեանց ընդարձակութիւնը. իրենց ժամանակագրական ճշդութիւնը, 'ի բաց առեւալ դադափարողաց գրչէն վրիպած անխորշելի սխալներն, այս ամէնը՝ իմաստնոց հետազօտ մտադրութեանն արժանի ըրած է զանոնք »:

Նրեքտասաներորդ դարը՝ Հայոց ոչ լոկ քաղաքական, այլ նաև բանասիրական պարձանաց վերջի ու ազօտ նշոյլն է: Անկէ ետքը յաջորդող դարուց և ժամանակաց մէջ զօրացած ազգերուն բաժին, և պատերազմաց և աւարառութեանց նպատակ և նշաւակ ըլլալով, միայն թշուառութեան և աղիաից դէպքեր կ'ունենար աւանդելու յետնոց: Այդ տխուր դէպքերն, և յուզմանց

ու պատերազմաց ցաւալի նկարագրութիւնք՝ որչափ ալ համազգեաց վրայ կրնան իրենց օգտակար ազդեցութիւնն ունենալ, արեւմտեան պատմագրութեան ալ բաղմաշաճ և հետաքննական ճարակներ կը մատուցանեն, ասիական արշաւանաց վրայ իրենց ունեցած պակասաւոր կամ անկատար տեղեկութիւնները մերթ լուսաւորելով և մերթ ամբողջացընելով:

Ասոնց մէջ է մեր նոր դարուց մատենագրութեան պատմագրաց արդիւնքը: Բանասիրականին նկատմամբ՝ գերեալ, հարստաճարուած և ընկճուած ազգի մը՝ գերի ու հարստաճարեալ լեզուովը կը խօսին. և զարմանալի չէ, որովհետեւ այնպիսի արհաւրաց և նեղութեանց մէջ ժամանակ ալ չէին կրնար գտնել ուսմանց և դպրութեան դրազելու:

Այս պատմագրաց մէջ առաջին կրնայ սեպուիլ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒՌՊԵԼԵԱՆ

Գրիգորի Անաւարդեցւոյն կաթողիկոսութեանը ժամանակ անուանի եղաւ Ստեփանոս Ուոպելեան, Սիւնեաց իշխանական տոհմէն և Տարսայիճ իշխանին որդին, որուն տէրութիւնը Բաղայ աշխարհէն մինչև ՚ի Սիսական կը տարածուէր: Սիւ-

նեայ Հայրապետ եպիսկոպոսին ձեռացն ու խնամքին տակ դաստիարակուելով, ընթերցման և երաժշտական հրահանգաց մէջ քաջավարժ երեցաւ. ու տղայ հասակին քահանայ ձեռնադրուելով՝ Ներսէս անունով բարունապետէ մը, երիտասարդ տարիքին վարդապետական աթոռոյն վրայ նստաւ :

Այն ատեններն՝ Սիւնեայ աշխարհին եպիսկոպոսունք Տարսայիճ իշխանին քով ժողվուելով, Ստեփանոս վարդապետն ալ Արիւկիա հրաւիրեցին, որպէս զի հոն երթալով կաթողիկոսին ու թագաւորին հաւանութեամբը Սիւնեաց աշխարհին մետրապոլիտ եպիսկոպոս ձեռնադրի: Սիւ մայրաքաղաքն հասնելով՝ իմացան կաթողիկոսին վախճանիլը, և անկէց Ատանա անցնելով, տեսան հոն զթագաւորն, որ շատ պատիւ և սէր ցըցուց Ստեփանոսի: Թագաւորին քով երեք ամիս ուշանալնէն ետքը, աշխարհագումար ժողովք եղաւ բոլոր նոյն եպիսկոպոսաց ու վարդապետաց, և քառասուն օրուան մէջ կաթողիկոս ընտրեցին զՎոստանդին, ու Չատկի ճրագալուցին օրը անոր օժման հանդէսը կատարեցին. երկրորդ օրն ալ ձեռնադրեցին զՍտեփանոս, և 'ի շնորհս անոր հօրը և նուիրելոյն ազնուականութեանը՝ մեծամեծ պարգևներ ու պատիւներ տուին անոր, և կոչեցին զինքը պրօտօֆօրսերէս պատրիարքին Հայոց, կամ նախապատիւ և զլուխ

ամենայն եպիսկոպոսաց: Այսչափ պատիւներով փառաւորուած թէ՛ յեկեղեցական և թէ՛ յաշխարհական իշխանութեանց, Սիւնեաց աշխարհը դարձաւ Ստեփանոս բայց հոն այլ և այլ վշտեր կրեց Տաթևու վանքին առաջնորդներէն, ինչուան անոնց մահը: Այն ատեն մտածեց Ստեփանոս Տաթևու և Նորավանից միաբանութիւններն ՚ի մի ձուլել, որպէս զի զիւրին ըլլայ կառավարութիւնը:

Կիլիկիա դառնալու ատեն՝ Արղուն աշխարհակալ իշխանին ներկայանալով, շատ պատիւ և մեծարանք դտաւ անկէ:

Անկէ վերջը Տաթևու սրբոյ Լուսաւորչին վանքը նորոգելու ձեռք զարկաւ Ստեփանոս, որ գրեթէ ՚ի հիմանց փլած էր. և անիկայ եղաւ երրորդ շինութիւնը: Հիւսիսային կողմի սեանը հիմունքը քակելու ատեն՝ սրբոյ Լուսաւորչին մասունքներէն գտնուեցան:

Ասոնք են Ստեփանոսի արդիւնքն կամ բրած գործերը իբրև հայրապետ: Նկատենք զինք իբրև մատենագիր:

Ոչ լոկ իբրև ազգային՝ այլ իբրև Սիւնեցի մը, փափաքած է Ստեփանոս իր հին և հոչականուն ցեղին պատմութիւնը աւանդել յետագայից. և այս վախճանաւ ձեռք զարկած է իր երկասիրութեանը: Ինքն ալ յայտնապէս կը նշանակէ յառաջաբանին մէջ. «Նստեալ ՚ի գահ մետրապոլիտութեան տանս, տեսաք նուազեալ և ժտեալ

զանուն և զյիշատակ առաջնոցն, և յափըշտակեալ և կորուսեալ զժառանգութիւնս եկեղեցւոյ: Եւ 'ի վաղուց հետէ ցանկացեալ այսմ նորոգման և վիպագրութեան, և բազում ջանիւ և յոլով աշխատութեամբ որոնեալ հաւաքեցար 'ի հին և 'ի նոր սլաւմագրաց Հայոց, նաև յարձանագրութեանց եկեղեցեաց »:

Ուրիշ տեղ մըն ալ կը զրուցէ. « Խոհայի ընձեռել գործով ըստ խնում կարի ըզպայադատութիւն նախարարութեան և ըզմեծ նահապետութեան բարձր իշխանութեան Սիւնեաց, և զնախագահութիւն վրսեմական և աստուածամեծար աթոռոյ հայրապետութեանս այսմ. և այն ոչ վայրապար' այլ հոգւոյն ազգմամբ: Զի 'ի նուազիլ աւուրցս և 'ի վերջին ժամանակս տեսաք ամենայնիւ բարձեալ և ջնջեալ զյիշատակ այսմ գեղեցիկ և մեծափառ աթոռոյ տէրութեանց. մարմնականն բնաւին սպառեալ և 'ի մոռացոնս անկեալ, և հոգևորն՝ ոչ ընդհատ քան զնա մերձ 'ի սպառումն: Եւ յոլով երկօք յօրինեալ՝ ոչ գրտաք յառաջնոցն զյիշատակ սոցա ընդ զրով արկեալ, և զկնի եկեղոցս թողեալ արձան գովելի. թէ ոչ էին գրեալ, և կամ թէ 'ի բազում աւերմանց և 'ի հինահարութեանց կորուսեալ էր՝ ոչ գիտեմ: Յազազս որոյ և մեք ոչ կամեցար անփոյթ աւնել, և ընդ անգիտութեան խաւարաւ թողուլ և կորուսանել զորպիսութիւն այսմ իշխանու-

թեանց, և զանազան զրոյցս պիտանիս և զովելիս հոգևոր և մարմնական գործոց իշխանաց և հայրապետաց: Եւ այս երկու պատճառաւ. մի՛ զի մի կորիցէ առաջնոցն զովելի գործ քաջութեանցն. և մի զի մի բնաւին ջնջեսցի և յանգիտութիւն անկցի զկնի եկելոցս՝ յիշատակ առաջնոցն, և ժառանգութիւն եկեղեցեացս. նաև ոչ չլութեսցի սահման իշխանութեան, և խանգարեալ քակտեսցի, և պառակտեսցին՝ ի բարբանջմանց, որպէս և եղև իսկ բազում անգամ. և զի ծանխցեն զբարձ և զպատիւ իշխանաց և հայրապետաց Սիւնեաց, և զամենայն կարգ սահմանի նոցա... Սկիզբն առնելով համառօտիւք հին և նոր զրուցաց յողնատեղեակ վիպագրութեանս... Ի բազում ամաց տենչացեալ իմ այսմ իրագործութեան... Բազում խոյզ քննութեան ՚ի մէջ արկեալ տեղեկացայ յաշխարհս հեռաւորս և ՚ի մօտաւորս, ՚ի վանորայս և յարկեղս կտակարանաց, այլ և ՚ի գիտունս և ՚ի տեղեակս հնագէտ պատմութեանց, և ոչ ինչ գտաք յիշատակ զրուցարանութեանց ուրոյն այսմ աշխարհի, և կամ տեղեկութիւն իրաց: Ապա հանդէս արարեալ ամենայն պատմագրաց Հայոց, և զոր միանգամ գտաք՝ հաւաքեցաք առ ՚ի նոցանէ ամենայն ճշդիւ նաև սակաւ ինչ ՚ի Պետրոսի ճառիցն՝ որ վասն Բարկայ Սիւնեաց տեառն, և այլ ինչ ՚ի հին նամակաց Թագաւորացն Հայոց և իշխանաց Սիւնեաց. նաև ՚ի կա-

թողիկոսաց Հայոց և յեպիսկոպոսաց Սիւնեաց որ մնացեալ էին 'ի վաղ ժամանակաց յաւուրս քարանձաին, որ և 'ի սուրբ ուխտս հայրապետանոցիս Տաթև. ևս և յարձանագրութեանց եկեղեցեաց և յիշատակարանաց գրոց, աստ և անդ դաեալ զթիւ աւուրց և զթվական ժամանակաց՝ իշխանաց և եպիսկոպոսաց, և իւրաքանչիւր գործոց և բանից, շինութեանց և աւերմանց, նաև կարգի և սահմանի և պատուոյ սուրբ աթոռոյս... Եւ սակս ըստուգութեան առաւել տաժանեցաք, սկըսեալ յառաջին հայրապետէն Սրաակայ, մինչև 'ի բաց բարձումն նոցին. և յառաջին եպիսկոպոսէ Սիւնեաց 'ի Գրիգորէ՝ մինչև 'ի մերս ամանակ թշուառութեան»։ Իր զիբբը՝ որ ընդհանրապէս կը կոչուի Պատմագիրք վասն Սիւնեաց աշխարհիս, Եօթանասունուիրեք գլուխներու մէջ կ'ամփոփուի։ Եօթանասներորդ չորրորդ գլուխ մըն ալ կը յաւելուն գրչագիրք՝ այսպիսի խորագրով. «Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկ եկեղեցւոյ»։ Բայց այս գլուխը հաւանականաբար յայլոց յաւելուած արժան է ենթագրել. որովհետև ինչուան ՁԿԲ թուականին հանդիպած դէպքերու յիշատակութիւնք կ'ըլլան անոր մէջ, և յայտնի է որ այն ատեն Սուպելեանը չէր կրնար կենդանի ըլլալ։

Սիւնեցոյն պատմութեան համառոտութեանը. — Քիչ մը առաջ տեսանք՝ նոյն իսկ իր

բուն խօսքերովը, թէ ինչպէս Ուռպելեանին զլխաւոր նպատակն էր իր Սիւնեաց ցեղին պատմութիւնն ընել: Հաւատարիմ այս սկզբանը՝ կը սկսի իր զբուածքը անոր երկրորդ գլխէն, Սիսական ցեղին ազգաբանութենէն ու նախնական նահապետութենէն: Մարդկութեան սկզբնաւորելէն առնով այն ցեղին ծագման սկիզբը, կը հասնի մինչև 'ի Վաղարշակ թագաւոր Հայոց, որ ինչպէս յայտնի է 'ի պատմութեանց՝ նախարարութեանց դասակարգութիւնն սահմանելով, Սիսական ցեղն ալ մասնաւոր պատուով ու առանձին պաշտամամբք փառաւորեց: Լուսաւորչի ջանքովն ալ աստուածգիտութեան ծաւալիլը, և քրիստոսական կրօնից լուսոյն առջև՝ հեթանոսութեան խաւարին հալածուելուն ժամանակ, կը յիշատակէ թէ ինչպէս այն բազմախումբ հաւատացելոց մէջ, որոնք Եփրատ գետոյն ջրերուն մէջ մկրտուեցան, Սիւնեաց իշխանն ալ իր բոլոր գնդովը աշակերտեցաւ քրիստոսական հաւատոց. ու նոյն գնդով ընկերելով սրբոյն Գրիգորի մինչև 'ի Կեսարիա, 'ի դարձին՝ Տարոնոյ գաւառին մէջ մեծապէս օժանդակեց անոր՝ ստութեան պաշտամունքը խափանելու, և թէ ինչպէս Վիսանեան կոռոց պատճառաւ տրուած պատերազմին մէջ ալ՝ նշանաւոր եղաւ իր քաջագործութեամբքը: Սրտովն ու քաջութեամբ ճշմարտութեան կրօնից վրայ նահատակուելէն զատ, հարբս-

տութեան գանձն ալ նուիրեց անոր յառաջագիմութեան համար. այլ և այլ եկեղեցեաց, ու առանձինն Տարոնոյ աշխարհին մէջ սրբոյ կարապետին ու Գլակայ վանից շինութեանը համար: Այս ամէն բանը բաւական չսեպելով, կը խնդրէ 'ի սրբոյն Գրիգորէ և 'ի Տրդատայ և կ'առնու անձինք՝ որ Սիւնեաց աշխարհը փութալով կը տաաւելն զբազինս և զմեհեանս, և Քրիստոսի փրկութեան նշանը բարձրացընելով, անոր սուրբ հաւատոցը կ'աշակերտեն բովանդակ գաւառը: Ուսպելեան կ'աւանդէ թէ Տրդատայ և Գրիգորի հետ մինչև 'ի Հռովմ՝ զընացած ալ ըլլայ յողջոյն կոստանդիանոսի:

Վերջը մէջ կը բերէ Ուսպելեան մինչև իր ժամանակը գտնուած՝ կամ գրոց և աւանդութեանց մէջ իր խուղարկութեանցն արդիւնք այլ և այլ զրոյցքը, որոնք կը հաւատարմացընեն թէ քրիստոնէութեան ըսկիզբը յաշխարհին Սիւնեաց՝ գրեթէ նոյն սուրբ հաւատոց երևելուն ժամանակակից է, սրբոյն Բարթուղիմեայ առաքելութեամբը. վասն զի կ'աւանդեն թէ սուրբ առաքեալը Պարսից աշխարհէն դարձած ժամանակ, իր աշակերտներովը մէկտեղ Երասխ գետէն անցնելով, Սիսական աշխարհը կը մտնէ, ու Գողթն գաւառին մէջ եկեղեցիներ շինելով, նոյն գաւառին Շար իշխանը բոլոր ընտանեօրը կ'աշակերտէ Քրիստոսի, ու աշակերտներէն կուսմի առնունով մէկը իրեն փոխանորդ թողլով,

ինքը ճամբան և առաքելութիւնը կը շարունակէ մինչև 'ի Հայաստան:

Լուսաւորչի օրովը հայկական եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը կարգի գրուելով, կը յիշատակէ Ուռպելեան թէ ինչպէս մասնաւոր պատուոյ և աստիճանի արժանաւոր սեպուեցան Սիւնեաց եպիսկոպոսուներ, և որոնք ալ աւելի փառաւորեցան մեծին Ներսիսի և սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ օրովը:

Սիւնեաց աշխարհին մէջ հանդիպած քաղաքական դիպուածոց վրայ ալ երկար և կարևոր տեղեկութիւններ կու տայ Ուռպելեան, իր գրուածքին ութերորդ և հետագայ գլխոց մէջ, առաջնորդ ունենալով Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որուն պատմական երկասիրութիւնն իրեն ծանօթ էր: Այս իշխանաց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր երեցած էին Անդոկ և Բարիկ, որոնց քաջագործութիւններն աշխոյժ ու սիրելի ոճով մը ստորագրուած են, ինչպէս նաև անոնց յաջորդացը յիշխանութեան, մինչև 'ի գլուխն չորհրտասան: Ասոնք ամենքը՝ նոյն Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի գրուածներէն քաղուած կ'երևնան, և պատմագրութեան ոճն և լեզուն կը հաւատարմացընեն այս կարծիքը:

Կը յիշատակէ նաև սրբոյն Մեսրովպայ՝ Սիւնեաց ու Գողթան աշխարհաց բրած այցելութիւնը, ու Շարիթ և Վաղինակ իշխանաց ձեռնտուութեամբ այլ և այլ դա-

ւառներու մէջէն կռապաշտութիւնը վեր-
ցնելէն ետքը, հաւատքով և ուսմամբ նոյն
կողմերը բարգաւաճ վիճակի մը մէջ խո-
թելը. և զասոնք, կ'ըսէ, « ցուցանէ մեզ
սուղ ինչ Մովսէս քերթողահայրն, և զքո-
վանդակն ճշգրիտ՝ աշակերտ նորին Պեա-
րոս եպիսկոպոս Սիւնեաց » :

Իրեն սիրելի ու պարծանք սեպած ցե-
ղին վրայ պատմական այս փառաւոր յիշա-
տակութեանց հետ, նոյն տոհմին սերունդ,
ու Հայաստանի կրօնիցն ու քաղաքական
բարգաւաճանաց յիսերիմ թշնամի մը կ'ել-
լէ իր առջևը, — Վասակ Սիւնի: Անոր ա-
նուանն ու գործոց յիշատակութիւնը՝ իրա-
ւամբ պատմչին բերնէն այս խօսքերն ելլե-
լու առիթ կու տան. « Աւազ բանիս և ե-
ղուկ սկսմանս, զի ոչ խնդամտաբար ինչ
կամիմ ճառել վէսս, այլ լի երկամբք և
սգով, յոգնահոծ և թանձրատարափ մթա-
ցեալ ողբովք. քանզի բարձաւ պսակն ոճոյ
մերոյ, և սակասեաց թագաւորութիւն՝ ի
ցեղէն Արշակունեաց, և քահանայապե-
տութիւն՝ ի ցեղէն սրբոյն Գրիգորի, և քայ-
քայեալ խանգարեցաւ ամենայն կարգք
իշխանաւորութեանց. ՚ի փախուստ դար-
ձաւ բարին, և տեղի ետ խաղաղութիւնն,
եկն խռովութիւնն և թագաւորեաց չարն » :

Բայց այն տխուր դիպուածին առջև ալ՝
մխիթարական ուրիշ յիշատակներ, ու երկ-
նաւոր և երկրաւոր հայրենեաց համար ի-
րենց անձինքը նուիրող քաջեր երևան

կ'ելլեն, և որոնցմով սլատամէին սիրտն ու գրիչը կը գուարթանայ: Ասանկ' երբ երանելոյն Յազգայ փառաւոր վկայոս թիւնը կը յիշեցընէ, կամ Վայոց ձոր գաւառին մէջ եզող վկայից և վկայարանաց վրայ կը խօսի. կամ իրենց գիտութեամբն և առաքինութեամբ Սիւնեաց աթոռը փառաւորող հայրապետաց անուանքն կամ գործերը կը յիշատակէ:

Եզրի և իրեն գումարած ժողովոյն սլատաւաւ ազգին մէջ եղած վէճերն ու երկսլատակութիւնք՝ ծանօթ են: Սիւնեցիք՝ և մանաւանդ իրենց եպիսկոպոսներէն մէկ քանին՝ հակառակեցան այն գումարման մէջ եղած որոշմանց, և առանձին նամակներ ալ գրեցին ազգին գերագոյն գլխոյն, իր եպիսկոպոսաց շատին հաւանութեամբն բրած ընդունելութիւնը մերժելով: Անոնց համամիտ է և Ուռալեւան, ուստի և խընամբով կը յիշատակէ այդ թղթերը, և մէջ կը բերէ զանոնք: Այս առթով երկար և կարևոր տեղեկութիւն կու տայ ժամանակին անուանի վարդապետաց և եպիսկոպոսաց ոմանց վրայ, ինչպէս նաև անոնց ժամանակակից այլ և այլ անձանց, որք որիչ գրուածոց մէջ այնպիսի լիուլի օրինակաւ աւանդուած չեն: Նոյնպէս ալ Սիւսկան աշխարհին մէջ և շրջակայքը ծաղկող վանորէից և անապատներու վրայ: Ա՛ւանդէ Յուսիայ աւարառու և աւերիչ բանակին ինչուան այն կողմանքն ալ հաս-

նիլը, այն գաւառներուն գերբիումն և կոտորումը, Սմբատ Թագաւորին վկայական մահը, ու գերելոց և փախստէից կրկին դարձը, ու երկրին միւսոնգամ ծաղկելը, և Սիւնեաց իշխանաց կրկին Թագաւորելը, զոր և համառօտելով կը հասցընէ մինչև վերջին ժամանակները, ու Սիւնեաց տոհմին ու իշխանութեան բնաբարձ ըլլալը:

Լաբրոզ, անցեալ դարուն նշանաւոր հայերէնագիտաց մէկը, Պերլինի արքունի մատենագարանին վերահացուն, Ռուպելեանի սլատմութեան մէջէն քաղելով Թարաց սլատմութեան վերաբերեալ հատուածները, լատին թարգմանութեամբ հրատարակեց զայն 'ի Պէրլին (1717): Գրքին մականգիրն է *Historia Satraparum Orbelensium in majore Armenia*. Գրեթէ հարիւր տարիէն ետքը (1810) նոյնը կրկին տպագրեցաւ 'ի Փեթրպոլի. *Excerpta ex libri Stephani, Synensis Archiepiscopi, scripto sub finem sæculi XIII*. Սմբողջ գրոցը ընտիր թարգմանութիւն մը՝ հմուտ և բազմապատիկ ծանօթութիւններով հրատարակեց Պրոսէ 'ի Փեթրպոլի 1864. *Histoire de la Siounie, par Stephanos Orbelian, traduite de l'Arménienne*.

Հայերէն բնագիրն ալ երկու այլ և այլ տըպագրութիւնք ունեցած է. մէկն 'ի Փարիզ, (1860), Շահնազար կարապետ վարդապետի ջանքովը և ընտիր ծանօթութեամբք, իսկ միւսն 'ի Մոսկուա, համառօտ բանա-

սիրական ծանօթութիւններով 'ի լոյս ըն-
ծայեալ 'ի Մկրտչէ Էմին (1861):

Ուսպելեանի գրոյցը մէջ մասնաւոր գը-
լուխ մըն ալ կը գտնենք այսպիսի մակա-
գրով. «Վասն մեծի նախարարութեանն
Օրբէլեանց, թէ ուստի էին և որպէս, և
վասն գալոյ նոցա յաշխարհս այս, և վասն
բազում բանից և դործոց զրոյցք յուլիք » :
Գաղղիականին թարգմանիչը, Պրոսէ, հե-
տեեալ ծանօթութիւնը կու տայ. « Այս
գլուխը, որ Սիւնեաց պատմութեան ամե-
նէն երկայն է, ինչուան 1840 առանձին
գրուածք մը համարուած էր: 1775ին տպա-
գրուած ըլլալով 'ի Մատրաս յանուն Մես-
րոպայ երիցու Հողոցիմացոյ 'ի Վայոց ձո-
րէ, « Պատմութիւն մնացորդացն Հայոց
և Վրաց » վերնագրով, Ստեփանոսէ զատ
ուրիշ հեղինակ մը ենթագրուեր էր անոր:
Այս ենթագրութեան պատճառը՝ նոյն գը-
րուածքին սրբոյն Ներսիսի վարուց հետ
տպագրուիլն եղած էր, որուն հեղինակն
է՛ կամ մեծն Մեսրոպ, հայ արժարեւտաց
հռչակաւոր հնարողը, ինչպէս կը կարծէ
Փոքր մատենադարանին վեցերորդ հատո-
րոյն հրատարակիչը, և կամ Մեսրոպ Վա-
յոյձորեցի, որուն համար գրուածքին մէկ
յիշատակարանը կ'ակնարկէ թէ Քրիստոսի
967 (Հայոց 416) թուականին յօրինած ըլ-
լայ: Իմաստունն Ստեփանն 'իր Հայկական
գպրութեանց պատկերին մէջ՝ չտարակու-
սիր այս տասներորդ գարու մէջ ապրող

Մեսրոպայ ընծայել նոյն գրուածքը: Լա-
բրոզ ալ քանի մը հատուածները թարգ-
մանած է 'ի լատին (Thesaurus epistolicus
Lacrozianus), և իր երկասիրութիւնը կրկին
տպագրուած է 'ի Փեթրպուրկ (1810)...
1840ին Քոտցէպու ուսումնականին շնոր-
հիւր՝ Սիւնեաց պատմութեան ամբողջ մէկ
գրչագիրը ձեռքս խնալով, անոր մէկ քա-
ղուածը և գլխոց ցուցակը հրատարակե-
ցի. անով իմացուեցաւ որ 'ի տարասպար-
տուց սխալման մէջ ինկած կ'ենթադրուէր
Սէն-Մարթէն, իբրև թէ վրիպակաւ Օրբե-
լեանց պատմութիւնը ուրիշ աւելի ընդար-
ձակագոյն գրուածի մը մասն կարծած ըլ-
լայ: Ես ալ համամիտ էի Սէն-Մարթէնի,
և իրական կերպով ալ ցըցուցած անոր
ենթադրութեան ճշմարտութիւնը »:

Մատրասի տպագրութենէն ետքը՝ մեր
հիմայ յիշատակած գաղղիացի իմաստուն
հայագէտը՝ նոր գաղղիական թարգմանու-
թիւն մը հրատարակեց այն գրուածքին,
յորում եթէ աւելի փափաքելի է հայերէ-
նին գիտութիւնը, այլ ծանօթութիւնքը ար-
ժանապէս համբաւաւոր ըրած են իր հմտու-
թիւնը: Այս հատուածը առանձին տպա-
գրուած է 'ի Մոսկուա 'ի 1858: « Ձեռքս
ինկաւ, կ'ըսէ, Թիֆլիզի արքեպիսկոպոս
կարապետ վարդապետին յատուկ ձեռա-
գրացը մէջ՝ այս գրքին մէկ ընտիր օրի-
նակը, և որ մեծապէս սատար եղաւ ին-
ձի՝ ընտրելագոյն օրինակ մը տպարաստե-

լու Սէն-Մարթէնի գրուածքին: Բայց ընտիր ձեռագրի մը մէջ անոր իսկական օրինակին հանդիպելով, և միանգամայն տեսնելով որ երկու տպագրութեամբք ամբողջ գործը արդէն հրատարակուած է, նոր տպագրութիւն մը ընծայելու խորհրդէս ետ կեցայ ։

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻԶ

Ստեփանոս Ուռպելեանէ ետքը պատմական երկասիրութեամբ նշանաւոր եղող անձանց մէջ գլխաւոր կը սեպուի Հեթում պատմիչ, որուն թէպէտ և գլխաւոր երկասիրութիւնը լատին լեզուով գրուած է, բայց իբրև ազգային մատենագրի մը գրչին արդիւնք՝ արժան է որ համառօտ տեսութիւն մը ընենք այնպիսի գրուածի մը վրայ՝ որ իրաւամբ հռչակ մը ունեցած է եւրոպական բանասիրութեան առջև, և զանազան թարգմանութիւններ և տպագրութիւնք:

Հին մատենագրական պատմութիւննիս՝ սակաւաւոր անձինք կը յիշատակէ յաշխարհիկ դասուէ՝ որոնք ժամանակ կամ ջանք ունեցած ըլլան ուսմանց պարագելու, և գրաւոր երկասիրութեանց յիշատակ մը թողլու:

Այս սակաւաւորաց մէկն է նաև Հե-

թում, ընդհանրապէս Պատմիչ կոչուած: Կոռիկոսի բերդին տիրոջը՝ Օչին իշխանին որդին էր Հեթում, ու Ռուբինեանց Լեւոն Գ թագաւորին օրովը համբաւաւոր ըլլալով, անկէջ նախ Կոռիկոս ամրոցին իշխան կարգեցաւ, ետքն ալ տէրութեան մարտջախտ կամ զօրաց սպարապետ: Նոյն իշխանութեան մէջ հաստատեց զինքը նաև Հեթում Գ թագաւոր:

Սակոյն Հեթում՝ իր փառքը երկրաւոր իշխանութեանց փայլմանը մէջ շուղեց փնտռել. այլ այն անցաւոր փառքէն հրաժարելով, աշխարհի գրադմանցը մէջ չըզտած խաղաղութիւնը՝ մենակեաց կենաց առանձնութեանը անբոյթ ապաւինին մէջ փնտռել: Այս փափաքը շատոնց արթընցած էր իր աստուածասէր սրտին մէջ. բայց ժամանակին սպարազաները թոյլ տուած չէին. ինքն իսկ կը վկայէ թէ « Ի վաղուց եղեալ էի ՚ի մտի առնուլ զսքեմ կրօնաւորական. այլ վասն դժուարին անցից թագաւորութեանն Հայոց՝ անմարթ եղև ինձ թողուլ գթագաւորութիւն »: Բայց երբ հայրենեաց խաղաղութեան օրերուն ականատես եղաւ, ու Հեթում և Լեւոն իշխանաց ձեռքով՝ անոր թշնամիները ահաբեկ, 1503ին թողուց արքունի իշխանութիւնը, ու Կիպրոս կղզին առանձնանալով, Պրեմոնստրացւոց լատին միանձանց կարգն ու սքեմը ընդունեցաւ: Այն հետաւոր օտարութեանը մէջէն ալ շատ անգամ աշուր-

ները կը դարձընէր այն երկրաւոր հայրենիքը՝ ուր իրեն սիրտը թողած էր, և ուրախութեամբ կ'արձանագրէր իր պատմութեան գրոցը մէջ թէ « Գոհութիւն Աստուծոյ, զի թագաւորութիւն Հայոց կայ 'ի բարիոք վիճակի. և ըստ զօրացուցանելոյ Աստուծոյ 'ի ձեռն Լեւոնի՝ որդւոյ տեառն թորոսի՝ 'ի նախկինն վերածցի վիճակ. վասն զի փայլէ ամենայն առաքինութեամբք, և է հայելի ամենայն իշխանաց » :

Աւխտ մտնելէն տարի մը ետքը՝ արեւմուտք անցաւ Հեթում, ու Աղեմէս և քահանայապետին օրովը գնաց յուխտ 'ի Հընովմ, Բայց որովհետեւ այն ժամանակներն քահանայապետական աթոռը փոխադրուեր էր յԱւենիոն, ելաւ հոն գնաց ոչ միայն սրբազան հայրապետին յարգանքն մատուցանելու համար, այլ նաև իբրև արևելեան իշխանազուն մը պատմել անոր՝ արևելից մէջ քրիստոնեայ ազգաց կրած տառապանքն, և իրմէն օգնականութիւն խնդրել, որպէս զի խաչակիր զօրք հանելով՝ օգնութեան խրկէ ևւրոպական ազգերը: Իր իշխանական փառքովը, հանձարով, ստացած բազմապատիկ անդեկութեամբք և ընտրած կատարելութեան ճանապարհաւ մեծապէս հաճոյսցաւ յաչա Աղեմայ քահանայապետի:

Այն ժամանակներն՝ արևելեան ազգաց պատմութեանցը խիստ անճաշակ էին Եւրոպացիք. ուստի և սրբազան հայրապետն

կարգէ դուրս հմտութիւն տեսնելով 'ի Հեթում, յորդորեց զինքը որ իր ատենուան և իրեն ծանօթ արևելից նկարագիրն ընէ, հոն բնակող ազգաց և ժողովրդոց մանրամասն պատմութեամբքը. մանաւանդ Թաթարաց, Ասորոց և Պաղեստինու մէջ եղած պատերազմաց, և Կիլիկիոյ վիճակին վրայ:

Յանձն առաւ Հեթում. բայց որովհետև ինքն այն ժամանակները՝ եւրոպական սր և իցէ լեզուի մը գեռ կատարեալ հմտութիւն չունէր՝ 'ի զիր դրոշմելու համար, ուստի քահանայապետին հրամանաւ Նիկողայոս Ծալքոն անունով կրօնակից անձ մը զրի վրայ կ'առնուր, ինչ որ գաղղիսարէն իրեն կ'աւանդէր ու կը պատմէր Հեթում, զոր և Սրևելից պատմութիւն (Histoire d'Orient) կոչեց Ծալքոն, և նոյնը 'ի 1507 թարգմանեց 'ի լատին՝ գարձեալ նոյն քահանայապետին ակնարկութեամբքը. « Սրևելեան ազգաց վրայ կատարեալ տեղեկութիւն ստանալու համար՝ մտազրութեան արժանաւոր գրուածք մըն է այս երկասիրութիւնը », կ'ըսէր Փարբիկիոս իր Մատենագարանին մէջ. ուստի և իրաւամբ արժանաւոր ընդունելութիւն գտաւ՝ այլ և այլ լեզուներ թարգմանուելով, և զանազան անգամ հրատարակուելով նախ 'ի Հակընոյ քաղաք (1529) այսպիսի մակագրութեամբ. Liber historiarum partium Orientis Haytho-no auctore. և ետքը 'ի Պաղիլէա (1552 և 'ի

1555), ապա 'ի 1585 'ի Հելմսթաա՝ Մարթոյ Փոլոյ վենետկեցւոյն աշխարհադիտակ գրուածոցը հետ: Գարձեալ 'ի Գոլոնիա քաղաք Գերմանիոյ 'ի 1671՝ ուրիշ մականթութեամբ և ընթերցուածոց տարբերութեամբ, և յորում Հեթմոյ գիրքը կը կոչուի Historia orientalis quæ de Tartaris inscribitur. Ասոր վրայ եղած է գաղղիական թարգմանութիւն մը, որ կոչէ այս գրուածքը *Fleurs des histoires de la terre d'Orient*, complées par frère Heyton, seigneur de Cort, et cousin germain du roi d'Arménie, par le commandement du Pape. Այս գաղղիական թարգմանութիւնն ալ կրկին տպագրութիւններ ունեցաւ. մին 'ի ԼաՀայ քաղաք, 'ի 1755, իսկ միւսն անկէ շատ առաջ, գոթագիր հին և անթուական տպագրութիւն:

Ուրիշ հին գաղղիական տպագրութիւն մըն ալ կայ այս գրուածքին, եղած 'ի Փարիզ 'ի 1529, այսպիսի մականագրութեամբ. *L'histoire merveilleuse... du grand empereur de Tartarie... nommé le grand Can*, traduit du latin du M. Aytone seigneur de Courcy, par frère Jean de Longdit. Հոլանտացի լեզուով տպագրութիւն մըն ալ եղած է այս գրքին 'ի 1664, և յիտալական 'ի 1555: իսկ անգղիական թարգմանութիւնն այլ և այլ անգամ տպագրուած: Վերջին կրնայ սեպտիլ հայկական նոր թարգմանութիւն մը՝ տպագրեալ 'ի Վենետիկ, (1842):

Թարարաց պատմաբանք: — Յխուհուհու վեց գլուխներու մէջ կ'ամփոփուի Հեթմոյ այս աշխատասիրութիւնը, և ընդհանրապէս թաթարաց ազգին և անոնց աշխարհակալութեանց համառօտ պատմութիւնն է: Այս առթով Հազարացի ամիրապետաց, Սարակինոսաց, Եգիպտացւոց և Հայոց, երբեմն նաև Հնդկաց, Պարսից, Մարաց և Վրաց վրայ համառօտ տեղեկութիւններ կ'աւանդէ, երբ այն յիշատակարանները հարկաւոր կը սեպէ թաթարաց ազգին պատմութեանը վրայ նոր լոյս մը ծաւալելու: Ինչ որ Ապագա խանէն մինչև Գարբանտա եզրայր Ղազանայ դէպքեր կը յիշատակուին, անոնց ամենուն տկանատես է Հեթում. իսկ անկից առաջ եղածները՝ ուրիշ հաւատարիմ անձինքներէ լսած և այնպէս աւանդուած է իր գրոցը մէջ:

Իբրև պատմութիւն՝ շատ հետաքրքրական երկասիրութիւն մըն է այս գրուածը, և իրեն համառօտութեանը մէջ ալ ոչ միայն յազեցուցիչ նկարագիր մը կ'ընէ այն ժամանակաց մէջ հզօրագոյն ազգի մը աշխարհակալութեանցը, այլ նաև զանազան աշխարհաց վրայ՝ ընդհանրապէս ստոյգ աշխարհագրական, բնագննական և պատմական տեղեկութիւններ կու տայ:

Այլ իբրև պատմիչ՝ իր ժամանակակիցաց սովորական գիւրահաւանութեան և նորանչան իրաց հաւատալեացը մէջ կը վրիտի Հեթում. այնպիսի դէպքեր և պատմու-

թիւններ ուղեւով իրրե ստուգապատում ընծայել, որոնք շատ հետի են 'ի ստուգութենէ: Այսպէս երբ վրաց վրաց խօսելու ատեն՝ Համէլմ գաւառին ստորագրութիւնը կ'ընէ, որուն ինքզինքը ականատես կ'աւանդէ. «սպա թէ ոչ, շիշխէի, կ'ըսէ, ասել կամ հաւատալ»: Ասանկ ուրիշ քանի մը տեղուանք ալ:

Ազգային մտանագարանին մէջ 'ի Փարիզ Գաղղիոյ, ընտիր գրչագիր մը կայ այս երկասիրութեան, որն որ Հեթմոյ նախնական ուսկընագիր պատմութեանց բովանդակութիւնը կրնայ սեպուիլ, և զոր կ'ակնարկեն Նիկողայոսի Ֆալքոն յիշատակագիր թարգմանչին հեռեկալ խօսքերը. Cy fine le liure des histoires des parties d'Orient, compilé par réligieux homme frère Hayton, frère de l'ordre des Prémonstré, jadis seigneur de Core (Górigos), cousin germain du roy d'Arménye, sur le passage de la Terre Sainte, par le commandement du souverain père nostre seigneur l'Apostle Clément quint, en la cité de Poitiers; le quel liure, je Nicole Falcon escrips premièrement en françois, si comme le diet frère Hayton le dittoit de sa bouche, sans note ne exemplaire, et de romans le translatay en latin, en l'an Nostre Seigneur M.CCC. sept, ou mois d'aourst: Յովհաննէս Լըլոնի ձեռքով եղած գաղղիական թարգմանութեան յիշա-

ասկարանն ալ կ'ըսէ . Et fu ce livre translaté du latin en françois par frère Jehan Lelong dit et né de Yppre, moyne de l'abbayé de Saint Bertin en Saint Omer, de l'ordre Saint Benoist, de l'eveschié de Terrouenne, en l'an de l'incarnation Nostre Seigneur M. CCC. LI.

Ասոր նման հետաքրքրական և համառօտ տեղեկութեամբք լեցուն է նաև Հեթմոյ միւս երկասիրութիւնը, որ

Եսմանակադրոշքիւն կը կոչուի, և կը բովանդակէ դէպքեր « երեքհարիւր և մէկ ամաց՝ կարճ 'ի կարճոյ հաւաքեալ 'ի զանազան սլատմութեանց հայ, ֆռանկ և ասորի », Քրիստոսի 1076 թուականէն մինչև 'ի 1307 : Ռամկական լեզու մը կը գործածէ այս գրուածքիս մէջ Հեթում, բայց լեցուն է այնպիսի դէպքերով որ մեծ լոյս կրնան ծագել կամ այլ և այլ պարասլ լեցընել Ռուբինեան սլատմութեանց :

*
* * *

Հեթմոյ վրայ խօսելնէս ետքը համառօտ յիշատակութիւն մ'ալ ընենք ՄԱՂԱՔԻՍ ԱՖԵՂՍՅԻ վրայ, որ չորեքտասաներորդ դարու սլատմիչ մըն է, հռչակաւոր վանական վարդապետի աշակերտներէն :

Իր երկասիրութեանը խորագիրն է Պատմութիւն վասն ազգիև նետոյաց, կամ Թա-

Թարաց արչաւանացն 'ի Հայս 'ի նախընթաց դարու: Քառասուն և չորս տարիներու պատմութիւն կը բովանդակէ իր գրքուածքը: Հակիրճ, ինչպէս ինքը հեղինակն ալ կը խոստովանի, բայց ճիշդ և ստուգապատում նկարագիր մը այն «այլադէն և գաղանարարոյ» ազգին աղիտաբեր արչաւանացը, ու մանաւանդ իրենց ձեռքովն ու ղէնքով՝ արևելից ու Հայաստանի մէջ սփռուած արհաւիրաց և աւերածոց:

Մասնաւոր մտադրութեան արժանաւոր է Մաղաբխայի պատմական երկասիրութիւնը, երբ ոչ միայն այն անողոր ազգին՝ մեր հայրենեաց վրայ ըրած անգութ և սրբատառչոր արչաւանաց պատմութիւնը կ'ընէ, այլ և կը յիշեցնէ անոնց գլխաւորներուն՝ մերթ ընդ մերթ նաև բարեկամական ձեռք երկնցընելը, և դաշինք հաստատելը. երբ կը պատմէ թէ ինչպէս «բարեպաշտ և քրիստոսապսակ թագաւորն Հայոց Հեթում՝ հանդերձ ամենայն իմաստութեամբ լցեալ հարըն իւրով և աստուածապահ եղբարբքն և իշխանօք» չհանգուրժելով որ իրենց «աստուածաշէն» երկրին մէջ ոտք կոխէ անօրէնութիւնը, և բռնանան արհաւիրք սրոյ և հրոյ, խոհեմութիւն կը սեպեն սիրոյ և հպատակութեան դաշինք հաստատել հետերնին. ու այս վախճանաւ՝ թագաւորին եզրայրը՝ սպարապէտն Սմբատ կ'երթայ մինչև առ Սային խան. իմաստուն խօսքերով կը շահի անոր սիրտը, ու մեծա-

պատիւ կը դառնայ իր երկիրը: Ասանկ՝ երբ նոյն ինքն Հեթում թագաւոր՝ կը փութայ առ Հուլաւուն խան, ու անոր դիմաց սրբաւած ընծաներովը՝ իր երկրին ու թագաւորութեան կրկին ազատութիւնը ձեռք կը բերէ:

Սրտաշարժ ոճով և գրչով կը ստորագրէ Մաղաքիա Փնտուխտար Եգիպտոսի սուլդանին Հայաստանի վրայ արշաւելը: Հայոց թագաւորը ոչ անոր ընծաներէն կը խարուի, և ոչ զէնքէն ու բանակէն կ'ահաբեկի. այլ վստահ իր զօրաց քաջութեանը վրայ, «կայր, ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, ընդզէմ նմա անսէր և անհնազանդ. զիտելով զպարոն հայրն իւր կենդանի, և զիւր իշխանսն միամիտ»: Փնտուխտար տեսնելով Հեթմոյ դիմադարձութիւնը, անթիւ բազմութիւն հեծելոց կը թափէր Հայոց աշխարհին վրայ. բնակիչքը՝ իրենց սրոյն զոհ, ու անոնց ստացուածքը՝ իրենց անգահ ազահութեան յագուրդ խոստանալով: Հեթում ալ կը ժողվէ իր զօրքը կուտայ իր թագաժառանգ որդւոց՝ Աւոնի ու Թորոսի ձեռք. քաջաց սակաւագունդ բանակ մ'ալ իր հետը կ'առնու, թշնամւոյն արշաւանքը նհանջելու համար:

Սակայն սուլդանին զօրքերէն աւելի ահաւոր թշնամի մը սասանեց զինքը. — իր զօրացը մէջ ծագած ու բռնացած երկպառակութիւնը. որոնք անսիրտ ու անգութք՝ իրենց թագաւորին որդիքը թշնամեաց

ձեռք մտանեցին, ու երկրին մերձաւոր ամբողջաց մէջ՝ ամօթապարտ փախստեամբ իրենց կեանքն ու ազատութիւնը փնտռեցին: Եզիպտացիք այն երկու կտրիճ երիտասարդներէն՝ Քսրոսը սպաներազմին մէջ իր երիվարին վրայ զարկին սպաննեցին, ու Լևոնն ալ գերեցին: Լուծաւ լքաւ Հեթում, ու Սկանց անսպառն միանձանց աստուածազգեցիկ խօսքերուն մէջ հազիւ կրցաւ իր անսխիթար սրտին սխտիանք մը գտնել, իր արտասուաց դառնութիւնը՝ Աստուծոյ կամոց հպատակութեանը մէջ ուղեւորութազել, ինչուան որ Փնտուխտարի զօրքն՝ քանդեցին աւարեցին իր սիրելի հայրենիքը, այրեցին զՍիս ու իրեն արքունի ապարանքը, ու կիսաւեր ու կիսայրեաց աշխարհը Հեթմոյ ձեռքը ձգելով, դարձան յԵզիպտոս:

Հայոց թագաւորը՝ ջանաց իր իշխանաց երկպառակ սրտերը միաբանել և զիրենք չահել: Այս վախճանին հասնելու համար՝ ինչուան իր որդւոցը անմոռանալի ցաւն ալ կարծես թէ կեղծեց մոռնալ. ու երբ իշխանքն՝ իր սուգը աւելլով յարգել, իրեն դրած թղթերնին սևով կը կապէին, ինքն Հեթում, «դրէր սպասասխան, կ'ըսէ պատմիչը, և կարմիր կապեալ ՚ի թուղթն այնպէս առաքէր. և զայս ձեռքն միայն գծէին և շարժէին. բայց զսիրտն՝ ինքն և Աստուած միայն գիտէին թէ որպիսի կրակով լցեալ էր. զի ոչ տեսանէր զայնալիսի գեղեցկա-

սրատկեր և զծաղկալից որդիսն իւր առաջի իւր, ոչ երեկոյ և ոչ ՚ի վաղիւն. և ոչ ՚ի ժամ ճաշուն յուտել և յըմպել. և ընդ միտ ածեալ զանմխիթար աղէտս... այրէր անձուկով, և զալարէր աղիքն յաղագս սիրոյ որդւոյն որ ոչ տեսանէր, թաւալէր ընդ երկիր անմխիթար սգով» :

Այս սրտաշարժ խօսքերէն և նկարագրէն ետքը՝ կը սրտամէ թագաւորին իր իշխաններն չորս կողմը ժողվելը, և զիրենք ստիպելը « զսրահաս իշխանսն և զսարոնայսն » կոչելը. ու երբ իշխանք և սպասաւորք չկարենալով թագաւորին միտքն իմանալ, « Սուրբ թագաւոր, ամենն այս են որ քեզ առաջի կան » կը սրտասխանեն, Հեթում զայրագին սրտով ու աչքով իբրև առիւծ որդեկորոյս, կիսաձայն ու արտասուալից, իր Ղեռնն ու թորոսը կը փնտռէ անոնց մէջ: Այն արքունական արտասուաց առջև ամէն ատելութիւն կը մուցուի. կը լռէ հեռ ու անմխաբանութիւն. ամէնքը կը խոնարհին իր առջևը, ու կցորդք իր արտասուացն ու հառաչանաց, Աստուծոյ անուան ու թագաւորին կենաց վրայ կ'երգնուն ազատել զՂեռն, ու անանկով թորոսի մահուան ցաւը ամօքել: Կը հասնի Հեթում իր վախճանին. ու գերութենէ դարձած որդին՝ իր հայրը սփոփելէն ետքը, կը կապէ նաև անոր թագը: Ասով կը ըմբոսնէ Մաղաքիա իր համառօտ սրտամագրութիւնը:

Հայկական բնագիրը տպագրուած է ՚ի Փեթրպոլի (1870):

*
* *

Նոյն դարուն մէջ ծաղկած է նաև Միսի-
թ.Ա.Ր ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ, որն որ ժամանա-
կագրութիւն մը յօրինած է՝ աշխարհի
ստեղծմանէն մինչև ցթուականն Հայոց 222
(1528)։ Այս գրուածքին գլխաւոր ար-
դիւնքն է՝ որ ժամանակակցական տախտակ-
ներու վրայ ուղած է առնուլ թէ՛ ազգային
և թէ՛ օտար իշխանաց, ցեղապետաց ու
հայրապետներու հարստութիւնն ու յա-
ջորդութիւնը։ Վասն զի բաց ՚ի ազգային
սլատմութեան վերաբերեալ ժամանակա-
գրական տախտակներէ, այլ և այլ դաւա-
զաններ ալ կան թագաւորաց, իշխանաց և
եպիսկոպոսաց Վրաց, Աղուանից թագաւո-
րացն և կաթողիկոսաց, կայսերաց, Երու-
սաղեմի թագաւորաց, Արշակունեաց, Պար-
սից և Տաճկաց թագաւորներուն, Երուսա-
ղեմի եպիսկոպոսաց, Անտիոքայ պատրիար-
քաց, Հռովմայ քահանայապետաց, Աղեք-
սանդրու, Եփեսոսի և Կոստանդնուպոլսի
պատրիարքաց։

Պրոսէ՛ որ մեր միջին և նոր սլատմա-
գրաց վրայ այլ և այլ հմտական հետազո-
տութիւններ ըրած և հրատարակած է, հե-
տևեալ տողերու մէջ կը բովանդակէ Այ-
րիվանեցւոյն սլատմական երկասիրութեան
արժէքը. « Միսիթարայ այս գրուածքը՝ ե-
րեք մասն ունի, կ'ըսէ. և նախ՝ վեցօրեայ

արարչութիւն, որուն վրայ խօսքս յերկարելու պատճառ մը չեմ տեսներ. երկրորդ՝ պատմական ժամանակներ, յԱդամայ մինչև 'ի թուականն Քրիստոսի. և երրորդ՝ նոյն թուականէն մինչև 'ի 1282, յորում կը դադրի իր պատմութիւնը:

« 6487 տարիներու ժամանակագրութիւնը վաթսուներկն իջից մէջ բովանդակելը, տարակոյս չկայ որ պատմութիւն մը գրել չէ, այլ պարզապէս անուանց և դիպուածոց շարք մը ներկայացընել... Անշուշտ այդ եղած պիտի ըլլայ նաև հեղինակին գիտումը, լոկ ժամանակագրական ցուցակ մը կազմել. և այս վախճանաւ՝ 'ի հին ժամանակաց մինչև առ ինքն՝ ամէն իրեն ծանօթ պատմական անձանց և դիպաց նիւթերը 'ի մի հաւաքեր է: Սակայն իր յօրինած ցուցակներն յաճախ անկատար, առանց քննադատութեան, թուականի, աղբերաց նշանակութեան, կամ թաղաւորաց և իրենց իշխանութեանը տեսչութեան ժամանակագրութեան յարմարած ըլլալով, հարկաւ խախուտ հիման վրայ կը հաստատուին. և իրենց ստոյգ արժէքը ուրիշ բանի մէջ չիկրնար ըլլալ, բայց եթէ հետաքնին խուղարկուաց օգտակար հաւաքմունք մը, առանց՝ արդէն ստացուած տեղեկութեան մը վրայ յաւելուած ընելու արդեանց: Վասն զի որ և իցէ պատմագիր, որ երկար կամ համառօտ միջոցի մը և ժամանակաց պատմութիւնն ուղինայ ընել,

ետեւէ պիտի ըլլայ նախ անոր հարկաւոր տարերքն հաւարել. եթէ փափաքի ստուգապատում և հաւատարիմ երեւալ, ամեն մէկ անուանց կամ դիպուածոց թուականն և տեղութեան տարին պիտի ջանայ նշանակել, ինչպէս ըրած է Սերէոս՝ իր երկասիրութեան առաջին մասին մէջ: Իսկ որ աւելի կատարելութեան և ճշգրտութեան հետամուտ է, պիտի ճշդէ՝ եթէ կարելի ըլլայ, նաև տարին և ամիսն ալ. երկու անհրաժեշտ մասունք՝ բուն և այս անուան արժանաւոր ժամանակագրական պատմութեան մը համար:

«Անուանց ցուցակէն ետքը՝ պատմական դիպաց շարք կը յաջորդեն: Իր երկասիրութեան երկրորդ մասին մէջ Ս. յրիվանեցին կը հաւարէ այս վերջիններս, ժամանակակիցական անխոփոխ կարգաւ մը. ստուածաշունչ գրոց մէջ յիշատակուած դէպք և անձինք, արտաքին պատմութիւն, հայ նահապետաց և իշխանաց անուանք՝ ինչպէս կը յիշատակուին առ Խորենացոյ, առանց պատմական նորութեան մը...»

«Եթէ Ս. յրիվանեցոյն գրուածքը՝ ուղենայ մէկը Վարդանայ վարդապետի երկասիրութեանը հետ համեմատել, որ ընտիր պատմական համառօտութեան մը հեղինակ է, պիտի դարմանայ երկուքին մէջ տեսնուած արտաքոյ կարգի նմանութեան վրայ. որով ազբիւրի մը նոյնութիւն կ'ենթադրուի, մանաւանդ սուրբ գրոց մէջ, և

ընդհանրապէս Քրիստոսի թուականէն առաջ յիշատակուած գիպուածոց նկատմամբ. միայն Վարդան շատ աւելի հմուտ և խոհական՝ խնամքով իր գրուածքին վերայ աշխատեր է, քննադատական կանոններով » :

Հետաքննական է Հայոց պատմագրաց ցուցակն ալ՝ զոր 'ի վերջ գրոցն կը նշանակէ, և յորում այլ և այլ անուանք ալ կը յիշատակուին՝ որ մեզի գեռ անձանօթ են :

Ահաւասիկ նոյն ցուցակը :

Ղերուբնայ .

Մարաբայն կատինա .

Ագաթանգեղոս .

Զենոր ասորի .

Փոստոս Բիւզանդ .

Ղազար .

Ներսէս և Սահակ .

Կորին .

Սահակայ .

Խոսրով .

Թովմա վարդապետ, ('ի գրչագրաց ոմանք կը յաւելուն՝ Արծրունի) .

Մովսէս Խորենացի .

Ղազար Փարպեցի .

Եղիշէ վարդապետ .

Շապուհ Բագրատունի .

Եստերի որ Հերակլն .

Մովսէս Աղուանեցի .

Ղեւոնդ երէց .

Ռէխտանէս եպիսկոպոս .

Տէր Յովհաննէս կաթողիկոս .
 Ստեփանոս վարդապետ Ասողնիկ .
 Ռատակէս Լաստիվերացի .
 Յովհաննէս վարդապետ Կողեռն .
 Յովհաննէս վարդապետ տարոնացի .
 Մատթէոս վարդապետ ուռհայեցի .
 Անանիա վարդապետ .
 Մխիթար քահանայ .
 Վահրամ տիգրանակերտցի .
 Յովհաննէս վարդապետ Սարկաւազ .
 Սամուէլ քահանայ .
 Մխիթար վարդապետ Գոչ .
 Տէր Մխիթայէլ պատրիարք Ասորւոց .
 Վանական վարդապետ .
 Վարդան վարդապետ .
 Կիրակոս վարդապետ .
 Ես Տէր Մխիթար վարդապետ :

Այրիվանեցւոյն ժամանակագրականը՝
 մէջն ամփոփուած այլ և այլ տեղեկու-
 թեանցն համար, որոնք կրնան նոր լոյս մը
 ծագել արևելեան և արևմտեան սրատմու-
 թեանց վրայ, բաւական հետաքննութեան
 առիթ տուած է եւրոպացի բանասիրաց, և
 փափաքելի ըրած անոր երկասիրութեան
 թարգմանութիւնը: Ասոնց մէջ գլխաւոր-
 ներէն է մեզմէ շատ անգամ յիշուած հա-
 յագէտն Պրոսէ, որ Փեթրապուրկի կայսե-
 րական ճեմարանին Յիշատակագրոց՝ (Mé-
 moires) մէջ ընդարձակ տեղեկութիւններ
 տուած է թէ հեղինակին և թէ անոր գը-
 րուածքին ժամանակագրութեանը վրայ:

*
* * *

Այրիվանեցիէն ետքը հարկ կը համարինք յիշատակել զՆԵՐՍԷՍ ՊԱՂՈՆ կամ ՊԱԼԻԵՆՅ: Ներսէս՝ Կիլիկիոյ Սիս քաղաքէն էր ծննդեամբ, և Որմեայ եպիսկոպոս. Միաբանասիրաց զպրոցին, որոնց վրայ քիչ ետքը յիշատակութիւն պիտի ընենք, նշանաւոր ու ջերմ կուսակիցներէն մէկը: Կղեմէս վեցերորդ քահանայապետին ժամանակ՝ Գաղղիա երկար ճանապարհորդելէն ետքը, քաղմամեայ պանդխտութիւն մը ունեցաւ յԱլենիոն. վասն զի հոն էր ՚ի ժամանակին հայրապետական աթոռը. և հոն կատարելագործեց լատին լեզուին ուսումն, որուն յառաջագոյն ալ բաւական տեղեկութիւն ունէր: Ալենիոն քաղաքին մէջ ձեռք զարկաւ Պաղոն՝ լատինականէ ՚ի հայ փոխել Քրա Մարթինի լեհացոյ մէկ պատմական գրուածքը, յորում հեղինակը հին ինքնակալութեանց վրայ համառօտ յիշատակութենէ մը ետքը, Հռովմ քաղաքին հիմնարկութեան պատմութիւնն և ստորագրութիւնը կ'ընէ. յետոյ Հռովմայեցոց այլ և այլ կառավարութեանց և յաղթանակաց անցքերն մինչև ցԱւգոստոս կայսր և ի գալուստ փրկչին: Ետքը կը սկսի գրել Հռովմայ կայսերաց և քահանայապետաց պատմութիւնը, երկու որիչ էջերով. մէկուն մէջ կայսերաց պատմութիւնը, և միւ-

սին Հռովմայ քահանայապետացը, ցամ տեառն 1277 :

Գրքին սկզբնաւորութիւնն է . « Սկսանի գիրք պատմութեանց, որ կոչի ըստ Հայոց գիրք դաւադանաց, որ պատմէ զծայրագոյն քահանայապետացն, նաև զկայսերացն Հռովմայ զկարգ ժամանակագրութեան նոցին, և զեղեալսն 'ի նոցանէ և առ նոքօք զիրս նորագոյնս և զարմանալիս, զոր շարագրեալ է զգիրքս զայս Փրագր Մարգինսան 'ի կարգէ Քարոզողաց. և թարգմանեցի զսոյնս 'ի լատին գրոց 'ի հայումս' ևս արուսպս Ներսէս Պալիանենց կոչեալ, գաւառաւ Ալիլիկեցի, Սսեցի գոլով. և կարգաւոր' և աստիճանաւ գանոնիկոս քահանայ, թէպէտ և անարժան իսկ : Արգ եղև թարգմանութիւն գրոցս 'ի բազում տեղիս և 'ի գաւառս, յայլ և այլ ժամանակս : Իսկ 'ի սրբասնեալ պաղատս Հռովմայ, որ այժմ համահաւարի 'ի Վինիանոն կոչեալ քաղաքի, յամի մարդեղութեան տեառն մերոց Յիսուսի Քրիստոսի ՌԵԽԸ. 'ի քահանայապետութեան տեառն Ալեմենդոսի վեցերորդի, յամի նորին քահանայապետութեանն Եօթներորդի, զթարգմանեալս յոմանս տեղիս 'ի մի եղեալ և կարգաւորեալ, սրբաքերել սկսանիմ' ըստ կարգինս ևս 'ի մտի եղեալ է իմ, զի որքան և կարացից և գտից զպատմութիւնս հայկազեանցն և զհայրապետացն և զթագաւորաց Հայոց գրեւ իսկ, եթէ 'ի շարս գրոցս,

և եթէ 'ի վերջն. որպէս և զիպեսցի՝ թէ կարացից դատանել» :

Հարկ սեպեցինք Պաղոնի այս պատմական գրուածքին յիշատակութիւնն ընել, որովհետեւ պարզ թարգմանութիւն չէ, այլ ազատաբար՝ փոփոխութիւններով և յաւելուածներով. և ինչպէս ինքն իսկ ակնարկեց, կայսերաց պատմութեանցը մէջ կը խառնէ նաև Հայոց, և մանաւանդ իրեն ժամանակակից Ռուբինեան թագաւորաց անուանքն, և անոնց վարուցն և անցից վերաբերեալ զիպուածներ: Գրքին վերջնալ համառօտ քաղուած կամ դաւազան մը կը կարգէ Հայոց թագաւորացն և կաթողիկոսաց, մինչև իւր օրերը՝ Ռուբինեան թագաւորաց լմբննալուն մօտ: Իբրև պատմական գրուած մը, բաց 'ի ազգայիններէն, խիստ քիչ է ունեցած արժէքը ուղղադատ բանասիրութեան առջև. որովհետև՝ ինչպէս յառաջագոյն ալ նշանակեցինք, ճշմարտին հետ առասպելն ալ խառն աւանդուած է, անոճ և անյատուկ կերպարանքով: Իսկ եթէ հեղինակին այս թերութեանը վրայ ուզենանք աւելցընել թարգմանչին հայկական լեզուն, ալ աւելի յարգը կը կորուսանէ այս երկասիրութիւնը. թէպէտ և այս կողմանէ բաւականապէս հեռու մնացած ըլլայ իր համախոհներէն՝ որոնք ուզեցին լատին լեզուն հայկականին հետ խառնել, կամ մասնաւոր զիամտամբ մը և կամ բաւական տեղեկութիւն չունե-

նալով այն լեզուին որով ուզած են շարագրել: Այս լեզուի խանգարման՝ միայն նախկին հետքը կը նշմարենք Պաղտնի գրուածքին մէջ: Բառական ըլլայ միայն քանի մը բառ նշանակել՝ զորս կը գործածէ, և որոնք հաւատարիմ ստուգութիւն են մեր խօսքերուն: Ասանկ՝ սիզմարիկոս (schismatique) բառը կը գործածէ հերետիկոս ըսելու տեղ. ցմնդիր (cimitière) փոխանակ գերեզմանատան. օմէլիա (homélie) ձառ: «Սակարճեցոյց, կ'ըսէր զիրեֆիացիոսնս պատարագի»: — Կայսրն առաքեաց զախատարիւր. — անարեմիզար առնել» և այլն:

Երմով կը լմննայ չորեքտասաներորդ դարու պատմագրաց ցուցակը: Հարիւր տարուան չրջանի մը մէջ սրչափ մեծ է զանազանութիւնը Ուռպելեանի և Պաղտնի մէջ, թէ՛ լեզուին, թէ՛ ոճոյն և թէ՛ նաև հմտութեանը նկատմամբ:

Հնգետասաներորդին մէջ միայն գթՈՎԱՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅԻ կը գտնենք որ սրատմական հետաքննութեանց պարտաւելով, ուզած է իր ժամանակին գէպքերն ու աղէտքը աւանդել յետնոց:

Մեծօրեցին՝ չորեքտասաներորդ դարու կիսուն մէջ ծնած է, և Հնգետասաներորդին ծաղկած: Երիտասարդութեանը ժամանակ աչքովը տեսաւ իր հայրենեաց վրայ

Հասած մեծամեծ թշուառութիւններն՝
 Բարձր Հայոց գաւառացը մէջ, Լէնկթի-
 մուրի զօրաց և անոնց աւարառութեանց
 և ատպատակութեանց ձեռքով. և իրեն
 անձնական ու բարեկամացը յիշատակա-
 գիրները հաւաքելու ետեէ եղաւ, ժամա-
 նակին և իր հայրենեացը՝ նոյն ատենուան
 պատմութիւնն գրի վրայ առնելու զիտաւո-
 թութեամբ:

Տարուերեան երկրին Աղլովիտ գաւա-
 ւին մէջ ծնած է թովմաս, որ Արարա-
 տեան և Վասպուրական գաւառաց սահ-
 մանաձայրքը կ'իյնայ. բայց որովհետև Մե-
 ծոփայ վանքին մէջ անցուց կենաց մեծ
 մասը, և հոն առաջնորդութիւն ալ ըրաւ,
 ուստի և ընդհանրապէս Մեծոփեցի կը կո-
 չուի: Մեծոփայ վանքը նշանաւոր եղած էր
 այն ժամանակին՝ աստուածարանական գի-
 տութեանց չափովը, — նոյն դարուն ո-
 գւոյն և տեսութեանցը համեմատ. Միա-
 բանասիրաց դպրոցին և զիտմանցը՝ հակա-
 աականարաւ, Հայոց ազգային եկեղեցւոյն
 պաշտօնանութեանը ջատագով և անձնա-
 նուէր փափաքելով կամ կարծելով ըլլալ:

Ժամանակակից յիշատակագիր մը՝ ասանկ կը
 համառօտէ Մեծոփեցւոյն վազքը. « Էր աշ-
 խարհաւ Վասպուրական և գաւառաւ Քաջ-
 բերունի՝ ՚ի գեղաբաղաբէն Աղովիտ կոչեցեալ
 ՚ի ձորն Խորխուռունեաց. ՚ի մեծ սոհմէ, ազ-
 նուական ազգէ աստուածասէր և բարեպաշա

Ստեփանոսի որդին, և քրիստոսասէր պարոն Գորգի մելիքին՝ եղբայր հարազատ. 'ի ազայութենէ մնեալ և ուսեալ 'ի սուրբ ուխտէն Մեծոփայ 'ի դուռն սուրբ Սատուածածին՝ առ ռոս վարդապետին Յովհաննու շինողի սուրբ տաճարին. և վարժեալ և ուսեալ և ամենայն երաժշտական արուեստ ուսման 'ի վանքն. և քաղաքավարեալ առաքինութեամբ 'ի մանկութենէ և գերազանցեալ քան ըզբնաւս մանկանց եկեղեցւոյ. և անդուստ գընացեալ 'ի սուրբ ուխտն Սուխարա առ մեծ վարժապետքն՝ Սարգիս, Վարդան՝ երկոտասան ընկերօք, և կացեալ առ նոսա ամս երկոտասան, և ուսեալ զչորս եղանակս վարդապետական. . . անախ գնացեալ մայրն իմաստութեան 'ի սուրբ առաքեալն Եւստաթէ, երկոտասան համէիրակ ընկերօք իւրովք և եղբարքք. Մկրտիչ վարդապետն Նահապետացն, Կարապետ վարդապետն, Մկրտիչ վարդապետն Օզբեկեանց, Մկրտիչ վարդապետն Հողեցի, Մարգարէ վարդապետն, Յովհաննէս վարդապետն, Սարգիս վարդապետն Սալնապատու, և այլքն. . . Եկեալ 'ի վանքն Մեծոփայ, և վաթսուռն ամ անդ կացեալ բազում ջանիւ և առաքինութեամբ, և երեսուռն և հինգ ամ դաս ասելով ամենայն անձանց գրոց աշակերտելոց » :

Վանայ երկրին Արճէշ գաւառին մօտ էր Մեծոփայ վանքը, և անկէ քիչ հեռու՝ նոյն գաւառին մէջ ուրիշ անուանի վանքեր ալ

կային, ինչպէս Արծուարեր և Ուորնկայ և Խարարատի վանքերը. այս յետինս Սուխարայի վանք ալ կը կոչուէր. և Ապիսենկի կամ սուրբ Յարութեան վանքը: Ստոնց ամենուն ալ յիշատակութիւնը կ'ընէ Թովմաս իր սլատմութեանը մէջ: Սակայն ինչպէս քիչ առաջ յիշատակեցինք, այսչափ բազմութեան վանորէից մէջ ամենէն նշանաւորն եղած էր Մեծովայ ուխտը:

Հայաստան իր աղիտից և թշուառութեանցը մէջ միայն աղէտք և թշուառութիւններ պիտի ունենար յետադայից աւանդելու. Լէնկթիմուրի սուրը մերկացած էր՝ անապատացընել այն աշխարհը, հրոյ և սրոյ ճարակ ընելով իր քաղքըներն ու բնակիչքը: Աւսումը՝ որ միայն 'ի խաղաղութեան կը բարգաւաճէ, զրեթէ իր վերջին հարուածն կ'առնուր 'ի Հայաստան, հազիւ կարենալով Մեծովեցի մը երեցընել, որ այն աղիտից, հրոյ և արեան արհաւրացը մէջ ժամանակ ունենայ քանի մը էջեր աւանդելու յետադայից. նշանակել՝ թէ որպիսի տխուր և ահաւոր ճամբաներէ անցնելով՝ զրեթէ անկանգնելի կործանման մը մօտեցաւ Հայաստան:

Այս ցաւազին պարտքը՝ հաւատարմութեամբ կատարած է Թովմաս:

Համառօտ գրուածք մըն է իր սլատմական երկասիրութիւնը, և այս խորագիրը կը կրէ. « Պատմութիւն Համառօտարար վասն արևելեան թագաւորացն, պղծոյն և

չար գաղանին Լանկթամուրայ և այլոցն ։ ։ Վաթսուն տարուան պատմութիւն մը կը բովանդակէ այս գրուածքը . (ՊԼԷ-ՊԼԷ 1388-1446), ու ժամանակակից է հեղինակը իր մէջ պատմուած անցիցը . որովհետև Մեծօփեցւոյն մահը հանդիպած է 'ի 1446 ։

Լեզուի կողմանէ իր դարուն լեզուն է , և Տաթեւացւոյն գործածածէն ալ շատ աւելի հասարակ . ուստի և բանասիրական արժէք մը չի կրնար ունենալ այս պատմական գրուածքը , բայց եթէ ժամանակին խեղճութիւնը ցուցնելու համար յուսումնականս ։ Սակայն ոչ նոյնպէս և 'ի պատմականին ։ Վաթսուն տարուան անցից յիշատակութիւն կը բովանդակէ իր գրուածքը , և այնպիսի տարիներու որ ճօխ են՝ թէպէտ և թշուառ ու ցաւալի դիպուածներով , իսկ աղքատ՝ նոյն գէպքերը աւանդող մատենագրաց կողմանէ . որովհետև ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք՝ Հնգետասաներորդ դարուն մէջ միակ պատմագիր է թովմաս , բայց 'ի այն հատուկտիր յիշատակարաններէն որ մասնական գէպքեր յիշեցնելու կը ծառայեն ։ Ուստի առանց Մեծօփեցւոյն երկասիրութեան՝ մեզի անձանօթ պիտի մնային Լանկթամուրի գործերը մեր երկրին մէջ , կամ՝ գէթ արտաքին պատմչաց մէջ պիտի ստիպուէինք փրնտոսել , առանց կարենալու նման վստահութիւն մը ունենալ անոնց հաստատութեանը վրայ ։ Այս պատմութիւնս երկա-

սիրելու համար ցրցուցած ջանիցը վկայութիւն կու տայ նոյն յիշատակագիր. « Ջրատոյգն և զճշմարիտ 'ի բերանոյ սուրբ հօրն լսեցի, թէ զինչ որ 'ի ժամատեղս կարգեալ եմ՝ զմինն 'ի յինձանէ ոչ եղեալ եմ. սյլ առաջին սուրբ հարցն եմ՝ առեալ և եղեալ 'ի գրի. և զրեց պատմութիւն վաթսուն տարոյ. 'ի ՊԼԵ Թուականէն մինչև 'ի ՊԳԵ ամի կատարման իւրոյ. սկիզբն 'ի Թոթիթամիչ զանէն և 'ի Թամուրէն առեալ, և 'ի կատարումն 'ի Ջհանայէն վճարեցաւ. և զամենայն վիշտ և զդառնութիւն և զնեղութիւն և զտրտմութիւն տառապեալ ազգիս Արամեան տանս Աքեթեան լիով և զեղեցկաշար բառիւք և ողբալից զիմօք և աղիողորմ կոծոծանօք և սրտահառաչ լալեօք և արտասուօք պատմէր. և աշխատէր հանապազ 'ի թուղտ զրել վասն աղքատաց գերելոց. որ մին տարին՝ երեք դաստայ թուղտ վճարեալ էր 'ի նամակ զրելն » : Երօպացւոց առջև ալ շատ յարգի է իր այս երկասիրութիւնը, ու սյլ և այլ քաղուածոյ թարգմանութիւններ ունեցած, մանաւանդ Ֆէլիքս Նէվ պելճիացի հայերէնագիրին ձեռքով, որ մասնաւոր տեսութիւններ և հմուտ տեղեկութիւն ալ աւանդած է Թովմայի այս գրուածքին վերայ :

Այս գրուածոց խորագիրներն են .

Etude sur Thomas du Medzoph, et sur son histoire de l'Arménie au XVe siècle. 1855.

Exposé des guerres de Tamerlan et de Schahrokh dans l'Asie occidentale, d'après la Chronique arménienne inedita de Thomas de Medzoph.

Հայերէն բնագիրն ալ տպագրուած է 'ի Փարիզ՝ Շահնապարեան վարդապետին ձեռքովն ու ծանօթութեամբք:

Մեծովնեցւոյն խնդրանօրը յօրինած է Յակոբ Արիմեցի տումարական գրուածք մը, ինչպէս գրուածքին վերջարան բնծայականէն ալ կ'իմացուի, յորում հեղինակը կը մեծարէ անոր գիտութիւնն և իմաստասիրական ուսմանց ունեցած ջանքը:

* * *

Հնգետասաներորդ դարուն մէջ արեւելեան կայսերութիւնը քաղաքական մեծ կերպարանափոխութիւն մը կրեց. 1455ին Քիւզանդեան իշխանութիւնը իյնալով, սուլդան Մէհէմէտի յաղթող սուրն՝ իր իշխանութեան տակ ձգեց բոլոր նոյն կայսերութեան գաւառներն. և ուր ակար ապական մը մնացեր էր ուսմանց, անոնց վրայ աւելի բռնացաւ մոլեռանդ նախանձայողութիւն մը: Գայրութեանց և արուեստից տկար մնացորդք՝ ալ դժնդակ հալածանայ գատապարտուած էին:

Քիւզանդիոյ պաշարմանն և անոր աղետալի այլ և այլ անցիցը, և վերջապէս այն փառասօր քաղաքին անկմանն ականատես

գանուեր էր Արրահամ ոմն Անկիւրացի,
ուստի և համառօտ պատմական գրուածով մը ուղեց աւանդել ապագայից :

Անարուեստ ոտանաւոր շարագրութիւն մըն է այս երկասիրութիւնը, և գրուածքին վերջն ալ իր անուան յիշատակութիւնը կ'ըլլայ :

« Ես Արրահամ մեզօք լըցեալ,
Բազում ցաւօք զողբս յօրինեալ :
Քանզի զԿոստանդնու սուլիս
Ի բարութեան ժամն եմ տեսեալ :
Երեք ամիս անդ եմ կացեալ,
Եւ զսըրբութիւն ուխտ արարեալ,
Եւ զպատմութեանն Քրիստոսի՝
Բազում անգամ աչօք տեսեալ » :

Նոյնպիսի համառօտութեամբ՝ և նոյնպէս ոտանաւոր չափով գրուած է նաև Առաքելի Բաղիչեցւոյ գրուածը, նոյն քաղաքին առմանը վրայ, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ :

« Արդ ամենայն ազգք և ազինք
Ողբան զքեզ քաղաք Սարմբօլ » :

Երկու մասն ունի այս գրուածը. առջինը ողբական ստորագրութիւն մըն է Պոլսոյ առմանն և անոր հետեանք թշուառութեանց. իսկ երկրորդը գուշակութիւն մըն է ազգիս ապագայ աղատութեանը՝ արիա-

կան ազգի մը ձեռնառու օժանդակութեամբ :
 Երիցագոյն է սա ժամանակաւ քան զԱն-
 կիւրացին . բայց այս վերջնոյս գրուածքին
 մէջ համեմատարար աւելի կարգաբանու-
 թիւն և ոճ կը նկատուի :

*
 * *

Վեչտասաներորդ դարը առջևնիս կ'ել-
 լէ : Սակայն ինչպէս առիթ ունեցանք ուրիշ
 անգամ յիշելու , խիստ տխուր կերպարան-
 քի մը տակ կը ներկայանայ մեզի այս դարը .
 տխուր՝ քաղաքական հանգամանքներովը ,
 բայց աւելի տխրագոյն ուսումնական ա-
 սութեամբ : Հազիւ քանի մը աննշան ա-
 նուանց կը հանդիպինք , որոնց համար կ'ա-
 ւանդուի թէ գրաւորական կենաց զբաղած
 ըլլան . բայց պատմական երկասիրութեանց
 և ոչ հետքը կրնանք գտնել այս դարուս
 մէջ : Միայն տպագրութեան ազգերնուս
 մէջ մանկչուն սկզբնաւորութիւնն է՝ որ
 ուսումնական բարգաւաճանաց օժանդակ-
 կելու յոյսը կ'երեցընէ :

*
 * *

Եօթնևտասներորդ դարուն մէջ երե-
 ցած քանի մը պատմագիրք՝ աւելի զիրենք
 հարստահարող և զօրաւոր ձեռուընուն
 տակ ընկճող ազգաց պատմութիւնը կ'ը-
 նեն . այնչափ շատ ու յաճախ է անոնց ու-

նեցած յարարերութիւնը ազգային պատմութեան հետ: Ինչպէս առաջիններուն, ասոնց ալ գլխաւոր արդիւնքը պատմական աւանդից մէջ է, և միայն այս նկատմամբ կրնան ազգային գրականութեանց պատմութեանը մէջ յիշատակուիլ:

Ասոնցմէ կը սեպուի

ԶԱՔԱՐԻԱ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ՝ Թէպէտ և Զուղա քաղաքն ծնած կ'երևնայ, որովհետև ինքն իր անձին համար կ'աւանդէ «անհալ և վարժեալ 'ի տիս մանկութեան, 'ի մէջ Զուղայեցւոց»: Մովսէս կաթողիկոսին աշակերտելով, և իրմէն քահանայական օրհնութիւնն ընդունելով, Ամատունեաց սուրբ Աարապետի վանաց առաջնորդ կը կարգուի: Ա'աւանդէ թէ Երուսաղեմի տնօրինականացն ուխտի երթալու ժամանակ, Աարին քաղքին մէջ կը հանդիպի Հեթում Բ թագաւորին յատուկ Աստուածաշունչ գրքի մը, յորում, կ'ըսէ, ինքն թագաւորն « Իւրովի հոմերական տողիւ չափաբանութեամբ շարամանեալ ունէր զանուանս նախնեացն, մինչև ցինքն, գեղեցիկ յօրինուածովք»: Վաղարշապատեցին վախճանեցաւ 'ի 1659, ինչպէս կը յիշատակէ Զաքարիա սարկաւազ Պատմիչ: Զաքարիայի միակ երկասիրութիւնն է պատմական ընդարձակ յիշատակարան մը, յորում կը համառօտէ Մովսիսի կաթողիկոսին, անոր այլ և այլ աշակերտացն, ու հայրապետական աթոռոյն վրայ իրեն յա-

ջորդող՝ Փիլիպպոս և Յակոբ կաթողիկոսաց վարրը:

* * *

Վաղարշապատեցիէն շատ աւելի մտադրութեան արժանաւոր է ԱՌԱՅԵԼ՝ վարդապետ ԳԱՎՐԻԺԵՅԻ, որ այս գարուն մէջ ծաղկած է:

Էջմիածնի վանաց միաբաններէն կամ աշակերտեալներէն էր Առաքել, և ինչպէս կ'երևնայ իր մէկ քանի ժամանակակցաց վկայութիւններէն, բաւական անուն ստացած, եթէ ոչ այնչափ ուսմանց ընդարձակութեան չափովը, այլ զէթ ուսումնասիրութեամբ: Ստեփաննոս լեհացի իր մէկ թարգմանութեան (Գիտնեսիրոսի Արիստագացւոյն գրոցը) յիշատակարանին մէջ Էջմիածնի ուսումնարանին վրայ խօսելով կը գրուցէ. « Զայնու ժամանակաւ բազում էին երևելի վարդապետք (Էջմիածին), քաջարանք, բանաստեղծք աստուածային գրոց, քաջք, գիտունք և հմուտք, յորոց մի է և Առաքել վարդապետն փալատան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց՝ գեղեցիկ յարմար բանի գըրոշմեալ »:

Փիլիպպոս կաթողիկոս, որուն աշակերտն էր Առաքել, փափաքելով որ թէ իր ժամանակին և թէ Էջմիածնի վանաց կրած ազիտից և թշուառութեանց անցրը

Հաւատարմութեամբ աւանդուն ազգայնից, բնական էր որ իր մտադրութիւնը ամենէն առաջ Առաքելի վրայ դառնար, որ ինչպէս ըսինք, տեղւոյն ու ժամանակին միտքանից նշանաւորներէն մէկը սեպուած էր: Մանաւանդ որ՝ ինչպէս ինքն իսկ Առաքել կը վկայէ, կաթողիկոսը ուրիշ շատերուն ալ ըրեր էր նոյն առաջարկութիւնը, բայց ամենքն ալ հրաժարեր էին, գիտնալով այնպիսի ձեռնարկութեան մը դժուարութիւնները: Բայց Առաքել չկրնալով բռնորովին մերժել, յանձնառու եղաւ պարապիլ այն գրուածքին շարագրութեանը:

Չորս տարի վրան աշխատելէն ետքը, Փիլիպպոս կաթողիկոսի մահուամբը ինքն Առաքել ալ դադրեցաւ գրելէն. վասն զի ծերութեան հասակը՝ յանձն առած գործոյն դժուարութիւնը ալ աւելի զգալի ըրեր էր իրեն: Բայց երբ Փիլիպպոսի յաջորդեց Յակոբոս ջուղայեցի, շուղելով որ անկատար և թերի մնայ այնպիսի գրուածք մը, ստիպեց և յորդորեց զԱռաքել որ ետեւէ ըլլայ սկսած գործը գլխաւորելու. որուն չկարենալով դէմ կենալ, շարագրեց ամբողջ 60 տարուան պատմութիւն:

Անոնց այնչափ ստիպելը զԱռաքել, անշուշտ այն ցաւալի անցից շատին ականատես ըլլալուն համար է. վասն զի զայս կ'ակնարկեն յիշատակարանին հետեւեալ խօսքերը. « Ինձէն իսկ տեսեալ էի զաւեր Հայաստան աշխարհի և զնուազել մերոյ

ազգիս, և մորմորմամբ այրէր սիրտ իմ. վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութիւն սորին »¹: Սակայն հասակը և հայրենեաց թշուառութիւններն այնչափ ազդեցութիւն բրեր էին վրան՝ որ հազիւ սիրտ և ժամանակ ունեցաւ այլ և այլ անցքերն ու յիշատակներն պարզաբար ամփոփել, առանց կարող ըլլալու առողջ ու հմտական քննադատութեան առջև ելլելու համարձակող երկասիրութիւն մը շարագրելու: Ինքն աչ իմացած էր զայս. ուստի և անկեղծաբար կը գրէ. « Թերին և թիւրն և այլ սոյնալիսիքն յիմս ազիտութենէ և 'ի տկարութենէ... այլ և դիպեցաւ ինձ այս գործ ոչ 'ի ժամանակս առոյգ երիտասարդութեան, այլ յողորմելի ծերութեան. վասն զի ծեր էի և յոյժ ցաւազար մարմնով, և 'ի լուսոյ աչքս պակասեալ, և 'ի պնտութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր. սոյնալէս և յայլոց կարողութեանց տկարացեալ, և մահու հրաւերն հանդէպ աչաց եկեալ հասեալ »:

Կարևոր և հետաքննական տեղեկութիւններ կ'աւանդէ Սուաքել Հայաստանի այն վաթսուն տարուան մէջ ունեցած վիճակին, անոր վրայ իշխող Պարսից, Թուր-

¹ Մենգեանը որոշ թուականը չենք կրնար սահմանել, բայց հաւանական է կարծելը թէ ծՁԳ դարուն վերջերը ծնած ըլլայ, որովհետև 1659ին ինքզինքը խիստ ծերացած և գերեզմանին մօտ կ'ազնարկէն բուն խնդիր խօսքերն:

քաց և ուրիշ ազգաց թագաւորներուն և բռնաւորաց վրայ, ինչուան նաև Վրաց և ուրիշ մերձակայ և Հայաստանի դրացի ժողովրդոց: Ստոնցմէ զատ մասնաւոր կերպով մտադրութեան արժանի սեպած է Հայաստանի վանորէից և նոյն ատեններն ծաղկող ուսումնական անձանց վրայ, և առաւելապէս Էջմիածնի վրայ խօսիլ. մանր նկարագրելով այն համբաւանուն մենաստանին կրած հարստահարութիւններն ու նեղութիւնները, և հայրապետական աթոռոցն վրայ նստող կաթողիկոսաց անընդհատ շարունակութիւնը: Ջուղայի, և ինչուան Եւհաստանի հայկական դաղթակա նութեանց վրայ այլ և այլ արժանալուր տեղեկութիւններ կու տայ:

Ոչ լոկ իր խօսքերէն, այլ նաև պատմութեան ընթացքէն և ոճէն յայտնի կը տեսնենք որ բաւական հետաքննութեամբ և հետամտութեամբ ետեէ եզած է իր գըրուածքին կարևոր նիւթերն հաւաքելով վասն զի թէպէտ Էջմիածնի վանքին մէջ յօրինած է այս երկասիրութիւնը, բայց անկէ դուրս գտնուած զանազան յիշատակարաններէն քաղելով և քննելով, և երբեմն ինչուան անձամբ ալ ճանապարհորդելով, որովհետև ինչուան Երուսաղէմ երթալն ալ կը յիշատակէ:

Յիսունևութ գլուխներէ կը կազմուի Առաքելի այս գրուածքը, որոնց յիսունուերկուրը բոլորովին պատմական են: Անոնց

մէջ յիշատակուած առաջին ժամանակու-
կից պատմական դէպքք՝ Առաքել կաթողի-
կոսին մահն է, որ 1586ին հանդիպեցաւ :

Յիսներորդ առաջներորդ գլուխը հա-
մառօտ ծանօթութիւն մը կ'ամփոփէ օսմա-
նեան սուլդաններուն յաջորդութեանը՝ մին-
չև 'ի 1620. ու քիչ մը ետքը՝ պարզ շարա-
կարգութիւն մը նոյն թագաւորաց և պատ-
մութեան, առջիններէն քիչ շատ փոփոխու-
թեամբ, բայց միշտ նորանոր պարագանե-
րով. և կը հասցընէ մինչև 'ի 1692: Բանա-
սիրաց ոմանց տարակուսական կ'երևնայ
ասոնց հարադատութիւնը, պատմագրին
երկասիրութեանը մէջ եկամուտ յաւե-
լուած համարելով, ինչպէս նաև Պարսից
շահերուն կամ սէֆիներուն վրայ եղած
համառօտ տեղեկութիւնն ալ :

Ասոնցմէ ետքը ուրիշ գլուխ մըն ալ կայ՝
բողոքովին օտար 'ի պատմութենէ, պա-
տուական ականց վրայ ճառելով. և այս
տեղեկութիւններն քաղեր է Առաքել՝ երու-
սաղեմացի տկնադորձ քահանայէ մը և
ուրիշ երկու անանուն անձերէ : Այն քանի
մը էջերն՝ որչափ ալ հայերէն լեզուով գը-
րուած են, բայց բազմաթիւ արար, թուրք
ու պարսիկ բառից խառնուրդով :

Հետագայ գլխոյն մէջն ալ՝ Սիւնեաց գա-
ւառէն ծարեցի Յովհաննէս վարդապետն՝
հետաքննական տեղեկութիւններ կու տայ
իր երկրին՝ Աղուանից աշխարհին վրայ, և
առաւելապէս Սիւնեաց և Վրաստանի

(1571-1599) մինչև Սիմոն Ա թագաւորին գերութիւնը. և կ'ամփոփեն Արվկասի, պարսկական Հայաստանէն մինչև 'ի Գաւլ-րէժ տրուած Լալա Մուսթաֆա փաշայի և Ճղայի դատէ Ճղալ օղլուի պատերազմներուն պատմութիւնը:

Քաղաքականին նկատմամբ՝ Յովհաննու ծարեցւոյն և Առաքելի գրուածներն՝ ութը սուլղաններուն Պարսից աշխարհին մէջ տուած մեծ պատերազմներուն պատմութիւնքն են՝ Մուրատ երրորդէն մինչև ցիւպրահիմ, Պարսից Խուտապէնտէհ, Շահարաս Մեծն, Շահ Սեֆի Բ, Շահարաս Բ թագաւորաց ժամանակ, մինչև Օսմանեանց Պաղտատի տիրելը (1658): Ասոնցմէ զատ հետաքննական տեղեկութիւններ կը բովանդակեն Ճելալեանց (ասպատակողաց) վրայ, որոնք երեսուն տարի քաղաքական պատերազմը վառ պահեցին Տաճկաստանի մէջ: Հայաստան՝ որ երկու ասիական մեծ ակերթեանց աւերիչ պատերազմներուն հանդիսատեղին էր, հարկաւ պիտի կրէր անոնց հետեանք աղէտքն ալ. վասն զի Շահարաս՝ ուղելով իր թշնամոյն առջև անտպատ մը ձգել, Նախիջևանի և Երեւանայ գեղեցիկ դաւառներն անմարդարնակ անչքայցընելով, բնակիչքն օտար և հեռաւոր գաղթականութեանց բռնադատեց. անոր հտեէն վրայ հասաւ հնգամեայ ահաւոր սով մը, ու երկու իրարու նախանձընդդէմ ոսոխաց կողմանէ ալ խեղճ

ընակչաց վրայ դրուած ծանր և դժնդակ հարկահանութիւնք: Այսպիսի աղիտից բընական հետեւանք կրօնական և մտաւոր անչքութիւնն և անկում՝ թէ՛ կաթողիկոսաց և թէ՛ բովանդակ եկեղեցւոյ ուխտին վրայ, կենդանի գոյներով և սրտաշարժ լեզուով մը կը ստորագրէ պատմիչն: Բայց երբ մէկ կողմանէ հայկական նուիրապետութեան խեղճութիւնը կը յիշատակէ, ու իրեք, չորս ու ինչուան հինգ հոգւոյ կաթողիկոսական աթոռն իրարմէ յափշտակելու հետապընդութիւնն և երբեմն նաև անարժան հնարագիտութիւններն, չմոռնար մէջ բերել նաև Մովսէս Գ, Փիլիպպոս ու Յակոբ Ե հայրապետաց ջանքն՝ կրկին ծաղկեցընելու համար կրօնքն և իրեն նախկին պայծառութիւնը, ու անոր հետ նաև զգիտութիւնս՝ որչափ կրնար բարգաւաճանք ընդունիլ եօթնևտասներորդ դարու մէջ՝ Հայաստանի պէս ամեն միջոցներէ և հաղորդակցութենէ զուրկ երկրի մը մէջ:

Ոճոյ կողմանէ, — որչափ ալ գովելի հայրենասիրութիւն մը յորդորամիտ բրած է զինքն առ այն, — ընտիր լեզու մը ունենալէն շատ հեռու կը սեպուի: Բայց լեզուին աղաւաղութեանն ալ մեծապէս առիթ եղած կը համարուի տալազրոզն Ոսկան, որ հեղինակին մահուընէն քանի մը տարի ետքը ուղեւով անոր գրուածքը տալազրել, այլ և այլ փոփոխութիւններով և սրբագրութեամբ՝ իրաւունք կարծեր է ստանալ

իրենն յատուկ չեղող երկասիրութեան մը վրայ: Ստիկոյ Ոսկանայ և ուրիշ քանի մը իր ժամանակակցացն մասնաւոր թերութիւնն է, զոր ուրիշ տեղ ալ յիշելու առիթ ունեցանք:

Առաքելի պատմական գրուածքին բնագիրը տպագրուած է յԱմստերտամ Հոլանտայի (1669):

* * *

Գավրիթեցիէն ետքը՝ և գրեթէ անոր ոճն ու լեզուն ունեցող ուրիշ պատմագիր մը կը ներկայացընէ մեզի այս դարը. ՉԱՔ. ՔԱՐԻԱ ՍԱՐԿԱՒԱԳ:

Յովհաննավանաց սարկաւազ էր Զարարիա, և սերեալ յազատացն Վրաց: Գաւիթ Վրաց թագաւորը, որուն իշխանութեան կը հստատակէր այն ժամանակներն Արարատ գաւառը, Յովհաննավանաց մէջ մեծարուած սրբոյն Գէորգայ մասունքն իրեն դարձընելու համար՝ Վրացի ազատաց տղոցմէն տասուերկուքը պատանդ կը զըրկէ ՚ի Յովհաննավանս:

Սակայն երբ թագաւորը ստեց իր երգմանը, պատանդք երկար ատեն նեղուելով այն արգելանին մէջ, կը ցրուին Արարատեան աշխարհքը:

Անոնցմէ մէկը Ղասպոյ՝ կու գայ Քանաքեռ գիւղը կը հաստատուի. և անոր ութերորդ սերունդն է Զարարիա:

Զարարիա խմանալով թէ իրենք Յովհաննա վանայ պատանդ են, փախարեցաւ կրօնաւորիչ հոն՝ տասնամեայ հասակին. մահաւանդ որ հօրեղբայրն ալ հոն առանձնաւալով կատարեր էր իր կենաց ընթացքը: Հայոց ՌՁՁ թուականին եղած է այս գէտքը: Հոն աշակերտեցաւ Զարարիա անուն եպիսկոպոսի մը, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսէն Յովհաննավանից առաջնորդ դրուած էր, ու այլ և այլ բարեկարգութիւններէն դատ 'ի նոյն վանս, առանձին գպրոց մ'ալ կառուցանելով, ուսուցիչ կարգեց զԶարարիա:

Զարարիա եպիսկոպոսէն ետքը՝ աշակերտեցաւ անոր յաջորդ Յովհաննէս վարդապետին. և այն կրկին վանահարց առաջնորդութեանը տակ կեցած կ'երենայ՝ գրեթէ քառասունեւօթն տարի: Հաւանական կը կարծուի թէ այն ատենները ընդունած ըլլայ սարկաւազի աստիճանը՝ անշուշտ 'ի վարձ իր բաղմամեայ աշխատութեանը. որովհետեւ կազ էր մարմնով, և այն սրածառաւ ալ յոմանց կադ Զարարիա կոչուած: Պատմագրութեանը առաջին հատորոյն մէջ (1Ը) կ'աւանդէ թէ Գահմազ խանին կողմանէ Ասլան պէյ անձ մը հարկաժողովի եկաւ 'ի Քանաքեւ, և ստիպեց որ ամեն տանուտեարք իրենց զաւկըներովն ներկայանան իրեն. « Իմ Մկրտիչ հայրս ալ, կ'ըսէ, չալկեց զիս ու խաչատուր եղբայրս ալ առջևը ձգելով՝ ներկայացաւ

պաշտօնէին. որ երբ տեսաւ զմեզ փոքր և կաղ և թիւր ոտքով, բարկացաւ. հօրս՝ որ առողջ զաւկընեքը թողլով, տկարներն ու անգամալոյծը բերեր է » :

Դաւիթ, Սահակ, Մովսէս, Փիլիպոս, Յակոբ, Եղիազար ու Նահապետ կաթուղիկոսաց ծառայեց Չաքարիա յԷջմիածին և այլուր. Յակոբայ ընկերեց մինչև յաշխարհն Վրաց, ու այլոց ակնարկութեամբն՝ ճանապարհորդութիւններ ալ ըրաւ մինչև 'ի Պոլիս, 'ի Զմիւռնիա, և 'ի Կարին: Սյու ողևորութեանց նպատակը չի յիշատակուիր, ինչպէս և ոչ իր կենաց վրայ որոշ տեղեկութիւն մը. թէպէտ և կ'երևնայ թէ բոլորովին աննշան անձ մըն ալ սեպուած ըլլալու չէ նոյն իսկ իր ժամանակակցացն առջև: Դիտող, հետաքննին և ամեն տեղէ հմտութիւն ժողովելու փափաք մը կ'երևցընէ իր գրուածքին մէջ: Երբեմն ալ գիւրազաւան, իր ժամանակին պատմըչացը գրեթէ ընդհանուր սովորութեամբ. բայց այն տարօրինակ սեպուած գէպքերն ալ՝ ունին իրենց կարևորութիւնը և նշանակութիւնը նաև երկու հարիւր տարիէ ետքն ալ:

Չաքարիա սարկաւազի պատմութիւնը երկու մասն բաժնուած է: Առջինին մէջ համառօտ յիշատակութիւն մը ընկէն հարը հին Պարսից, մեծին Աղեքսանդրի, Արշակունեաց ու Սասանեանց վրայ, մէկէն ձիհանչահի պատմութեանը կ'անցնի, որ

1458ին իշխեց Պարսից վրայ, և որուն վաստիւր ահարեկեցան, կ'ըսէ, աիեղերբ: Միւս գլուխներն՝ անոր յաջորդացը՝ յիսմայելէ մինչև 'ի Շահաբաս և թագաւոր նուիրուած են. անոնց ամենուն վրայ այլ և այլ սեղեկութիւններ տալով, թէպէտ և խառնակ ոճով մը և թուականաց անճշդութեամբ: Ինք հեղինակն ալ այս առաջին մասին համառօտ վերջաբանին մէջ անկեղծաբար կը խոստովանի թէ « Գրեցար դատամութիւն թագաւորացն Պարսից... 'ի Ջհանչահ թագաւորէ (ՊՀԸ), մինչև 'ի թագաւորն Շահ Սէֆի (ՌՁԳ) քեզ ծանուցի, թէ սուտ՝ թէ իրաւ, զոր լուեալ էի 'ի համբաւոյ, այսուհետև գրեցից զայն զոր տեսի աչօք »:

Հաւատարիմ իր խոստումանը, աւելի մանրամասն ու ստուգապատում ջանացած է ըլլալ երկրորդ մասին մէջ, յորում տեղնիտեղը կը պատմէ Օսմանեանց սուլդան Մուրատ թագաւորին մինչև յԱրարատ արշաւելը, ու Երևան քաղաքն առնուլը, ու քիչ ատենէն Շահ Սէֆիի՝ կրկին նոյն քաղաքն ու դաւառները իր իշխանութեան հպատակեցընելը. ու այն պատերազմաց սրատճառաւ Հայաստան աշխարհին ու բընակչաց կրած տառապանքն: Այն աղէտից վրայ՝ ահաւոր երկրաշարժ մ'ալ կը հասնի, որ գրեթէ 'ի հիմանց կը ցնցէ բոլոր Արարատեան գաւառը. Գառնիի կողմէն սկսելով կը փլցընէ մեծամեծ շէնքեր

ու գեղեցիկ բնակութիւններ. վանորայք ու եկեղեցիք հողու հաւասար կը խոնարհին կ'իյնան. կը սասանին Աղջոց վանաց եկեղեցիք, Այրիվանք, Հաւուցթառ, Տըր-դատակերտ, Խորվիրասպ, Չրվէժ և Մակ-վանք: Երեւնայ մէջ ալ իրեք եկեղեցիք կը տապալին. ասանկ ալ Նորագաւիթ, Նորագիւղ, Նորք, Չորագիւղ: Երեւնայ բերդը հիմնայատակ կ'ըլլայ: Միայն Չաքարիայի հայրենեաց, Քանաքեռի մէջ, 1228 մեռեալք կը հաշուին այս սոսկալի հարուածէն:

Արարատեան երկրին Անբերդ գաւառին մէջ յօրինած է Չաքարիա իր պատմագրութիւնը. « Ի գերափառ մենաստանս և 'ի սուրբ ուխտս 'ի Սիւղի վանք, որ այժմ ասի Յովհաննու վանք, մերձ 'ի գիւղաքաղաքն Կարբի, որ յօտին Արագածու, հանդէպ Արայու, 'ի գլուխս բարձր քարանցս, 'ի վերայ կարկաջահոս և ծիծաղազնաց գետոյն Քասաղու »:

Այս հռչակաւոր ուխտատեղւոյն և վանաց նուիրած է Չաքարիա իր մէկ աշխատասիրութիւնն ալ, որ վերը յիշուած պատմութեան հաւասար, կամ թերևս անկէ ալ աւելի հետաքննական է, և կը կոչուի Կոնդակ Յովնանեոսիանից:

Աւանդութիւնը՝ զսուրբն Առասուորիչ հիմնադիր կը համարէր այն վանաց. խուռն բազմութիւնք ուխտաւորաց տարուէ տարի հոն կը դիմէին, ուր շատերն իրենց հո-

դւոյն, սրտին ու նաև մարմնոյն ցաւերը հոն ձգելով, կը դառնային: Սակայն անոր հիմնարկութեան և հաստատութեան սլառմութիւն մը կը պակսէր. եկեղեցւոյն ու վանաց որմնբուն վրայի բազմաթիւ յիշատակարաններն ժողվող ու կարգի գնող մը եղած չէր: Զարարիա իր ու հասարակաց փափարը ուզեց կատարել այս գրուածքովը:

Թէ Պատմութիւնը և Թէ Յովհաննավանաց կոնդակը տպագրուած են 'ի վանս Էջմիածնի (1870):

Ժամանակաւ կրտսերագոյն է քան զԶարարիա՝ ԿՐԵՏԱՅԻ ԱՒՐԱՀԱՄ կաթողիկոսը: Հայոց 1165 թուականին՝ Էջմիածնի հայրապետական աթոռը ժառանգեց Արրահամ, յուզմանց և արիւնուշտ սլառբազմաց ժամանակ: Ասան զի նոյն տարին՝ Պարսից Նաաբխան թագաւորը շաազօրքով Հայաստանի վրայ վազելով, Սամանեան հպատակութեան տակ եղած ամեն երկիրները գրաւեց, Շահ Գահմազն ըսպաննեց, և անոր Շահարաս տղան՝ որրանին մէջէն հօրը յաջորդ հրատարակեց. ու տարիէ մը ետքը զանիկայ ալ սպաննելով ինքը թագաւորեց: Այնչափ իր ահը տարածեց մերձաւոր իշխանաց վրայ, որ ամէնքը լոկ անուներ լսելով կ'ահաբեկէին:

Յիշատակարան մը կ'աւանդէ թէ իրեն մեծապէս սիրելի եղած ըլլայ Արրահամ կաթողիկոս, զոր սուր էր իր հայրը կոչելովան զի Արրահամ կաթողիկոսն ալ, կ'ըսէ, « էր մեծանձն և խելօք, ճարտարապետ և հանճարեղ: Աստի Նատր շահն 'ի յինքն պահէր, և շատ խորհուրդ և տունելիս իւր ընդ սմա անօրինէր և սմա հարցանէր... Նատր շահ կոչեցեալն այնքան էր ահեղ և զարհուրելի՝ մինչ քարինք հալէին յահէն և յանուանէն. սակայն ողորմածն Աստուած այնքան քաղցրացոյց յաչս նորա զսրբազան հայրապետ մեր, որպէս զՅովսէփ առ Փարաւոն և զԵսթեր առ Արտաշէս. որոյ բան և խնդիր մի՛ ոչ անկանէր յերկիր առաջի այնպիսոյ բռնաւորին »: Հայոց 1185 թուականին հանդիպած է Արրահամու մահը:

Պատմական երկասիրութիւն մը ունի Կրետացի կաթողիկոսը, « Պատմագրութիւն անցից իւրոց և Նատր շահին Պարսից » կոչուած. զոր իրեն ձերութեան հասակին շարագրած է. մանաւանդ թէ, իր խօսքերը մէջ բերելով, « Ի մէջ տառապանաց և 'ի մէջ դրաղմանց, վշտաց և շարշարանաց և նեղութեանց գրեցի, հիւանդ և խօթացեալ » անձամբ ու ձեռքով:

Հետաքրքրական գրուած մըն է այս պատմագրութիւնը, մանաւանդ Էջմիածնի աթոռոյն և անոր շրջակայքը գանաւոզ քաղաքաց վրայ ամիրոփ և կարենոր աեղեկու-

Թիւններովը : Բայց լեզուն բոլորովին խան-
գար է, և ոչ միայն հայերէն լեզուի յատ-
կութիւններէն զուրկ՝ այլ նաև այլազգի և
պարսիկ բառերով լեցուն : Հեղինակն իր
գրուածքը գիւրիմաց ընելու համար՝ այս
միջոցս ընտրեր է . ապա թէ ոչ, իր անունը
կրող քանի մը կոնդակներ՝ աւելի ընտիր
լեզուի մը հետքը վրանին կը կրեն :

Կրետացւոյն այս Պատմագրութիւնը՝
զեռ քանի մը տարի յառաջ ունեցած է իր
նախնական տպագրութիւնն յՆՉմիածին :

Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Ք

Մատենագրութեան այս մասը՝ որ իրեն պանծալի հետեոյքն ունեցեր էր մեր նախնի հարց և վարդապետաց մէջը, գլխաւոր պարագմունք մըն է նաև նորոյն մէջ ծաղկողներուն: Ստոր պատճառը ոչ միայն անոր համար էր՝ որ դարձեալ վանականաց և ժառանգաւորաց յատուկ էր ուսումը, այլ նաև ժամանակին այլ և այլ հանգամանքներէն: Հայաստանի անկման և տըխուր աւարառութեանց՝ ցաւալի և տխրագոյն հետեանք մը եղած էր նաև ընտանի երկպառակութիւնն ՚ի կրօնականս. և ասոր հեղինակ, պաշտպան և յառաջացուցիչ եղած էին ժամանակին ժառանգաւորները: Իրենց գլխաւոր զէնքն էր գրիչը. և այդ զօրաւոր զէնքը՝ որուն նուիրական և գեղեցիկ առարելութիւնը պէտք է ըլլայ

տարածել և ընդհանուր ընել զսէր և զկըրթութիւն, դժբաղդարար ետեւէ եզեր էր անուցանել ու ճարակել անոնց հակառակամարտ կրքերը:

Հայաստան իրեն աւերմանց և աւարհարութեանցը մէջն ալ բոլորովին զրկուած չէր՝ երբեմն իրեն պարծանքն յաճախող միարաններէն ու մենարաններէն: Այս վանորայք իրենց նախնական վիճակէն՝ որով նաև նպատակէն հեռացեր էին, և որչափ ալ ասոր զլխաւոր պատճառ մը եղած էին անխիտանութեան մէջ ինկող աշխարհի մը վրայէն անպակաս եղող թշուառութիւններ, այլ ինչպէս ըսինք, ընտանի վէճեր ալ ոչ սակաւ սատարեր էին այն անկմանը, հեռացընելով՝ ուժացընելով զանոնք իրարմէ: Աւամանց մէջ ամենէն աւելի վարդապետականը մշակութիւն ունէր անոնց քով, թէպէտ և ոչ բաւական յառաջագիմութիւն:

Սակայն քանի որ այս քաղաքական ու ընտանի աղէտքն ընդհանուր չէին, զըտնուեցան քանի մը անձինք որ առանց բոլորովին իրենցմէ ժամանակաւ քիչ հեռուանձանց սովորական թերութեանց մէջ իյնալու, բաւական ջանքով և յաջողութեամբ կրցան պարապիլ ուսմանց: Ասոնց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կրնայ սեպուիլ

*
* * *

ՄԻՍԻԹՍՐ ՍԱՍՈՒՆՅԻ, որ Օչնի և անոր որդւոյն Լեւոնի թագաւորութեանը ժամանակ ծաղկած է, Քաջբերունեաց գաւառէն: Տասնամեայ հասակին ծնողքը կորսնցընելով, իր ազգականներէն Անգրէաս անուն կրօնաւոր մը իր քոյկն առաւ զինքը, և անոր զիր և դպրութիւն սորվեցուց: « Բայց նա, կ'ըսէ իրեն վարուց գրիչը, ոչ ըստ օրինակի մանկանց յաշխարհական իրս և 'ի դրօսանս պարապեալ, այլ կարի յոյժ մտադիրութեամբ ընթեանոյր գտարբ գիրս: Եւ մինչդեռ նա անկատար գոլով 'ի հասակ մարմնոյ իւրոյ, ժամանէ յիմաստս գիտութեան »:

Քաջբերունեաց գաւառին Խաչատուր եպիսկոպոսը տեսնելով անոր յաջողամտութիւնը, զինքը քահանայ ձեռնադրեց: Բայց անոր ուսումնասիրութեան եռանդը չկարենալով գոհ ընել, թոյլ տուաւ որ հոն չգտածը կարող ըլլայ Հայաստանի ուրիշ կողմերը փնտռել: Մխիթար իր Ստեփանոս և Յովհաննէս ուսումնակիցներէն քաջալերուելով, Այրարատեան գաւառը Աջմիածին գնաց, ու անկէ ալ Վայոց ձորոյ Գլաձոր կոչուած վանքն նրթալով տեղւոյն ուսումնական Ներսէս անունով վարդապետի մը աշակերտեցաւ երեք տարի:

Ներսեսի մահուրէնէն ետքը անոր յա-

Զորդն եղաւ Եսայի Նշեցի, որուն քով շատ տարիներ աշակերտեցան ասոնք. բայց մէջերնին ամենէն աւելի յառաջադէմն էր Մխիթար. որուն համար կը վկայէ ժամանակակից յիշատակագիրը, թէ « յոյժ հմուտ եղեալ փիլիսոփայական արհեստից և քան զյոզունս գերազանցեալ էր շնորհօք գիտութեան »: Բայց փափաքելով աւելի ներանձնական կենաց ստարապիլ, մտադիր հրաժարեցաւ վարդապետական աստիճանէն ու առանձնացաւ իր գաւառը, ուր թաղէոս անունով վարդապետ մը նկատելով անոր գիտութեան և իմաստութեան մեծ չափը, խրատով և աղաչանօք հարկեցոյց զինքը՝ եկեղեցւոյ մէջ վարդապետել զբանն կենաց: Բայց Մխիթար անպատշաճ սեպելով որ մէկու մը քով սորվի, և ետքը ուրիշէ մը ընդունի վարդապետելու հրամանը, կրկին դարձաւ առ Եսայիաս, ու անկէ ընդունելով նոյն իշխանութիւնը, եկաւ « ՚ի բնական գաւառ իւր յերկիրն Քաջբերունեաց, և մեծապայծառ պատուեալ ՚ի քաղաքացեացն Արճիշոյ և ՚ի գաւառականացն՝ յաղազս լուսափայլ իմաստութեանն »: ու երկար ժամանակ վարդապետութեամբը մխիթարելով և հայրաբար խրատելով ամեն իրեն եկողներն, ետքը Մեծփայ վանքը առանձնացաւ, բոլորովին ուսմանց զբաղելու համար. « Յոյժ վարժ գոլով ՚ի յարուեստս գրչութեան և ՚ի ծաղկազարդ նկարակեր-

տութիւնս գրոց... աղօթիւք և խնդրուածովք սկիզբն արարեալ աստուածային մատենիս այսորիկ, և աւարտեալ հաւարեաց զսա վկայութեամբ աստուածաշունչ մատենից. խօսեցաւ ճառս հնգետասան, և հնգետասան ճառիւքս այսօրիւք բովանդակեաց զամենայն բարեգործութիւնս և զիմաստս զիտութեան, իբրև զբուրաստան վայելուչ զանազան ծաղկօք զարգարեալ... Աւնիմք և արտաբոյ սորին այլ ևս բանք երանելոյս, արարեալ զՄեկնութիւն երեքին թղթոցն կաթողիկեայց սուրբ և աստուածաբան աւետարանչին Յովհաննուրնդ նորին և զմեկնութիւն Հանգստեան նորին Յովհաննու աւետարանչի»:

Հայոց ՁՅԶ թուականին հանդիպած է Սասունեցւոյն մահը, և մարմինը ամփոփուած 'ի վանս Մեծոփայ:

*
* *
*

Չորեքտասաներորդ դարուն սկիզբները կը ծաղկէր ԵՍՍՅԻ ՆՁԵՑԻ, Սասուն գաւառին Նիչ քաղաքէն, Գայլեձորոյ վանքին առաջնորդը¹: Շատերն հոն նոյն մենաստանին մէջ իրեն աշակերտութիւն բրած

¹ Ի ՁՅԸ գրուած աւետարանի մը յիշատակագիրը կ'ըսէ. «Գրեցաւ... 'ի մեծ դպրատանս որ կոչի Գալեձոր, 'ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ, և եռամեծին Գաւթայ»:

են, և ամենքը միաձայն են 'ի գովել գինքրը: Գրչապիրք իրեն քանի մը մանր երկասիրութիւններ կ'ընծայեն, որոնք Նշեցւոյն սրտէն ու լեզուէն օտար՝ թերեւս համանուն անձի մը գրուածները ըլլան. մանաւանդ զի պատմութիւնն ընդհակառակն խաղաղասէր և ճշմարտախնդիր անձ մը կը ներկայացընէ գինքն՝ ազգային կրօնական վիճից և երկպառակութեանց մէջ, որոնք 'ի ժամանակին սկսած էին դորանալ: Այս գրուածոց կարգէն պէտք է սեպուին այն թուղթը՝ որուն վերնագիր կու տան գրչապիրք. « Երջանիկ բարունոյն Եսայեայ՝ ստացեալ վասն դաւանութեան հաւատոյ՝ ընդդէմ պարոն Հեթմոյ Կոռիկոսացւոյն պատասխանի թղթոյն »: Հեթում պատմիչն է որ Վատինաց քով կրօնաւորեցաւ: Նոյն վախճանաւ շրջաբերական գիր մը ուղղած կ'ենթադրեն առ բովանդակ Հայս, և զոր կը խորագրեն. « Եսայեայ ասացեալ դաւանութիւն հաւատոյ 'ի Հայր և յՈրդի և 'ի Հոգին սուրբ »: Պատմութենէ գիտենք որ թուղթ մը գրած ըլլայ Եսայի առ աշակերտ իւր Յովհան Քանեցի, զոր ինքն գրկեր էր յուսումն առ Բարթուղիմեայ Բոնոնիացւոյ, ուղելով անոր չափէ գուրս օտարասիրութեան եռանդը սանձել:

Նշեցւոյն անհարազատ գրուածոց կարգը կրնանք սեպել նաև քանի մը ճառեր՝ որոնք ձեռագրաց մէջ իր անունը կը կրեն

այսպիսի մակագրութեամբ. « Մեծ հռե-
տորին Հայոց Եսայեայ » :

Իրեն ընծայուած երկասիրութեանց մէջ
ամենէն աւելի արժանաւորը կրնայ սե-
պուիլ 'ի կարգի վարդապետականաց Էջե-
կիեցի մեկնորիւն մը, զոր յօրինած է 'ի խըն-
դրոյ Ստեփանոսի Ուռապելեանց. ամփոփ
և ընտիր գրուած մը, ընդհանրապէս հե-
տեւելով իրմէ առաջ եղողներուն, և գրե-
թէ շատ տեղ անոնց խօսքերն ծաղկաքաղ
մէջ բերելով :

Նոյն շորեքտասաներորդ դարուն երե-
ցած է նաև ՅՈՎ.ԷԱՆՆԷՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ,
որ իր ժամանակակիցներէն Մեկնիչ ըն-
քերցուածոց կը կոչուի. և հաւանականա-
բար իրեն պէտք է ընծայել ընթերցուածոց
անանուն մեկնութիւն մը՝ հետևողութեամբ
նախնեաց, և առանձինն Արշարունուոյն :

Բայց իրեն նշանաւոր երկասիրութիւնը
կը սեպուի՝ Տոնապատձառ գրոց կարգաւո-
րութիւնը :

Եսայեայ ժամանակակից է, նաև ՄԵՍ-
ՐՈՎ.Պ անունով վարդապետ մը, որուն
համար յիշատակագիրք կ'աւանդեն թէ
սրբոյն Թադէի մենաստանին մէջ որ յԱր-
տաղ, մասնաւոր լսարան կամ ուսումնարան
մը բացած ըլլայ, ուր բազումք կը գիմէին
յաշակերտութիւն: Ասոնցմէ մէկը իր անձին
համար կը գրուցէ. « Եղեալ թափառական
տարագնաց ընթացիւք ի կոյս կողմանց ա-
րևու. և զկայ առեալ դագարեցի յԱր-

տազ... զեզերեալ առ ոտս աստուածա-
խօս սուրբ բարունոյս Մեսրոպի... Եւ-
տեսաց ի մերում յարանիս զայս լուսա-
ւոր... մեկնիչս» (Մատթէի մեկն. Շնորհա-
ւոյն),

ՄԻԱԲԱՆԱՄԻՐԱՑ ԴՊՐՈՑ

Խաչակրաց պատճառաւ, նման և աւելի
յարաբերութիւններ սկսան ունենալ Հայք
ընդ եւրոպացիս, ինչպէս Բաղրատունեաց
և Ռուբինեանց առջի ժամանակները ընդ
կայսերս արեւելից, Արշափ զանազան էին
այս կրկին ժողովուրդքը, սակայն Հայոց
կողմանէ եղած խնդրոյն նպատակը մի և
նոյն կրնար սեպուիլ. յանհաւատից պաշա-
րեալ և նեղեալ աշխարհք մը՝ քրիստոնեաց
ժողովրդոց մտադրութեանը և օգնութեան
արժանի ընել, ինչպէս Շնորհաւոյ և Պրի-
գորի Տղայոյ ժամանակ՝ այս օգնականու-
թիւնները դիւրացընելու առթիւ եկեղե-
ցական միութեան ալ ջանք եղած էր, տ-
սանկ ալ Ռուբինեանց վերջի ժամանակները
լատին եկեղեցւոյ հետ. մանաւանդ որ
Լամբրոնացւոյ և իրեն նմանեաց զօրաւոր
յորգորները, և արեւմտական բարեկար-
գութիւնն և անոնց հետ եղած ընտանի և
մերձաւոր վերաբերութիւնք՝ մեծապէս
սատար եղած էին ազգայնոց շտախ մտքէն

փարատել այն խորշումը՝ որ շատ անգամ իրարու վրայ ստոյգ ծանօթութեան պակասութեանն հետեանք էր :

Այս առթով ու նոյն ժամանակներն եղած է նաև արեւմտեան կրօնաւորաց մուտքն 'ի Հայաստան :

Խաչակրութանց պատմութիւններէն գիտենք թէ սրչափ մեծ մասն ունէր նաև կրդերն այն արշաւանաց մէջ : Տեսեր և զարմացեր էր Հայաստան այն անձնանուէր կրօնաւորաց վրայ, որոնք ազգատին պատմուճանի մը տակ մեծ սիրտ և արիութիւն կրելով, ձեռուրնին եղած խաչով ու իրենց զօրաւոր լեզուովը խրախոյս և քաջալերիչք էին բանակաց : Ուստի Ռուբինեանց Հեթում թագաւորը 1506ին մասնաւոր թուղթ մը գրեց առ ընդհանրական գումարումն Գոմինիկեանց 'ի Հոովմ, խնդրելով որ իրենց ուխտէն այլևայլ անձինք զրկեն 'ի Հայաստան : Ժողովն ալ թագաւորին ազաչանացը անսալով, սահմանեց Քաւրդողաց կարգին առանձին վանատուն մը հաստատել 'ի Հայաստան : Արդէն Փրանկիսիկեանք՝ անոնցմէ առաջ սկսեր էին մըտնել հոն, և մեծ ընդունելութիւն գտած երկրին իշխաններէն. և Օշին թագաւորն մասնաւոր թուղթ մ'ալ գրած է առ Աղեմէս հայրապետ Հոովմայ, ազաչելով որ նոյն Փրանկիսիկեան կրօնաւորներէն վեց հոգի իր արքունեացն համար Հայաստան զրկէ. և քահանայապետն ալ կատարեց խնդիրքը :

Նիկողայոս Գ՝ նոյն ուխտէն Յովհաննէս անունով վարդապետ մը յղեց, յանձնարարական թղթով առ Հեթում Բ թագաւոր, յայտնելով միանգամայն իր շնորհակալութիւնը Փրանկիսկեանց ցուցած ընդունելութեանը համար։ Թուղթ մ'ալ գրեց առ Մարիամ տիկին, քոյր Հեթմայ թագաւորի, որպէս զի ամեն զխրութիւն և շնորհք ըլլուի այն կրօնաւորաց։ Նոյն Հայոց թագաւորը Փրանկիսկեանց ընդհանրական մեծաւորէն խնդրելով որ իր երկիրը նոր քարոզիչներ առարէ, նա ալ վեց հոգի գրկեց ի Հայս, որոնց մեծ սլաւիս և վստահութիւն ցըցուց Հեթում. ա՛նանկ որ երբ Նիկողայոս քահանայապետէն ու Գաղղիոյ և Մնդղիոյ թագաւորնէն օգնութիւն խնդրեց և սլաշտպանութիւն, իր երկիրը ասպատակող թշնամեաց դէմ, անոնցմէ երկու հոգի սլատգամաւոր յղեց իր կողմանէ։ Բայց այդ մեծարանքն և սէրը ուրիշ աւելի մեծ նշանով մըն ալ ուղեց երկ ցընել։ Հեթում Ա իր արքունի թագէն հրաժարելով, Պրէմոնատրացոց ուխտին մէջ փափաքեր էր մտնել. և ուր առանձնացաւ յետոյ իր աղղակիցն՝ իշխանազն Հեթում՝ սլաւամիշ. իսկ Հեթում Բ Փրանկիսկեանց խոնարհ զգեստն փափաքեցաւ հագնիլ, ու ներածնացեալ կենաց խաղաղական առանձնութեանը մէջ երկնաւոր հայրենեաց ու թագաւորութեան համբան փնտռել։

*
* * *

Ասոնցմէ ետքը երեցան Միաբանասէրք, որ աւելի բազմաթիւք, կրցան մասնաւոր դպրոց մը կազմել ՚ի Հայաստան:

Իրենց ձեռքով կրկին նորոգուեցաւ և ամրացաւ այն արևմտեան ազգեցութիւնն՝ որուն քաղաքական երեոյթը համառօտիւ մը նկատեցինք նախընթաց քանի մը էջերու մէջ: Հիմա պիտի տեսնենք ուսումնական կերպարանրի մը տակ:

Քահանայապետն Հռովմայ Յովհաննէս ԻԲ, արևելեան ազգաց կրօնական ու քաղաքական գիրքը քննելու համար՝ զբրկեց յարևելս (1516) գլատին վարդապետն Բարթուղիմէոս, որ Իտալիոյ Պոլոնիա քաղաքին ընտիր ատհմի մը սերունդ էր, և յաջողութեամբ ուսմանց ընթացքն լմընցընելէն ետքը՝ առանձնացեր էր նոյն քաղաքին Գոմինիկեանց վանքը, « ուր արժանի եղաւ, — կ'ըսէ իր վարուց հին գրիչ մը, — ուսուցիչ ունենալ զմեծ արեգակն եկեղեցւոյ զսուրբն Թովմաս Ազունացի յորմէ ոչ միայն ուստ հաստատուն և զօրաւոր վարդապետութիւն մը, որուն միշտ աներկիւղ պաշտպան ու ջատագով եղաւ, այլ նաև զնախանձ փառացն Աստուծոյ և փրկութեան մերձաւորին »:

Վանացը մէջ ստացած հմուտ ուսուցչի և ընտիր միանձնաւորի համբաւը լսուեցաւ

մինչև ի հռովմէական արքունիս. և վերը յիշուած հայրապետն Յովհաննէս կանչելով զինքն ի հռովմ, այլևայլ պատուաւոր պաշտամունք յանձնեց իրեն, և որոնց ամենուն մէջ իր հանճարն և յաջողամտութիւնը ցուցրնելով, սիրելի եղաւ քահանայապետին, յորմէ 1553ին Մեծ Հայոց գաւառին արքեպիսկոպոս ձեռնադրուելով, արևելք երթալու պաշտօնն ու յանձնարարութիւնը ընդունեցաւ :

« Արքեպիսկոպոսական պալիումը և քահանայապետական օրհնութիւնն ընդունելէն ետքը, — կը յաւելու նոյն պատմիչն, — իբրև նոր Արրահամ մը ելաւ ՚ի հայրենեաց, թողլով բարեկամներ, ազգականք, ամէն զիւրութիւն. և աներկիւղ իր երկու կրօնակից ընկերներովն, որք էին Յովհաննէս Անգելոս պոլոնիացի և Պետրոս արագոնացի՝ անցաւ յարևելս, ու նախ Երուսաղէմ երթալով յուխտ, ապա ՚ի Փոքրն Հայս, անցաւ ՚ի մեծ Հայս՝ որուն արքեպիսկոպոսութեան պաշտօնն ընդունած էր :

« Շատ ժամանակի կարօտ պիտի ըլլար երկրին ամենազժուարին լեզուն սորվելու. բայց ինքը քիչ ատենուան մէջ ոչ միայն յաջողեցաւ հասկընալ տաճիկ ու հայ լեզուները, այլ նաև խօսիլ ու քարոզել » :
Մարազայ կողմերն ալ վանք մը շինեց :

Աւսումնական և գրաւորական մեծ սովմը տիրած էր այն ժամանակներն ՚ի Հայաստան, և որուն նեղութիւնն ու չքաւորու-

թիւնը հասկըցող շատերն կը գտնուէին, փափաքողք ուսմանց, բայց այն եռանդին գոհ ընելու անձեռնհասք: Ասոնք տեսնելով Բարթուղիմեայ եպիսկոպոսին աստուածաբանական ուսմանց հմտութիւնն՝ սկսան անոր աշակերտելու ետեւէ ըլլալ, և այն աշակերտութեան արդիւնք եղաւ Հայոցմէ շատերուն անոր հետ միանալը:

Անոր վրայ դարմացողաց գլխաւորներէն էր վարդապետն Յովհաննէս Քոնեցի, Եսայեայ Նչեցւոյն բաղմաթիւ աշակերտներէն մէկն: Ասան զի Նչեցին լսելով Բարթուղիմեայ սրբութեան և իմաստութեան համբաւը, յորգորեր էր զՅովհան որ երթայ առ նա, քննէ և իմանայ համբաւոյն ստուգութիւնն, և եթէ օգտակար համարի այն գիտութիւնն, սորվի իրմէն ու ետքը ջանայ ընդարձակել և տարածել զայն յաշխարհին Հայոց: Քոնեցին մէկուկէս տարի կեցաւ Բարթուղիմեայ քով, և այնչափ ու այնպիսի եղաւ իր դարմանքն որ ստիպեց զինքը հաստատուիլ բնակութեամբ յաւանն Քոնի. և իր ունեցած բոլոր ազգեցութիւնն գործածեց՝ համոզելու աւանին ժողովուրդն ու վարդապետներն, որ լատին եպիսկոպոսին աշակերտին. և հասաւ իր փափաքին:

Այս դէպքը կը յիշատակէ վերը յիշուած պոլոնիացի եպիսկոպոսին վարուց հին գրքիչք. «Ի՛ր կրօնական ուսմանը աշակերտողներուն մէջ, կ'ըսէ, երկու անուանի

Հայ վարդապետք ալ եղան, յորոյ մին Յակովբ և միւսն Յովհաննէս կը կոչուէր. որոնք Բարթուղիմեայ Հեռ ըրած Հանդիսական ու նշանաւոր վիճարանութենէ մը ետքը՝ սրբոյն Գովինիկոսի կարգին կրօնաւորք եղան. և անոնց աջակցութեամբն թարգմանեց Բարթուղիմէոս իր կրօնին ճաշոցն ու ժամագիրքն՝ ՚ի Հայ լեզու: Կը յիշատակէ դարձեալ թէ թարգմանած ըլլայ նաև զՀամառօտութիւն սրբոյն Թովմայի ընդդէմ Հեթանոսաց (Summa contra gentiles), իր կարգին սահմանադրութիւնքն, սրբոյն Աւգոստինոսի կանոններն և ամբողջ աստուածաշունչ:

Քանեցին կամ այն նորութեան վրայ տարախորհ մտքերը բժշկելու համար, կամ անոնց գործոյն ու ջանից աւելի ընդարձակութիւն մը տալու փափաքով, հարկ սեպեց չըջաբերական նամակաւ մը խօսիլ իր ազգակցացը հետ: Այն նամակին մէջ յիշեցրնելով յառաջագոյն Նշեցւոյն քով աշակերտիլը, և գովելով անոր գիտութիւնն և դպրոցացը մէջ աւանդած ուսումը, կը յայտնէ գոհ չըլլալը, ու սրտին ու մտաց կարօտն ու ծարաւը՝ հմտագոյն ուսուցչի մը հանդիպելու: Իր փնտռած անձն եղաւ Բարթուղիմէոս: Տարի ու կէս անոր քով աշակերտելով, « Ի նորին իմաստաւորաց աղբերէ, կ'ըսէ, որպէս ծարաւի եղջերու՝ այնպէս լցեալ եղէ »: Աւ ապացոյց մէջ կը բերէ՝ այն քիչ ատենուան մէջ ըրած յա-

սաջադիմութիւնը, ու այլ և այլ գրոց
թարգմանութեան պարապիւր:

Բայց լոկ անձնական օգուտ մը գոհ չէր
ընէր զՔանեցին: Իր փափարն էր, ինչպէս
կ'ըսէ, այն նոր ուսմանց լոյսը տարածել
ընդ բոլոր Հայաստան: Աղաչեց ու հաճե-
ցուց զՔարթուղիմէոս որ իր հայրենեացը,
Քանի գաւառին մէջ, հաստատուի բնա-
կութեամբ. և հոն բաղմաթիւ հայ վարդա-
պետք ուղեցին աշակերտիլ իրեն: Ասոնց
մէջ էին, ինչպէս ինքն Քանեցի կը յիշէ
նամակին մէջ, Մարգար Օծոփեցի, Յակոբ
Քանեցի, Հայրապետ յՆօթնադրիւր գեղ-
ջէ, Յովհաննէս 'ի Ծուան գեղջէ, Սիմէոն
Բաանցի, Ներսէս Տարսոնացի, Առաքեալ
և Լալ յԱրտաղ գաւառէ, Գրիգոր Ապրա-
կունեցի, Կոստանդին և Յովհաննէս Կաղ-
զուանեցիք, Սիմէոն 'ի Խաշեն գաւառէ,
և ուրիշ շատեր:

Բայց Քանեցւոյն և իր հետեոզաց Բար-
թուղիմեայ վրոյ ունեցած համարումն ու
յարգը իր օրինաւոր սահմանին մէջ չմնա-
լով, յօժարամիտ ըրաւ զիրենք՝ ոչ լոկ ան-
տարրեր, այլ արհամարհոտ աչքով մը
նկատել հայկական եկեղեցւոյ անցելոյն,
ու անոր արարողութեանց վրայ, լատինա-
կանը գործածելով: Այսպիսի ոչ խոհեմ
ևռանդ մը հարկաւ պիտի ունենար իր ծանր
հետեանքներն. և որ բովանդակ Հայա-
ստան աշխարհի մէջ մեծ շփոթութեան և
աղմուկի սրատճառ եղաւ. և բաղմադոյնք

սկսան իրաւամբբ հակառակիլ այսպիսի նորածեութեան, իրենց գլուխ և առաջնորդ ունենալով Աւետն և թագաւորը, որ ինչուան արքունի իշխանութիւնն ու սասան ալ ուզեց բանեցընել անոնց յառաջադիմութիւնը խափանելու համար:

Ինքն իսկ Բարթուղիմէոս դժկամակ և տհաճ էր իր աշակերտաց այսպիսի տարազէպ եռանդեանը, որ իր առաքելութեանը ութուտասն տարիներու մէջ ցուցածէն բոլորովին օտար էր. ուստի և կը յորդորէր զիրենք ետ կենալ այն ճամբէն: Բայց ոչ իր ձայնը և ոչ ալ օրինակն լսելի և ընդունելի եղան. ու մեռաւ ինքն ՚ի 4555:

Իր մահուամբն ալ աւելի ազատ ու ընդարձակ ասպարիզի մը մէջ կարծեց գրտնել ինքզինքն Քոնսեցին. ու իբրև հիմնադիր՝ Քարոզողաց ուխտը հաստատելով ՚ի Հայս, անոր աւելի հաստատութիւն տալու նպատակաւ գնաց ՚ի Հռովմ, ու քահանայապետական կոնդակ մ'ալ ընդունեցաւ:

Կրած այլ և այլ հակառակութիւններովն ալ չլքան Քոնսեցին և իր համախոհք. և կը տեսնենք որ հարիւր տարուան մէջ Սիւնեաց գաւառին այլ և այլ քաղաքաց մէջ ունեցան իրենց վանքերն ու դպրոցները, և արեւմտից հետ ուղղակի յարաբերութիւններ:

Կղեւմէս է քահանայապետին ժամանակ

Բարթուղիմեայ յաջորդներէն Ազարիա
Ֆրիտոն Նախիջևեանի հայ եպիսկոպոսը
կու գայ 'ի Հռովմ, և անձամբ առ սրբա-
ղանն մատուցած տեղեկագրին մէջ իր
բովանդակ վիճակին հայ-լատին ժողովր-
դեան թիւը կը նշանակէ: Տասուերկու վի-
ճակ կամ գեօղք կային իր իշխանութեան
տակ. Ապարան, Ապրակունիք, Քանի, Աղ-
բակ, Նախիջևեան, Մեծաշէն, Գանձակ,
Ջահուկ, Արդախ, և այլն: Ժողովրդեան
թիւը հազար ութհարիւր երեսուն տան կը
հանէ, կամ տասնուչորս հազար չորսհա-
րիւր երեսուն անձինք: Այլ և այլ քաղա-
քաց և վանորէից մէջ ցրուած հայազգի
Գովինիկեան միանձունք՝ հարիւր ութսուն
հոգւոյ չափ էին, յորս գիտութեամբ և
ուսմամբ նշանաւոր կը սեպուէին Պետրոս
Ջահկեցի, Մատթէոս և Թադէոս Ապա-
րանեցիք, Թովմաս յԱպրակունեայ, Մա-
տաթիա Նախիջևեանեցի և Գովինիկոս
Քանեցի:

Յիշատակարանք կ'աւանդեն թէ չորեք-
տասաներորդ դարէն 'ի վեր Յովհաննէս ԻԲ
Հռովմայ քահանայապետը Հայոց Օջին
Թաղաւորէն խնդրած էր որ Ալիլիկիոյ Ա-
յաս քաղաքին մօտ տեղ մը սահմանէ լա-
տին Գովինիկեան կրօնաւորաց, որպէս զի
կարենան դպրոց մը կանգնել, լատինա-
կան լեզուն սորվեցնելու համար. և աչա-
կերտաց մէջ ընտրելագոյնք՝ աւելի բարձր
ուսմանց ալ հետամուտ ըլլալով, Հայոց

մէջէն ալ ելլեն պէսպէս գիտութեանց տեղեակ անձինք, որոց նպատակն ըլլայ արեւմտից ուսումը և քաղաքակրթութիւնը ծաւալել Հայաստանի մէջ:

Չենք զիտեր թէ քահանայապետին այս խնդիրը ունեցաւ իր գործադրութիւնը. այսչափ միայն կը յիշատակուի թէ իր յաջորդներէն Գրիգոր ԺԵ (1622) Գոմինիկեանց ուխտին ընդհանուր առաջնորդին թախանձանօք՝ ուզեց Նախիջևեանի գաւառին մէջ հայ տղոց կրթութեան համար դպրոց մը հաստատել. ու նոյն ուխտէն Գրիգոր Ուրսինոս անունով անձի մը յանձնեց անոր հիմնարկութիւնն ու տեսչութիւնը. բայց երբ անիկայ ճամբան կողոպտեցաւ յաւազակաց, Յովհ. Գոմինիկոս Նաղարեան հայ գոմինիկեանն անզը անցաւ, և յաջողութեամբ հիմնեց դպրոցը, որուն պահպանութեանն և յառաջադիմութեան համար Հաւատոյ Տարածման ժողովքը տարուէ տարի 3000 Փրանքի գումար մը կ'անցընէր:

* * *

Ասիկայ է Միաբանասիրաց 'ի Հայաստան հաստատուելուն համառօտ պատմութիւնը:

Մեզի համար հետաքննական պիտի ըլլան իրենց ուսումնական արդիւնքն և արձէրը:

Այս նկատմամբ ալ տարախորհուրդ մտքերու համար ուրիշ բան չեն Միաբանասէրք բայց եթէ աւերիչ ու խանգարիչ ձևերը՝ անիշխան ու անպաշտպան Հայաստանի մէջ. յորոց կ'արհամարհուին քաղաքական ու նուիրական պատմութեանց փառաւոր անցեալ մը, լնդու և դպրութիւնք. և որոնք լատինական ձևոյն, մտածմանց ու սովորութեանց հետ կ'առնուն նաև անոնց եկեղեցական գրքերն ու կը թարգմանեն 'ի հայ. ջանալով խափանել և անհետ ընել տասնուչորս երկար դարերու բազմաշխատ ուսումն և աշխատութիւնները: Սակայն անաչառ միտք՝ առանց ուղելու անոնց ամեն ըրածներն արդարացրնել, գլխաւոր սատար և օժանդակ մը կը գտնեն զանոնք արեւմտեան ուսմանց և բարգաւաճանաց մեր երկրին մէջ ալ իրենց սկզբնաւորութիւնն ընելուն: Կէրոսպայի համար ալ միջին դարուց ժամանակք էին, ու շատ հեռու մեր ատենտան գիտութեանց և յառաջադիմութեան յուսոյ ընդարձակութենէն. սակայն արեւելք բոլորովին անճաշակք էին անոնցմէ: Միաբանասիրաց և իրենց հետևողաց գլխաւոր արգիւնքն այն է, որ ճանչնալով ու տեսնելով Հայաստանի բնակչաց ուսումնական պէտքն ու ջանքը, և յարգելով զայնս, ուսումն ալ ուղեր են ուրիշ զօրաւոր միջոց մը ձևաք առնուլ, թէ իրենց յառաջադիմութեանը և թէ երկրին մէջ գտած և յուսա-

ցած ընդունելութիւններն ապահովելու համար :

Այս դիտմամբ և նպատակաւ բաւական չին սեպած լոկ աստուածաբանական ուսմանց զբաղիլն և զբաղեցընելը . այլ նաև ուրիշ կարևոր հրահանգաց ճաշակէն ալ չզրկել, ոչ միայն ուսուցանելով, այլ նաև գրով աւանդելով :

Այս կողմանէ ալ մեր մասնաւոր մտադրութեանն արժանի կ'ըլլայ անոնց առաջնորդն և հիմնադիրը :

Ինչպէս Քոննեցւոյն խօսքերէն տեսանք, և զոր կը հաւատարմացընեն ուրիշ ժամանակակիցք և յիշատակագիրք, այլ և այլ զբաւոր երկասիրութիւններ թողած է Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս :

Ասոնց մէջ նշանաւորներէն են,

Մեկնօրթիւն վեցօրեից կոչուածը, որ հարցման ու պատասխանուոյ ձևով յօրինուած աստուածաբանական երկասիրութիւն մըն է, այլ և այլ առարկութիւններու լուծումը տալով. թարգմանաբար յօրինուած 'ի լատին գրոց, ինչպէս ինքն իսկ հեղինակը կը յայտնէ կանխաբանութեանը մէջ. « Ի զանազան մեկնութեանց սուրբ գրոց հաւաքեցի, կ'ըսէ, զսակաւ բանքս զայսոսիկ, և կարգեցի 'ի մի, Բարթուղիմէոս աղբատ եպիսկոպոս, աղգաւ հոռմայեցի, թարգմանելով 'ի լատին բարբառոյն 'ի հայ լեզու ». ուր այլ օրինակ մը կը յաւելու. « որոյ թարգմանն էր Յակոբ վարդապետ » :

Վարսզգիրք, որ կը կարծուի թէ յառաջագոյն շարագրուած ըլլայ 'ի հեղինակէն պարտից լեզուով, ու ետքը թարգմանուած 'ի հայ նոյն Բարթուղիմեայ ձևաբով, օգնականութեամբ Յակոբայ թարգմանի ջաջկեցւոյ՝ յերկրին Երնջակայ, յամի 1331, Սսեցի Յակոբ կաթուղիկոսին իշխանութեան օրովը:

Չեռագրաց մէջ այլ և այլ փոփոխութիւնք և տարբերութիւններ մտած են դադափարողաց ձևաբով, և ըստ այնմ՝ ալ ապագրուած 'ի յետնոց, ոչ լոկ ըստ կամս փոփոխելով շարագրութեան կերպը, այլ զանազան յաւելուածներ ալ վրան ընելով:

Ժամանակին նշանաւոր երկասիրութեանց մէկն ալ, որ հաւասարապէս թէ Միաբանասիրաց և թէ անոնց հակառակորդացն առջև մեծարոյ սեպուած էր, Առաքիներեանց և Մոյուրեանց կոչուած ընգարձակ աստուածաբանական երկասիրութիւնն է, որուն լատինականին հեղինակ կը սեպուի յոմանց Պետրոս արագոնացի 'ի կարգէ՝ Քարոզողաց, յերեքտասաներորդ դարու. իսկ ըստ այլոց ուրիշ անձ մը ԾրաՓերէ ալ կոչուած 'ի Միաբանասիրաց, որ նոյն կը թուի ընդ Գուլիելմոսի Փերալզոսի, և նախկին անուանակոչութիւնը անշուշտ իր ծննդեանը տեղէն առնուած, որովհետև զաղղիացի էր հայրենեօք ու Փէիրա կամ Փէրոյ քաղաքէն: Բայց որովհետև հայերէնը ճոխագոյն է քան զլատի-

նականն և տարբեր ըստ կարգաւորութեան, ուստի և կարելի ալ է երկու այլ և այլ Հեղինակաց գրուածք ենթադրել, յորոց մին 'ի միւսմէն քաղուած. մանաւանդ զի Փերալդոս՝ Լուզգոնի և պիսկոպոս կը յիշատակուի, ուր արագոնացին ինքնիրեն համար կը վկայէ բնակութիւնը հաստատած յարևելս 'ի սլատճառս առաքելութեան:

Այս գիրքս լատինէ 'ի հայ փոխողն է Յակոբոս Թարգման, յառաջին Միաբանասիրաց, յամի 1559, ինչպէս կ'ակնարկէ յիշատակարանն աւելցընելով. « Թարգմանեցաւ գիրքս եօթն առաքինութեանց՝ եօթն սլարզեաց Հոգւոյն սրբոյ և եօթն երանութեանց, հաւաքեալ ձեռամբ Պետրոսի, ազգաւ լատին և աշխարհաւ արագոնեցի, 'ի կարգէ Քարողողաց սրբոյն Գոմինիկոսի, որ Թարգման էր Յակոբոս՝ ազգաւ հայ և դարձեալ » (լատինացեալ):

Արագոնացոյն գրուածներէն Թարգմանեցին Միաբանասէրք նաև իրաւանց և դատաստանի կոչուած գիրք մը, հինգ մասն բաժնուած. և յառաջարանին մէջ կը յիշատակէ Հեղինակն, թէ « Թէպէտ կանխաւ կացուցեալ է սուրբ և կեղեցին Հոովմոյ կանոնս և իրաւունս, և զեռ և ս կացուցանէ... սակայն յիրաւանցս յայսցանէ 'ի վաղուց հետէ անհմուտք եղին արևելեան քրիստոնեացքս... յազագս այսորիկ ևս Ծրա Պետրոս նուսաս՝ 'ի կարգէ Քարո-

զողաց սրբոյն Գովինիկոսի... ձեռնարկեցի առնել համառօտ հաւաքունն կանոնաց իրաւանց եկեղեցւոյ. ևս առաւել հաւաքեալ 'ի բանից Ծրա Ռեմունդի և երանելոյն Թոմայի և Գաֆրեաոսի և յայլոց վարդապետաց իրաւագիտաց, և թարգմանեալ 'ի լատին լեզուէ 'ի հայ բարբառ» : Իսկ թէ երբ և ինչ կերպով եղած է այս թարգմանութիւնը, յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. « Յամի ծննդեան փրկչին մերոյ հաղարեորդի երեք հարիւրերորդի առաջներորդի՝ թարգմանեցաւ գիրք դատաստանացս 'ի լատին բարբառոյ 'ի հայս, հաւաքեալ ձեռամբ Ծրա Պետրոսի՝ ազգաւ լատին և աշխարհաւ արագոնացի, 'ի կարգէ Քարողողաց սրբոյն Գովինիկոսի. որոյ թարգման էր Յակոբոս վարդապետ՝ ազգաւ հայ, և նա 'ի կարգէ Քարողողաց սրբոյն Գովինիկոսի, 'ի վերին վանքս Քրունոյ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին. որոյ առաջնորդ և հոգաբարձու էր Յովհան վարդապետ՝ որ մականունն կոչի Քրունցի » : Յիշուած թուականը՝ անշուշտ գրքին յօրինման տարին կ'ահնարկէ, կամ վրիարակաւ գրուած է ուրիշ թուականի տեղ. որովհետեւ 1301ին դեռ Միաբանասէրք հաստատուած չէին 'ի Հայս :

Նոյն Պետրոսի արագոնացւոյն երկասիրութիւնն է նաև Էջօրե մանացաւ մեղաց վերայ քարոզներ, զորս յամի 1554 'ի լատինականէ գարձուցած է Սարգիս վարդա-

պետ Վաչենց, միաբանասիրաց մէկը: Յիշատակարանն կ'ըսէ. « Կատարեցաւ 'ի լատին լեզուէ 'ի հայ թարգմանեալ 'ի ձեռն Սարգոսի՝ մականունն Վաչենց, 'ի սուրբ վարդապետէն Ֆրա Փերէ 'ի կարգէ Տոմինիկոսի. թարգմանեցաւ 'ի ՌԳՃԼԴ 'ի ծննդենէ մարդեղութեան Տեառն մերոյ »:

Գրչագրաց մէջ ուրիշ Խրատանց գրքի կամ կանոնական օրինաց վերաբերեալ գրքի մը կը հանդիպինք, յԱրագոնացոյ աշխատասիրածին նման հինգ զիրք բաժնուած, որ հաւանականաբար Միաբանասիրաց երկասիրութիւն կը կարծուի, թէպէտ և առանց անուան հեղինակի կամ թարգմանչի: Որչափ ալ մեր ճանչցած գրչագրաց հնագունին մէջ թուականն պակասի, սակայն 1360էն առաջ ըլլալուն վերայ տարակոյս չկայ. որովհետև նոյն թուականով համառօտ յիշատակարան մը կը տեսնուի:

Ասոնցմէ քիչ կրտսերագոյն է ժամանակաւ Մխիթար վարդապետ, որ Նախիջևանու և Երնջակոյ սահմանակից Ալպարան գեղէն ըլլալուն, Աղարակցի կոչուած է: Հետամուտ և սիրող ուսմանց, աչակերտեցաւ նախ Մաղաքիա վարդապետի՝ որ ճգնատր մականունը կը կրէր. յետոյ Միաբանասիրաց համախոհ և պաշտպան, Մեծ ու Փոքր Հայոց, Վրաց և Յունաց աշխարհները քալեց ճանապարհորդութեամբ. և ուր ուր հին ձեռագիրներ կը գտնէր՝ ան-

ձանձիր անոնց ընթերցման կը պարապէր. շատերն ալ գաղափարեց, յորոց ոմանք հասած են մինչև առ մեզ: Գերութեանը տարիներուն գրուածք մը շարագրեց այսպիսի մակագրով. « Գիրք տրամաբանութեան ուղղափառաց »: Ընդհանրապէս սրբոյն թովմայի հեռեւող կ'ուզէ ըլլալ այս երկասիրութեան մէջ. և կը վրիպի՝ երբ անոր հոգիէն ու սրտէն կը զարտուղի:

Յիշատակագրաց և գրչագրաց մէջ այլ և այլ անուանց ալ կը հանդիպինք՝ որ Միաբանասիրաց դպրոցին կը վերաբերին, և յորոց ոմանք զանազան երկասիրութեանց ալ հեղինակ են: Որչափ ալ չկարենանք նշանաւոր գրուածներ ալ սեպել, սակայն՝ ինչպէս յաւաջ ալ ըսինք, ունին իրենց արժէքն ու կարևորութիւնը, ժամանակին արեւմտեան դպրոցաց և ուսմանց ոճովը յերկրուած կամ թարգմանուած ըլլալուն:

Ասոնց կարգը կրնանք համարիլ սրբոյն Ալգոսաինոսի, թովմայի Ալգոինացոյ, Նիկողայոսի Լիւրացոյ, Բեդաբահանային գրուածոց մասնական թարգմանութիւնները, և կեղեցական սրատմութեանց վերաբերեալ զանազան երկասիրութիւններ, իմաստասիրական և աստուածաբանական ուսմանց ամբողջ և կարգաւորեալ ընթացք, և կեղեցական իրաւանց, վճռոց և վիճմանց յատուկ, ու ինչուան նաև արտարին պատմութեան վերաբերեալ գրու-

թիւններ: Ասոնք մերթ անանու ն են, և մերթ ալ հեղինակաց կամ թարգմանչաց անուամբ: Այս վերջիններուս թուէն են, բաց 'ի վերջ յիշուածներէն, Պետրոս, Ազոսամնոս, Պոնա, Հայազգի, Գովնիկեանք, Զարարիա Սիւնեցի, և այլք:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ

Միաբանասիրաց հակառակող, և անոնց յուսացած ու ջանացած վախճանին ընդդիմամարտ երեցաւ Տաթեւան վարժարանը. այսպէս կ'ուզենք կոչել, իրենց գըլխաւոր ակոյնին՝ Գրիգորի Տաթեացոյ անուամբը:

Այս վարժարանն ու կուսակցութիւնը իրեն պարտք սեպեց՝ օտքի տակ առնուելու սպառնացուած ու բոլորովին անհետանալու սղորմ՝ վիճակին մէջ գրուած ազգային լեզուն, ձէսերն ու արարողութիւնները պահպանել: Սակայն իր այս նուիրական առաքելութիւնն՝ կարծեց արհամարհանաց ու թշնամութեան զէնքերուն տակ տպահովցընել, և որոց արդիւնքն ուրիշ բան չեղաւ՝ բայց եթէ դառն ու վնասակար անմիաբանութիւններ արթնցընել, նորողել և հաստատուն պահել, ինչ որ փափարելի էր մտնալը կամ սիրոյ վերարկուին տակ թաղելը:

Իբրև մատենագիրք, լեզուի յստակութեան ջանք մը տուելի ուղեցին Երեցընել իրենց գրուածոց մէջ, օգտուելով ալ իրենց հակառակորդաց ուսումնական ջանքէն:

Երնջակայ դաւառին մէջ՝ Ապրակունեաց կոչուած վանք մը կար. և այն վանքին մէջ ՚ի շորեքաստաներորդ դարու անուանի էր Յովհաննէս անունով վարդապետ մը՝ կախիկ կոչուած, երբեմն ալ նաև Արտանեցի, որովհետև Արտան դաւառին Վաղանգն գեղջէն էր, և իւանէ իշխանին որդին: Բայց ինքն հայրենական իշխանութիւնն և ժամանակաւոր փառքն արհամարհելով, Ստաթեու կամ Տաթեու վանքն առանձնացաւ, և հոն հաստատեց իր բնակութիւնը. և որովհետև Եսայեայ Նչեցւոյն համբաւութեամբ աշակերտներէն մէկը սեպուած էր, շատերն եկան իրեն քով աշակերտելու:

Այդարանեցին Մխիթար կ'աւանդէ թէ Յովհաննէս համամիտ եղած ըլլայ ընդ Մխարանատէրս. և թէ այն սրտածառաւ՝ անոնց երկասիրութեան արդիւնք Աւարինութեանց և Մոլութեանց գրքին վրայէն գատար իր աշակերտաց. բայց միանգամայն խոհական զգուշութեամբ՝ անոնց անսանձ եռանդն չափաւորել կը ջանար:

Նոյն ժամանակներն Խրիմու երկրէն Մաղաքիա անուամբ վարդապետ մը դաւով Ապրակունեաց վանքը գնաց առ Սար-

գիտ վարդապետ . և կը ջանար արգելք մը դնել այն ազգային երկպառակութեան և յուզմանց՝ որ օր օրուան վրայ կը ճարակէր՝ Միաբանասիրաց և անոնց հակառակարդաց մէջ երեցած յուզմանցը և ատելութեանց պատճառաւ : Երբ իր վախճանին չհասաւ Մաղաքիա, մտածեց թէ աւելի գիւրին է իրեն Յովհաննու Արտանեցւոյն ձեռքով այն ատելութեանց կրակը մարելուստի Ապրակունեանց վանքը բերել տուաւ գինքը՝ իւր աշակերտաց բազմութեամբը և իշխաններով . և անով յաջողեցաւ իրեն Միաբանասիրաց վրայ յազթական երևնալ : Եւ որովհետեւ հարստութիւն ալ ունէր Մաղաքիա, ուստի Ապրակունեանց վանքն իր յատուկ ընչիւքը նորոգեց, ու հոն գՅովհաննէս վարդապետ առաջնորդ կարգելով, Աստապատու վանքին ալ վանահայր դրաւ գինքը :

Այն վանքին մէջ հինգ վեց տարի առաջնորդութիւն բրաւ Արտանեցին . և իր անուամբն ինչուան առ մեզ հասած քանի մը գրուածներն յայտնի կը ցուցնեն թէ ուսմանց հետեող և ջանասէր անձ մը եղած ըլլայ :

Ասոնք են՝ Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւն մը, համառօտ ոճով : — Համառօտ մեկնութիւն Պաղտի չորեքտասան թղթոց, Եւթադի յառաջաբանութեանց լուծմամբը : — Քանի մը քարոզներ : — Փիլոնի՝ յաղագս Նախախնամութեան եր-

կու ճառերուն հաւարումը: — Պորփիւրի վերլուծութիւնը: — Արիստոտելի Պերիարմենիասին և Ստորոգութեանց լուծումը:

Անշուշտ այս գրուածոց համար պիտի բլլան Մեծօրեցւոյն հետեւեալ զովութեանց խօսքերը. « Յոյժ իմաստուն և գիտնական հին և նոր կտակարանաց, լուծիչ աստուածաշնչից՝ նրբից և արտաքնոց... որ լուսազարդեալ սոյժառացոյց զազգս Հայոց վարդապետիւք և քահանայիւք, զեղեցիկ կարգաւորութեամբ »:

Բայց Որոտնեցիէն շատ աւելի նշանաւոր է այս դասուն մէջ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ, թէ երկար և անխոնջ մրցմամբքը և հակառակութեամբ ընդդէմ Միաբանասիրաց, և թէ աւելի հմտութեամբն ու տեղեկութեամբ:

Արճիշեցի էր Տաթևացւոյն հայրը, բայց ինքը ծնաւ 'ի Վայոյ ձոր 'ի 1540. իսկ Տաթևացի կոչուած՝ Սիւնեաց Ստաթևու վանքը երկար ժամանակ կենալուն համար: Արդէն Որոտնեցւոյն կենդանութեանը ժամանակ « Իր ճոռոմ՝ խօսքովը և վստահութեամբ 'ի բանս » ինչպէս իր վրայ զարմացողներն կը վկայեն, սկսած էր համբաւ ստանալ, նախ Ապրակունեաց վանքն և ապա 'ի Տաթև. ուստի և Որոտնեցւոյն մահուրնէն ետքը՝ մէկէնիմէկ ինքն կարգեցաւ ուսուցիչ և վարդապետ, ու իրեն յանձնուեցաւ Միաբանասիրաց և անոնց գաղափարաց զէմ կռուիլ:

Իր վրայ եղած վստահութեան արժանատր և հաճոյ սգւովը կոուեցաւ Տաթևացի՝ թէ՛ բանիւք և թէ՛ գրով. բայց միշտ թէ՛ խօսքերուն և թէ՛ գրոցը մէջ շատ անգամ հակասարան ըլլալով մերթ յընդունել և մերթ ՚ի մերժել. և յոր սովորեալ են ընդհանրապէս ամենայն ստերիւրեալքն ՚ի ճշմարտութենէ. բայց անկէ աւելի՛ ատելութեան ոգի մը ցուցընելով, որ հետի է ՚ի խաղաղասէր ոգւոյն Աստուծոյ: Այս գրողմը կը կրեն իւր գրեթէ ամեն գրուածներն, որք թէպէտ բազմաթիւ են և բազմատեսակ, և յաճախ անօգուտ երկասիրութիւնք, բայց հակառակութեանց ժամանակ ունեցեր են իրենց ցաւալի հետեանքներն, իրեն սէս մտածողներուն և գործելուողներուն մտքին մէջ:

Այս գրուածներն են,

Հարցմանց գիրք, կամ ինչպէս ինքն հեղինակը կը կոչէ, Հատոր Հարցմանց, որ կրկին է. Մեծ և Փոքր: Մեծ Հատորն յօրինած է Ատոմ անունով մէկու մը խընդիրքովը, ՚ի տասն գլուխս բանից: Առաջին երեք գլուխներուն մէջ Հարցման ու պատասխանոյ ձևով կը խօսի Մանիքեցոց, Հրէից և ուրիշ հերետիկոսապետաց դէմ, և յաղագս ճշմարիտ աստուածարանութեան, հարկաւոր ցուցմունքը բերելով սրբոյն Դիոնեսիոսի արխապագացոյն խօսքերէն: Իսկ հետեւեալ եօթն գլուխներուն մէջ՝ դարձեալ հարցման ու

պատասխանույ ձևով կը խօսի յաղագս արարածոց, կաղմութեան մարդոյ, մարդեղութեան Բանին, կատարածի աշխարհիս և հանդերձեալ հատուցման:

Փոքր կոչուած Հարցմանց գիրքը համառօտ գրուած մըն է, իբրև լուծմունք և պատասխանիք առ հարցմունս Քէորդայ Երզնկացւոյ, յօրինեալ յամի 1389:

Իսկ ֆարսոգգիրք առ ժողովուրդն ըրած բեմբասացութիւններն են՝ գրի վրայ առնուած, և որոց համար անշուշտ եօրևարյս կոչուած է թէ՛ ՚ի ժամանակակցաց և թէ՛ ՚ի յեանոց՝ որ իրեն այս գրուածները տպագրութեամբ հրատարակեցին: Երկու հատորի բաժնուած է այս քարոզից գիրքը, Ամառան և Չմեռան կոչուած, և կը բովանդակէ իբրև երկերիւր թուով զանազան քարոզներ, բարոյականք և վարդապետականք, զանազան ներբողեաններով:

Լուծմունք այլ և այլ նախնեաց մատեաններուն, մեծաւ մասամբ առնուած Արտանցւոյն խօսքերէն, և կամ քաղուած զանազան մատենագիրներէ:

Ասոնց կարգէն են

1. Լուծմունք արտաքնոց, որ է համառօտ և բառական բացատրութիւն իմաստասիրական գրուածոց, Պորիփիւրի ներածութեանց և Գաւթի Անյազթի վերլուծութեանց, Ստորոգութեանց և Պերիարմենիասի և Արիստոտելի յաղագս Առաքինութեան կոչուած գրքին:

2. Լուծմունք Արխատակեայ և Գեորգեայ անուամբ ազգին մէջ արդէն ծանօթ եղած բերականական գրութեանց :

3. Կիւրղի Ալեքսանդրացոյ Պարսպմանց գրոց լուծումը, զոր 'ի 1591 Տաթևացին շարագրեց 'ի խնդրոյ Գէորգայ Երզընկացոյ :

Աւելորդ կը սեպենք յիշատակել Գրիգորի ուրիշ մանր երկասիրութիւններն, ինչպէս Երգ երգոցի քաղուած, Յովնանու աւետարանի քաղուածոյ, Սաղմոսաց քաղուած՝ յորս և ժամհարդութեան վրայ կը խօսի, և Տաթևու վանից մէջ գլուած է 'ի 1587, իւր վարդապետին Արտանեցոյն մահուանէն երեք տարի վերջը : Գուհասու աւետարանի քաղուածոյ, Առակաց գրոցը, Ժողովոյի և Իմաստաւրեան, ընդհանրապէս Լամբրոնացոյն խօսքերն համառօտելով : Գարձեալ Աղթամարայ աթոռոյն համար կանոններ, յորում կը յիշէ թէ Մեծոփեցոյն թովմայի ինքն եղեր է հանդիսական կերպով վարդապետական գաւաղանը տուող, և զրկեր է զինքն յԱղթամար :

Տաթևացին մեռաւ 'ի 1411 :

Անցեալ գարուն հայերէնագիտաց մէկը, գաղղիացին Վիլֆոուա՝ որ Փարիզու ազգային մատենագարանին հայկական ձեռագրաց ցուցակը և անոնց վրայ տեղեկութիւններ թողուցած է՝ Արտանեցոյն և Տաթևացոյն վրայ խօսելով, որչափ որ առջինին գիտութիւնը և աստուածարանա-

կան լեզուն և հմտութիւնը իր դարէն վեր կը գտնէ, նոյնչափ ալ իր աշակերտին՝ Տաթևացոյ, թէ իր ժամանակակիցներէն, և թէ մանաւանդ ետքի եկողներէն գտած գովութիւնը ձրի ու տարասպարտ. « Որ զինչ միանգամ ընթերցեալ է իմ, կ'ըսէ, 'ի գիրս սորա, թուեցաւ ինձ կարի իմն մանկական, աղքատիմաստ և նուաստախոհ: Յընտրութեան ընդունի զամենայն՝ որ երևիցի նմա նսլաստաւոր իւրոցն կարծեաց. առասպելս, սլատմութիւնս տարագէպս, մեկնութիւնս բանից սուրբ գրոց՝ ազաւաղեալս և անհարազատս, ամենայն ինչ երևի նմա բարիոր »:

Նոյն գատաստանը կրնանք կրկնել՝ նաև իր աշակերտաց և համախոհից շատերուն երկասիրութեանց վրայ, յորոց զոմանս արդէն յիշատակած ենք, և այլոց ալ բաւական կը սեպենք անուանքը և քանի մը գրուածները նշանակել:

Ասոնցմէ են Գէորգ Երզնկացի, որուն համար բաց'ի քանի մը մանր գրուածներէ, կը յիշատակուի թէ յօրինած ըլլայ Աստուածարանին գրոց Լուծմունքը, և Յովհաննու աւետարանչի Յայտնութեան Մեկնորիւն մը: — Յովհաննէս Գոլջտենց կամ Կոլտտիկ, որ Եսայեայ մեկնութեան ֆառաւ մը, և Լուծմունք Գիտնեսիրոսի կոչուած գրութիւն մը ունի: — Մատթէոս վարդապետ, վեցօրեայ արարչութեան վրայ Մեկնորիւն մը, յիսուն այլ և այլ ֆարոգք, յո-

րոց երեք միայն հասած են առ մեզ, Աւետարանչաց ու Գործոց համառօտ Մեկնութիւններ, Եւագրի գրոց Քաղուած մը, — Տիրատուր վարդապետ, որ քանի մը համառօտ գրուածներէ զատ՝ հեղինակ է նաև իմաստասիրական կոչուած Հանկուշկեկոտ:

* * *

Այս իրարու նախանձրնդդէմ ու հակառակամարտ դպրոցներն՝ կը ստիպեն զմեզ ակնարկ մը ձգել այն վանորէից վրայ, որ այս անկման դարերուն մէջ դեռ կանգուն էին, աւերակ ու թշնամեաց սրոյն և հրոյն նպատակ և նշուակ թշուառ Հայաստանի հողոյն վրայ:

Գեռ կանգուն էին այն սրբավայրքք՝ յորս բարեպաշտ և աստուածասէր սրտերու համար կը լուէին երկրաւոր յուզմունք և խռովք՝ երկնագրաւ յուսոյ մը զմայլման և սխտիկ անգորրութեան մէջ. և ուր շատերն ալ յաշխարհածուփ ալեաց մը զեալք, խաղաղութեան հանգրուանի մը մէջ ու գրեթէ երկնից դրան քով, անանց հայրենեաց կը սպասէին: Ոչ լոկ հանգրստարանք էին և դիւր սրտի, այլ նաև մըտաց. վասն զի զգուշաւոր աւանդապահք էին անցելոյն գիտութեան և վաստակոց. և ուր ոչ միայն խնամով կը պահուէին ձեռագիրքք, այլ և անոնց գաղափարք կը բազմանային՝ գործասէր և ուսումնական

միարանից ջանքովն ու գրչով: Հոն յաճախ նաև մերձաւոր գիւղից և քաղաքաց մանկտին իր ուսումն ու դաստիարակութիւնը կ'ընդունէր:

Այս աստուածահաճոյ և բազմօգուտ հաստատութեանց սկզբնաւորութիւնը, ինչպէս ծանօթ է, մեծ հնութիւն ունի մեր պատմութեանը մէջ: սրբոյ Աուսաւորչին ձեռքովն ու եռանդեամբ հողոյ հաւասար եղած կուստանց հիմերուն վրայ, սուրբ եկեղեցեաց հետ անոնց պաշտօնէից բնակութիւնն ալ բարձրացրնելով. և որոնք դարէ դար թէ թուով և թէ բարեկարգութեամբ աւելի շատցան ու պայծառացան:

Սակայն ժամանակին աւերիչ ձեռքը՝ անոնց վրայէն ալ պիտի անցնէր. ու շատերուն նիւթական շինուածոց հետ պիտի անջքացրնէր անոնց մէջ մեծարուած բաւալաչտութիւնն և ուսումը:

Այս վիճակիս մէջ կը ներկայանան մեզի անոնցմէ շատերն՝ մեր մատենագրութեան յետին դարերուն մէջ: Ժամանակին քաղաքական հանգամանացն անհրաժեշտ հետեանք մ'էր այն: Սակայն իրենց խեղճ ու աննշան կարծուած վիճակին մէջ ալ, անոնց աւերակներն անգամ, հայրենասէր աչքերու և սրտից համար երախտաւոր յիշատակարանք են հայրենեաց կրօնիցն ու պատմութեան փառաւոր անցելոյ մը:

Հոն 'ի թշնամեաց հալածական ու նախատուած կրօնքը՝ կը գտնէր յաճախ իր

ապաւէնն, ապահովութիւնն ու մխիթարութիւնը, և եկեղեցեացը բեմերուն վրայէն կը լսուէին հին դարերու արժանաւոր լեզուով ու սրտով՝ խրախուսական յորդորներ. մինչ չորս կողմի քաղաքներն ու գիւղերը լափլիզող անգութ հրոյն առջև՝ անմահական լոյս մը կը ցոլացընէին անանց հայրենեաց յուսովը: Հոն անմխիթար կարծուած ցաւեր իրենց տիտփանքը կը գտնէին, ու դառն արտասուք իրենց մխիթարութիւնը: Շատ անգամ ալ այդ աշխարհէ մոռցուած ու երբեմն նաև արհամարհուած միանձունք՝ հայրենեաց վտանգին մէջ իրենք զիրենք մոռնալով, Վանանդայ սուրբ երկցուն հրաշալի օրինակին և սրտին հետևողք՝ իրենց ձեռքի խաչովը Աստուծոյ օրհնութիւնը կը հրաւիրէին հայրենեաց վրայ, ու սրովն ալ՝ հայրենեաց թշնամիները կը սասանեցընէին:

Բազմաթիւ էին վանորայք, Հայաստանի ամէն կողմերը ցրուած. բայց շատին վրայ որոշ անդեկութիւնք կը պակսին: Մենք անոնց գլխաւորներուն անուանքը միայն նշանակելով զո՛հ ըլլանք, և առանց ծամանակազրական կարգի մը. մանաւանդ որ շատերն՝ երկար դարերու կեանք և արդիւնք ունեցած են:

Աւերու վանք, 'ի Վան.

Ախանի կամ Թանահատի վանք.

Ականց վանք կամ անապատ 'ի Ախլիկիա. (Ակներ?).

- Ակնդաշտայ Աստուածածին, 'ի Վան .
 Ահոիզումս վանք, 'ի Բասեն առ ստորո-
 տով Խիրանեաց լերին .
 Ահավանք, 'ի Վասպուրական .
 Ազթամար, 'ի Ռչտունիս .
 Աղջոց վանք, 'ի Սիւնիս .
 Ամենափրկիչ, 'ի Մոկք դաւառի .
 Ամենափրկիչ, 'ի Զէյթուն .
 Ամենափրկիչ, 'ի Տրապիզոն .
 Ամրդոլու վանք, 'ի Բապէշ .
 Այրի վանք, 'ի Սիւնիս .
 Անանիայ առաքելոյ վանք, 'ի Հիւսիսա-
 կողմն Երեւանայ .
 Անապատ Սիւնեաց, 'ի սահմանս Տա-
 թեու .
 Անապատ վանք, 'ի Նոր բերդ .
 Անդրէի վանք, 'ի Գուգարս .
 Անդրէասեանց ուխտ, մերձ 'ի դղեակն
 Բարձրանուն կոչեցեալ (Սիս) .
 Անգուստինոս վանք, 'ի Վան .
 Անճրղնապատ վանք, 'ի Վասպուրական .
 Անհանգստից վանք (Թանահատի) .
 Ազարանից ուխտ, 'ի Մոկք .
 Ազրակունեաց վանք, յԵրնջակ .
 Աստուածածնի վանք, 'ի Վան .
 Աստուածածնի վանք, յԱրագածոտն .
 Աստուածածնի վանք, յԵղեսիս .
 Աստուածածնի վանք, 'ի գիւղն Ռժոպու .
 Աստուածածնի վանք, 'ի Ալիլիկիս .
 Աստուածածնի վանք, 'ի սահմանս Տո-
 րոսի .

Աստուածածնի վանք, 'ի վաղարչակերտ .

Աստուածածնի վանք, 'ի սահմանս Ար-
ճիշոյ .

Ավհեղ կամ Ավելիու Աստուածածին, 'ի
Բաղէշ .

Առաքեալք կամ Առաքելոց վանք, 'ի
Մուշ . (Ղաղարու վանք) .

Առաքեալք, յԱզշարուվայ .

Առաքելոց վանք, 'ի Կարենիս .

Արատենից վանք, 'ի Սիւնիս .

Արգելան վանք, 'ի վասպուրական .

Արեաթի անապատ, 'ի Սեաւ լերին .

Արծուարեր ուխտ, 'ի Տարուբերան .

Արջակու վանք, 'ի վան .

Արքակաղին, 'ի Սիս .

Աւագ սուրբ Աշանի վանք, 'ի վան .

Բագնայր կամ Բզներ վանք .

Բարձր կամ Գետահայեաց Աստուածա-
ծին, 'ի Կեղի .

Բարձրահայեաց Աստուածածին, 'ի Խար-
բերդ .

Բարձրբերդ, 'ի սահմանս Կիւլիկիոյ .

Բարսղաց անապատ .

Բերդակու վանք, 'ի վան .

Բութիու սուրբ Գէորդ, 'ի Մակք .

Գամաղիելի վանք, 'ի Բշնունիս, 'ի սահ-
մանս Խլաթոյ .

Գայլեձոր վանք, 'ի Սիւնիս .

Գանձակայ վանք, 'ի վասպուրական .

Գանձասարայ վանք, 'ի Գանձակ .

Գանձափարախու անապատ, 'ի Սիւնիս .

Գեղարդայ վանք, 'ի սահմանս Գառնոյ .

Գետակիցք վանք, 'ի մեծ Հայս .

Գետարգելի վանք, առ սահմանօք Գառնոյ .

Գետիկ վանք, 'ի Գուգարս, 'ի գաւառն Կայենոյ, 'ի Չորափոր .

Գէորդ (Ս.) յԵրզնկա, 'ի Կեղի, 'ի Մուշնի, 'ի Նիկոպոլիս, 'ի Ռէմէ .

Գիւտի վանք, 'ի սահմանս Գարեղեանց .

Գլակայ վանք կամ Իննակնեան, 'ի Տարոն .

Գլածոր վանք, 'ի Վայոց ձոր .

Գլխոյ վանք, 'ի մեծ Հայս .

Գնդայի վանք, 'ի Վայոց ձոր .

Գոմաց սուրբ Աստուածածին 'ի Բաղէշ .
(Գատրկու վանք) .

Գողարեայ վանք, 'ի Սիւնիս .

Գոհանամ լեառն, յԵրզնկա .

Գորորու վանք (սուրբ Թորոս), յԵրզնկա .

Գրիգոր (Ս.) կամ Խլածորի վանք 'ի Գերջան .

Գրիգոր (Ս.) Նիւսացի, 'ի Մաժար .

Գրիգորի վանք, յԱրագածոտն, 'ի Բազուան .

Գատէի վանք, 'ի Սիւնիս .

Գատի վանք, 'ի մեծ Հայս .

Գառնոյ անապատ, 'ի Գանձակ .

Գալբե վանք, 'ի Շիրակ .

Գրազարկի վանք, 'ի Կիւլիկիս .

Եղիազարու վանք, 'ի Տարոն . (Ղազարու վանք) .

- Երաշխաւոր մենաստան, 'ի Տարուբերան.
 Երևումն (Ս.) կամ Երևան, յԱ.կն.
 Երիցավանք, 'ի Սիւնիս. (Վլաղանդին).
 Զորայ վանք, 'ի Փոքր Ծովս.
 Զրեակ ուխտ, 'ի Շիրակ.
 Զուքնի մենաստան, յԱ.ղձնիս.
 Էջմիածին, յԵրևան, 'ի Վաղարշապատ,
 'ի Վան.
 Էրմէրայ կամ Հէրմէրայ վանք, 'ի Վան.
 Ընծայեաց Աստուածածին, 'ի Վասպու-
 րական.
 Ընծարայ վանք, 'ի սահմանս Ոչտունեաց.
 Թաղէոսի վանք, յԱ.րտաղ.
 Թաթլոյ վանք, յԱ.յրարատ.
 Թանահատի վանք, 'ի Սիւնիս.
 Թեղենեաց անապատ կամ վանք, 'ի Նիգ
 դաւառի.
 Թիւրքթի վանք, 'ի Սեաւ լերին.
 Թլայ վանք, 'ի Բալու.
 Թովմայ առարելոյ վանք, 'ի Վան.
 Թրին վանք, 'ի մեծ Հայս.
 Լուսաւորիչ (Ս.) 'ի Մելիտինէ, 'ի Տիվրիկ.
 Խաչատրոյ վանք, 'ի Սիւնիս.
 Խաչի անապատ, մերձ 'ի Կլայն Հոով-
 մէական.
 Խաչի վանք, 'ի դաշտն Գագայ, յԱղթա-
 մար, 'ի Գողթն գաւառ, 'ի Վանանդ,
 յԱ.ղբակ.
 Խաւարածոր վանք, 'ի մեծ Հայս.
 Խաչկայ վանք, մօտ 'ի Կարին.
 Խեբուց վանք, 'ի Վան.

- Խլածորից վանք, 'ի Գերջան.
 Խժկունք վանք, 'ի մեծ Հայս.
 Խնդրակատար Աստուածածին, 'ի Բաղէշ.
 Խոշավանք կամ Խուճվանք, 'ի սահմանս
 Կարուց.
 Խոտակերից վանք, 'ի Սիւնիս.
 Խորածոր անապատ, 'ի Սիւնիս.
 Խորանաչատ վանք, յԱրցախ.
 Խորին վանք, 'ի Կիւլիկիս.
 Խորվիրապի վանք, յԱրտաշատ.
 Խօշայ վանք, շինեալ 'ի Լուսաւորչէն մօտ
 յԱնի.
 Ծործորու վանք, յԱրտաղ.
 Կաղզուանայ վանք.
 Կառնոյ վանք, 'ի Կամախ.
 Կաստաղոն վանք, առ սահմանօք Վահ-
 կայ.
 Կարապետ (Ս.) յԵրզնկա, 'ի Կեղի, 'ի
 Մաժակ, 'ի Մուշ.
 Կարմիր վանք, յԱստապատ, 'ի Կարնոյ
 գաւառ (Հնձուց վանք), 'ի Շուղր ա-
 նապատ, 'ի Տարօն.
 Կարմրակայ վանք, 'ի Վան.
 Կարմրաւորայ սուրբ Աստուածածին, 'ի
 Վան.
 Կացորդ սրբոյն Սահակայ, (Ս.յրիվանք).
 Կեչառու վանք, 'ի սահմանս Շիրակայ.
 Կերմանից վանք, յԱպրակունիս.
 Կիրակոս (Ս.) յԵրզնկա, 'ի Կեղի.
 Կոնոնոսի վանք, 'ի Տիգրանակերտ.
 Կուռափածորոյ վանք, 'ի Սիւնիս.

- Կորնկու վանք, 'ի Վան.
 Կաուց անապատ, 'ի Վան.
 Հալոթրկոթր վանք, 'ի Տիգրանակերտ.
 Հաղարծին վանք, 'ի Գուգարս.
 Հաղբատ վանք, 'ի Չորոփոթ.
 Հայրապետք, յԵրզնկա.
 Հառիճոյ վանք.
 Հաուցթաու (Սմենափրկիչ), հանդէպ
 Գառնոյ.
 Հացեաց դրախտ, 'ի սահմանս Տարոնոյ.
 Հերմոնավանք կամ Հերմոնի վանք, յԵ-
 ղեզնաձոր՝ 'ի Սիւնիս.
 Հոգեաց կամ Հոգւոյ վանք, 'ի Վասպու-
 րական, 'ի սահմանս Անձեացեաց.
 Հողարլուր, 'ի Տարոն.
 Հոռոմայր վանք, 'ի Տաշիրս.
 Հոռոմոսին կամ Հոռոմոյ վանք, 'ի Նի-
 րակ.
 Հրեշտակապետ, 'ի Սերաստիս.
 Չազավանք, մօտ 'ի Չազ աւան.
 Չիւնասարու վանք, 'ի Սիւնիս.
 Չորոյ վանք կամ Չորավանք, 'ի Տոսսպ, 'ի
 Սիւնիս.
 Չազարու վանք (Ս. Առաքեալք), 'ի Տարոն.
 Մակարայ վանք, 'ի մեծ Հայս.
 Մամբրէի անապատ, յաշխարհին Ծոփաց.
 Մայրոյ վանք (Մայրազոմ), 'ի Նիգ դա-
 ւառի, մօտ 'ի Բջնի.
 Մանեայ այրք, 'ի Սեպուհ.
 Մաղարդու վանք, 'ի սահմանս Եփրա-
 տացոյ.

Մաշկեւոր կամ Մաշկուոր վանք, 'ի սահմանս Կիւլիկիոյ .

Մասրեւանք կամ Մարսեւանք (Մեսրոպայ վանք) 'ի Գողթն գաւառ .

Մատրավանք, 'ի Տարոն .

Մարմաշէն կամ Մարմարաշէն վանք, 'ի Շիրակ .

Մաքենիք, կամ Մաքենոցաց ուխտ, 'ի Սիւնիս .

Մեծօխայ վանք, 'ի սահմանս Արճիշոյ .

Մեծքար վանք (Մեծքրոյ ուխտ), 'ի Կիւլիկիա .

Մշակավանք, 'ի մեծ Հայս .

Մոլեւոն վանք, մօտ 'ի Բարձրբերդ .

Մովսիսանոց վանք (Մովսիսավանք), 'ի Խարբերդ .

Մուշնու Ս . Գէորդ, յԱրագածոտն .

Յակոբ (Ս .) վանք յԵղեսիա, յԵրզնկա, յԵրուսաղէմ, 'ի Մաժակ .

Յոհանավանք, ուխտ 'ի Կոտայս, առ սահմանօք Երևանայ .

Յոհաննէս (Ս .) յԱստապատ, 'ի Խլաթ, 'ի Սիս, 'ի Տարոն .

Յովհաննու Կարապետի վանք (Ս . Կարապետի վանք) .

Յովհաննու վանք յԱրարատ (Սաղմոսավանք) .

Նախավհայի վանք . (Ստեփանոսի վանք) .

Նանենից վանք, յաշխարհին Մոկաց .

Նարեկայ վանք, 'ի Ռչտունիս, յԱլն .

Ներսէս (Ս .) հայրապետ, 'ի Դերջան .

Նիկողայոս (Ս.) յԵրզնկա .

Նկարէն վանք, 'ի Ոչտունիս .

Նշանի (Ս.) վանք, 'ի Սերաստիա, 'ի
Վարագ .

Նորավանք (Նորավանից ուխտ), 'ի Վա-
յոց ձոր .

Շահապիվանք, յԱյրարատ .

Շատանեաց վանք, 'ի Սիւնիս .

Շողազայ (Շաղազայ) վանք, 'ի Գեղար-
քունիս .

Շողակաթի վանք, յԷջմիածին, յԵրզնկա .

Շուգր անապատ, 'ի Սեաւ լերին .

Շուշանից վանք, 'ի Վարագ .

Ոչխարանից վանք, 'ի Ոչտունիս .

Որդածորոյ Ս. Նշան, 'ի Գուգարս .

Պալի վանք, 'ի սահմանս Աղձնեաց .

Պուտլիկ վանք, 'ի Ոչտունիս .

Ջրվշտիկ վանք, յԱղուանս Հայոց .

Սալնապատոյ վանք, 'ի Տոսպ .

Սահակ (Ս.) վանք, 'ի Տարոն, 'ի Վան .

Սաղմոսավանք, յԱյրագածոտն .

Սաղրու անապատ, 'ի մէջ լերանցն Տաւ-
րոսի .

Սանահին վանք, մօտ 'ի Հաղբատ, 'ի սահ-
մանս Կայենոյ .

Սարգիս (Ս.) վանք, 'ի Գուին, յԵղեսիա,
'ի Մաժակ .

Սեպուհ, 'ի Բարձր Հայս .

Սեւանայ վանք, 'ի համանուն կղզւոջ .

Սկեւոայ վանք կամ անապատ, առըն-
թեր գղեկին Լամբրոնի .

- Սուխարայ վանք, յԱրճէշ .
 Սուրենայ անապատ, 'ի Սալազունիս .
 Ստաթեու կամ Տաթեու վանք, 'ի սահմանս Որոտնոյ .
 Ստեփանոսի Նախավկայի վանք, 'ի Բագրեանդ, 'ի Յիսկնայ անապատի, 'ի Բերկրի .
 Ստեփանոսի Ուլնեցւոյ վանք, 'ի Ալիլիկիս .
 Վահանավանք, 'ի Սիւնիս .
 Վահանաշինու վանք, 'ի Խարբերդ .
 Վաղանդնու վանք, 'ի Սիւնիս .
 Վանկոյ վանք, յԱրշարունիս .
 Վարազայ վանք, 'ի Համանուն գաւառի .
 Տանձփարախ ուխտ, 'ի Սիւնիս .
 Տիրաշինի ուխտ, 'ի բարձր Հայս .
 Յախաց քար, 'ի Սիւնիս .
 Փշավանք (Փշոց վանք) յԱղբակ .
 Քարաշիթաւ վանք, 'ի Սեաւ լեքին .
 Քարկոսի (Խոտակերից վանք) .
 Քեթի վանք, 'ի Սիւնիս .
 Քելեղական վանք, 'ի Խորձեանս .
 Քորայր (Քորար) վանք, 'ի Տաշիրս .
 Քրօնից վանք, 'ի Սիւնիս :

* * *

Այս բաղմաթիւ վանորէից մնացորդք կամ կիսաւեր շէնքերը՝ ապաստանարանք էին սակաւաւոր միաբանից և վարդապետաց, որոնք բռնադատուած Աստուծոյ սե-

զաններուն առջև՝ հայրենեաց թշուառութեանց վրայ արցունք թափել ու անմխթար հեծել, իրենց սենեկաց առանձնութեան մէջ ալ՝ մերթ այն աղիտից սլաժմութիւնն գրի վրայ կ'առնուին, և մերթ իրենց վիճակին յարմար ուսմանց և գրութեանց կը պարապէին:

Ասոնց մէջ՝ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կրնան սեպուիլ,

Գրիգոր Խլաթեցի կամ Ծերենց, որ բազմաթիւ գանձերէ ու տաղերէ և քանի մը ներբողեաններէ զատ, իր ժամանակին վկայից նախատակութեան պատմութիւնն աւանդած է: Ոմանք իրեն կ'ընծայեն ճարտասանական ուսմանց վերաբերեալ գըրուած մը, և Արիստոտելի Բնաբանութեան համառօտութիւն մը, որ ինչուան մեղի հասած չէ:

Առաքել Սիւնեցի, որ հեղինակ է տաղաչափական այլ և այլ գրուածոց, որոց վերայ քիչ ետքը պիտի խօսինք: Ասոնցմէ զատ՝ յօրինած է Գաւթի Անյաղթի Սահմանաց գրոց մեկնութիւն մը:

Կիրակոս Երզնկացի, որ ընտիր ոճով Եւագրի գրուածոց վրայ տեսութիւն մը յօրինած է, և որուն կ'ընծայուի Յայսմաւուրաց կարգագրութիւն մը:

Սիմէոն Գառնեցի, որ Պրոկղ իմաստասիրի գրոցը լուծմունք մը յօրինած է:

Յիշենք լոկ զԿոստանդին և կաթողիկոս, զԳրիգոր Աղթամարցի, զՍտեփանոս Սալ-

մաստեցի, զՄիքայէլ Սերաստացի, զՂուկաս Կեղեցի, զԳրիգոր Բարերդացի, ըզՆերսէս Մոկացի, զՍտեփանոս Աբեղայ, զՄովսէս Սիւնեցի, զՄեղրիսեթ Վժանեցի, զՓիլիպպոս Ազրահացի, որ քանի մը համառօտ, ու երբեմն նաև աննշան երկասիրութեանց հեղինակք են:

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Բանաստեղծութիւնը քիչ յառաջադի-
մութիւն և քիչ արդիւնք ունեցող տարր
մըն է մեր հին մատենագրութեանը մէջ:
Նարեկացի և Շնորհալի՛ որ երկու ընտրե-
լագոյն քերթողք են, և իրենց լեզուովն ու
գրչով արժանաւորք այդ անունը կրելու,
քիչ հետեոյք ունեցած են, ինչպէս սա-
կաւաւորք էին նաև իրենց յառաջընթաց
նախորդք:

Համանման աղքատութեան մը կը հան-
դիւլինք նաև մեր նոր մատենագրութեան
մէջ, ոչ այնչափ հրապուրիչ և սրտագրու
կերպարանքի մը՝ տակ ներկայացընելով
մեզ առջի բերան դքերթողութիւն. այլ լոկ
չարունակութիւն մը հնոյն, և շատ ան-
գամ առանց ունենալու՝ ոչ անոնց քով և
րեցած հանճարոյ տիւնը, և ոչ լեզուի

զեղեցկութիւնը կամ բանաստեղծական զարդարանքը:

Ամենէն առաջ մեր մտադրութիւնը կը գրաւէ թագազարդ գլուխ մը:

Հայկական նոր մատենագրութիւնը՝ քերթուած մը հասուցած է առ մեզ, որուն հեղինակ է Հեթում Բ թագաւորն Ռուբինեան, և որ ընտիր պատմական յիշատակարան և նկարագիր մ'է այն վիճակին, յորում կը գտնուէր Փոքուն Հայաստանի երկիրը, որուն իշխանն էր Հեթում: Աւետն երրորդի անդրանիկ զաւակն էր Հեթում և Աիրան տիկնոջ կամ Արա Աննայի Ամբրոնի պայազատաց իշխանական առհմէն:

Առ խելամուտ լինելու համար այն դիպաց՝ որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ Հեթում իր համառօտ բայց սրտաճմլիկ քերթուածովը, հարկ է համառօտ աչք մը ձգել այն ժամանակադրական անցից, որովք այնչափ յուզուեցաւ իր թագաւորութիւնը, և որ այնպիսի ցաւագին վախճան մը ունեցաւ: Հօրը մահուրնէն ետքը (1290) անմիջապէս իրեն յաջորդեց Հեթում. բայց առանց ուզելու մէկէնիմէկ արքունի թագը գնել գլխոյն վրայ, ու միայն Պարոն տիտղոսը կրեւով: Ժամանակակից տարեգիրք կ'աւանդեն թէ աստուածապաշտութեան և բարեպաշտութեան հրահանգաց մէջ սնանելով, իրեն քաղցր պարապմունքն ու հաճոյքն էր ազօթը, սուրբ գրոց ընթերցումը, և կրօնաւորաց ու եկեղեցւոյ պաշտօ-

նէից ընկերակցութիւնը: Թագաւորական իշխանութեան հասնելուն պէս՝ փութաց պատգամաւոր զրկել 'ի Հռովմ' առ քահանայապետն Նիկողայոս Կ զլատին միանձնն Յովհաննէս, 'ի ցոյց յարգական մեծարանաց: Քահանայապետն մեծ գովեստներով իր գոհութիւնն յայտնելով առ թագաւորն, կը յորդորէր զինքն ազգին եպիսկոպոսաց հետ հարկաւոր բանակցութիւններն ընելով, 'ի մի կեդրոն միութեան հրաւիրել զբովանդակութիւն ազգին: Գրեց դարձեալ առ Թորոս իշխան՝ եզրայր Հեթմոյ, առ Նեւոն գունդստապլ, առ Օչին մարաջախտ և առ սյլ գլխաւորս ազգին: Հեթմոյ այս յարարերութիւնք և կարծեցեալ զիջողութիւնները՝ ազգին մէջ շատերուն տժգոհութեան սխառճառ եղան, ու ետքն ալ այլևայլ առիթներու մէջ մեծամեծ յուզմանց առիթ: Թագաւորն՝ որ քաղաքական տեսութեամբ ալ հարկաւոր կը դատէր՝ Հռովմայ քահանայապետաց իշխանութիւնն իրեն նեցուկ ունենալ, Կոստանդին Պրօնազորժ կաթողիկոսն իրեն համամիտ և կուսակից չիզըտնելով՝ գժգմնեցաւ անոր դէմ, և մասնաւոր ժողովք մը գումարել տալով՝ ձգեց զնա 'ի սխառուոյն, ու արսորելով անոր իշխանական աթոռոյն վրայ բազմեցոյց զՍտեփանոս Կ:

Այս տարածայնութեանց զօրանալուն ուրիշ սխառճառ մ'ալ վրայ հասաւ, երբ դատկի տօնին սխառճառաւ խնդիր մը և

լաւ յունաց և հայոց մէջ. առջիններուն համար ասորիլի նին իյնալով նոյն տօնը, իսկ Հայոց յերեքտասան ամսոյն, կամ շարաթ մը ետքը: Հեթում'ի ժողով գումարեց զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս. և սահմանել տուաւ որ յունաց և լատինացւոց հետ կատարուի նոյն տօնը'ի վեց ասորիլի: Բայց Մեծ Հայոց գաւառներուն բնակիչք՝ ուղելով հաւատարիմ մնալ իրենց աւանգութեան, և նորութիւն չընդունիլ, շարաթ մը ուշացուցին: Հեթմոյ քերթողական գրուածքին երկրորդ մասը՝ այս խնդրոյն գրազած է, որ նոյն ժամանակին՝ ինչպէս քիչ առաջ ալ յիշատակեցինք, ունէր նաև իր քաղաքական նշանակութիւնը, փախաբելով ցուցընել արեւմտից՝ որուն սլաշտպանութեանն կարօտ էր, կարծեաց այս անմիաբանութեան մէջ ունեցած ուղղութիւնը:

Մէլիք Աշրաֆ՝ Աբեա, Տիւրոս և Տրիպոլիս քաղաքաց տիրելով, այն կողմերն եղող ամեն քրիստոնեայ գաղթականութիւններն ջնջեց, և զիմեց 'ի վերայ Ալիլիկիոյ: Այնպիսի ճգնաժամի մը ատեն՝ փութաց Հեթում գրաւել Ամանոսի ամեն անցքերը՝ որոնք թշնամոյն 'ի Ալիլիկիա մուտքը կը դիւրացընէին, և Մողղաց Արղուն խանէն օգնութիւն խնդրեց: Արղուն այլևայլ պատերազմաց գրազած, չկրցաւ ուղած օգնականութիւնը հասցընել: Այն ատեն Հեթում գիմեց առ քահանայապետն Հոով-

մայ, ծանուցանելով թէ որպիսի վերահաս սպառնալիք մը կար բովանդակ արևելեան բրիտանէութեան: Նիկողայոս քահանայապետ, և իր յաջորդքն կելեատին Է և Վոնիսիակիոս ը ընդունայն ջանացին խաչահրութիւն մը սար հանել. Եւրոպայի դիրքը և քաղաքական նկատմունք՝ քահանայապետական ակտուն մեկնած քաջալերիչ ձայներուն՝ խիստ ահար կերպով արձագանգ մը լսեցուց: Գաղղիոյ թագաւորը Փիլիպպոս Գեղեցիկ, Եգուարդ թագաւորն Անգղիոյ, և Գերմանիոյ կայսրն Ռուտտլի, Նաւարրայի և Նէապոլսոյ իշխանք՝ առատք ՚ի խոստման, ուղղք երեցան ի գործել: Մէլիք Աշրաֆ լի աւարով և բաղմութեամբ գերեաց, Եգիպտոսի ճանապարհը բռնեց: Յաջորդ տարին (1292) գարձեալ պատրաստեցաւ ՚ի պատերազմ, և գումարելով զօրաց բանակ մը ՚ի Բերիա, դիմեց ՚ի հրսիսակողմն, ու գնաց Հոսմկլայի բերդը պաշարեց, որ ինչպէս յայտնի է՝ Հայոց կաթողիկոսաց նոյն ատենուան բնակութիւնն էր: Պաշարումը սկսաւ մայիսի 15 երեքշաբթի օր մը. և Ռայմոնտ՝ ուժով և քաջութեամբ դիմակալեց թշնամեաց. բայց երեսուն և հինգ օրու ընէ ետքը՝ յարձակմամբ առնուեցաւ բերդը. և յաղթողք՝ թէ՛ զզօրս և թէ՛ զբնակիչս բերդին սրամահ կոտորեցին. և մահու ընէ ապրողք՝ որոց մէջ էր նաև Ստեփանոս կաթողիկոս, գերեցան: Այրեցին եկեղեցիներն ու հայ-

բապետական բնակութիւնը, ու զանազան նուիրական սպասուց հետ աւարեցին նաև զաջ սրբոյ Աստուորչին:

Այսպիսի տարօրինակ աղէտք մեծապէս աղգեցին Հեթմոյ սրտին վրայ, որ արդէն ներանձնական կենաց փափաքող՝ հրաժարեցաւ արքունի իշխանութենէն, չորս տարի թաղաւորելէն ետքը, ու թագը Թորոս եղբօրը թողլով՝ քաջուեցաւ ՚ի վանս Փրանկիակեանց, ու կրօնաւորական ուխտը դնելով Եղբայր Յովնանեկս խոնարհ յորջորջումը ընդունեցաւ: Այդ առանձնութեան մէջ ալ ամենուն սէրն ու համակրութիւնը գրաւելով դեռ եւս խորհրդովն ու սրտով հայրենեաց բարւոյն վրայ կը յոգնէր:

Սակայն Հեթմոյ գործունեայ ու քաղաքական կենաց ասպարէզը դեռ լմնցած չէր: Երկու տարիէն ետքը Թորոս ալ փափաքելով միանձնական կենաց, կը թախանձէր կը ստիպէր զինքն որ դառնայ իշխանական երասանակը միւսանգամ ձեռք առնու: Հեթում բռնադատուեցաւ զիջանիլ եղբօրը ու երկրին մեծամեծաց աղաչանքին: Նոյն տարին (1295) Հեթում գնաց առ Ղազան խան որդի Արղունի, ու Թաթարաց և Հայոց մէջ եղած բարեկամական դաշինքն նորոգեց: Ի գարձին երկու պատգամաւորք հասան Անդրոնիկոս կայսեր կողմանէ՝ Հեթմոյ երկու քոյրերէն մէկն ուզելով Միքայէլ կայսորդւոյն համար: Սիրով ընդունեցաւ Հեթում այսպի-

սի պատուաւոր և օգտակար առաջարկութիւն մը, և զՌիթա և զԹէոփանի զբորս իւր յղեց ի Պոլիս, ընտրոյ տէր թողլով զնոյն ինքն զկայսրն: Ռիթա անդրանկին տրուեցաւ նախապատուութիւնը, և հարսանեաց հանդէսը կատարուեցաւ ի 16 յունուարի (1296): Իսկ Թէոփանի՝ սերաստողրատոր ԅովհաննու Գուկաս որդւոյն նշանուելով նոյն տարին մեռաւ, երբ իր ասպագայ փեսային երթալու ճամբորդութեան վրայ էր, ու թաղուեցաւ ՚ի Թեսաղոնիկէ:

Քիչ ատենէն Հեթում իր Թորոս եղբօրը հետ զնաց յայց քեռ իւրոյ Ռիթայի, բացակայութեանը ժամանակ տէրութեան խնամակալութիւնը թողլով իր միւս եղբօրը՝ Սմբատայ: Բայց հազիւ թէ հեռացեր էր, ուղղիչը զեղծանելով իշխանութեամբն՝ որուն միայն աւանդապահ էր, համոզեց զկաթուղիկոսն և զիշխանս որ զինքն իրենց զլուխ ճանչնան, պահանջելով թէ Հեթում իր հրաժարմամբը կորուսեր էր թաղաւորութեան վրայ ունեցած իրաւունքը, և լոկ կրօնաւոր մըն էր: Հեթում անտեղեակ այս ամեն բաներուն, դարձաւ ի Ալիլիկիա. բայց մեծամեծք իրեն դէմ ելլելով վճռնտեցին զինքն. նա ալ անցաւ ՚ի Ախպրոս, անկէ ալ ՚ի Պոլիս՝ կայսերական օգնութիւնը փութացընելու. բայց լոկ դրամական նպաստ մը ընդունեցաւ: Գնաց նաև առ Ղաղանխան, բայց անկէ ալ օգուտ մը չտեսաւ, որովհետև Սմբատ եղբայրը արդէն կան-

խեր փութացեր էր առ նա, ու իշխանութեանը մէջ հաստատուելով, ճինելիզ խանի սերունդէն իշխանուհւոյ մը հետ ամուսնացեր էր: Այսպէս Հեթում և Թորոս յուսահատք ամէն օգնականութենէ՝ կեսարիոյ կապագովկացոց երկրէն անցնելու ատեննին՝ անկան ՚ի ձեռս Սմբատայ, որ արգիւնց զիրենք ՚ի Բարձրբերդ, ու քանի մը օրուան մէջ խեղդել տուաւ զԹորոս, Հեթմոյ ալ աչքերը փորեց: Իրենց չորրորդ եղբայրն կոստանդին, եղբայրասպանին դէմ ելլելով, հասաւ վրան, բռնեց ու արգիւնց ՚ի շղթայս, ու զՀեթում ալ ազատելով՝ թագաւորական աթոռոյն վրայ ինքը նստաւ (1298): Տարիէ մը ետքը Հեթմոյ աչքերը բացուեցան. և ազգը այն անակնկալ բժըշկութեան մէջ աստուածային հրաշք մը տեսնելով, ուզեց որ միւսանգամ արքունի աթոռը գրաւէ. իսկ կոստանդին՝ որպէս զի հաստատուն մնայ իշխանութեանը մէջ, մտածեց ազատել զՍմբատ, որպէս զի իրեն զօրաւոր նեցուկ մը ըլլայ Հեթմոյ դէմ: Բայց Հեթում ուզելով պատերազմը և անոր հետեանք աղէտքը խափանել, փութաց բռնել իր երկու եղբարքը, և յղել զանոնք ՚ի Պոլիս, աղաչելով կայսեր որ իր քովը պահէ ՚ի գերութեան: Երրորդ անգամ ինքնազուխ իշխելով, առաջին փոյթն եղաւ Ղազան խանին նոր ապացոյց մը տալ իր անձնանուիրութեանը: Անոր զօրավարներէն մէկն ապստամբած ըլլալով, երբ

Արևիկիայէն կ'անցնէր, զարկաւ զինքն ու զօրքերը Հեթում, յաղթեց անոնց, ու զօրավարը բռնելով յղեց առ Ղաղան խան:

Եգիպտոսի սուլդանը կարգէ դուրս նեղանալով այն գէպրին վրայ, ուղեց բնաջինջ ընել զՀայս. Հեթում զարհուրած, փութաց ծանուցանել Ղաղանի, ու անոր օգնականութեան կարօտութիւնը ցուցնելով, մէկ կողմանէ ալ զօրաց խումբեր կը գումարէր՝ որպէս զի Արևիկոյ մուտքը արդեւուն. ինքն ալ Տարոս լեռանց անմատոյց տեղուանքը կ'առանձնանար: Արստահ իր դրիցը և քաջարի բանակին վրայ, թշնամեաց ասպատակող գնդերուն վրայ ինկաւ, զարկաւ կտարեց զիրենք, ու իր աթոռը և աշխարհը խաղաղացուց: Սկիւթացուոց Պիլարդու զօրավարն ալ իր գնդովը Անարզարա քաղաքը նստեցուց, որպէս զի թշնամիք համարձակութիւն չառնուն միւսանգամ երկրին վրայ արշաւելու. ու թորոս եղբօրը Վեոն (Դ) որդին թագաւորեցընելով, խոհական մտքովն, ազգասէր սրտովը ու բարեպարիչտ հոգւով՝ անոր խնամակարն էր, յանձանձիչն ու առաջնորդը, թագաւորահայր անունը կրելով: Բայց երբ 1507ին Վեոն Կ թագաւոր՝ Հեթմոյ հաւանութեամբ ժողով մը գումարել տուաւ, Անաւարդեցի Գրիգոր կաթուղիկոսին կանոններն ազգին ընդունելի ընել տալու համար, մեծ խռովութիւն ելաւ յաշխարհին. և իշխաններէն ոմանք Վեոնի ու

Հեթմոյ դէմ թշնամացած, Պիլարզու զօրավարին հետ միաբանեցան՝ անոնց երկուքին ալ կորուստը նիւթելու: Պիլարզու բոլոր իշխանաց հետ դիրենք ալ քովը հրաւիրեց, կեղծելով երկրին բարւոյն ու խաղաղութեան համար խորհրդակցել հետերնին. ու այն առթով զամէնքն ալ թրէ անցուց, ուզելով առանձինն իշխել բոլոր Արիկիոյ վրայ, թէպէտ և չհասաւ իր վախճանին:

Այսպիսի հայրենասէր ու թշուառ իշխանի մը ու թագաւորի՝ գրչին արդիւնք է այն համառօտ քերթուածը զոր յիշեցինք, և որ իրեն համար գրուած Աստուածաշունչ գրոց մէջ անցած է, ու անկէ ուրիշ այլևայլ օրինակներու:

Սակայն այս քերթուածը՝ լոկ մնացորդ մըն է Հեթմոյ ուսումնասիրութեանը. և յիշատակագիրք՝ անոր բարեպաշտութեանն հետ՝ չեն մոռնար մեծապէս դրուատել նաև ուսմանց սէրը: Ասոնցմէ մէկը՝ որ իրեն ժամանակակից է, Հեթմոյ հրամանաւ գաղափարուած Փիլոն Իմաստասիրի գըրուածոց թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ (201: = 1296) կը կոչէ զինքը «աստուածազարգ և հանճարաշատ թագաւոր». և կը յաւելու. « Ի մանկական տիոց հետէ վարժեալ կրթութեամբ յաստուածային օրինացն ընթերցումն, որ գիտէ լաւնուցանել զ'ի նա անկեալսն քան զյանձանձումն մարց և գայեկաց. սիրեաց զիմաստութիւն և սիրեցաւ 'ի նմանէ »: Աը

յիշէ նաև անոր արքունական իշխանութեան անդադար սլարասլմանցը մէջ՝ երկնաւոր թագաւորութիւնը փնտռելու փափաքը, իր սրտին և աստուածասէր եռանդան արժանաւոր խօսքերով. « Ի դէպ է, կ'ըսէ, ոչ անտես առնել զ'ի վեր քան զբնութիւն գործ նորին. զի նա ինքն որ արհամարհեաց զմարմին և որ ինչ նորա են պատաղմունք՝ փախաքամբ և ըզձաէտ տենչանօք խոկայր միշտ գտանել զերկնաւորն թագաւորութիւն. զներտրամագրեալըն արտաբերեաց՝ յաւարտ և յանդ հանելով. . . կոչեաց զեղբարսն իւր հորազատ և զայլ ամենայն իշխանան, վարդապետելով նոցա և հաւանեցուցանելով զամենեսեան 'ի թագաւորեցուցանել զմի յեղբարց իւրոց, զվայելչագեղն և զխմաստունն Սմբատ, որ ունէր զերրորդն զաս՝ ըստ կարգի եղբարցն, և ինքն առեալ զոյգ ուղեկից զմիւս եղբայրն իւր զՊարոն թորոս, և մտեալ 'ի նաւ, չուեաց դէպ ուղիղ 'ի թագաւորական քաղաքն, և անդր եւս յերկրպագութիւն աստուածազարդից նըշխարաց և պատկերաց սրբոց » : Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ. « Եղև վճար. . . 'ի թագաւորութեան Ղեւոնի սրգւոյ Օշնի՝ նորընծայ և դեռարոյս մանկանն յոյժ երկեղածի և աստուածասիրի. զորոյ զթագաւորութիւն՝ յազազս տղայութեան իւրոյ՝ խընամեն և հոգան երեք մեծագոյն և փառաւոր իշխանք, երկու եղբարքն հարաւ

դատք՝ Պարոն Օշին և Կոստանդին, որք
աստիճանաւ Աւագ պարոն և Գուհըըս-
տապլ կոչին. և երրորդն Պարոն Հեթում...
որ խառնեալ և միացեալ է ընդ նոսա, որ-
պէս միտք ընդ հոգի և ընդ մարմին, ուղ-
ղելով զբոլոր տունն արքունի» :

* * *

Յետ Հեթումոյ՝ ուրիշ իշխանազն քերթող
մը կը ներկայանայ մեզի, և որ հրաժարե-
ցաւ յերկրաւոր փառաց, աստուածային
պաշտամանց ինք զինքը նուիրելու փափա-
քով: Ասիկայ է Ստեփանոս Ուոպելեան,
արդէն ծանօթ մեզի՝ իր պատմական եր-
կասիրութեամբը:

Իր անուամբը հասած է մինչև առ մեզ՝
բաւական երկար քերթուած մը, Ողբ ՚ի
դիմաց Վաղարշապատու կոչուած, Շնորհա-
լոյն Եղեհոյ վրայ յօրինած համանուն
գրուածքին ոճովը: Բանաստեղծութիւնը
սրտի և զգացմանց լեզու է. և Ուոպե-
լեան բաւական յաջողեր է այս երկու յատ-
կութեանցն ալ հաւատարիմ մնալ, իր ու
բովանդակ հայրենեաց սիրելի Վաղարշա-
պատայ աղէտից նկարագրին մէջ: Այս ա-
ղէտքը՝ պատերազմաց ու թշնամի ձեռքե-
րու աւարառութեանց արդիւնք և հետե-
ւանք չին. այլ աղգին ու իր եկեղեցական
առաջնորդաց կողմանէ՝ բռնազատ կամ
կամուտոր անտարբերութիւն մը այն նուի-

բական աթոռոյն՝ ուր աղգին նախնական
քրիստոնէութեան սխրալի յիշատակներն
և սրբավայրք դեռ կանգուն էին: Անոնց
հոգի, անձնաւորութիւն, ցաւ և արտա-
սուք ուզած է տալ Ստեփանոս:

« Զայն բարձրագոյժ և ահագին, » կը
լսուի յԱյրարատեան դաշտաց, և կը տա-
րածի ընդ ամենայն Հայաստան. — Նոր
քաղաքին, (Վաղարշապատայ) գուժի և
ողորոց ձայնն է՝ այն, և զոր քերթողը կը
նմանցընէ իր փառքէն ու ՚ի գեղոյն զըր-
կուած կապտուած հարսի մը, որ միայնա-
ցեալ, անոր և անտէրունչ, կը նստի դաշ-
տաց ընդարձակութեան մէջ,

« Զանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին՝
Զկուրծբըն բախէր քարամբք ուժգին,
Առուք արեանցն իջանէին.
Մոխիր կուտէր նըման բըլբին,
Յանէր ձեռամբ ՚ի գագաթին »:

Անոր ողորմ ու սրտաշարժ տեսիլը, ող-
բոց հեծեծանքը, չորս կողմը կը ժողվին
կարեկից սրտեր. կը հարցընեն իրարու.

« Այս ո՛ւստ, այս ո՛ւստ ճիշտ ահագին,
Գոչեւնս ահեղ նըման ամպին.
Այս ո՛վ, այս ո՛վ ՚ի բազմոցին,
Նըման մեծի արքայուհւոյն
Այս ի՛նչ, այս ի՛նչ սուգ անհնարին,
Որ ոչ եղեալ և ոչ լինին »:

Ու քերթողը վայրկեան մը լռեցընելով
 վաղարշապատայ արտասուքը, իր բերնով
 պատմել կուտայ անոր անցեալ փառքը, քա-
 ղարական ու հողևոր իշխանութեամբ մե-
 ծութիւնը, մինչև ցանկումն թագաւորու-
 թեան Արշակունեաց, երբ յանկարծ,

« Իմ թագաւորն այն երկնային
 Յիս հայեցաւ խայթիւ խորին .
 Գըլխոյս երեւ իմ կընդու-թիւն .
 Ձթագն 'ի յերկիր ընկէց ստորին .
 Արեգակունք որ յիս կային՝
 Խաւարեցան ամենեին . . .
 Որդեակն իմ սէգ Արշակունին՝
 Ձթոշակն էառ մահու յետին ,
 Եւ ած խաւար Հայոց աղքին » :

Այս ոճով ու սրտով առաջ կր տանի
 Ուսպելեան՝ Բագրատունեաց և անոնց յա-
 ջորդող իշխանութեանց և նախարարու-
 թեանց զէպքերն և օրերը մէջ բերելով . ու
 վաղարշապատայ թշուառ ժամանակնե-
 րը, երբ հայրենեաց անցեալ փառք և մե-
 ծութիւնն

« Որպէս ծաղիկ յամարայնի
 Արևակէզ թարշամեցին .
 Որպէս սաղարթ վարսեալ ծառին
 Խորշակահար ցամաքեցին .
 Որպէս զանտառ Լիբանանին՝
 Չսարգն և զսաւս և զնոճ տարին » :

*
*
*

Այս քանի մը տողերն ալ բաւական են Ուսպելեանի քերթողական հանճարը և յաջողակութիւնը ցույցնելու համար: Սակայն ինչպէս 'ի պատմագրութեան, ասանկ ալ բանաստեղծականին մէջ շունեցաւ իրեն արժանաւոր հեռեւորքը: Այլևայլ անձինք երեցած են՝ երկար կամ մանր քերթուածոց հեղինակք. և որոց անունն ու գրութիւնք ցրուած են զանազան գրչագրաց մէջ: Մենք ալ քիչ ետքը զոհ պիտի ըլլանք անոնց անուանց պարզ յիշատակութեամբը. հոս միայն մէկ քանին յիշենք, որ մասնաւոր մտադրութեան արժանաւոր կրնան սեպուիլ: — Ասոնցմէ են Խաչատուր Կեչառուեցի, որ մեծին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյն կենաց ու մահուան վրայ՝ այլևայլ բարառութիւններ յօրինած է արձակ լեզուով, ու բաւական ընտիր իմաստներով: Հնգետասաներորդ դարու մէջ ապրած են նաև երկու համանուն տաղաչափք, որոց գրուածք շատ անգամ ձեռագրաց մէջ իրարու հետ կը շփոթին. և են Առաքել Արևնեցի և Առաքել Բաղիշեցի: Առաջինն՝ Արևնեաց կախկոպոս, որ աշակերտ՝ ու նաև քեռորդի կը կոչուի Պր. Տաթևացւոյ. իսկ միւսն՝ Խլաթեցւոյ աշակերտած, ու երբեմն նաև Պոռեցի ալ կոչուած է, Բաղիշու սահմանակից Պոռ աւանը ծնած ըլլալուն համար:

Երկուքին անուամբն ալ այլ և այլ տա-
ղաչափութիւններ հասած են ձեռուրնիս.
որոնք իրենց լեզուովն ու ոճով՝ մատենա-
գրական արդիւնք կամ արժէք մը ունենա-
լէն հեռու մնալով, գովելի են՝ իբրև յայտ-
արարք զանոնք յօրինողաց ուսումնասէր
փութոյն:

Միւնեցոյն ընծայուածներուն մէջ ա-
ռաջին կրնայ սեպուիլ Սդաճգիրք կամ
նաև Կողգիրք կոչուածը. որ ինչպէս անունն
ալ կ'ակնարկէ, մեր նախահարց ստեղծ-
մանն ու անկմանն պատմութիւնն է: Երեք
մասն բաժնուած է. երրորդը՝ յօրինման
թուականաւ կանխագոյն է քան զերկուս
սուաջինս, վասն զի Հայոց ՊՊ թուին շարա-
գրուած է, իսկ առջիններն երկու տարի
ետը, երբ Լանկթամուր իր բռնութեամբն
ու զօրքերով կ'ահարեկէր զՀայաստան:
Միջոցը քերթուածը՝ 1740 տուներով ձեա-
ցած է, ամէն մասին վերջն ալ՝ հեղինակին
յիշատակարանը կայ: — Լուսաւորչի վրայ
ալ պատմական երկար քերթուածի մը կը
հանդիպինք, որուն հեղինակ Առաքելը՝
պարզապէս Հռետր կը կոչուի 'ի խորա-
զիրս. և թէպէտ Բաղիշեցոյն օտանաւո-
րացը հետ միայար գրուած է, բայց հա-
ւանականաբար Միւնեցոյն է: Իրենն է
զարձեալ Ս. Ներսիսի մեծին Քրայ շարա-
գրուածը, և Գոխասանոտրիւն 'ի վերայ սաղ-
մոսի և Յիշատակարան 'ի վերայ սատուածա-
շունչ գրոց կոչուածը. առջինին սկզբնատառ-

քը կը յօդեն. « Ի վարդապետէն Առաքելէ՛ վասն Գէորգայ ». և է անշուշտ Գէորգ Երզնկացի. իսկ երկրորդին սկզբնաւորութեանը՝ հեղինակը ինքզինքը կը կոչէ. « Տէր Առաքել գիտող Սիւնեաց »:

Իսկ համանուն Բաղիշեցւոյն են Պատմոյրիւն Յովասափա, Հայոց ՊՁԳ Թուին յօրինուած, ինչպէս կ'ականարկէ քերթուածին վերջաբանը: Կոստանդնուպոլսի առման վրայ ալ ոտանաւոր ողբ մը շարագրած է, զոր արդէն յիշեցինք, և յորում կը յիշատակէ իր վարդապետը՝ զԳրիգոր Խլաթեցի « նաճատակ ցանկալի և քաջաբան Վարդապետ » կոչելով զնա:

Ասոնցմէ դատ ուրիշ այլ և այլ տաղերու դանձեր ալ կը գտնուին, ասոնց անուամբը. որոնք կրնան ուրիշ նոյնանուն անձանց ալ ըլլալ:

Յաջորդ դարուն երեցած է Սիմէոն Ապարանեցի, որ Շնորհաւոյ հետեոջութեամբ՝ Պահլաւունեաց ու Մամիկոնեանց վրայ վիպասանական քերթուածի մը հեղինակ է, առեալ՝ ինչպէս ինքը կ'ըսէ, « Ի վիպասանութենէ Ղազարայ Փարպեցւոյ »: Փարպեցւոյն այս գրուածքը, ինչպէս ծանօթ է, ինչուան մեզի հասած չէ. եթէ ուզած չէ իր սրատմական ծանօթ երկասիրութիւնն ականարկել, յորմէ թերևս քաղած ըլլայ իր քերթուածին նիւթը: Լեզուի և գրութեան նկատմամբ՝ ստորին կրնայ սեպուիլ քան զՈւռսիւլեան, բայց նախադաս՝

քան Հիմա յիշատակուած Սիւնեցին և Բաղիշեցին :

* * *

Հոս կը դադրին մեր նոր մատենագրութեան շրջանին մէջ երևցող ու մեղի ծանօթ սակաւաւոր քերթողք, տեղիք տալով նորագոյն բանաստեղծութեան, որ ընտիր կերպարանքի մը տակ կրկին պիտի փայլի, և որուն վրայ պիտի դարձնենք մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը : Բայց զանոնք իրարմէ զատող սահմանին մէջ, ժողովրդական բանաստեղծութիւն և բանաստեղծք մեր առջևը կ'ելլեն, և յորոց շատք եթէ ոչ միշտ լեզուով, այլ յաճախ իրենց քերթողական հանճարովն ու զգացմամբ նշանաւորք են :

Ասոնք են Ազգային Երգիչք կոչուածները :

Երգը՝ մարդկային բնութեան կրիցը ձայնը կամ յայտարար նշանակն է. անով, և մանաւանդ ազգային անունը և գրոշմը կրողներէն, կ'իմանանք մեր ազգին բարքը, գաղափարը և զգացողութիւնը. վասն զի ամեն ազգ իրեն յատուկ զգացման և երևակայութեան աստիճաններ ունի :

Անկարելի է տարակոյս անգամ վերցընել թէ մեր Հին Հայրենեաց մէջ երգչաց և երգարանաց պակասութիւն եղած ըլլայ երբէք : Մեր պատմութիւնն ու մատենագրութիւնն կեցած են ինչուան առ մեզ

Հասուցած աւանդներով, ու հին երգոց
մնացորդ ընտիր հատուկտիրներով:

Սակայն անոնք ինչպէս հին ժամանա-
կաց՝ ասանկ ալ ազգին հին կրօնիցը կը վե-
րաբերին ընդհանրապէս:

Ունեցած է արգեօք նաև քրիստոնէու-
թիւնը իր երգիչքը:

Քրիստոնէութիւնը՝ որ ինչպէս ամեն
բանի, ասանկ ալ երգոց կիրառութեանը
մէջ հարկ էր որ ունենար ու պահէր իր
փրկարար ազգեցութիւնը, ոչ եթէ անհե-
տացընելով սրտից զգացմունքն, որովհե-
տե օտար է այդ իր պաշտամանէն ու վախ-
ճանէն, այլ զանոնք աւելի աղնուացընե-
լով, ու կերպով մը նաև նուիրագործելով,
ջանալ մարդկային՝ բնութենէ անանջատ
կրքերը՝ իրենց արարչադիր բարձրութեան
մէջ պահել, ու իր բուն նպատակին մեր-
ձեցընել: Ասոր համար կը տեսնենք որ մեր
ազգային մատենագրութեան մէջ որչափ
ալ քիչ մը ժամանակուան համար կու-
պաշտութեան հետ իր երգերն ալ կը խա-
փանին կամ կը մոռցուին, այլ ընտրելա-
ցոյն կերպարանքի մը տակ նորէն երևնա-
լու չեն դանդաղիր: Հեթանոսական պաշ-
տամունք չէին կրնար երկրէս վեր բարձ-
րացընել մարդկային միաբն ու սիրաը-
հարկ էր հոն փնտուել իրենց մտածու-

թեանց, սիրոյն և երգոց նպատակը. ուստի և կը բռնագատուէին երգել զրաջութիւն և զսէր, և որոնք միայն անձուկ սահմանի մը մէջ կ'ամփոփուին յերկրի: Քայց քրիստոնէական կրօնից ազգեցութիւնը համարձակութիւն կու տայ անոնց խոյանալ սրանալ մինչև յերկինս, ու իրենց հանձարոյն կամ քնարին նպատակը հոն փնտուել:

Ստիկայ է նպատակ այն գեղեցիկ երգոց հաւարմանը՝ որուն Շարակիակաց անուն կու տանք, և որոնք իրենց մէջ կ'ամփոփեն զանոնք երգողաց ոչ միայն աստուածարեալ հոգին, այլ նաև գերագոյն սիրան ու սէրը և բարձր հանձարը: Արչափ ալ ժամանակագրական գասաւորութեամբ՝ մեր հին մատենագրութեանը վերաբերին այն երգերը, այլ որովհետև ընդհանրապէս ուղած ենք խօսիլ ազգային երգչաց վրայ, հարկ կը սեպենք համառօտ ու ազօտ սկնարկութիւն մը:

Ինչպէս մեր հին մատենագրութեան մէջ լեզուի և ռճոյ զլխաւոր հեղինակ և բարգաւաճողք են սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, ասանկ ալ անոր այս ճիւղին: Կը բանանք մեր շարակիակաց առաջին էջը, ու անոնց պատկոտելի և սիրելի անունը կը գտնենք: Սուրբն Սահակ Պարթեւ՝ հեղինակ կը ճանչցուի այն եօթնեկին մէջ երգուածներուն, որոնք մեր փրկութեան մեծութիւնը ճանչցրնելու և յիշեցրնելու սահմանուած

են. և արժանաւոր ու վսեմախոհ երգիչ մը գտած, ոճոյ և խմաստից քաղցրութեամբն ու գեղեցկութեամբ զմեզ յափրչտակելով:

Այդ հրաշալի երգերը՝ սուրբ և մեծանուն հայրապետին երկնապարզ և երկնասլաց հանճարը կը հռչակեն: Հաւասար զարմանալի՝ երբ արարչագործութեան գեղեցկութիւնը երգելու ատեն մէկէնիմէկ կը հրաւիրէ զմարդկութիւն ողբալու «զհօրն վտանգ, որ մերկացաւ մեզօք զփառս արարչին, և զգեցաւ զթղենւոյն ծածկոյթ փոխանակ անճառ լուսոյն». կամ երբ իրաւամբ իրեն երկիւղած սրտին անճանօթ ապերախտութենէն զարչելով, կը ստիպուի յիշատակել «զՅուդա, սիրոյն աչակերտ, փոխանակեալ զատելութիւն առ վարդապետին». կամ մինչ կը զարմանայ այն աստուածային սքանչելեաց վրայ, որ կը հանդուրժէ թողուլ զի «արարածք՝ արարչին սպանութեան խորհին խորհուրդ». ու յոչնչէ իր խօսքովն երկինքն ու երկիրս գոյացրնողը՝ կը վաճառի «զիւրազնի ընդ երեսուն արծաթոյ»: Այսչափ սքանչացած կ'երգէր անոր մատնութիւնը, մարդկային ազգի փրկութեանն համար կրած շարչարանքներն ու մահը ու ինչուան 'ի հող երկրի իջնելը՝ սրտաշարժ գեղեցիկ խմաստներով, լեզուով, երկնաւոր ոգւով և աստուածազղեցիկ բանաստեղծական հանճարով:

Իրեն գործակիցն սուրբն Մեսրոպի՛ պ' անկեալ մարդկութեան իր արարչին դառնալու փափաքով լցուած իղձերը երգերու վրայ կ'առնուր, մեղաց յիշատակութեան և անոր ազգած ցաւոցը մէջ՝ երկնաւոր մխիթարութեան սպեղանին փնտռելով: Այս սրտով ու իմաստներով լեցուն են բոլոր ազուհացից շարականներն, որոնց ինքն է հեղինակ:

Երիցագոյն ու կրտսեր թարգմանչաց թուոյն մէջ միայն Խորենացւոյ ու Մանդակունւոյն անունները կը գտնենք այդ նուիրական երգարանին հեղինակաց թըւոյն մէջ. և որոնք տէրունական տօնից զըլխաւոր օրերն ու սրբոց յիշատակները զարդարել ուզած են իրենց բնատուր քերթողական հանճարով: Այսպէս Մովսիսի կ'ընծայուին ծննդեան, տեառնընդառաջի, յարութեան և փոխման շարականներն: Որչափ ալ գեղեցիկ և հոծ են ընտիր իմաստներով, այլ առաւելապէս կ'երևնայ իր բարձր հանճարը տեառնընդառաջի և մանաւանդ յարութեան երգերուն մէջ: Պենտեկոստէին, վարդաավառի, Յովհաննու Մկրտչի, Լուսաւորչին, մարգարէից, վարդապետաց, առաքելոց, թագաւորաց և Անտոնի անապատականի յիշատակին նուիրուած երգերն՝ ոմանք Խորենացւոյ կ'ընծայեն. այլ ասոնց և առաջիններուն մէջ գտնուած յայտնի զանազանութիւնը հաւանականազոյն են թագրել կու տայ երկրորդ

կարծիրքը՝ որ Անանիայի Շիրակունեոյն կը համարի: Իսկ Մանգակունեոյն կ'ընծայուին սրբոյն Անտոնի, Թագաւորաց, Գաւթի մարգարէի և Նախավկային շարականները, և յորոց ետքինները՝ այլք Օձնեցւոյն կամ Խմաստասիրին համարած են:

Վեցերորդ դարուն է կոմիտաս կաթողիկոս. և պատմութենէ գիտենք իր ձեռքով եղած սրբոց Հռիփսիմեանց և Ղայիանեանց նշխարաց փոխադրութիւնը, և այն առթիւ կատարած տօնախմբութիւնն և երգած հրաշալի շարականը: Անդուի փափկութիւն, իմաստներու գեղեցկութիւն և բանաստեղծական հողի իրարու հետ կը մրցին այս գեղեցիկ տաղին մէջ. և իրաւացի ցաւ մը դգալ կուտան որ նոյն անունով ուրիշ նման երկասիրութիւններ ալ չեն հասած մեր ձեռքը թէ՛ նոյն և թէ՛ ուրիշ գրոց մէջ:

Յարութեան եօթն ձայնքը (աւագ օրհնութիւններ) Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ կ'ընծայուին, և արժանաւորք են իր հանճարոյն և մեծ համբաւոյն: Շարականաց մէջ չենք կրնար գտնել այնչափ խիտ առ խիտ գեղեցիկ իմաստներ, այլարանական և քերթողական դիմառնութիւններ, հրաշալի լեզու մը, որչափ այս ընտիր երգոց մէջ:

Քանի որ դարք կը սկսին իրենց տխուր ազդեցութիւնն ունենալ հայկական բանասիրութեան վրայ, քերթողական քնարին ձայնն ալ կը սկսի տկարանալ. և ինչպէս

չի կրնար սլահել անոնց վսեմ՝ և գեղեցիկ լեզուն՝ ասանկ ալ և ոչ այն բարձրաթոխ խոյացող ոգին և հանճարը, որոնք մասնաւոր կնիք են առաջիններուն: Այս զգալի տարբերութիւնն կը սկսի իմացուիլ Գետաղարձ հայրապետին ընծայուած շարահաններուն մէջ, ու առաւելապէս անոնց որ Լամբրոնացւոյն, Գրիգորի Սկեւոացւոյն, Յակոբայ Ապեցւոյ, Վարդանայ Բարձրբերդցւոյն և Յովհաննէս Պլուզ վարդապետաց անուամբը հասած են առ մեզ: Միայն ասոնցմէ կը դանաղանի իր լեզուովն և նաև քերթողական ոգւով՝ Ներսէս Շնորհալին՝ որուն եռանդուն շարահաններն ու երգերը արժանապէս մեծարուած են: Աւերոյց կը սեպենք կիլիկեան դարուց շարահանաց վրայ խօսիլ, որոնց թէ՛ բանասիրական և թէ՛ քերթողական արժէքն անհամեմատ ստորին են առջիններուն քով, և իրաւամբ ալ կիրառութենէ դադրած:

*
* * *

Եկեղեցական սլաշտամանց գործածութեանը մէջ բաց ՚ի շարահաններէ, սովորական եղած են նաև այլևայլ երգեր՝ Հարցնախառք կամ՝ Մեղեդիք ու Գանձք կոչուած: Ասոնք ընդհանրապէս իրենց իմաստներովն ու ոճով աւելի շարահանաց կը մօտենան, և հաւանականաբար ենթադրել կու տան թէ՛ անոնց սլակասութեանը ժամանակ՝ այն

պէտքին համար շարագրուած ըլլան, որովհետեւ առջիններուն շարագրութիւնն կամ ամբողջութիւնը գրեթէ ինն դարերու մէջ եղած է, և հարկաւ անոնց պատճառած սխառապր լեցրնելու սահմանուած էին ասոնք: Չենք ուզեր կարծել թէ գտնուին անոնց մէջ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ օրերէն առաջ շարագրուածներ, այլ իրենց ու Լամբրոնեցւոյն դարերու միջոցին մէջ յօրինուած այլևայլ անձինքներէ, յորոց շատք անձանօթ ուզեր են մնալ, և ոմանք ալ իրենց անուանը սկզբնատառերով գոհ եղած: Շնորհաւրոյն ու Լամբրոնեցւոյն ժամանակ մեր եկեղեցական վերջի կարգաւորութիւնն ըլլալով, արդէն գտնուած շարականներն հաւաքուեցան, և պակաս սեպուածներն ալ լեցուելով, ասոնք դուրս և միայն գրոց մէջ մնացին: Սակայն հարկ է զանազանել որ այն մեղեդեաց մէջ ալ ժամանակի դասակարգութիւն կայ, և հնագոյնք ընտրելագոյն են, և ինչուան երբեմն անոնց տեղ երգեցուելու համար յօրինուած շարականներէն ալ վեր:

* * *

Այս երգերէն սւ տաղերէն զատ՝ կը գտնուին նաև ուրիշ նպատակի և նիւթի համար յօրինուածներ: Քնարին մասնաւոր և որոշիչ թելերն են ընդհանրապէս քաջութիւն կամ սէր, ուրախութիւն և

տրամութիւն: Հաւասարապէս հզօր է և ազգու իր ձայնը դիւցազանց արութիւնքը, և մարդկային կենաց այլևայլ հանգամանքը երգած ատեննին. մանկութեան որրանին, սիրոյ, հարսանեաց, ուրախութեան և ինչուան տխուր շիրմի մը քով կը լսեցընէ իր թելերուն ուրախ, գուարթ և ախուր ձայնը:

Մեր հին մատենագրութեան մէջ՝ Գողթան երգերէն զատ, դիւցազանց կամ անոնց նման անձանց նուիրուած ուրիշ երգեր գրեթէ չենք կրնար գտնել, բայց եթէ առ կաղանկատացւոյն, որ Գաւթակ անունով քերթող մը կը յիշատակէ, և անոր՝ Զուանչէր դիւցազնին վրայ յօրինած այբուբենական տխուր, իմաստալից և սիրելի տողերը մէջ կը բերէ:

Հարկ կը սեպենք պատմչին բուն խօսքերն յիշատակել. «Յայնժամ ճարտասան ոմն ՚ի մէջ անցեալ, որ տեղեակ էր արհեստական իմաստից, Գաւթակ անուն կոչեցեալ, հնարագիւտական վարժիւք աջողակ, և վերձանական քերթութեամբ յառաջադէմ: Որ և առատաբար ՚ի բանիցն պաճուճանս ճարտարութեամբ էր քաջապէս հրատարակող լեզու ունելով նման երազագիր գրչի: Սա յոլովիւք աւուրբք ժամանեալ յամէր ՚ի դրան արքունի: Սրդ իբրև հասանէր օրհասական շուկն ՚ի վերայ արևելից աշխարհիս սակս յանկարծահաս սպանման մեծի զօրավարին, յայնժամ սկսաւ նա

երգել, . . . զողբս 'ի վերայ բարեացապարտն Ջուանչէրի » : Մեծ կորուստ մըն էր Հայաստանի, և իրաւամբ սգալի անոր վաղամեռիկ և սպաժամ մահը : Ասան զի, ինչպէս կ'ըսէ քերթողը, « էր նստեալ որպէս առեւծ 'ի մորուջ և լռեալ. 'ի նմանէն սարսէին թշնամիք. տեարք տոհմից և իշխանք ամենայն՝ երկիւղիւ և սիրով հնազանդէին նմա : . . . Խարդաւանող խորհրդօք տարեալ մեկուսի, և անսղորմ խոցոտմամբ վիրաւորեաց զվեհազնն : Խրոխտ էիր դու 'ի վերայ ազգաց տիեզերաց, և խորագոյն խոցէիր որ գրեզ արթնացուցանէին : Խակ արդ գարձաւ արփին յայլ ճանասարհ. և խիզախեցին 'ի վերայ քոյ որդիք ծառայիցդ » :

Այնպիսի բեկման մը և կորստեան հեղինակ և սպառճառ եղողին դէմ իրաւամբ կը դառնացընէ իր լեզուն. « Ասպեսցին չաւիղք փախստեան նորա. և թռչունք երկնից ճախրեսցեն 'ի վերայ նորա. ագռաւք ձորոց սլասցին 'ի նմա, և գազանք վայրի սպասեսցեն նմա . . . զօղեալ հանգիցէ ընդ հովանեաւ գծնդկի. և կորինք իծից մեղիցեն նմա. թոյնք քարրից հեղցին զնովաւ, և սաստկագոյն ուռուցմամբ հերձցեն զնա : . . . Չթուեսցին յամս ժամանակաց աւուրք դառնարեր, յորում առթեցաւ մահ քո ցաւարեր : Պայճառ քո արփին էր ընդ մեզ լոյս անմուտ. ո՛հ, թէ զինչ զիչեր խաւար թխպահոծ և մարմին անլոյս

զգէմք սմեղ կալաւ՝ անփարատ ստուեր
դքոյայնօքս արկեալ» :

Գիտմամբ մէկ քանի իմաստներն ու
տողերը մէջ բերինք, բոլոր երգին գեղեց-
կութիւնն ու բանասիրական արժէքն հաս-
կըցնելու համար. ապա թէ ոչ, կ'արժէր
ամբողջ ընդօրինակել, որովհետեւ այնչափ
ընտիր ոճով և սրտաշարժ իմաստներով
յարմարցուցած է զայն Գաւթիկան քերթո-
ղական հանճարը :

* * *

Ռուբինեանց թագաւորութեան և այն
ատենի մատենագրութեան մէջ կը հանդի-
պինք ուրիշ մէկ քանի երգերու, որ ժամա-
նակին քաջազունքը կամ անոնց կենաց մէկ
հանգամանքը կ'ակնարկեն :

Ծանօթ է նոյն տոհմին սերունդ և թա-
գազարդ զլուխ Ղեւոնի Գ գերութիւնն ու
աղէտքը : Այն եղերական գէսքին վրայ
համառօտ և սրտաշարժ ժամանակակից
քերթողի մը գրուածն հասած է ձեռուը-
նիս, նոյն ատենուան աշխարհիկ լեզուով
չարագրուած : Ար ստորագրէ զարքայոր-
դին՝ որ գերութեանը մէջ հայրենեաց յի-
շատակաւը տոչորուած :

« Լէոնն ի բերդին նըստել՝

Գաստառակն աչերն ու կու լայր :

— Քէրվանա որ 'ի Սիս կ'երթաս

Դուն իսպար տանիս սխալայիս » :

Այն արցունքով ու հառաչանք լցուած ձայնը կը հասնի մինչև առ հայրն որդեսէր, որ՝ քերթողին ըսածին սէս

« Եկաւ ի սուղանն ելաւ, ,
 Շատ գետեր եհան արընեց.
 Իառ զիր Լեւոն որդին
 Ու հասաւ սըրտին մուրասին » :

Հարկ չէ ըսելը թէ քերթողը՝ նոյն իսկ այս համառօտ ու անպաճոյճ տողերուն մէջ՝ գեղեցիկ նշանակ մը կու տայ ոչ միայն իր տիրասէր սրտին, այլ նաև քերթողական ոգւոյն. և ցաւալի կ'ընէ որ նման երկասիրութեանց հեղինակ ըլլալը չենք կըրնար ծանուցանել ընթերցողաց :

Նոյնպիսի սրտով յօրինուած քերթութիւն մըն ալ կը գտնենք Լիւարիա իշխանին վրայ :

Այս ընտիր և գեղեցիկ երգին հեղինակ է Յովհաննէս Թլիուրանցի, հնգետասաներորդ գարուն վերջերը, որ Սոոյ կաթողիկոսական աթոռն ալ գրաւած է : Այսութիւնն ու բարեպաշտութիւնը իրարու հետ միացընող քաջին վրայ սքանչացած՝ կ'երգէ հետևեալ տողերը .

« Անձամբըդ քաջ Սամխսոն էիր .
 Յորժամ ճօշանըդ հագնէիր,
 Թուրքն 'ի յահէգ գառնար մօտիր .
 Ո՛վ մեծ հըզօր՝ քաջ Լիւարիա :

Ձանձնըդ արւելիւ վասն օրինաց՝
 Մէն կանգնելով հազրի դիմաց .
 Քու սուրբդ շատ սրբտեր եբաց .
 Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիպարիտ :
 Այն չար պահիկն որ քեզ հասաւ ,
 Քեզի օգնող չըկայր բընաւ .
 Անձնըդ կարմիր գոյն ներկեցաւ ,
 Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիպարիտ :
 Ձայն չարաչար մահն որ տեսար ,
 Կսկիծ է մօրն որ դուն ծընար .
 Աւա՛ղ ըզքեզ բերան հազար .
 Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիպարիտ :
 Սըսայ երկրին պաղլա ու ծառ ,
 Գոյնք 'ի դունաց ծաղկունք որ կայր ,
 Հառաչանօք առին զիրար .
 Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիպարիտ » :

Այն քաջազանց արժանաւոր արքունի
 բամբրչանն՝ Ֆիմի օրիորդին վրայ համառօտ
 տաղ մը կը գտնենք՝ աղնուազարմ և թա-
 գաւորական դրչի, Յովհաննու արքայեղ-
 րօր, որ արգէն ուրիշ քանի մը ապաշխա-
 րութեան երգեր ալ շարադրած է : Բայց
 ինչպէս այս վերջիններուն, ասանկ ալ ա-
 ուջնոյն մէջ գլխաւոր արդիւնք կը մնայ
 իր պայծառ զիրքը ընկերական կենաց մէջ,
 բանաստեղծական ոգւոյ նկատմամբ չունե-
 նալով նշանաւոր ըլլալու մեծ յարգ մը :

Հայաստանի գերութիւնն վրայ հասնելով, պատերազմաց դաշտերու մէջ քաջաց զէնքերը լսեցին: Լսեցին զանոնք դովող, ու անոնց վրայ զարմացող սրտերու ձայներն ալ:

Սակայն բռնաւոր թշնամեաց անդութ և անողոր սուրերը՝ դեռ կշտացած չէին հայու արեամբը: Այն քանի մը տխուր դարերու չըջանին մէջ՝ հազարաւորը կը յիշատակուին, որ սուրբ հաւատոց համար յօժարամիտ տուին կեանքերնին. ուր որ մահուան վտանգ էր՝ ուրախ սրտով ու դուարթ աչքերով իրենք գիրենք նետեցին. բանտերու մթութեան մէջ, չղթայից արհաւիրաց, իրենց արեան մէջ փնտռեցին յախտենական կեանք մը:

Այդ երկնախրատոյս քաջաց վրայ սքանչացող սրտեր, անոնց սուրբ և նուիրական նշխարքն ամփոփող գերեզմանաց վրայ՝ իրենց ու հայրենեաց աղէտքը լացողներն, ծողովրդական երգերով ալ անմահացուցին անոնց յիշատակը:

Մեր տաղարանաց ու երգարաններու մէջ յաճախ կը հանդիպինք այսպիսի սրբտաշարժ և սրտազգեցիկ քերթուածոց: Եթէ անոնց ամենուն մէջ բանաստեղծական արուեստը հաւատար չէ, բայց միշտ զգայուն սիրտ մ'է խօսողը, հաւատքով ու սիրով վառուած սիրտ մը:

*
* * *

Միրոյ, հարսանեաց, բաժակի, ուրախութեան և մահուան նուիրուած բաղմաթիւ երգեր և տաղեր կը տեսնենք այլևայլ անձերէ շարագրուած, իրարմէ քիչ շատ դանազանեալ ոճով, գիտութեամբ և հանճարով։ Բայց ընդհանրապէս վաւրուուն երեակայութեամբ և սրտաշարժ ոճով, մանաւանդ մահուան և գերեզմանաց վրայ երգուածներուն մէջ։ Նրեքտասաներորդ դարուն և անկէ վերջն է ասոնց յաճախութիւնը, ուր անկէ առջիններուն մէջ, թէպէտ ոչ նուազ թուով, այլ աւելի հոգեւոր երգոց շարագրութեան զբաղած կը տեսնենք անոնց քնարը։

Նրկար կ'ըլլայ ասոնց վրայ մի առ մի խօսիլը. բաւական սեպենք անոնց ժամանակական ցուցակը կարգաւ նշանակել, և որոց մէջ շատեր ալ հարկ է որ գտնուին մեր ծանօթութենէն դուրս։ Ազգային նոր մատենագրութեան կարեւոր ծառայութիւն մը կրնայ ըլլալ եթէ անոնց մէջ ընտրական դասակարգութիւն մը պահելով, ընտիրներն հրատարակուին։ Ռուսիաբնակ ազգայինք արդէն սկըսած են բանասիրական այս ծառայութիւնը մատուցանել, մանաւանդ աւելի նորագոյն և Հայաստանի այլևայլ գաւառաց մէջ երեցած քերթողաց վրայ։

Բուն ազգային քերթողաց մէջ առաջին կրնանք սեպել « երկոտասաներորդ գարու մէջ մեր անմահ Շնորհալի կաթողիկոսը, որ դանազան ոճով գրուածոց մէջ թողուց նաև ուսմկական, կամ այն ատենի աշխարհաբար լեզուով հանելուկներ. առտնցմէ հին՝ այնպիսի բարբառով գրուած ոտանաւոր շէնք ճանչնար: Այս լեզուին և գրուածքին հետեւած Հանելուկներ գրած է և Տիրատուր վարդապետ մը՝ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ, որուն դարակից նշանաւոր երգակիցք են անուանի Կեչառեցին Խաչատուր, Կոստանդին Երզնկացին և անոնց մօտ Մինաս Գերջանցի. իսկ քիչ մըն ալ հին՝ թ. գարու վերջերք և թ. ին սկիզբներք մեր վերջին ընտիր մատենագիրքը Յովհաննէս Երզնկացի, որ ունի գրեթէ աշխարհիկ բարբառով գրած խրատական երգեր ալ: Բայց մեր ուսմկախօս կամ ուսմ կախատն վիպասանից և դուստնաց ամենէն ծաղկած ատենն թե և թ. գարուց միջոց կ'երևի. առաջինին մէջ և սկիզբներք ծաղկեցան երկու Առաքելք. Միւնեաց արքեպիսկոպոսն՝ քեւորդին Գրիգորի Տաթևապետ, և Բաղիշեցին կամ Պոռեցին, (որոնց արդէն համառօտ յիշատակութիւնն ըրինք). ասոնց քերթուածքն աւելի հոգեւոր և խրատական են. Մկրտիչ Նաղաշ՝ Ամդայ արքեպիսկոպոսն, որ աւելի հանճարեղ և զգայուն է. այլ ամենէն աւելի բանաստեղծ և տաքսիրտ՝ Յովհաննէս Թըլ-

կուրանցի, որ ատեն մը սիրոյ և գովասանաց երգեր երգած է, ատեն մ'ալ Սոյ կաթողիկոս ալ եղած: Բարակ զգացման և ուղիղ մտաց աէր, նաև ճարտար տաղաչափ մը պէսպէս վանկերով նորանուն քերթող մը կայ Ֆրիկ, որդի Թագվոչի, եղբորորդի Գողոնոյի. որուն ժամանակն որոշակի յայտնի չէ. բայց Հնգետասաներորդ դարէն ալ ետք չէ. գրուածքն բարոյական խրատք են, բայց սրտով սիրած: Ասոնց ժամանակակից կ'երեկն Ամիր Մուսէ Նաղաշ, Արթուն (Գրիգոր) և Յովասափ Սեբաստացի: Քիչ մը ետքը՝ թէ դարուն ըսկիզբները Գրիգոր Աղթամարցի, որ Թշկուրանեցւոյն զոյգը կրնայ ըսուիլ. թէ անոր պէս կաթողիկոս ըլլալովը, և թէ նման վաւրճուն երեւակայութեամբն: Այս թէ դարուս մէջ ծագկած են և երգիչք կամ տաղասացք՝ Մկրտիչ Տարոնեցի, Թագէտ Սեբաստացի, Մինաս Եւդոկիացի, Մարտիրոս Ղարաճասարցի (Գարաճիսարցի), Եօնուզ, Յակոբ վարդապետ, Ներսէս Մոկայի, Քուշակ Հառկուանցի, Հաւանօրէն և Սպանդիար, Ասապով, Աղարիա, Սարկաւագ Բերդակցի, Զարարիա Ազուլեցի, Խաչիկ Կաֆացի, Ղազար Կոյր, Մելգոն, Մուրատ Խիկար, որուն կ'ընծայուի «Մարտըն կուգայր ծագկընէրով» երգն, (որ յոմանց կարծուած է Մկրտիչ Նաղաշի), Յովնաթան Նաղաշ, Ներսէս, Շամս, Քերովրէ, Քօթան կամ Քօթնայ Խլաթեցի:

Հետագայ թէ դարուն մէջ Ստար Սերաստացի, Արիատակէս (Խարրերդցի), Խաչատուր Բաղիշեցի կամ Զուղայեցի, Սուքիաս, Ստեփանոս Թոխաթցի, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Ստեփանոս Շատախցի, Սարգիս երէց, և այլն: Այս դարուս մէջ ծաղկած կ'երևին երկու կարնեցիք ալ՝ Տատուր գիներգուն և Գաւթ Սալաճորեցի ՚ի ծաղկերգս: Ութ և տասներորդ դարուն մէջ գրոց լեզուն աւելի ծաղկելով, ուսմաբան երգիչք ալ նուազեցան. կըրնան դեռ յիշատակուիլ Գալուստ կայծակն կաթուղիկոս որ թէ՛ դուտ և թէ՛ խառն դրած է թուրքարէնով, Օհան օղլու, Ալեաթիք անուանի պատրիարքն կոստանդնուպոլսի, և ուրիշ շատեր, որոնց առանց անունն գիտնալու կարգացեր ենք տաղարանաց մէջ իրենց երգերը, և դուցէ՛ բազմազոյնք ալ կամաւ ծածկած են անունին՝ սիրոյ և գովասանութեան երգերու մէջ. որ շատ հեղ ըստ տարութեան և սաստկութեան նիւթոյն՝ տուած է անոնց ճարտարազոյն բացատրութիւն և բանահիւստութիւն» : *

* * *

Իսկ բոլորովին նոր ժամանակաց՝ կամ գրեթէ մեզի ժամանակակից երգիչքը կըր-

* Յուշիկք հայրենեաց Հայոց Բ 124 :

նանք երկու զլխաւոր գասակարգութեան վերածել:

1). Անո՞ք որ աւելի արեւելեան հայկական բարբառը գործածող են, այսինքն Վրաց սահմանները, յԵրեւան, 'ի Զուղա, և անկէց 'ի Պարսս և 'ի Հնդկիս անցնող Հայոց գործածած լեզուն:

2). Արեւմտեան աշխարհիկ բարբառը գործածողներ:

Այս գասակարգին վերաբերող քերթողաց մէջ, յորոց ոմանց աւելի ընտանի ալ են եւրոպական լեզուներ և՛ զաղափարք, յաճախ զգայուն է սիրտ, բունն երեւկայութիւն և բացատրութեանց ոյժ: Կիրք՝ իրենց համար յատուկ ու սեպհական հայրենիք չունին. սեաւ ու տալալեր ժայռից վրայ, ձիւնասպատ երկնից տակ, ծովուն ալեկոծ ամառնց քով, ծիծաղախիտ ու ծաղկազարդ բլրոց ու գաշտաց մէջ, գերեզմանի մը տխուր տեսիլը՝ հաւասար ազգեցութիւն ունի. թշուառութիւն և աղէտք՝ ամէն տեղ ունին իրենց աւարներն. յուսով ու սիրով խաբուած կամ զմայլած սրտեր՝ ամէն տեղ կը գտնուին: Մեր նոր ժողովրդական ու ազգային քերթողաց քնարին ձայնն ու թելերն՝ ընդհանրապէս ասոնց նուիրուած են:

Առջի գասուն երգչաց մէջ աւելի համբաւաւորներն են կամ առաւել ծանօթագոյնք Սոյազ կամ Սայաթնով, Ազրար Ազամ, Ալամդարեան, Շիրին, Նիրանի, Մա-

դաթեանց, Քէչիչ օղլու, Ալլահզիւքրաի. իսկ բուն Զուղայեցւոյ մէջ, և որոց վրայ կենսագրական տեղեկութիւններ փափաքելի են, կը յիշատակուին Էգազ, Արղունի, Բաղեր օղլու, Ղուլ Սարգիս, Շրիշկանցի, Ամիր օղլի, Վանլան, Խուլ Յովհաննէս, Պետրոս Զուղեցի, Աշուղ Զիւան, Խըրթըզ, Թադոս, Մալուլի, և այլք: Ասոնց մէջ աւելի նշանաւոր կրնան սեպուիլ առջիններն, և որոնց վրայ համառօտիւ տեղեկութիւն մը տալ կ'արժէ:

Սայադ - Նովա, մեր նոր մատենագրութեան ժողովրդական երգչաց հռչակաւորներէն մէկը: Հայրը Բերիացի էր, ու գրեթէ մեզմէ 170 տարի առաջ Տփլիսիս եկած: Մանկութեան հասակէն սկսած է երգեր յօրինել. և այնչափ հաճոյ եղած իր ժամանակակիցացն՝ որ Վրաց Հերակլ Թագաւորն իր արքունեաց երգիչ բրած էր զինքն, և անոր խրախճանաց երևելի զարդերէն մէկն: 58 տարուան կրօնաւորելով, Պարսից Մահմէտ խանին արչաւանաց ժամանակ՝ Հաղրատու առաջնորդական եկեղեցւոյն մէջ սպաննուեցաւ ութուանամեայ հասակին:

Սայադ - Նովայի երգերն հաւաքելով, ընտիր ծանօթութիւններով ու հետաքննական կենսագրական տեղեկութեամբ հրատարակեց Գ. Հախվերդեան այսպիսի մակագրով. «Գուսանք. — Սայեաթ-Նովա, լուս գցած աշ-

խատասիրութենով Քէօրգայ Ախվէրդեան .
Մոսկվա, 1852 » :

Այբար Ագամ, ուրիշ ժողովրդական երգիչ մը, որուն հայրը ծնած էր 'ի Պարսկաստան : Երբ որ Ռուսք Հայաստանի մէկ մասին տիրեցին, գաղթականութեամբ զնաց յԵրեւան, և հոն ամուսնանալով՝ ծնաւ զԱգամ : Թէպէտ և տղայութեան ատենը այլևայլ անձանց քով ուսմանց պարապիլ ուզեց, բայց աղքատութենէ բռնադատուելով կօշկակարի մը աշակերտեցաւ, ու բաւական վարժելով այն արուեստին՝ մասնաւոր կրօնական մ'ալ բացաւ յԵրեւան : Սակայն ուսումնասիրութիւնն ալ չթողլով, ազատ ժամերուն հայ, պարսիկ և թաթար լեզուով բանաստեղծութիւններ շարագրելու կը զբաղէր : Ժողովուրդը շատ կը մեծարէր զինքը բանաստեղծական հանձարոյն համար . գրեթէ ամէն հարսանեաց կը հրաւիրէին զինքն, և նա ալ անխտիր կ'երթար թէ ճոխին և թէ աղքատին այն օրը զուարթացընելու իր աշխոյժ և սիրալիր երգերովն : Վախճանած է 'ի 1846 :

Նիրին Յովհաննէս Կարապետեան՝ Երեւան գաւառին Կողբ քաղաքէն՝ ծնած 'ի 1827 : Երկու տարուան հասակին՝ աշուրները կուրացան ծաղկացաւէն, վեց տարուան ալ մօրմէն զրկուեցաւ : Այսպէս որբութեան դառն վիճակը պիտի ծանրանար անոր վրայ . բայց հայրը փութաց

զրկեց զինքն յԱլեքսանդրոպոլիս՝ աչակերտիլ Բարա կոչուած անուանի երգողին քով: Երեք տարիէն Կարին անցաւ Շիրին, անկէ Տփլիս, ու իր հայրենիքը Կողբ: Շիրին առջի բերան իր տաղերը թաթարի լեզուով կ'երգէր, բայց ետքը իր բարեկամաց խորհրդովը հայերէն սկսաւ յօրինել և երգել:

Ալամգարեան Յարութիւն՝ Աժտէրխանցի էր (ծն. 1796), և իր հանճարովն տղայ հասակէն հաճոյացած Եփրեմ կաթողիկոսի, որ վրան ձեռք դրաւ, և ուղեց որ ուսման պարապի: 1815 ին ամուսնանալով, քանի մը ամսէն ետքը եկաւ 'ի Մոսկուա, ուր Լազարեան Յովակիմի միջնորդութեամբ քահանայ ձեռնադրեցաւ: Հոն շատ տարիներ բնակելէն ետքը, 1824 ին՝ Վրաստանի առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոսէն (որ ետքը կաթողիկոս եղաւ) խնդրելով, Տրփիս եկաւ, ու նորակառոյց Ներսիսեան վարժարանին վրայ մեծ արդիւնք և աշխատանք ունեցաւ:

Երբոր Ներսէս եպիսկոպոս Ռուսաց զօրաց հետ Պարսկաստան գնաց, Ալամգար Վրաստանի վիճակին առաջնորդ մնաց. սակայն քիչ ատենէն (1828) այլև այլ վըշտեր ալ կրեց, ու ինչուան բանտարկեցաւ 'ի Հաղբատ: Քանի մը տարիէն բանտէն ազատելով՝ դարձաւ 'ի Քիչնեւ և անտի 'ի Նոր Նախիջևեան, ուր և հանդիպեցաւ մահը (1854):

Ռուսահայոց ուրիշ ժողովրդական երգողաց մէջ նշանաւոր են Պատկանեանք հայր և որդի, Նալբանդեան, Միսկին-Բուրջի, Շահազիզեան, Աշք Թուրինջ, Գուրջի-Նավէ, (Գուրջիմալ) Քիչիկ-Նովա, և այլք:

Արևմտեան հայկական բարբառը գործածող ժողովրդական երգիչք թէպէտ և աւելի սակաւաւոր են թուով, բայց իրենց անուամբն ու ընտիր երգերովն արդէն ծանօթ ազգին:

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հնգետասաներորդ դարուն կիսուն (1455) տաղադրութեան զիւտը երևնալով յԵւրոպա, քաղաքակիրթ աշխարհին մեծ յեղափոխութեան գործի մը ըլլալու սահմանուած էր: Հայաստան որ իր շահաւաճառին պատճառաւ յաճախ յարաբերութեան մէջ էր արեւմտից հետ, ասիական ազգաց մէջ առաջին եղաւ՝ անոր բարերար ազդեցութենէն օգտուելու համար:

Այս պարծանքը Սբգարու Եւզոկիացւոյ կը պատկանի:

Իրմէ առաջ քանի մը անկատար փորձեր եղած են հայկական տաղադրութեան, կամ մանաւանդ հայ տառից փորագրութեան, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի յիշենք: Բայց ասոնք գործոյն դժուարութիւնը ցուցընելով, Սբգարու արդիւնքը աւելի կը հռչակեն:

Կրօնական խնդիր մը՝ իրեն արեւմուտք անցնելուն պատճառ եղաւ :

Ազգին և իր կրօնիցը վրայ այլևայլ ամբաստանութիւններ ու գանդատներ հասած էին մինչև առ Պիոս Դ հայրապետ Հռովմայ :

Միքայէլ կաթուղիկոս այդ ամբաստանութեանց ստութիւնը ցուցընելու համար՝ Արգար անունով խոհական ու բանիբուն Եւդոկիացին իր Սուլթանչազ որդւոյն ու Աղեքսանդր կոչուած քահանայի մը ընկերակցութեամբ զրկեց ՚ի Հռովմ, անոնց ձեռքը տալով՝ րաց ՚ի զանազան ընծաներէ նաև կրկին հայրապետաց՝ Սեղբեստրոսի ու Գրիգորի մէջ գրուած Գաշանց թուղթը : Արգար այն սակաւաւոր անձերէն էր որ եւրոպական գիտութեանց և յառաջագիմութեան վրայ զարմանալու և անոնց հետևող ըլլալու զեղեցիկ մտածութիւն ունեցաւ . և տեսնելով թէ այն յառաջագիմութեան սրշափ նպաստաւոր է տալագրութեան արուեստը, նոյնը Հայաստանի մէջ ալ մտցընելու պատիւը ուզեց ձեռք ձգել : Հռովմայ հայրապետին առաջարկեց իր խնդիրը, և անկէ քաջալերուելով, մէկէն անցաւ ՚ի Վենետիկ, ուր Զուղայէն եկած ու իրենց հարստութեամբն ու աջալրջութեամբ հայկական անուան պատիւը յաճախող գաղթականութիւն մը կար : Անոնք խրախուսեցին զԱրգար, ու խոստացան ամէն կարելոր օգնականութիւն և ձեռնտուութիւն չղանալ իրեն :

Սիրտ առաւ Արգար, ու 1565ին, տպագրութեան զիւտէն գրեթէ հարիւր տարի ետքը, Սաղմոսարան մը տպագրեց ութածալ գիրքով. և անիկայ է հաւանականաբար հայկական տպագրութեանց առաջին երախայրիքն, որ գրչագրի յարգ ունի, և գրեթէ անոնց պէս սակաւագիւտ է: Անոր մէջ գրուած յիշատակարաններն ու պատկերները՝ կ'աւանդեն մեր տպագրութեանց պատմութիւնն: Ճակտի տեղ՝ երկու պատկեր կայ. առջինին մէջ Հռովմայ քահանայապետը՝ իր հայրապետական աթոռոյն վրայ նստած, քովը երեք ծիրանաւոր, եպիսկոպոս մը և երկու հայազգիք, մէկն ձերունի, իսկ միւսն զեռ երիտասարդ: Ասոնց ամենուն անուանքն առանձին նշանակուած են ՚ի ստորոտս պատկերին. և են Պիոս Դ. քահանայապետ, ու Ամալիոս, Պորրոմէոս և Մերանոս ծիրանաւորներն. Աղեքսանդր եպիսկոպոսը և իր երկու ընկերակիցք: Երկրորդ պատկերին մէջ կը տեսնուի Վենետիկոյ դուքսը, իր խորհրդականաց հետ ժողովքի նստած, ու զիմացը հայազգեստ արեւելցի մը, որ անշուշտ հայազիր տպագրութեանց հրամանը կը խնդրէ. տակն ալ լատին գրերով նշանակուած. « Հերոնիմոս Փրիուլի, Մարգանտոն հայ (Արգարու Սուլթանշահ որդին) և Արգարիոս. 1565: Պատկերներուն տակն ալ այս յիշատակարանս կը կարդանք. « Ի թըվականիս Հայոց ՌժԴ ամին ևս թո-

խաթցի Արզար գպիրս՝ խնդրեցի զայս գիրս 'ի Հռովմ'ի Պետրոս փափուն, և ևրևտ հրաման շինելու. բարեխօսութեամբ այս կարգինալացս և այս եպիսկոպոսիս և իմ գրայմիտ Սուլդանչոյ որդւոյս: Եւ եկեալ 'ի գեղեցիկ նաւահանկիստ մայրաքաղաքն որ կոչի Վանատիկ, 'ի թագաւորութեան Ելերեմոն թուծին, և շինեցաք զայս նոր գիրս և զայս փոքր մեկնիչս սաղմոսաց »: Գրքին վերջն ալ այս յիշատակարանը. «Աստուծոյ սուրբ երգարանս Գաւթի՝ լաւ և յընդիր օրինակէ Գառնեցւոյ վարդապետի, 'ի թըվականիս Հայոց Ռփէ մայիս ծէ, աւուրն ուրբաթ ժԲ ժամն: Առօտս Մեղրխսեղեկ եպիսկոպոսին, 'ի մայրաքաղաքն 'ի Վանատիկ, ընդ հովանեաւ սուրբ Մարկոս աւետարանչին, 'ի Հայոց հոգեւտանն, 'ի ժամանակ Սիմովնի: Ամէնն երկու հարիւր եօթանասուն և երկու թուղթ է, և խկի գրչի գիր չիկայ 'ի գիրքս»:

Արզար այս Սաղմոսարանը տպագրելէն երկու տարի ետքը՝ Վենետիկէն Աոստանդնուպոլիս անցեր, և հոն ալ առանձին տպագրատուն մը բացած է: Ժամանակակից տարեգիր մը, Մաղաքիս գպիր ճէվահիրճեան, այսպէս կ'աւանդէ իր գրոցը մէջ. « ՌփՁ. Ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Միքայելի, ԻԱ ամի կաթողիկոսութեանն, 'ի մայրաքաղաքն Աոստանդնուպոլիս յերկրորդ ամի թագաւորութեան Օսմանցւոյ Սուլթան Սէլիմի, և 'ի չորրորդ ամի սլա-

արիարքութեան տէր Յակոբ բարունապետի Կոստանդնուպոլսոյ՝ առ ոտս Յովհաննէս եպիսկոպոսին, ընդ հովանաւորութեամբ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն Հայոց՝ եղև ստամբա, այսինքն պատմա գիր, և տպեցաւ փոքր Քերականութիւն տղայոց, ձեռամբ անարուեստ կնքազիր դպրի և մերս Յոթորին » : Երկրորդ տարուան մէջ ալ այս յիշատակութիւնը կ'ընէ. « Ռժէ, 'ի Կոստանդնուպոլիսնոր ստամբա գիր սահմանեցին, 'ի Հայրապետութեան տեառն Միքայելին Էջմիածնի, և 'ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ տէր Յակոբին, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն, ձեռամբ Խորվիրապցի Առաքեալ արեղային, արհեստագործութեամբ Արզար զըպրին, և իր թագազարմ Անտոնինոս Սուրբանշահ սարկաւազին, որոյ գրովքն տըպեալ տօնացոյցս յառաջ բերին » :

Արզարէն ետքը գրեթէ Հարիւր տարուան միջոց՝ 'ի Պոլիս տպագրութեան յիշատակութիւն չենք գտներ. և հաւանական կը կարծեն ոմանք թէ իւր թափել տուած գրերն ու անոնց մայրերն կորսուած ըլլան. մանաւանդ որ յիշատակարանք կ'աւանդեն թէ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցին իր ամէն պարագայիւքը հրոյ ճարակ եղած ըլլայ : Իսկ Երեմիա չէլէպի՝ իր գրոցը մէջ ուրիշ պատճառ մ'ալ կ'ակնարկէ. տգիտութեան և նախապաշարման՝ Արզարու և իր գիւտին դէմ տուած պատերազմը. ու

ինչուան եկեղեցական իշխանութեամբ զանիկայ խափանելու ջանալը. և թէ այն պատճառաւ մայրերն կորսուած ըլլան, Այլք ալ կը կարծեն թէ Արգարու մահուրնէն ետքը իր Սուլթանչահ որդին՝ հօրը զրերն հետն առած՝ միւսանգամ դարձած ըլլայ ՚ի Հոովմ, և հոն տարած ըլլայ Գրիգորեան տումար մը ու սաղմոսարանը: Եւ արդեամբք ալ դարձած է ՚ի Հոովմ Սուլթանչահ, ուր ՚ի 1586 Գոմինիկոս Վասիլիոսի գործարանը Գրիգորեան կամ Նոր տումարի վարդապետութիւն մը տպագրեց, յորում յիշատակարանին խօսքերը այսպէս կը մտղթեն. « Եւ զիս զաշխատողս՝ չտէր Յովհաննէս Տէրղնցիս, և զվերակացու գործոյս զպարոն Սուլթանչահ՝ յաղօթս ձեր սուրբ յիշման արժանի առնէք, աղաչեմք զձեզ »: Միւս յիշատակարան մըն ալ. « Թարգմանեցաւ տումարս և տօնացոյցս ՚ի լատին լեզուէ ՚ի հայի, և տպագրեցաւ ՚ի նոյն քաղաքն ՚ի մեծն Հոովմ, առ ոտս առաքելոցն՝ սրբոցն Պետրոսի և Պօղոսի, հրամանաւ սուրբ Փափին երեքտասան Գրիգորի, և ՚ի հովուապետութեան Հայոցն ՚ի Հոովմ՝ կարգինար Սանթա Սէւէրինին, ՚ի վերակացող տնտեսութեան պարոն Սուլթանչահ Թոխաթցոյն, զոր Ֆրանկն Մարբանտոն կոչէ, ձեռնատութեամբ տէր Յովհաննէս Տէրղնցոյս, և թելագրութեամբ որդւոյ իմոյ Խաչատուրին, ՚ի վայելումն ամենայն հայկազուն ուսումնասիրաց »:

Վատիկանեան յիշատակագրաց մէջ Թուղթ մը կը գտնենք զոր յամի 1585 կաթողիկոսն Ստյ կը գրէ առ Գրիգոր ժ. քահանայապետ, յորում Սբգարու որդւոյն և իր ընկերակցաց խօսքը կ'ըլլայ... «Կու զրկենք, կ'ըսէ, այս գրով զասացեալ Յովհաննէս վարդապետ և եպիսկոպոսդ մեզ 'ի փոխանորդ. եւս առաւել կու ուղարկենք 'ի հեան՝ զասացեալ Գրիգոր սարկաւազն քանի մը տղայով վասն ուսման 'ի գասաաունն. և Աստուածաշունչ գրքով մի Հայոց. վասն զի 'ի յամենայն ազգս Հայոց՝ որ է շատ, և բազում ճորով Թէ գրատուի քսան աստուածաշունչ ընդ ամեն. և կու նստի գինն երկու հարիւր կամ իրեք հարիւր Ֆլորինի մէկն, և չի գտուիլ. և յոյժ պիտանի է վարդապետաց և հայրապետաց և քահանայից: Գիտեմք, հայր սուրբ, որ բազում դրամ խարճ կու լինի 'ի յայս պատմայ. բայց սպաւինեչով 'ի քո առատաձեռնութիւնդ երանութիւն քո 'ի բազում շահս հոգևորս, որ առնիցէ քո Սրբութիւնդ ամենայն մեր ազգին. և այնոցիկ որ փափաքին ուսանել զՀայոց լեզուն և զգիրն: Խնդիր ունիմ, ապաւինեչով 'ի քո Սրբութիւնդ զայս շնորհս առնել. և 'ի յայս պատմոյս կարէ ծառայել ասացեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսն և Գրիգոր սարկաւազն և Մարգօ Անդոնիօ որդի Սբգարայ. որ իւր հայրն հասկացող էր. բայց զԳրիգորն՝ առաւել պատմային համար կ'ուղարկենք... Նմանապէս եցոյց մեզ պարոնաէրն Սիտոնայ եպիսկոպոսն զգառնալ

տարւոյն և վասն նորագման տուժարից, և զպատճառից. բայց մեք ոչ կարեմք խախտել յառաջ քան զայլազգիք... և ոչ ունիմք գիրք որ խօսին այսմ տուժարից: Արարաք մեզ վէճիլ՝ զասացեալ վարդապետ Յովհաննէս Եպիսկոպոսն, որ ուսանիցի լաւ զայս տուժարեղէնս. բայց մեր ազգին տուժարն ուղարկեցէք զի ամենեքին ուսանիցիմք, և մեք լինիցիմք առաջինքն, եթէ այլք գայցեն զհետ մեր»:

*
* *
*

Տէրզնցի Յովհաննէս երէցն՝ Սմգայ կամ Տիգրանակերտի քահանաներէն էր, որ իր խաչատուր օրդւոյն հետ սկանդխառութեամբ գնաց ՚ի Հոովմ, և հոն Արգարու Սուլթանչահ օրդւոյն ծանօթանալով, գործակից և աշխատակից եղաւ անոր ՚ի տպագրութիւն Գրիգորեան տոմարին, ինչպէս յիշատակարանին մէջ տեսանք: Հոովմէն ՚ի Վենետիկ անցաւ Տէրզնցին, և հոն ազգային վաճառականաց խնդիրքով Սաղմոսարան մը տպագրեց (1587) նորածոյլ տառերով, որոնք առջիններէն աւելի գեղեցկութիւն մը չունէին իրենց ձեռքը և արուեստին մէջ: Ինչպէս յարգարեան Սաղմոսարանի, այսպէս ալ ՚ի սմա փայտափոր սկանդիւր մը կայ, յորում երկու անձինք կ'երևնան՝ մին ձերունի և մորուաւոր, իսկ միւսն երիտասարդ, և ՚ի ներքոյ

այդ պատկերին՝ համառօտ յիշատակարանս
կը տեսնուի. «Տէր Յովհաննէս Տէրզնցին
և որդին Խաչատուրն, ծառայք Աստուծոյ
և յիշողացս. Ռ.Լ.Զ» : Ետքն ալ այս յիշատա-
կարանը. «Փառք ամենասուրբ Երրորդու-
թեան, աւարտեցաւ գիրքս ձեռամբ տէր
Յովհաննէս Տէրզնցոյս և որդւոյ իմոյ Խա-
չատուրին ՚ի թՎին Ռ.Լ.Զ» : Յետոյ երրորդ
յիշատակարան մ'ալ. «Փառք ամենասուրբ
Երրորդութեան. աւարտեցաւ գիրքս ձե-
ռամբ տէր Յովհաննէս Տէրզնցոյս և որդ-
ւոյ իմոյ Խաչատուրին ՚ի թՎին Ռ.Լ.Զ, ՚ի մայ-
րաքաղաքն Վենետիկ, ընդ հովանեաւ
Մարկոս աւետարանչին, ՚ի թագաւորու-
թեան Պաւսթուալ Չիթոնին, ՚ի պատրիար-
քութեան Ջուան Թրվիզանոյն, ՚ի բանա-
տուն (պասմատուն) Ջուան Ալբերթին,
ձեռնատուր Խոճայ Շահւօլուն և հոգևոր
որդւոյն իմոյ Ստեփանոսին և այլոց Ջողե-
ցոյց. զոր տէր Աստուած տացէ ըստ սըր-
տից իւրոց» :

Նոյն ժամանակներն կամ քիչ առաջ
տպագրուած պիտի ըլլայ համառօտ Ժա-
մագիրք մը, վտիտ և նիհար տառերով
ինչպէս նաև Աղբարաց գիրք մ'ալ, զոր
ովանք հնագոյն կը համարին քան զարգա-
րեան տպագրութիւն. սակայն թուական
չունենալնուն՝ չենք կրնար որոշ բան մը
սահմանել :

Այս միայն յայտնի է որ Արգարէն գրե-
թէ երեսուն տարի առաջ Փերրարացի կամ

Փաւիայի մը՝ Թեսէոս Ամբրոսիոս անու-
նով, արեւելեան լեզուաց հմուտ, նոյն լե-
զուաց վրայ ծաղկաբաղ տեղեկութիւն մը
հրատարակեց, հաւանականաբար 'ի Փա-
ւիա, յորում (էջ 142) այլեայլ տեղեկու-
թիւններ կ'աւանդէ մեր հայկական լեզուին
տառերուն և բառից վրայ, և զանազան
հատուածներ մէջ կը բերէ մեր լեզուովը ու
լատինական փոխադրութեամբ և թարգ-
մանութեամբ: Օտարի ձեռքով և զած հին
տալազրութեան մը մէջ՝ ոչ գրոց ձեւերու
վայելչութիւն և ոչ ալ տառից անսխալու-
թիւն կրնանք ենթադրել կամ սլահանջել.
և այս երկու թերութիւնքն ալ կը տես-
նուին Թեսէոսի երկասիրութեանը մէջ.
բայց անով հանդերձ մեր մասնաւոր մտա-
րութեանը, ըսենք նաև երախտագիտու-
թեան, արժանաւոր սէտք է սեպուի այն
եւրոպացին որ մեր գրերուն և լեզուին
վրայ առաջին ծանօթութիւն մը հրատա-
րակեց յԱւրոպա: Կ'երեւնայ թէ այս տառե-
րուն հետեւողութեամբն Ռիվոլա տալա-
զրած է իր հայ և լատին Քերականութիւնը
'ի Միլան 'ի 1624, ինք տարի ետքն ալ հայ
և լատին Բառգիրքն 'ի Փարիզ:

*
* *
*

Եօթնևտասներորդ դարուն սկիզբները՝
Յովհաննէս Քարմատաննից կոչուած քա-
հանայ մը՝ տեսնելով ու լսելով Աբգարու

գիւտին երեսի վրայ մնալը, և անկէ առաջ եկած մեծաներն 'ի տգիտութենէ, Լեւոստան անցաւ, ու առանց ստրկի և աշխատութեան խնայելու՝ երկու տեսակ գիր ձուլել տուաւ 1616ին, ու Մելքիսեթ կաթողիկոսին օրովը Սաղմոսարան մը տպագրեց յիշվով: Բայց կ'երեւնայ թէ աշխատանացն արգիւնքը չտեսնելով, և ազգին կողմանէ ալ լաւ ընդունելութեան չհանգիպելով, ստիպուած ըլլայ իր այս ձեռնարկութենէն ետ կենալ. վասն զի այդ յիշատակուած Սաղմոսարանը՝ իր ձեռքով եղած տպագրութեանց մէջ առաջին և վերջին կրնայ սեպուիլ: Սաղմոսին ճակատը և անոր վերջը գրուած յիշատակարանը ասանկ կ'աւանդեն. « Տպագրեցու Սաղմոսարանս 'ի կազմարանն Քարմատանեէնց աէր Յովհաննեսին. թըւին մարդեղութենէն տեսան 1616 և Հայոց մեծաց Ռ. Կէին . . . Ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպագիրս երկիրն Իլախաց 'ի քաղաքն Լէվ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ ննջման սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ յոգնամեղ Քարմատանիէնց Յովանէս երիցու. զոր հոգս առեալ մեծաւ աշխատութեամբ և բազում ծախիւք՝ տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ՝ մինչև գիրն 'ի գլուխ հանի, և նոր կազմարան սահմանեցի, և վասն փորձի՝ նախ զերգսն Գաւթի մարգարէին տպագրեցի 'ի օգուտ և 'ի շահ աս-

տուածասէր աղօթողաց մերասեռ ազանց : զոր եթէ հաճելի լիցի կամաց ձերոց, Տեառն փառք : Արդ եղև զրա սորին թուականութեան Հոյոց մեծաց Ռուսին. ամսեանն դեկտեմբերի թե, և 'ի 1616 ամի, 'ի հայրապետութեան Լլջմիածնայ սուրբ յաթոռոյն կենդանի նահատակին՝ տեառն տէր Մելքիսեթ կաթողիկոսի. այլ և Կիլիկեցո գաւառին տէր Յովհաննէս քաջ բարունապետի. 'ի սոցին ժամանակս հանդիպեցաւ տպագրութիւն սորին. այլ և 'ի թագաւորութեան քրիստոնէից Լեւզազգիս՝ բարեպաշտ արքայիս Զիկմունտին, զոր տէր ինքն անասան պահեսցէ » : Ասանկով թէ Արգարու և թէ իրեն ջանիցը նմանել ուզող ազգատէր և բանիրուն անձանց աշխատանքը գրեթէ իրենց կենդանութեան կամ մահունէն ետքը՝ բոլորովին կ'ընդունայնանար¹ : Մասնաւորաց ձեռքով եղածը՝ ասկէ աւելի տեղութիւն չկըրցաւ ունենալ :

Ուստի ասոր դարման մը ընելու համար՝ հարկ եղաւ որ եկեղեցական իշխանութիւնն միջամուտ ըլլայ, և իրեն ազդեցութեամբը կարենայ տեական բարիք մը հանդերձել ազգին : Այս անձն եղաւ Սրապիոն կաթողիկոս :

¹ Լեւզաց իշխատակազրութեանց մէջ կը գըտնենք որ Քարմաասնենց Իլլովի եպիսկոպոսական աթոռն ալ նստեր է :

*
* *

Ուռհայեցի ուսումնասէր Սրապիոն կաթողիկոսին զլիսաւոր ջանքն էր՝ որ այդ օգտակար արուեստը մտցընէ 'ի Հայաստան. և այս գործոյն մասնաւոր հոգը կէսարացի Գրիգոր անունով վարդապետի մը յանձնեց. բայց տեսնելով որ անոր ձեռնհասութիւնէն վեր է այդ գործը, Յովհաննէս անունով Անկիւրացոյ մը յանձնեց անոր գործադրութիւնը. մանաւանդ որ Խտալիս անցնելու համար պէտք եղած զլիսաւոր պայմանն ունէր, տեղւոյն լեզուին զիտութիւնը: Յովհաննէս լսած ըլլալով անշուշտ թէ արգարեան տաւերն անոր մահուընէն ետքը Հսովմ տարուելով հոն մնացին, շուտով մը անցաւ 'ի Հսովմ. բայց փափարին չհասնելով, հինգ տարի անդադար աշխատելէն ետքը միջակ ու մանր բուրդիր ձուլել տուաւ, ու Վենետիկ երթալով հոն Սաղմոսարան մը տպագրեց (1642), ու տարի մը վերջը Շնորհալոյն Յիտաւս որդի տաղաչափութիւնը: Սաղմոսարանին սկիզբը այս ձևկատը դրուած է. «Կազմեցաւ 'ի մայրաքաղաքն Վանատիկ, օգնականութեամբ պատուական բժշկապետին Յովսեփու Արամատարիոսին և Անդեղոս Պէլիսէլոս Աթենացոյն, թվին Հայոց մեծաց ՌՂԱ»: Իսկ յիշատակարանին մէջ կը պատմէ իւր կրած աշխատանքը...

« Եղայ 'ի մտի իմոյ զարուեստ տալազրութեան օգնականութեամբ Հոգոյն սրբոյ . . . Դիմեցի յուսով և փափաքանօք 'ի Հռովմքաղաք, և անգ չորս ամ բազում աշխատութեամբ և բազում նեղութեամբ և բազում շարշարանօք, զոր չէ հնար 'ի կիրարկանել, զոր ծածկադէտ ստեղծաւղն իմ գիտէ . . . Եւ հանի զպողպատն և զկաղապարքն, զծաղիկքն և զծաղկազրերն բազում աշխատութեամբ: Եւ յետոյ եկեալ հասա 'ի Վենետիկ. ըսկսայ 'ի գործարկանել: Զոր և նկարեցաւ տալազրական երգարանս Գաւթի 'ի թուականիս Հայոց Ռ.Յ. 'ի ժամանակս իշխանաց իշխանի սոյժառագոյն Փրանկիսկոսի Լըրիցո գուծին, մեծաւորաց հրամանաւ և փրվիլէճով, ձեռամբ լոճոյ նուաստ Անկիւրացի թարգմանիչ Յովհաննէսին՝ որ ճիւղաննի Մովսինոյ կոչի, 'ի լաւ յընտիր օրինակէ Գառնեցւոյ, և յայլ ընտիր վարդապետաց ստուգուած և վկայեաժ օրինակէ . . . յիշեցէք զնուաստ Անկիւրացի Յովհաննէսս՝ որ պատճառ եղէ թէ գրին և թէ տալազրելոյն. և զպատուական այրն Յովսեփոյ Արօմաթարիօն՝ որ ոսկով և արծաթով օգնեաց ինձ »:

Յիտուս որդի գրոց մէջ ալ այս յիշատակարանը կը կարգանք. « Ետ կարողութիւն նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ Յովհաննէս Անկիւրացւոյ թարգմանչի, որ մականունն ըստ Հռօմայեցւոց ճիւղանի Մօլինոյ ասի, հասանել 'ի յաւարտ տալազրու-

թեան արհեստիս, զոր բազում ջանիւք և շատ աշխատութեամբ տրնեալ և աշխատեալ այս վեց ամ է՝ զոր կախեալ կամ վասն տալագրութեան արհեստիս... եզի՛ի մտիդ տալագրութեան արհեստն առ ՚ի սպաշատութիւն ազգիս Հայոց: Այլ և սպաշատ աշխատանաց մերոց այս էր, զի Յուրհայեցի Արապիոն կաթուղիկոսն բազում փափաք ունէր վասն տալագրութեան արհեստիս. և ոչ եղև հասու: Եւ ետ սպատուէր աշակերտին իւրոյ Տէր Գրիգոր քաջ բարունապետին Աեսարիոյ, լինի իթէ դու կարողանաս տալագրութեան արհեստիս. և նա ևս ոչ կարողացաւ: Իսկ նա ինձ իբրև հարկս ՚ի վերայ եղեալ սպատուիբէր հանապաղ թէ լինի որ դու կարողանաս. վասն զի իմ ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս Փրանկաց՝ եթէ կարդալով և եթէ լեզու. այսպէս յանձին կալեալ ջան եզի: Զոր և սարգևատուն ամենեցուն Քրիստոս սարգևեաց ՚ի ձեռին իմոյ զայսչափն առ ՚ի սպաշատութիւն մանկանց սրբոյ եկեղեցոյ ՚ի տանս Հայոց... Եղև կատարումն երգոյս ՚ի լու և յընտիր օրինակէ. բազում քննութեամբ և ստուգաբանելով... ՚ի վայելուչ և ՚ի գեղեցկաչէն կզգիս Այնատիկոյ և յիշխանութեան նոյն քաղաքի Փրանկիսկոս Էրիցո դուճին, և մեծամեծաց հրամանաւ և փրվիլէճով»:

Այս երկու գրոց տալագրութենէն ետքը Յովհաննէս Անկիւրացին գնաց ՚ի Հոռով,

և հոն խորհրդատուս մը տպագրեց 'ի 1642,
ոչ իւր՝ այլ օտար ու թերևս արգարեան
տառերն գործածելով:

Իսկ Անկիւրացոյն տառերն, իւր մա-
հուրնէն ետքը, հաւանական կը կարծուի
թէ Յովհաննէս Պովիս կոչուած վենետիկե-
ցի տպագրապետի մը ձեռքն անցած ըլլան.
վասն զի Յիսուս որդի գրոց առաջին տպա-
գրութենէն տասնըեօթը տարի ետքը, երբ
Յովհաննէս արդէն մեռած էր, կրկին
տպագրութիւն մը բրաւ Պովիս նոյն գրե-
րով ու պատկերներով: Հետաքննութեան
արժանի է Պովիսի յիշատակարանը. « Ետ
նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ ճուան
Պաղիսգա, որ մականուամբ ասի Պովիս,
որ եմ ազգաւ լաղինացի 'ի գեղեցկաշէն
մայրաքաղաքէն վանատիկոյ, զոր բա-
զում ջանիւք և աշխատանօք հազիւ կա-
րացի 'ի յանկ հանել զտպագրութեան ա-
րուեստն... Եզի 'ի մտի զտպագրութեան
արուեստն առ 'ի պայժատութիւն ազգին
Հայոց. այլ և բազում աշխատանաց մերոց
այս էր, որ բազում ժամանակաւ յառաջ
ունէի սէր և բարեկամութիւն հետ ազգին
Հայոց, և յարածամ կայի տեսանել զչքե-
ղաչուք իշխանն Հայոց Խօճայ Սաֆրազն.
զոր ոչ կարացի հասանել ցանկութեանս
իմոյ, զոր փոխեալ է առ Աստուած. և զնո-
րահաս որդին իւր զԽօճայ վազանն. խընդ-
րեմ անմեղազիր լինել յազազս անյարմա-
րութեանն, քանզի ամենեկին ոչ գիտէի լե-

զու Հայոց կամ զիր . և ոչ տեսեալ 'ի վար-
պետաց զայս տպագրութեան արուեստն ,
լստ պարզեցելոյն սմա 'ի հոգւոյն սրբոյ
այսբան յայտածեալ երեւցուցի վասն օգ-
տութեան ազգին Հայոց , զոր և հասի յա-
ւարտ . . . 'ի լաւ և յընտիր օրինակէ , բա-
զում քննութեամբ և ստուգաբանելով . . .
'ի վայելուչ և 'ի գեղեցկաշէն կղզիս Վա-
նատիկոյ , և յիշխանութեան նոյն քաղաքի
Տօմենիկո Քոնթարինի դուծի . . . » : Հաւա-
նական կը կարծուի թէ իր մահուընէն ետ-
քը նոյն տառերն Ձուղայեցի Խոճա Սա-
հրատին ձեռքն անցած են , որուն վրայ
քիչ ետքը յիշատակութիւն պիտի ընենք :

Պովիսէն ետքը Միքայէլ Պարպոն անու-
նով ուրիշ Վենետկեցի տպագրապետ մը՝
հայերէն լեզուի մասնաւոր գիր փորել տա-
լով տասը տարուան միջոցի մէջ (1680-90)
այլ և այլ հայագիր տպագրութիւններ ըն-
ծայեց : Ասոնք են Աւետարանի կրկին տպա-
գրութիւնք , Հայկի ձմարտոտրեան , Ժամա-
գիրք համառօտեալ , Սաղմոս կրկին ան-
գամ , Դպրոտրեան գիրք՝ երկիցս , Բոտրաս-
տան աղօթից , Նորագոյն ծաղիկ զօրոտրեանց
և Խորհրդատետր :

Վենետիկ քաղաքին մէջ հայկական տը-
պագրութեան արուեստին յառաջագիմու-
թեանը նպաստաւոր եղողներէն մէկն ալ
Համազասպեան Թադէոս երէցն էր , Երե-
ւան քաղաքէն , որ Ճաշոց գրոց գեղեցիկ
ու բազմածախ տպագրութիւնն ըրաւ : Իր

ջանիցն ու փափաքանաց յօժարամիտ ձեռն տու և համամիտ դտնելով՝ ժամանակին Եղիազար կաթողիկոսն, Սպահանէն Մարսէյլ քաղաքն անցաւ, ուր Ոսկան վարդապետին տպագրատունը կար. բայց անխընամ ու գրեթէ երեսի վրայ մնացած տեսնելով զայն՝ զնաց ՚ի մայրաքաղաքն Վենետիկ: Հետն ունէր «նաև զկատարեալ իմն տօնացոյց, ինչպէս ինքն կ'ըսէ, ՚ի գիտնոց արանց սրբազրեցեալ և զգուշապէս գաղափարեցեալ» . նոյնպէս ալ ճաշոց գրոց երեք օրինակներ. և որովհետև զանոնք իրարու հետ անմիաբան կը գտնէր, ուստի և արժանապէս համաձայնեցընելը իրեն մեծ մտածութեան և ջանից նիւթ պիտի ըլլային:

Բարեբաղդարար Վենետիկոյ մէջ ճաշոցի ընտիր օրինակ մը գտաւ, հին և անթերի, «՚ի գանձուց հնոց թագաւորացն Հայոց» զոր անշուշտ Անի քաղքէն գաղթող ու հարաւային ու միջին Իտալիոյ մէջ սփռուող Հայք հետերնին բերած էին: Անոր ընթերցուածներն բաղդատեց Աստուածաշունչ գրոց հետ, ու մէջերնին եղած զուգաձայնութիւնը տեսնելով ալ աւելի սիրտ առաւ թագէտս: Տպագրութեան ծախուց օժանդակութեանը համար՝ իրեն ձեռնտու գըտաւ Զուղայեցի Խոճայ Սահրատենց Գասպարը, որ ինչպէս քիչ մը առաջ յիշեցինք, Պովիս տպագրապետին հայերէն գրերն առեր, ու նոր տպարան մը բացեր էր ՚ի

Վենետիկ: Թագէտս անոր հետ ընկերացած՝ երկու տեսակ գիր ձուլել տուաւ, խոչոր ու մանր, վայելուչ ձևերով ու բաւական ընտիր ախորժակով: Անոնցմով սկսաւ նախ խորհրդատուար ու ետքը ճաշոց մը տալագրել՝ Զմիւռնիոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին խորհրդակցութեամբն ու հաւանութեամբ՝ որ այն ատեններն կը բռնակէր ՚ի Վենետիկ:

Այս երկու գրքերէն զատ ուրիշ տալագրութիւն մը չըրաւ Համազասպեան. կը թուի թէ բրած ծախքին համեմատ շահ կամ ընդունելութիւն չտեսնելով, հարկ սեպեց այն օգտակար ձեռնարկութենէն ետ կենալ: Իսկ փորագրած տառերն կ'երենայ թէ օտարաց ձեռքն անցան. որովհետեւ 1687ին տալագրուած գրքոյկ մը կայ՝ Հոյով Յովհաննէս վարդապետին աշխատասիրութեամբ՝ Թագէտսեան խոչոր տառերով. և խորագիրն է «Պատասխանի թղթոյ ուրումն ընդդիմադրականի գրեցելոյ յիզբարց ոմանց հայկազունեաց»: 1687ին Սահրատեանք խնկումն կոչուած գրոց առաջին տալագրութիւնն բրին Հոյովի թարգմանութեամբն, և որուն յիշատակարանը այսպէս կ'ակնարկէ. «Տալագրեցաւ խնդրանօք Խոճայ Սահրատի որդւոյ պարոն Մուրատին»:

Թագէի երիցու ժամանակակից է նաև Ագուլեցի Գուլնազարի որդի Խոճայ Նահապետը, որ իր սանը մէջ մասնաւոր տը-

սլարան մը բացեր, և առանձին գրեր ձուլելով՝ որոնք ինչուան այն առեն 'ի վենետիկ փորագրուածներուն մէջ ընտրելագոյն կրնան սեպուիլ՝ 1687ին Պարզաբանոսիւն սաղմուսաց կոչուած գիրքը հրատարակեց, որ դարձեալ Հոյով վարդապետին երկասիրութիւնն է: Գրքին յիշատակարանը՝ որ թարգմանչին կ'երեւնայ, այսպէս կ'աւանդէ. « Յիշեցէք զԽոճայ Նահապետն, (որ) մեծաւ հոգաբարձութեամբ յառաջացոյց զթարգմանութիւն և զտպագրութիւն սորին, վատնելով զգոյս և զինչս բազումս 'ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, 'ի շինումն նորակերտ տպարանիս, 'ի գտումն պատուական թղթոյս և 'ի յօրինումն ամենայն իրաց պիտանաւորաց »:

Ասոնցմէ ետքը կու գայ 'ի վենետիկ, ու իր և աշակերտաց բնակութիւնը կը հաստատէ Սերաստացի վարդապետն Մխիթար Արբաճայր, որուն վրայ մասնաւոր գլխով մը պիտի խօսինք:

*
*
*

Երբոր Յովհաննէս Անկիրացի, ինչպէս յիշեցինք, տպագրութեան արուեստը ծագկեցընելու փափաքով անցեր էր յարեմուտս, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանաց առաջնորդ Կեսարացի Խաչատուր վարդապետը իր միտքանից աշխատակցութեամբ երկու գաղափար շինեց՝ մանր ու խոշոր

տառից, և անոնցմով տպագրեց 1642ին Ստեփաննի Ժամագիրք մը և Հարանց վարք: Ժամագրոց յիշատակարանին մէջ կը կարգանք տպագրողաց աշխատութեան նպատակը... «Յանկ ելեալ կատարեցաւ տպագրութիւն հոգեւնուագ սաղմոսացն Դաւթի, ընդ սմին և կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց... յաշխարհին Պարսից յարքայանիստ քաղաքիս՝ ըստ գրոց Ծօշ կոչեցելոյ, որ այժմ Սպահան արտաձայնի, ՚ի գիւղաքաղաքիս Նոր Զուղայու, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչի վանիցս, որ է մենաստան կուսակրօնից բանասիրաց... ՚ի վերակացութեան նահանգիս ընդհանուր Պարսկաստանի հեզահոգի արքեպիսկոպոսի և շնորհազարդ վարդապետի տեառն Խաչատրի, որ է բընիկ քաղաքաւ Աեսարայի: Որոյ ջանիւքն և աշխատութեամբ եղև տպագրութիւնս այս ՚ի մէջ տոհմիս հայկազնեան. քանզի այս ամեններջանիկ վարդապետս Խաչատուր օր ըստ օրէ տեսանէր զտպագրութիւնս ՚ի մէջ աղգացն լատինացւոց, ցանկայր միշտ՝ որպէս զի լիցի ՚ի մէջ Հայաստանեայցս. և յարաժամ խնդրէր հնար գիւտի արուեստիս այսորիկ: Եւ իբրև ոչ գտաւ ուստեք առ ՚ի ընուլ զփափաք ցանկութեան իւրոյ... սկսաւ աշխատիլ իւրով միաբանական ուխտիւն, մինչ զի ՚ի կատար եհան զտպագրութիւնս, և սինեալ տարածեաց զգիրս ՚ի մէջ Հայաստանեայցս»:

Բայց որովհետև իրենց փախարանաց և ջանից համեմատ չէր տպագրութեանց արգիւնքը և արուեստը, ուստի մէջերնէն Յովհաննէս անունով վարդապետ մը սահմաներ էին այս արուեստին կատարելութեանը աշխատելու համար, և որուն վրայ կ'աւանդէ յիշատակարանը, թէ « Գնացեալ շրջի յաշխարհին լատինացւոց, որպէս զի ուսեալ 'ի նոցանէ և եկեալ ուղղեսցէ և հաստատեսցէ զսա 'ի մէջ Հայաստանեայց » :

Յովհաննէս վարդապետ, Ամենափրկիչ վանաց միաբան, արեւմուտք անցաւ (1639), ու ամբողջ տարի մը ճանապարհորդելով հասաւ 'ի Վինետիկ, ուր տպագրութեան արհեստին հմտանալով գնաց 'ի Հռովմ, և հոն նորաձև տառեր սկսաւ ձուլել. անկէց Իտալիոյ Ալիկուոնա (Ալիզոնոյ) քաղաքն անցաւ, ուր երեք տարի ու կէս աշխատելով իր անուամբը մասնաւոր տպարան բացաւ, և ութսուն օրուան միջոցի մէջ՝ փորձի համար Ստղմուսարան մը տպագրեց. և իր աշխատանաց առաջին երախայրիքը Խաչատուր վարդապետին ընծայեց :

Անկէ կրկին 'ի Զուլա գործաւ Յովհաննէս վարդապետ. և հոն նախ՝ Ազարիայի պարգատտուար (1647) մը, վերջը ուրիշ քանի մը կարևոր գրքեր հրատարակելով, Աստուածաշունչ մըն ալ տպագրելու ձեռք զարկաւ : Սակայն « յոմանց անընդունելի եղևն երաշխեպ աշխատութիւնք նորա », կ'ըսէ

յիշատակարան մը, և յորոց հակառակութիւն կրելով, ստիպուեցաւ Փիլիպպոս կաթողիկոս իր քովը կանչել զինքը, և եպիսկոպոս ձեռնադրելով, խրկեց 'ի հինն Ջուղա և հոն սպաննուեցաւ « իր հօտին իրաւանց » վրայ: Ասով անկատար մնաց իր աշխատութիւնը, ինչպէս նաև Աստուածունչի տպագրութիւնը: Չենք կրնար գրուցել թէ այնպիսի ջանքով և յարատևութեամբ մինչև 'ի Ջուղա տարուած հայկական տառերը ինչ կզան. բայց եթէ իրենց տիրոջը բազմին հանդիպելով, տղիտութեամբ և անփութութեամբ արհամարհուեցան:

*
* * *

Եջմիածնի վանաց Ջուղայեցի Յակոբ կաթողիկոս ետևէ ըլլալով հայկական տպագրութեան արուեստին յառաջադիմութեանը, իրեն նախորդ Փիլիպպոս կաթողիկոսին նօտար՝ Ծարեցի Մատթէոս սարկաւազը 1656ին արևմուտք խրկեց: Մատթէոս Չմիւռնիա՝ անկէ ալ Վենետիկ անցաւ, յուսալով թէ իր փափաքին հասնելու միջոցներուն զխրութիւն պիտի կարենայ ունենալ. բայց տեսնելով որ իր ակնկալութիւնն 'ի դերև ելաւ, Հսովմ՝ գնաց: Հոն երբ յոյս ունէր թէ իր նպատակին պիտի կարենայ հասնիլ, քաղաքին մէջ եզոզ ազգայինք իրեն դէմ ելան, ու պատճառներ մէջ բերելով իր օգտակար փափաքէն զինքը

վրիպեցուցին. « Արք հակառակասէրք և բարխատեացք, — ասանկ կ'ըսէ Մարեցին՝ Յիսուս որդի գրոց յիշատակարանին մէջ, — գրգռեցին զմեծամեծ ժողովս՝ առ ՚ի խափանել զայս գործ մեծ, որ և եղեն խակ » :

Այն ատեն Մատթէոս Հոլանտացոց Ամսգերտամ քաղաքն անցաւ, և հոն ճարտար արուեստաւոր մը գանելով, իրեք տեսակ զիր փորել տուաւ, քովն եղած օրինակներուն համեմատ: Այլ և այլ դժուարութիւններով հազիւ կրցաւ ՚ի գլուխ հանել այս գործը, որովհետեւ զանազան նեղութիւններ, վշտեր ու հակառակութիւններ կրեց. բայց ամենուն ալ յաղթելով Յիսուս որդի գիրքը սկսաւ տպագրել՝ պատկերազարդ ու վայելուչ տպագրութեամբ: Սակայն երբ տպագրութիւնն 587 թերթին հասեր էր, մահուան անկողին իյնալով վախճանեցաւ, որով սկսած գործը անկատար մնաց:

Նոյն ժամանակներն Ոսկան վարդապետին Աւետիս եղբայրը վաճառականութեամբ Ամսգերտամ եկած էր, ու տեսնելով Մարեցոյն քաջած նեղութիւններն՝ ինքնայօժար անոր ձեռնտու և օգնական եղած էր, որպէս զի անոր վրայ հասած վշտերը թեթեւցնէ և ծախուց նեղութեանէն խալըսէ: Մարեցոյն մահուանէն ետքը ամէն երաշխաւորութիւն աւատաստանատուութիւն Աւետիսի վրայ մնաց. « Յորժամ մեռաւ, կ'ըսէ (Մարեցին), ես իբրև

որը մնացի Ամսդերտամ. վասն այն որ սրբազարտ ոչ գոյր. բայց միայն ես էի կարգացող, որ չէի խիստ հմուտ. ծամանակ ինչ տարակուսեալ և պարապ մնացի... սկսայ մնացեալ չորեքտասան տետրն տըսագրեցի... Այսպէս սրբազրեցի. օրինակն եզի 'ի մի կողմն, մի կու նայէի օրինակն, մի 'ի տագրածն. յորժամ որ սխալ լինա՝ ուղղէի. այսպէս սրբազրեցի մնացեալ չորեքտասան տետրն, ուսայ զսրբագրելն... վասն որոյ աշխատանք ունիմ 'ի վերայ այս գործքիս... և ուխտագիր եղեր եմ որ մինչ 'ի մահ պիտի՝ որ աշխատիմ վասն սուրբ Էջմիածնուն. որ ես պատճառ եղայ որ տպագրութեան արհեստ, որ Մատթէոսն այն երբ մեռաւ՝ թէ որ ես չէի ո՛վ պիտի տիրէր 'ի վերայ քէրխանային. հազար մարչիլ՝ չոր պարտք էր քերխանային՝ որ հինգ հարիւր մարչիլ չէր արժեր... յանձն առի յորժամ մեռաւ... Գարձեալ սորա հետ Աստուածաշնչի գիր պիտի դուրս գայ. տիրացուն մեռաւ, դեռ քառսուն կամ վաթսուն գիր չէր փորվել. դեռ երկու հարիւր քսան գիր ալ պիտի փորվել»:

Այս տաղնապին ու շիտթութեանը մէջ աղէկ հասկըցաւ Աւետիս որ անկարելի էր միայնակ այս գործքը կարգի դնել. ուստի մէկէն թուղթ գրեց առ եղբայր իւր Ոսկան վարդապետ Էջմիածին, և հրաւիրեց զինքը յԱմսդերտամ: Յօժարութեամբ հրաման տուաւ իրեն Յակօր կաթուղիկոս,

վասն զի իր այլ փափաքն էր՝ որ այնպիսի դժուարութեամբ սկսած ու բաւական առաջ գնած գործը երեսի վրայ չմնայ: Ոսկան Ամսգերտամ չի գնացած, իրմէ առաջ իրեն աշակերտ Անդրիանեցի կարապետ վարդապետը զրկեց, որ երթալով ջանայ կարգի գնել զամենայն և իրեն սպասել: Կարապետ Ամսգերտամ հասնելով, տեսաւ որ Աւետիս նոր գրեր փորագրել տուեր է գերմանացի ճարտարի մը, ուստի այն գրերով մէկէն յամագրոց առաջին տպագրութիւնն ըրաւ յամի 1662, յորոյ ՚ի յիշատակարանին կը կոչուի Աւետիս «վերակացու և թարգման տպարանի և մատակարարող և առաջնորդող ամենայն գործակալաց արուեստիս»: Ետքը Սաղմուսարան մըն ալ տպագրեցին, որուն յիշատակարանին համառօտութենէն կրնան հասկընալ ընթերցողք տպարանին սլաութիւնն. «... կ'ատարեցաւ... ՚ի ծովապատ քաղաքիս որ կոչի Ամսգերտամ... արդ ազաչեմ յիշել... զտէր Ոսկան բարունեաց պետի զեղբայրն զԹէոդորոսի որ զի Ղլիճենց Աւետիսն՝ որ եղև պատճառ յորդորելով զՄատթէոս սարկաւազն՝ ընծայել զայս ազնուակերտ և ըղձալի տպագրարանս սուրբ Էջմիածնի և սուրբ Սարգսի: Քանզի Մատթէոսն ՚ի հիւանդութեան իւրում կոչեալ զվերոգրեալ Աւետիսն և խնդրէր ՚ի նմանէ եօթն հարիւր և հնգետասան մատչիլ փոխ, զի տացէ պարտա-

պանացն իւրոյ, որք յոյժ վշտացուցեալ էին զնա. և տպեմք, ասէ, երկու հազար Սաղմոսարանս և հազար երկու հարիւր Յիսուս որդիս, և վաճառեալ և զշահննորա արասցուք երկուս բաժինս, ինձ և քեզ: Իսկ թէ մեռայց՝ դու՛ ՚ի գործ արկեալ զտրպարանն՝ մինչև վճարեսցես զպարտս իմ, և զբոյն ևս առցես հանդերձ շահիւքն, և Տէր եզիցի ընդ քեզ: Եւ զայս ոչ էառ յանձն Աւետիան ասելով, թէ տացես ըդ տպարանդ յիշատակ սուրբ Էջմիածնին և սուրբ Սարգսին, լինիմ քեզ ընկեր և տամ զփողս. և ես աշխատիմ անձամբս ՚ի տպարանիս՝ որքան կենդանի իցեմ, և զարդիւնս զբաժին իմոյ բաշխեմ վերոյգրեալ սրբոյն, և յետ մահուան իմոյ զբովանդակն: Արոյ հաւանեալ Մատթէոսն և յօժար սրտիւ արար կտակ, զի յետ մահուան իւրոյ և վճարման պարտուց երկոցունցն՝ տացի տպագրարանն վերոյգրեալ մենաստանին. և ինքն շէ ևս աւարտեալ զՅիսուս որդին՝ հանգեալ ՚ի Քրիստոս: Զորոյ ըդ թերին լցեալ Աւետիան, և սկսեալ բաղձանօք և փափաքմամբ տպել հազար եօթնհարիւր գեղապաճոյճ և զովելի Սաղմոսարան»:

Սաղմոսարանի տպագրութենէն ետքը՝ երբ Ասկան գեռ կը յապաղէր հասնիլ յԱմսոցերտամ, Կարապետ վարդապետ շարականի խաղերն ալ սկսաւ շինել տալ, և 1666ին ըրաւ այն Երզարանին տպագրու-

Թիւնն: Այն միջոցին Ռսկան Ալիկուռնա քաղաքն հասեր էր, ուր գտնելով իր Ալե-
տիս եղբայրը՝ մատնաւոր վաւերական գը-
րով տպարանին տէր եղաւ, ու անկէջ
Մնոգերտամ անցնելով տեսաւ որ Կարա-
պետ վարդապետ բաւական առաջ տարեր
էր Շարակնոցի տպագրութիւնն: Բայց ո-
րովհետեւ նօսր գիր չունէր, ուստի մա-
նաւորաբար այն գիրերն ալ ձուլել տուաւ
Ռսկան՝ նախ շարականին ու ետքը Աստուա-
ծաշունչ գրոց տպագրութեանն համար:
Սնկէ ետքը 1666ին Սյրբենարան ու հա-
մառօտ Քրիստոնեական ու Քերականոչիւն
մը տպագրեց:

Վերջը Աստուածաշունչ գրոց տպա-
գրութեանը ձեռք զարկաւ Ռսկան: Որչափ
մեծ և գովութեան արժանի էր Ռսկանայ
անխոնջ յարատեութիւնն, բայց իր ար-
դեանց փառքը ոչ նուազ ազօտացուցած
է այն ձեռներիցութեամբն՝ որով կարծեր
է լիուլի իշխանութիւն ունենալ՝ նախնեաց
գրուածներն ուղածին պէս փոփոխելու
կամ այլայլելու: Ասանկ ըրած է Ռսկան
Աստուածաշունչ գրոց տպագրութեանը
մէջ, սսանկ ալ նախնեաց քանի մը գրուած-
ներուն զորոնք հրատարակեց: Աստուա-
շնչէն ետքն ուրիշ այլ և այլ տպագրու-
թիւններ ըրած է Ռսկան, ամենուն մէջ
ջանալով օր ըստ օրէ աւելի կատարելա-
գործել արուեստը. ինչպէս Ժամագիրք,
Մաշտոց, Քրիստոնեական, Վարդանայ Ա-

դուևագիրքը, խորենացոյն Աշխարհագրութիւնը, Նոր կտակարանի առաջին տպագրութիւնը, որուն յիշատակարանին մէջ հետեւեալ գիտողութեան արժանի հատուածը կը կարդանք. « Աւարտեցաւ . . . երկասիրութեամբ նուաստ Ռսկանի եպիսկոպոսի . . . 'ի տպարանի աշակերտին իմոյ բանին սպասաւորի, բայց իմովք գրովք, իսկ արդեամբ երկոցունցս . . . բուն նախագաղափար լեալ է իմովք ձեռօք գծեալ նոր կտակարան, զկնի Հեթմոյ թագաւորի աստուածաշունչ սրբագրութեանն գաղափար »: Չենք գիտեր թէ արդեօք կարապետ վարդապետ ալ մասնաւոր տպարան բացեր է, թէ Ռսկանայ տպարանը յաջորդ տարին իրեն անցած ըլլայ: Հետեւեալ տարւոյն մէջ (1669) Ռսկան ուրիշ քանի մը տպագրութիւններ ալ ըրաւ, ինչպէս Առաքել պատմիչ, և Չայնքաղ շարականը, որ իրեն յԱմսդերտամ ըրած տպագրութեանց վերջինն է:

Հետեւեալ տարին (1670) Իսապիոյ Լիվոնոյ քաղաքին մէջ նոր տպարան մը բացուած կը տեսնենք, և կամ հոն փոխադրուած Ամսդերտամինը: Միայն տարւոյ մը տեղութիւն ունի այդ տպարանը, և լոկ երկու մանր հրատարակութիւնք կ'ընծայէ ազգին. այսինքն ազօթամատեան մը՝ Պարսեզ հոգևոր կոչուած, և Բելարմինոսի Բրիտանեակահան մը: Ռսկան վարդապետին տաւերով կ'ըլլան այս տպագրութիւնք, և

իրեն ներկայութեամբը. բայց ինքն իրրև երկրորդական անձ մը կը ներկայանայ: Ինչպէս յԱմսդերտամ, ասանկ ալ Լիվոնոյի տպարանը սրբոյն Սարգսի անուանը և Էջմիածնի նուիրուած է. և Պարտէզ գրոց մէջ միայն այս համառօտ յիշատակարանը կը կարդանք. « Աւարտեցաւ գրքքիկա, որ կոչի Պարտէզ հոգևոր, 'ի թուոյն Հայոց ՌճԻ, հաւանութեամբ տեառն Ոսկանի արքեպիսկոպոսի Երեւանեցոյ, և սրբազրութեամբ կարապետ վարդապետի Անդրիանացոյ »: Նոյնը կը կարդանք նաև Գրիստոնեական գրոց վերջը, զոր յիտաւականէն դարձուցած է 'ի հայ' Բարսեղ վարդապետ կոստանդնուպոլսեցի, որ նոյն ժամանակները Լիվոնոյ քաղաքը կը գրտնուէր:

*
* *
*

Փարիզու մէջ հաստատուած հայկական տպարանին վրայ մասնաւոր տեղեկութիւն մը չունինք. միայն այսչափը ըսենք թէ նոյն քաղաքին մէջ եղած է Ֆրանչիսկոս Ռիվօլա Միգիօլանեցոյն հայ և լատին Բառգրոց տպագրութիւնը այսպիսի մակագրութեամբ. « Բառգիրք Հայոց. Dictionarium armeno-latinum; auctore Francisco Rivola, Cive Mediolanensi; Lutetiæ Parisiorum. Impensis Societatis Tipographicae librorum officii ecclesiastici, jussu regis constitutæ.

MDCIII. Cum privilegio Majestatis suæ Christianissimæ. Այս գլխակարգութենէն կը հասկընանք թէ եկեղեցական գրոց տպագրութեանն համար և արքունական հրամանաւ բացուած գործարանին մէջ հրատարակուած է Ռիփօլայի Բառգիրքը. այլ թէ այս գրերն՝ միայն նոյն գրոց տպագրութեան համար ծառայած են, թէ ուրիշ գրքեր ալ անոնցմով տպագրուած, մեզի անձանօթ կը մնայ: Այսչափ միայն նշանակենք թէ Ֆրանսուս Ս. Գաղղիոյ թագաւորը՝ մասնաւոր ջանք ունեցած է արևելեան լեզուաց ուսմանն համար այլևայլ ուսուցիչներ կարգել ՚ի Փարիզ: 1430ին Գաղղիոյ դպրոցը (Collége de France) բանալով, յոյն և հերրայեցի լեզուաց համար մասնաւոր դասախօսութեան աթոռներ սահմանեց: Իր ժամանակն հրատարակեցաւ ՚ի Փարիզ արևելեան լեզուաց քերականութիւն մը՝ երկասիրեալ ՚ի Գուլիելմոսէ Փոսթէլ՝ որ Գաղղիոյ արևելագիտաց մէջ առաջին կրնայ սեպուիլ: Իր գրուածքին մէջ Փոսթէլ ամեն լեզուին իրեն յատուկ տառերը գործածած է. ուստի և կը տեսնուին հերրայեցի, սամարացի, եթովպացի, արաբացի, ասորի, վրացի, լիւրիկեցի և հայ տառեր: Մենք այս գրուածքը տեսած չենք. բայց հաւանական կը թուի ենթագրել թէ Ռիփօլայի գրոց տպագրութեանն համար գործածուած տառերուն հետ նոյն ըլլան: Անկէ ետքը մասնաւոր յիշատակութիւն

մը շենք գաներ հայկական տաղազրութեան 'ի Փարիզ, մինչև Ջահան Ջրպետ հայազգւոյն և գաղղիացի Սէն-Մարթէն հռչակաւոր արևելագիտին օրերը, որ մեր աղգային լեզուին ալ ունեցած հմտութեամբ հտեէ եղած է զանազան թարգմանութիւններ ընծայել, օգնական և ջանակից ունենալով Պրպետ Եղեսայի. ու մեր աղգին վերայ այլևայլ հետաքննական ծանօթութիւններ գաղղիարէն լեզուաւ հրատարակելէն ետքը, արքունական և Ասիական օչագրին համար սահմանուած տպարաններուն մէջ այլևայլ հրատարակութիւններ ըրած է նորածոյլ հայկական տառերով, որք ետքը աւելի վայելչագոյն ձև առած են կայսերական տպարանին կիրառութեանն համար:

Արամեան և Շահնազարեան հայկական տպարաններն 'ի Փարիզ՝ ներկայ դարուս երկրորդ կիսուն կը վերաբերին, և որոնք արգէն ծանօթ են ազգայնոց: Մենք բուական սեպենք յիշելը թէ առաջինը՝ (նախ Շիլլէրի ու Վալտէրի անուամբ ու անոնց գործարանաց մէջ), այլ և այլ նորանոր դրերու ձուլմամբն և վայելուչ ձևերով մեծ արդիւնք մը ստացած է հայկական տաղազրութեան պատմութեանը մէջ, գաղղիական արուեստն ու ընտիր ախորժակը իրեն օժանդակ ունենալով: Իսկ Շահնազարեանի ուսումնասիրութեանը իրաւացի պատիւ կ'ընէ Հայ պատմագրաց շարք, զորս սկսաւ հրատարակել 'ի Փարիզ հմուտ յառաջարաններով և ծանօթութեամբ:

*
* * *

1673ին Ոսկանեան տպարանը Լիվոնոյէն 'ի Մարսէյը Գաղղիոյ փոխադրուած կը գտնենք, իրեն ընկերակից և օգնական ունենալով զԹագէոս երէց Երևանեցի, որ 'ի Վենետիկ ճաշոց զիրքը տպագրած էր, ինչպէս նաև Ոսկանայ Աւետիս եղբայրը և իրենց քեռորդին զՍողոմոն:

Մարսէյի մէջ հրատարակուած առաջին հայ մատենիկը Գրքուկ կարևոր կոչուածն է. «Ներում կայ պարունակեալ պարզատուար, լուսնացոյց, և այլ մանրամասնարար բան . . . վերակացութեամբ տեսան Ոսկանայ Երևանցւոյ՝ բանի տպասաւորի, 'ի Մարսիլիայ . . . 1673»։ Հոս միայն Ոսկան վարդապետ կը յիշատակուի: Բայց նոյն տարին հրատարակուած Ասենի ժամագրոց ճակատը այս վերնագիրը կը կրէ. «Տպագրեցեալ 'ի տպարանում սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարին . . . 'ի Թագաւորութեան քրիստոսասիրի և բարեպաշտի և Քրիստոսիւ զօրացելոյ Լուգովիկոսի արքային Կալիացւոց: Վերակացութեամբ, ջանիւք և սրբագրութեամբ տեսան Ոսկանայ վարդապետի և արքիեպիսկոպոսի Երևանեցւոյ: Արդեամբք և ծախիւք նոյնոյ Ոսկանայ արհի եպիսկոպոսի և Թագէտի երիցու Երևանեցւոյ. 'ի Մարսիլիայ բաղարի, Թուին Քրիստոսի

1673 » : Հարկ չէ յիշատակել թէ այս երկու անձանց ընկերութիւնը՝ տպագրութան ծախքը մէկու մը վրայ չձանրացընելու գիտմամբ, և անշուշտ նաև չահագիտական նպատակաւ մըն էր :

1674ին Յովհաննիսեան Մատթէոս Վանանդեցի կու գայ 'ի Մարսէյլ, և Յովհաննու Հոլովի երկասիրած համառօտ ճարտասանութիւն մը կը տպագրէ : Այս գրոց խորագիրն է. «Համառօտութիւն ճարտասանականի արուեստի, շարագրեալ 'ի Յովհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ . . . տպագրեալ ըն գործարանում սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի 'ի Մարսիլիա . յամի . . . 1674 : Կ'երևնայ թէ Վանանդեցին պարզ շարաբարբոջ եղած է այս գրքին, ինչպէս կ'ակնարկեն վերջաբանի տեղ գրուած համառօտ ոտանաւորի մը քանի մը տողերը, և անանկով սկսած իր այս արուեստին մէջ ըրած յառաջադիմութեան նախկին մուտքը :

Նոյն տարւոյն մէջ Գրիգորի Նարեկացւոյ ազօթամատոյց գրոց առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Մարսէյլ « 'ի թագաւորութեան քրիստոսապսակի և բարեպաշտի արքայի Լուդովիկոսի . վերականգնութեամբ և հոգաբարձութեամբ և ծախիւք Ոսկանայ վարդապետի և եպիսկոպոսի Երեանեցւոյ » : Պակասաւոր է այս տպագրութիւնն և թերի մնացած :

Յաջորդ տարին (1675) Ոսկանեան

տապարանին մէջ Այրբենարան մը կը տպագրուի, այսպիսի մակագրով. «Գիրք այրութենից, ընդ նմին և կերպ ուսանելոյ իտալական լեզուն, և աստեղագիտական կանոնք՝ առ ՚ի պաճպանել զառողջութիւն մարմնոյ. տպեալ արգեամբք Սողոմոնի սրաշտոնատարի»։ Հաւանականաբար նոյն Սողոմոնի ձեռքով 1675 տարւոյն մէջ Համարողոքեան արուեստ մըն ալ տպագրուած է ՚ի Մարսէյլ, «ամբողջ և կատարեալ, ինչպէս կ'ըսէ խորագիրն, թարգմանեցեալ ՚ի պէտս հայկազունեաց և մանաւանդ վաճառականաց. . . ՚ի միապետութեան Լուտովիկոսի չորեքտասաներորդի արքային Կալիիացւոց »։

Գիրք վայելուչ կոչուած երկասիրութեան մըն ալ կը հանդիպինք, որ յիշեալ 1675 թուին տպագրուած է ՚ի Մարսէյլ, և յորում կ'ամբիտիտին, Ազիւսակք գրոց տարեկանաց, — Պարգատումար մշտնջենական, — Համաձայնութիւն ամսոցն Ալարիայի ընդ Յունաց, — Առածք խոհեմականք հնոցն իմաստասիրաց, — Սկզբունք համարողական արուեստի »։

Իսկ հետեւեալ 1676 թուականին՝ կրկին անգամ կը տպագրուի Գրքոյն կարեւոր կոչուածը, հանդերձ նշանաւոր յաւելումով մը՝ որ է Ռսկան վարդապետին կտակը։

Ռսկան որչափ ալ ջանացած է իր խոհեմական ընթացքովն թէ՛ Սմազերտամ և թէ՛ ՚ի Փարիզ և ՚ի Մարսէյլ Գաղղիոյ՝ ամենուն

սէրն ու համակրութիւնը գրաւել¹, բայց
 դժբաղդարար՝ իր վարմունքը ազգայնոց
 ոմանց մտքին մէջ իրարու հակառակա-
 մարտ կարծեաց և կասկածանաց տեղի
 տուեր էր. եւս առաւել իր համարուես-
 տից մէջ: Ասոնցմէ մէկն կ'երևնայ Թա-
 րսիս երէց Երևանեցի, զոր արդէն յի-
 շած եմք՝ թէ քիչ մը յառաջ և թէ վե-
 նետիոյ մէջ եղած տպագրութեանց վրայ
 խօսած ատեննիս: Ինչպէս տեսանք հոն՝
 Թարսիս իր արեւմուտք բրած ճանապար-
 հորդութեանցը մէջ՝ Մարսէյլ երթալն ալ
 կը յիշատակէ, և հոն Ռսկանեան տպա-
 րանը խանդարած ու վերցուած գտնելը.
 և թէ այն պատճառաւ բռնադատիլը եր-
 թալ՝ի վենետիկ: Բայց Ռսկանայ կտակը,
 և մանաւանդ իր քեռորդոյն Սողոմոնի
 խօսքերը՝ այդ վտանգն ու վնասը բոլորո-

1 Ժամանակակից գաղղիացի մտանադիր մը
 կ'ըսէ. «Մեռաւ նա (Ռսկան)՝ի Մարսէյլ, ուր
 առանձնացեր էր Թոյլտուութեամբ Թագաւո-
 րին, հայերէն լեզուով գրքեր տպագրելու՝ի
 սէսս իւր ազգին: Հռովմոյ Տարածման հաւա-
 տոյ Ժողովքը կազմող ծիրանաւորք՝ զարմացեր
 էին որ այնպիսի գիւրութեամբ արածնութիւն
 տրուէր է իրեն ամեն տեսակ հայերէն գրքեր
 տպագրելու. վասն զի կրնար անանկ գրքեր ալ
 հրատարակել, որ պատճառ ըլլային Հայոց բա-
 ժանումը ծաւալելու: Բայց Ռսկանայ վարմուն-
 քը բոլոր Գաղղիոյ մէջ կեցած ատեն՝ լի եղաւ
 մեծարանօք առ Եկեղեցին Հռովմոյ »:

վին թաղէի վրայ կը ձգեն, ժամանակակից գաղղիացիք, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք, ուրիշ անձ մը մէջ կը բերեն, զթուվմաս Հայրապետեան՝ յղեալ 'ի Հոովմայ, և թէ նաեղաւ որ իր երբեմն օրինաւոր՝ և յաճախ եւս տարօրինակ սլահանջմամբքը յուզումն և երկպառակութիւն ձգած ըլլայ 'ի Մարտէյլ բնակող ու հայկական տպագրութեան պարապող ազգայնոց մէջ: Որչափ ալ ժամանակն զուգընթանայ, չենք կրնար ենթադրել թէ գաղղիացիք իրարու հետ շփոթած ըլլան այս երկու անձինքը. որովհետեւ թաղէոս երբէք չյիշուիր Հոովմ գացած. մանաւանդ որ մեզի հաւանական կը թուի ենթադրելը որ եթէ Ոսկանեանց կրած տառապանքը 'ի Հայրապետեանէ՝ մէկ տեսութեամբ էր, հակառակ կերպով եղած ըլլայ 'ի թաղէոսէ կրածնին, եթէ բոլորովին շահու համար ալ չէր. որովհետեւ՝ ինչպէս քիչ մը յառաջ մէջ բերած խօսքերնէս կ'երևնայ, 1673ին արպուած Ատենի ժամագրոց մէջ ինքն ալ կը յիշատակուի՝ որպէս ընկեր և օգնական Ոսկանեանց:

Ոսկան իր կտակին խօսքերը ուղղելով « առ ամենայն հայազինս, յաւէտ առ հոգևոր հայրն իմ՝ տէր Յակոբ սրբազան կաթողիկոս... սակս գառնակսկիծ մահուան իմոյ, 'ի պատճառէ չարեացն չթաղէոսի իրիցւոյ՝ անցուցելոցն ընդ իս և ընդ գործարանիս իմոյ 'ի Մարշիլիայ քաղաքի »:

կը յաւելու... « Թաղէոս Համադասական
 զամբոցս և զզգեակս անօրէնութեան կեր-
 տեաց աստ, բազմահնար մեքենայիւք.
 Հաստատեալ 'ի նմին ամբարտակս չարու-
 թեան... մուծանելով զինքն ընդ յարկաւ
 անկելոյն՝ յեցեալ 'ի զօրութիւնս նոյին վա-
 ղակործան... որպիսի անցս անցոյց ընդ իս
 'ի ժամանակի ձերութեանս իմում, 'ի մէջ
 այլասեռ քրիստոնէից. յաղագս բազմիցս
 արարեցեալ բնաւից բարեաց իմոց, որ առ
 ինքն և առ իւրայինան. յոգնակերպ և զա-
 նազան փորձութիւնս հասոյց ինձ և ի-
 մոցն... ելից զթերիսն և սրակեաց զամե-
 նայն՝ տալով զբաւ և աւարտ կենաց իմոց.
 Ժառայ զոլով՝ անխնայարար զգետնեալ
 փշրեաց զօսկերս իմ, հատուցումն զթու-
 թեանց իմոց: Փրկեցեալն ինև 'ի բան-
 տից և 'ի կապանաց, կապեաց և կնքեաց
 զգործարանս սրբոյ Աջմիածնի, և զտունս
 իմ... մերկացուցեալ կողոսպտեաց զիս յըն-
 չից իմոց, և եմոյժ 'ի ներքոյ բազմահոյլ
 պարտուց... այսպանեաց և անարգեաց
 զանունս և զփառս իմ և առաքչին իմոյ
 տեառն Յակոբայ ամենայն Հայոց կաթո-
 ղիկոսի... 'ի զթութիւնս իմ ոչ ակնար-
 կեաց և յալիս իմ ոչ խնայեաց. 'ի ձերու-
 թենէ իմմէ ոչ պատկառեցաւ, և 'ի պետաւ
 կանէն իմմէ և յինէն և յազգէն Հայոց ոչ
 պակեաւ... վասն որոյ այսու ամենիւք հա-
 րուածովքս, և առաջնով կնքմամբ դրան
 գործարանին, նուազեցաւ լոյս աչաց իմոց

յարտասուաց, կը 'ի տառապակրութիւնս
 յայս՝ յորս մերձաւորս ձեռնարկի օգնել
 ինձ, նոյնքն եղեն առաւել կործանիչք, լի-
 նելով սատար չարին՝ ազահութեան մասին
 լրացմամբ... ամենեքեան եղեն ինձ նե-
 դիչք. որովք 'ի սպառ հատաւ յոյս կեցու-
 թեան իմոյ և սպառէն ասրելոյ: Աւստի և
 իմ այսու ամենայնիւ ընկղմեալ 'ի խորս
 անբուժելեաց ցաւոց՝ հասի 'ի դրունս մա-
 հու. որ և յայնմ ժամու մերձ աւանդման
 հոգւոյ իմոյ... եկն երկրորդ անգամ կա-
 պել զգործարանն. յորմէ 'ի սպառ լուծա-
 դօրութիւն իմ, մերժեցաւ յինէն կեանք
 իմ. քաղեցաւ միանգամայն և ոգի իմ, և
 դառնամ առ այն ուստի առի »: Աերջը իր
 հրաժեշտի ողջոյնը տալով ամեն հայազ-
 գեաց, անոնց կը յանձնէ իր դատաստանն
 ու գործակիցքը:

* * *

Ոսկանայ քեռորդին Սողոմոն՝ որչափ
 ալ 'ի հակառակորդաց և 'ի պարտուց նե-
 ղեալ՝ կ'ուզէ յառաջ վարել անոր սկսած և
 բարգաւաճ միճակի մէջ դրած գործը. ու
 սրատճառն ալ մէջ կը բերէ. « Զհարկաւո-
 բագոյն, կ'ըսէ, պիտանացու գրեանս աս-
 տուածասէր և բարեպաշտօնազգին Հայոց
 յար ծանուցեալ մեր գոլ նուազ և սրակաս
 խկ, Աասն որոյ օր ըստ աւուր մեծաւ ջա-
 նիւ և մշտաաշխատ վշտակրութեամբ կա-

միմք լցուցանելով Աստուծով ըստ կարողութեանս մերում... (Թագէտոն) ոչ տայ թոյլ գործարանիս հանգչել 'ի վնասուց. և գործակալացն բանալ զաչս 'ի սլարտուց» : Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կը սեպէ գործարանին յառաջադիմութեանն համար աշխատողաց մէջ զՄկրտիչ վարդապետ Զուղայեցի, զոր « յոգնաջան վաստակաւոր և առիթ հաստատութեան գործարանիս » կը կոչէ. նոյնպէս իրենց հոգաբարձուն՝ զՊօղոս Մանխացի և անոր դեռարոյս որդին զՅովհաննէս :

Հետեւեալ 1676 տարւոյն մէջ հրատարակուած Մաշտոցի մը յիշատակարանը ուրիշ քանի մը հետաքննական տեղեկութիւններ կու տայ նոյն դէպքին վրայ : — Ոսկանայ մահուընէն ետքը՝ ինչպէս անոր գոյիցը՝ ասանկ ալ ձգած պարտուցը տէր կը ճանչցուն անոր Աւետիս եղբայրը և Սողոմոն քեռորդին. ուստի և Միսարանին ճակատն ալ այս երկուքին անունը կը կրէ. « արդեամբք և գոյիւք Աւետիսի և Սողոմոնի պաշտօնատարի » ըսելով : Յիշատակարանը կ'աւանդէ թէ նոյն գրոց տպագրութենէն չորս տարի առաջ Էջմիածնի կաթողիկոսը Յակոբ դրեր և յորդորեր է զՈսկան վարդապետ այն գրոց հրատարակմանն ձեռք զարնելու. իրեն օգնական և սատար ցուցընելով նոյն քաղաքին մէջ վաճառականութեան պարապող հայազգիքը : Բայց Ոսկան դեռ այս հրամանն ու ապահովու-

թիւնը չընդունած, անշուշտ դրամական նեղութեան մէջ գտնուելուն առթիւր միաբաներ և ընկերացիք է թաղէօսի, Սաղմոսարանի մը տպագրութեան համար: Ասոր հետեանք եղիք է իր ամէն կրածներն. « յորմէ պատճառէ, կ'ըսէ, կրեալ զզանազան փորձութիւնս և զնորատես հարուածս 'ի ձեռանէ... (թաղէի), դառն մահուամբ բարձաւ 'ի կենաց աստի »:

Ոսկանաց մահուընէն ետքը՝ թաղէօսի ձեռքէն իր քաշածներն ալ մանրասպատում կ'ընէ Սողոմոն. « մատնեցայ ևս տրուպս փոխանակ նորին... ամս չորս, կալով 'ի չարչարանս... որովք պատճառօք ոչ կարացաք ցարդ աւարտել զհրաման վեհին... այժմ սակաւ ինչ զոգի առեալ ձեռն արկաք 'ի տակել... նախ զփոքր մաշտոցն, և ապա զկատարեալ բուն ըստ հրամանի հոգեօր տիրին »:

Կը յիշուին « Ոսկան արհիեպիսկոպոս հանգուցեալ 'ի Քրիստոս, և կենդանի եղբայր նորին Աւետիսն և քեւորդի նոցին Սողոմոն, որ կայ մատնեցեալ բաղմաց չարչարանաց 'ի Մատչիլիայ սակս գործարանի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի... և զիս ըղնուաստս յամենեան զՄկրտիչ անուամբ և լեթ բանի սպասաւորս... հանգերձ Ձուղայեցի Ոսկեկեռքենց տէր Գաւթիւն, որ ոչ խնայէ օգնել մեզ 'ի նեղութեանն մերում 'ի գործառնութիւնս յայս »:

Նոյն տարւոյն մէջ եղած է նաև Նուա-

գարան կուսին Մարիամու կոչուած գրքին տպագրութիւնը, «Թարգմանեցեալ 'ի Յովհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ» (Հոլով), որ թէպէտ մասնաւոր յիշատակարան չունի, այլ հաւանական կ'երևնայ թէ Ռսկանայ գործակցացը ձեռքով եղած է:

Նախընթաց յիշատակարաններուն մէջ աւանդուած և այնչափ կրից և վշտաց առիթ եզոզ Սաղմասի տպագրութիւնը 1676 տարւոյն մէջ հրատարակուելով, զրեթէ ամբողջ վեց տարուան միջոց հայկական տպագրութիւնը կը դադարին 'ի Մարտէյլ: Վասն զի 1683 թուին սղտի աղօթամասեան մը կը հրատարակուի հոն՝ Ակե հոգեկան կոչուած: Որչափ ալ ստոյգ է Ռսկանեան տպարանին արդիւնք ըլլալը, բայց մասնաւոր յիշատակարան մը չունենալով՝ մեզի համար անձանօթ կը մնայ թէ ինչ վախճան ունեցան և ինչպէս լուծուեցան և հարթեցան այն ամէն դժուարութիւնք զորս յիշատակեցինք: Նոյն տարւոյն մէջ հրատարակուած է նաև Պարսեկ կոչուած աղօթից գրքոյկն ալ, այսպիսի խորագրով մը 'ի ճակատուն՝ զոր կ'երկրորդէ յիշատակարանին մէջ ալ. «Տպեցեալ 'ի տպարանի Ռսկանայ արհիեպիսկոպոսի հանգուցելոյ առ Քրիստոս»: որով կ'երևնայ թէ զեռ ևս իր անունը կը կրէր նոյն տպարանը, և հակառակորդք չկրցան իրենց նպատակին հասնիլ:

Մնկէ երեք տարի ետքը (1686) կը զբա-
նենք զԹագէտս փոխադրուած 'ի Վենետիկ.
որովհետեւ նոյն տարւոյն մէջ ըրած է իր
ճաշոցին տպագրութիւնը՝ առանձինն տա-
ռերով ու տպարանով: Սողոմոն կամ իր
Սիմոն ընկերակիցն ալ նոյն տարին Սաղ-
մոս մը տպագրեցին. և այն եզաւ իրենց
վերջի հրատարակութիւնը. որովհետեւ այդ
թուականէն մինչև 'ի 1708 ուրիշ տպա-
գրութեան չենք հանդիպած 'ի Մարսէյլ:

1708ին երկու մանր գրքոյկներ հրատա-
րակուեցան 'ի Մարսէյլ, յորոց մին կը կո-
չուի Բանալի չեքմեստանդակերա և միւսն
Ժամագիրք Աստուածածնի: Ասոնցմէ ամջի-
նին ճակատու խորագրին մէջ կը կար-
դանք, « Ի ժամանակի հայրապետութեան
Ալեմենդ տասն և մէկերորդի պապին.
և թագաւորին մերոյ Նիսապոլտոսի (Ալե-
փոլտ), որ է թագաւոր Ջերմանիոյ »: Իսկ
միւս գրոց մէջ մասնաւոր յիշատակարան
մը չկայ: Միաբանողաց և իրենց գործա-
կցաց ձեռքով եղած կը համարինք այս եր-
կու գրոց հրատարակութիւնը:

Հանրեսի (Henricy) գաղղիացին իր Notice sur
l'origine de l'Imprimerie en Provence կո-
չուած մատենին մէջ՝ հետեւեալ հայերէն գրք-
քերը տպագրուած կը դնէ 'ի Մարսէյլ:

- 1) Les Psaumes de David et l'Eucologe Ar-
ménien, avec l'ordre et le régulateur de
l'office divine, selon le rite de l'église d'Ar-
ménie, 1673.

- 2) Les Psaumes de David avec un abrégé de Calendrier Arménien, et la liste des noms de tous les patriarches d'Arménie, par ordre chronologique, 1673.
- 3) Entretien avec Dieu, ou livre de prières, composé par S. Gregoire de Nareg, docteur de l'Eglise d'Arménie dans le Xme Siècle. 1674.
- 4) Calendrier Arménien en tablettes pour l'usage du peuple de ce pays. 1675.
- 5) Abécédaire Arménien, avec un abrégé de grammaire italienne expliqué en arménien. 1675.
- 6) Les préservatifs de la santé. 1675.
- 7) L'Abrégé Géographique de Moïse de Khorène, avec un recueil de fables, connu chez les Arméniens sous le titre de Livre du Renard. 1676.
- 8) La Géographie de Moïse de Khorène. 1683.

*
* *
*

Ուիշար Սիմոն՝ գաղղիացի Աղօթականից
կարգէն կրօնաւոր մը՝ Մարտէյի մէջ Հաս-
տատուած Հայկական տարանին վրայ
այլեայլ Հետաքննական տեղեկութիւններ
կու տայ իր թղթոցը մէջ, զորս Հարկաւոր
կը Համարինք Համառօտել.

« Կարեւոր կը սեպեմ, կ'ըսէ, ծանուցա-
նել քեզ, թէ Ոսկան Հայ արքեպիսկոպոս

մը, և նոյն ազգին՝ Պարսից իշխանութեան տակ եզող հայկական գաւառին մէջ նըստող կաթողիկոսին ընդհանուր գործակալը՝ 1669ին մեր թագաւորէն հրամանագիր մը ընդունեցաւ Մարտէյլի մէջ հայկական լեզուի տպարան մը հաստատելու: Այս հրամանագրին ստուգութեանը երաշխաւորութիւն կրնամ տալ, որովհետեւ արքունի ատենագրպիրն Աէկիւ ինծի զրկեց զայն, ու ես իմ ձեռքովս յանձնեցի Ոսկանայ: Ոսկան՝ որ լատին լեզուի քիչ մը տեղեակ էր, հրամանագիրը կարդալով՝ տհաճութիւն ցըցուց անոր մէջ դրուած ամփոփման մը համար, որովհետեւ յայտնի և որոշ խօսքով կը պատուիրէր որ Հայք կարող չըլլան այնպիսի գրքեր հրատարակել՝ որ հռովմէական եկեղեցւոյ վարդապետութեանցն հակառակին: Պատասխան տուի իրեն որ կրնար այլ և այլ խօսակցութեանց ատիթ տալ հրամանագրին այդ մասը, բայց տէրութեան օրէնք էր, և ատենագրպիրն՝ թագաւորին կամացն ու հրամանին դէմ չէր կրնար ազատութիւն տալ:

«Հռովմ՝ Ոսկանայ եղած այս թոյլտուութեան լուրն առածին պէս՝ ամէն ջանք ըրաւ խափանել որ չըլլայ թէ Հայոց ձեռքով տպագրուած գրքերուն մէջ մոլորութիւններ սարգին ու ծաւալին յազդին: Ուստի Մարտէյլի եպիսկոպոսին փութաց ծանուցանել թէ Ոսկան արբեպիսկոպոս՝ Հայոց չմիացեալ սատրի արքին հետ վերաբերու-

թեան մէջ է, ուստի զգուշութեան համար պահանջեց նոյն արքեպիսկոպոսէն հաւատոյ դաւանութիւն մը 'ի հայ և 'ի լատին, հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ 'ի կիրառութեան եղող դաւանութեան համաձայն: Սահմանուեցաւ դարձեալ որ 'ի Հռովմէ հայ ուղղափառ քահանայ մը զըրկուի, որ հայկական տպագրատան վրակեցու և թարգման պիտի ըլլար, և ամեն կարևոր տեղեկութիւններն հաղորդեր Մարտէյի եպիսկոպոսական փոխանորդին: Այս պաշտաման համար որոշուեցաւ հայ լատինաձէս քահանայ մը՝ Յակոբ անունով, որ 'ի Հռովմայ եկաւ 'ի Մարտէյ: Այս տեղեկութիւններն քողեր եմ Մարտէյի եպիսկոպոսին փոխանորդ՝ Պոսէի մէկ յիշատակագրէն:

« Ինչուան այս ատեն Մարտէյի հայ տպագրատունը խաղաղ վիճակի մէջ էր: Ոսկան արքեպիսկոպոսին վրայ ըսելիք մը չկար. որովհետեւ խոհական անձ մըն էր, ինչպէս հետն ըրած այլևայլ տեսակցութիւններէս ճանչցեր եմ: Բայց երբ ինքը մեռաւ, նոյն տպագրատան շահակից ընկերաց մէջ գատաստան բացուեցաւ. որով բռնադատեցաւ Յակոբ քահանայն դառնալ 'ի Հռովմ: Դատաստանին լմբնայէն ետքը՝ Սողոմոն Աւետեան հայ սարկաւազը՝ որ Ոսկանայ քեռորդին էր, տպագրութիւնը շարունակեց իր քանի մը ընկերացը հետ: Նոյն միջոցին հայ քահա-

նայ մը՝ որ թուվմաս Հայրապետ կը կոչուէր, Մարսէյէն անցնելու ատեն՝ Յակոբ քահանային տեղը բռնեց: Գեր. Փիքէ, Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսը, թուվմայի ուղղափառութեան վկայութիւն տուաւ:

« Հայկական տալազրատան այս նոր տեսուչը՝ մէկէնիմէկ սկսաւ իր եռանդը ցուցնել. Մարսէյի մէջ գանուող հայագեաց վրայ՝ զանազան հերետիկոսութիւններ ձգեց. անանկ որ աւելի սրբաքննութեան ատենին գործակատար մը կրնար սեպուիլ քան թէ տալազրատան վերատեսուչ:

« Այս բանիս ձայնը մէկէնիմէկ տարածուեցաւ. և Հռովմայ սուրբ ժողովը Ներլի ծիրանաւորին մէկ տեղեկագրովը զթուվմաս Հայրապետ երեք տարուան համար ու մասնաւոր ամսականով սահմանեց առաքելական քարոզիչ և Գաղղիոյ մէջ հայկական տալազրութեանց վրակեցու:

« Ասիկայ կերպով մը Գաղղիոյ մէջ ու թագաւորին անմիջական պաշտպանութեան տակ եղող Հայերը՝ Հռովմայ Տարածման ժողովոյն հպատակեցընել մը երեցաւ: Եւ որովհետեւ այս բանս գաղղիական եկեղեցւոյ ազատութեանցը կը հակառակէր, թագաւորը իմանալով Հայոց նկատմամբ Մարսէյի մէջ հանդիսաւաններն, գաւառին վրակեցու Մորանի թղթեր գրել տուաւ՝ պատուիրելով որ Հայոցմէ չվերցուին իրենց զբքերն տալազրելու համար

տրուած արքունի առանձնաշնորհութիւններն: Այս թղթերը գրուած են 1685 յունուարի երեքին: Ուրիշ թղթեր ալ գրուեցան նոյն տարւոյն փետրուարի տասնըհինգին՝ սոյն նիւթին վրայ:

«Առաւմարիչը թագաւորական այս հրամաններն ընդունելով, փետրուար ամսոյն 25ին իր առջևը բերել տուաւ զԹովմաս Հայրապետ: Անիկայ սրտասխանեց թէ եօթն տարի առաջ՝ Փարիզ ճանապարհորդելու համար Մարտէյլէն անցնելու ժամանակ՝ վիճակաւոր Ժանսոն եպիսկոպոսին ու Աեսարուպոլսոյ Փիքէ եպիսկոպոսին հրամանաւ նոյն քաղաքը կեցեր էր, հսկելու համար ՚ի սրբագրութիւն այն վրիպակաց որ հայ գրոց մէջ կրնային գտնուիլ: Աւելցուցուց դարձեալ թէ վեց տարուրնէ ՚ի վեր բանտարկելոց հիւանդանոցին մէջ կը ծառայէր. թէ ամենեին սրբաքննութեան առանհին վերաբերեալ գործ կամ պաշտօն մը չունի, այլ միայն թարգման կ'ըլլար այն հաւատոյ գաւանթեանց զոր ուղղափառ կրօնքն ընդունող Հայերն կու տային ՚ի Մարտէյլ: Ար խոստովանէր թէ Հռովմայ Տարածման հաւատոյ ժողովէն կոնդակ մը ընդունած էր՝ որ զինքն առաքելական քարոզիչ կը սահմանէր. և թէ իր գլխաւոր պաշտօնն էր արգելուլ որ չըլլայ թէ Հայոց տպագրելի գրոց մէջ մոլորութիւնք սպըրդին. որովհետև զանոնք հրատարակողք՝ որչափ ալ առ արտաքս հռովմէական ուղ-

դափառ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ընդունիլ կը ձեացընեն, բայց իրօք անկէ դատուած՝ իրենց տալազրած գրքերն մուտրութեամբ կը լեցընեն, որպէս զի զիւրավաճառ բլլան չմիարանեալ Հայոց մէջ:

«Նա ինքն Թովմաս Հայրապետ մարտի առաջին օրը վիճակին կառավարչին նամակ մը ներկայացուց՝ Աթիէրի ծիրանաւորէն գրուած ՚ի 25 փետր. 1681. յորում կը ծանուցանէր թէ սուրբ Ժողովը նկատելով թէ որչափ կարելոր էր որ Մարտէյի մէջ Հայերէն լեզուն զիացող քահանայ մը գլուխուի, ... իրեք տարուան համար իրեք հարիւրական յիրա հասոյթ կը կապէր Հայրապետեանի, նոյն առաքելութեան մէջ աշխատելու և Հայոց գրքերը սրբազրելու համար:

«Գաւառին կառավարիչն Մորան՝ ՚ի նոյապտ Թովմայի վճիռ մը տուաւ, առանց ականջ կախելու իրեն դէմ եղած ամբաստանութեանց. և այս վճռոյն պատճառն ալ այն էր որ սրբաքննութեան պաշտօննայ մը չբլլալը յայտնեց Թովմաս. և թէ այնուհետև հայկական գրոց տալազրութեան գործոյն մէջ ամենեւին վերաբերութիւն մը պիտի չունենայ, զոր Սողոմօն ամենայն ազատութեամբ պիտի կարենայ յառաջ վարել, 1669ին Հայոց տրուած շնորհագրին համեմատ. այսինքն՝ չկարենալով ուղղափառ հաւատոց դէմբան մը հրատարակել, Նոյն նիւթոյն վրայ՝ 1678 յունիս 7 թուա-

կանով Մարսէլի կախկոտութիւնն տուած մէկ վճիռն ալ կը յաւելուր, որ տպագրողք պարտրկան ըլլան իրենց հրատարակած ամեն մէկ գրքի թերթերէն երկու օրինակ իր ձեռքն հասցընել, որպէս զի եթէ մուտրութիւն մը գանէ՝ կարենայ շուտով խափանել և մնասուն դարմանն ընել¹» :

Ֆիրմէն-Տիտոյ գաղղկացի հռչակաւոր տպագրապետը հետեւեալ տեղեկութիւնը կուտայ Մարսէլի տպագրատան բացմանն ու խափանուելուն. «1657ին հայ կախկոտոսն Ռսկան ընդունեցաւ հրաման 'ի թագաւորէ և արտունութիւն, միջնորդութեամբ Տարվիէօ հռչակաւոր արեւելագիտին, որպէս զի Մարսէլ քաղաքին մէջ կարենայ իր երկրին կրօնական կարևոր գրքերը տպագրել: 1662ին Հայոց կաթողիկոսը յԱւրոպա զրկեր էր զՌսկան՝ որպէս զի տպագրէ զԱստուածաշունչ գիրս, որուն մէկ ձեռագիր օրինակը 500 սկութի կը վաճառուէր: Մարսէլի կախկոտութիւնը հսկեց տպագրութեան վրայ: Բայց Ռսկան 1674ին մեռնելով 'ի Մարսէլ, գծուարութիւններ ծագեցան նոր ընկերաց մէջ, և հերձուածողութեան ամբաստանութիւններ 'ի կախութողու տուին ամեն այդ աշխատանքը: Տպարանն ալ կրկին դարձաւ յԱմսոյեր-

1. Սիմոն Ռիչարտի այս թուղթը 1683ին գրուած է:

տամ, ուր արդէն տպագրուած էր հայկա-
կան Աստուածաշունչ գիրք մը » :

*
*
*

Մարտէյի տպարանին այսպիսի վիճակի մէջ գտնուած ատեն՝ Ոսկանայ ընկերակիցներէն Մատթէոս Վանանդեցի յԱմս-
գերտամ անցնելով 1685 թուականին՝ նոր տպարան մը բացաւ, և սկսաւ այլ և այլ գրոց տպագրութեանը զբաղիլ: Սոնց մէջ առաջին եղաւ Շարակաւ երգարանին յԱմս-
գերտամ եղած երկրորդ տպագրութիւնը:

Յիշատակարանին մէջ համառօտիւ կ'ակնարկէ իր Հոլանտա գալուն և հաստատուելուն պատմութեան դէպքերը. . .
« Մատթէոս գպիրս՝ եկի ծառայելով ընդ արևնակից վարդապետին իմոյ յերկիրն Իտալացոց և ՚ի մայրաքաղաքն Հռօմ: և վեհն իմ գնաց յայլ ուրեր. և ես դարձայ յԱլիօնայ առ ոտս աշակերտի տեառն Ոսկանայ արհի եպիսկոպոսի՝ տեառն Կարապետի վարդապետի, և ուսայ ՚ի նմանէ զարհեստ շարաքարգութեան, և մնացի ընդ վեհին Ոսկանայ արքեպիսկոպոսի և քեռորդւոյ նորա Սողոմոնի ամս չորեքտասան, և վարձուց կողմանէ ոչ ինչ ընկալայ քանզի և տէր Յակոբ կաթողիկոսն գրեաց առ իս ՚ի Մարտիլիա . . . սակս որոյ ծամանակս բազումս ծառայեցի. և զկնի փոխելոյն նոցա առ Աստուած, և իմ տեսեալ

դշարակրութիւն և զանաջողութիւն յամենայն հողմանց, վասն որոյ զիմեցիյերկիրն Հոլանդիոյ, 'ի վայելուչ քաղաքն յԱմսդերտամ. և տեսի զլաւ վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկօլայուս ասի. և ետու յօրինել զգիրս սյրուրենից բազմօք աշխատանօք, և զայլ տեսակս ևս զբոց նօտրի և բոլորի: Եւ 'ի աւարտման զործոյս՝ ոչ ունելով բաւականապէս զգրամս վասն տակելոյ զգիրս, և ընկերացոյ ընդ տեսան Յովհաննու Երեանեցւոյ... և ընդ Չուղայեցի պարոն Պօղոսին վասն երկուց զբոց միայն, շարակնոցի և ժամագրքի »:

Այս խոստումը արդեամբ ալ կատարած է Վանանդեցին, հետեւեալ 1686 տարւոյն մէջ հրատարակելով Մեծ ժամագրոց տպագրութիւնը, ու երկու տարիէն ետքը (1688) անոր ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ:

Վեց եօթը տարի վրան կ'անցնի՝ առանց նոր հայկական տպագիր մը երեւան գալու յԱմսդերտամ, մինչև 'ի 1693, յորում ամի Մովսիսի Խորենացւոյ Հայոց պատմութեան առաջին տպագրութիւնն կը հրատարակուի հոն՝ « 'ի լոյս ածեալ տպիւք և ծախիւ Թօմայ Վանանդեցւոյ, վեհափայլի եպիսկոպոսի և բաղմաջան վարդապետի »: Գրքին սկզբընաւորութիւնը գրուած մասնաւոր ծանուցմամբ մը կը յիշատակուի, թէ « Ես Թօմաս... 'ի վայելուչ քաղաքէ Վանանդու Գողթնեաց ձեռնամուխ եղեալ տակցի Թղչքնաղավէս և զգեղեցկաշար պատմութիւնս

նախնեաց մերոց» : Յիշատակարանին մէջ ալ կը սրտամէ թէ « տարագրական հողմավարութեամբ անցի 'ի հողմանս Արօպէու և մեծաջան աշխատութեամբ փութացայ ժամանել 'ի գեղեցկադիր... քաղաքն յԱմսդրտամ, առ 'ի յօրինել և հողալ զբուն գործիսն տպագրութեան, և դտախտական սղղնձեաց՝ վասն փորագրելոյ զդիրս համայնց դաւառաց, զորս երկամբք բազմօք և յոգնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ. զոր նախ յղեցի 'ի նոյն քաղաք՝ սակս պատրաստելոյ զպարագայս առաջիկայ գործոց մերոց» :

Պարզատումար ըստ Հռովմայեցոց կոչուած գիրք մը անցած է ձեռուընիս, մանաւանդ թէ պակասաւոր տետր մը, որովհետեւ 245 երեսէն կը սկսի, և հաւանականաբար ժամագրոց մասն կ'երևնայ : 247 էջին մէջ սյուսկիսի յիշատակարանի մը կը հանդիպիմք. « Արդ որք հանդիպիք 'ի սմս վայելելով, և կամ օրինակելով, յիշեցէք զմատակարար սրբագրողս, և զսահմանեալ հարկ, և որ է պիտական 'ի պէտս վաջառականաց, զանապատցի Մկրտիչս Մեր զազուլենց, որ եմ որդի Աղամիրի» : Վերջը կը սկսի տումարը, ազիւսակք, և այլն : Որչափ ալ քաղաքի և տարւոյ յիշատակութիւնն պակասի մեր ձեռքն գտնուած օրինակին մէջ, բայց տառից ձևերէն հաւանական կ'երևնայ Ոսկանեան տպագրու-

թիւն ենթագրել, և 'ի ՌՃԾ Հայոց և կամ անոր մերձաւոր թուականի մը մէջ եղած: Փայտափոր պատկեր մըն ալ կայ նոյն գրքին 255 երեսին վրայ, և 'ի զարդածեին այսպիսի երկաթագիր մը ունի ՄԱԹՍ ՍՐԿԳ ԿԱՅԱՅՈՅՑ ՁՏՊՍ Ի ՄԵԾՆ ՀՌՕՄ ՌՃԵ: Եւ թէպէտ ստոյգ է որ այն թուականին Վանանդեցին 'ի Հռովմ էր, բայց կը տարակուսինք այս տպագրութիւնն իրեն ընծայել. մանաւանդ որ ինքն, ինչպէս տեսանք, յԱմսդերտամ տպած Յիսուս որդի գրոց յիշատակարանին մէջ յայտնապէս կ'աւանդէ թէ Հռովմ իր վախճանին հասնիլ չկարենալուն՝ բռնադատեցաւ ուղեւորիլ 'ի Հռլանտա:

*
* *
*

Հետեւեալ տարւոյն մէջ (1696) տպագրուած է Բանայի համատարած աշխարհացոյց տախտակը, «որը 'ի լոյս էած հայկական տառիւ վեհանձն և սրբափայլ հայրն մեր տէր Թօմաս՝ աստուածազգեստ բարունին Վանանդեցի, և առաքելագործ եպիսկոպոսն սրբոյ Խաչին: Շարադրեալ 'ի Ղուկասէ ապաշնորհ ջահընկալէ Վանանդեցւոյ»: Նոյն թուականին է նաև Թովմայի Գեմբացւոյ Նմանուշեան գրոց երրորդ տպագրութիւնը, «Թարգմանեալ 'ի Յովհաննիսէ յուլիերախտ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ, գործեօր և ծա-

խիւք Թօմասու եպիսկոպոսի Խաչի » : 1698ին Աստուածաշունչ եւր կոտակարան մը, « տպագրեցեալ վայելչագիր և գեղեցկագիր յօրինուածովք. հաւանութեամբ, տպիւք և ծախիւք Թօմայ եռամեծ վարդապետին, և վանիցն Գողթնեաց սրբոյ Խաչին մաքրափայլ եպիսկոպոսին » : Յիշատակարանին մէջ ալ կը գրուցէ թէ « ես Թօմաս եպիսկոպոս 'ի Գողթն գաւառէ փափաքեցայ տպագրել զչորս աւետարան... զոր վաղ ուրեմն նախ տպագրեցեալ զոյր 'ի մեծէ և յերջանկագոյն վարդապետէն Ոսկանայ Երեանեցւոյ... Ուստի և ես յոգնազան վիրօք լցեալս՝ ձեռնարկի երկրորդումս տպագրել բազմօք վշտօք » :

Աւելորդ կը սեպենք խօսքերնիս յերկարել իրեն՝ և գործակցին Ղուկասու ձեռքով ելած ուրիշ զանազան գրոց ընտիր ու վայելուչ տպագրութեանց վրայ. և որ գրեթէ անընդհատ կը շարունակուին մինչև 'ի 1717, յորում ամի Ղուկաս Վանանդեցի կը հրատարակէ Կարձառօտ Ժամագիրք մը, և այն կ'ըլլայ թէ իրեն և թէ յԱմսդերտամ եղած վերջին տպագրութիւնը :

Իր մահուընէն ետքը՝ կամ թերևս կենդանութեան ատենն ալ, սկարտքի պատճառաւ հայկական տառերն ու տպարանի կարեոր կազմածք կը գրաւին յօտարաց, և կը մնան անոնց ձեռքը մինչև 'ի 1729 : Նոյն տարին Մխիթար Աբրայ գնեց զանոնք Յա-

բութիւն անուն վաճառականի մը յանձնելով որ Ամսդերտամէն անցած ատեն քննէ թէ որուն քով մնացած են Ռսկանայ և իր յաջորդաց ձեռքն եղած հայկական տառերը, և անոնց սրողստեայ գրոշմքը: Նա ալ իմացուց թէ սարտուց փոխարէն մէկու մը քով գրուած են. զոր հատոյց Մխիթար Աբբայ, ու տէր եղաւ անոնց: Ռմանք կը յիշատակեն թէ ասոնցմէ դուրս ալ այլ և այլ գրեր և անոնց կաղապարներ մնացած ըլլան յԱմսդերտամ, զոր մեզմէ հօթանասուն տարիի չափ յառաջ Գրիգոր Արծրունի, Նափոլէոնի մեծին կնքովը գոցուած գտեր, ու գնելով բացեր է իր տպարանը 'ի Տիխիս:

*
* * *

Եօթնևտասներորդ դարուն վերջերը՝ Տիմոթէոս Գառնուկ եպիսկոպոս մը Խտաւիոյ Պատուա քաղաքը գտնուելով, հետամուտ եղեր է հայկական տառերով քանի մը գրքեր հրատարակել: Ռսկանայ ու գործակցացն և հետևողաց տպարաններուն գոցուիլը, և այն արուեստին՝ ազգին նկատմամբ ըրած կամ ընելիք օգտակարութեան յոյսն ու քաջալերութիւնը խրախուսած են զՏիմոթէոս այս գործոյն:

Որոշ չենք կրնար գրուցել թէ քանի տպագրութիւնք եղած են իր ձեռքովն, և ինչ առթով կամ երբ խափանուած: Մեզի

ծանօթ է միայն Գաշանց բղրի մը տպագրութիւնը, զոր 1690ին հրատարակած է Գառնուկ այսպիսի վերնագրով մը. «Թուղթ սիրոյ և միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդիանոսի և սրբոյն Աեղբեստրոսի վեհափափին. և Տրդատայ Հայոց արքայի և սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին, շարագրեցեալ յամի տեառն 516 և տպագրեցեալ 'ի թուի տեառն 1690 'ի Բաղվա» : Յիշատակարանն ալ կ'ըսէ. «Փառք . . . որ ետ զօրութիւն մեղուցելոյ անձինս հասանել 'ի վախճան գուզնաքէի այսորիկ գործառնութեան . . . 'ի թվի Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի հազար վեցհարիւր իննըսուն» : Վերջին երեսը բոլորած և սրտակեր մը կայ Քրիստոսի սուրբ ընտանեացը, և ստորտան այս խօսքերս գրուած հայերէն և իտալերէն. «Ի գառինն Աստուծոյ է յոյս Գառնուկին, և ապաւինեցեալ է 'ի սրբազան ընտանիս նորին» : La speranza dell'Agnellini è nell'Agnello e nella sua santa famiglia.

Բաւական ընտիր տպագրութիւն մըն է, և չենք կրնար ըսել թէ ինչ եղան կամ ուր փոխադրեցան այն տառերը :

Յառաջ յիշատակեցինք թէ հայկական տպագրութեանց առաջին հնարողը Աբգար՝ ուղեւոր իր ճարտարութեան ար-

դիւնքն աւելի ընդհանուր ընել և բովան-
 դակ ազգին մէջ տարածել, Պոլիս գնաց,
 և հոն քանի մը տպագրութիւններ ալ ը-
 բաւ: Իրմէ ետքը ամենէն աւելի նոյն ա-
 բուեստին բարգաւաճանաց հետամուտ ե-
 դողն է Երեմիա չէլէպի Քէօմիւրճեանց,
 որ իր արդէն ծանօթ ուսումնասիրու-
 թեամբն ետեէ եղաւ՝ Արգարու օրինակին
 հետեւելով՝ տպարան մը հաստատել 'ի Պո-
 լիս ու այլ և այլ գրքեր ալ հրատարակել:
 Գրիգոր գպիր Մարսուանեցի՝ որ իրմէ ետ-
 քը առաջին է Պոլսոյ հայ տպագրողաց
 մէջ, կ'աւանդէ թէ միայն երկու գիրք տը-
 պագրած ըլլաց Երեմիա՝ անձամբ յօրինած
 և ձուլել տուած գրերովը: Ասոնցմէ մէկն
 հետեւեալ վերնագիրն կը կրէ. « Գիրք որ
 'ի մնացորդացն Յիսուս որդւոյ գրոց Ներ-
 սեսի Ալայեցւոյ. տնօրինեալ աստանօր իմն
 'ի տպագրութիւն՝ շնորհօք Տեառն, որ 'ի
 ծննդենէն Քրիստոսի ՌՌՀէ և 'ի Հայոց ՌճԻՁ
 թուական դու. 'ի սեպտեմբերի ԺԳ. դիպե-
 լոց սակի և գրուատ խաչին Յիսուսի երա-
 խայրեցաւ 'ի փառս բարերարութեան . . .
 ներբողեանք կենսատու սուրբ Խաչին, զոր
 մեծ քաջանայապետն Աստուծոյ և հովիւն
 քաջ տէր Ներսէս Տարսնեան շարայա-
 բեալ ոտանաւոր չափաւ 'ի սուրբ հօրէն
 մերմէ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի »:
 Քառասունեութ էջերէ կազմուած տետ-
 րակ մըն է, անյարիր տառերով և ան-
 հարթ տպագրութեամբ:

Քէօմիւրճեան չէլէպւոյն ջանքով տպագրուած երկրորդ գիրքն է՝ Երուսաղեմի տնօրինական տեղեաց Ստորագրութիւնն, որ իրեն երկասիրութիւնն ալ է: Խորագիրն է. « Տեղեաց տնօրինականաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ՚ի սուրբ Երուսաղէմ և ընդ գաւառսն, զպատմողաբարն ոտաշարեալ. զոր տեսեալ տէր Յովսէփ վարդապետ, հրամանաւ տեառն Եղիազար կաթողիկոսին Երուսաղեմայ, կամակցութեամբ տեառն Սուրբիաս բարունապետի, ետուն տպագրել ՚ի փառս փրկագործութեան Քրիստոսի »: 1678ին եղած է այս տպագրութիւնը, անհարթ, ազաւազ ու մանրագիր տառերով: Այն պատճառաւ ալ իր աշխատանքն անօգուտ, ու դիտած վախճանին չհասաւ: Մանաւանդ որ նոյն ժամանակներն, ինչպէս հաւանական կ'երեւնայ, Ռսկան վարդապետին միջակագիր տառերն ստացուեցան ՚ի Պոլսոյ. վասն զի իրեն զօրծարանին աւերմանէն գրեթէ քրսան տարի ետքը, 1678-1700 տարիներուն մէջ, Ռսկանայ գրերով տպագրութիւնը եղան ՚ի կոստանդնուպոլիս, Գրիգորի Մարտուանեցոյ ու Սատուածատրոյ ձեռքով. և այս կարծիքը կրնան հաւատարմացընել ոչ միայն գրերուն նոյնաձևութիւնը, այլ և անոնց երկուքին ջանքով եղած՝ գրոց արպագրութեան արուեստին բաւական յառաջագիմութիւնը, զոր անկարելի էր յուսալ այնպիսի զժուարին աշխատանքի մը

ձեռք զարնող անձանց երեցուցած նախ-
նական երախայրիքէն: Նոյն կարծեաց հաս-
տատութեան առիթ կու տան զարձեալ
Ոսկանայ գրոց մէջ երեցած քանի մը սպառ-
կերներն ու զարդեր, որոնք 'ի Պոլիս եղած
տպագրութեանց մէջ ալ կան: Կ'երեւնայ
թէ այն զաղափարներն՝ ետքը Աստուածա-
տուր գպրին ձեռքն մնացին, և զորոնք եր-
կար ասին գործածեց՝ թէ՛ ինքն և թէ որ-
զին. ու ետքը իր թոռն Պօղոս՝ անոնց վը-
րայ այլ և այլ մանր ու խոշոր տառերու
զաղափարներ աւելցուց:

Գրիգոր Մարտուանեցի, խոշորագիր
տառերու զաղափարներ չինել տալով,
1706ին Յայամառոյր գիրքը տպագրեց, որ
իր ձեռքով հրատարակուած գրոց մէջ
նախկին կը սեպուի: Մտադրութեան ար-
ժանի են յիշատակարանին հետեւեալ խօս-
քերը. « . . . Գրիգոր . . . եզի-ղմիտս իմ և
իմ ներմտածման բանիս, սկիզբն եզի ար-
հեստ կաղապարաց տպարանիս: Աչ ու-
մեմնէ տեսանելով իմ, և ոչ 'ի Հռոմ գնա-
լով, և ոչ յայլմէ արհեստաւորաց տեսեալ
և կամ 'ի նմանէ ուսեալ: Վասն որոյ իբրև
զմթացեալ ամպ ընկալաւ զիս սուգ տըրտ-
մութեան և տարակուսանք. եկն օրհնեալ
հոգի Քէօմիւրճի զատէ հռետոր . . . Երև-
միա չէլէպին: Չի և նա յառաջագոյն բա-
զում ջանս և աշխատանս կրեցեալ էր
վասն գործարանին և յառաջ ածեալ: Եւ
տպագրեալ վասն փորձարանաց գրոցն՝

փոքրիկ գրքուկս երկուս... Սակայն զգիր նորին էր նուազ և նիհար: Որոյ կաղապարն տեսեալ՝ վերժանուցի, և նոր իմն սկիզբն եղի... ամենայն զանազան ձագագրով, փառքերով և գեղեցիկ կանոններով, և մեծամեծ խորանիւք փորեալ զարդարանօք զարդարեցի. և պատկերս ըստ իւրոյ սլիտոյից՝ նկարեալ իմով և քանդակեալ փորուածով... Սրդ մինչև այց արար մեզ արեգակն՝ ՚ի բարձանց, և ետ զնպաստութիւն ՚ի ձեռն շնորհաց որդւոյն իւրոյ միածնի՝ ՚ի լոյս ածել զգեղեցկատիպ և զլիակատար մատեանս եկեղեցւոյ, զգաղափարեցեալ ՚ի յընտիր օրինակէ վաղեմից թագաւորաց Հայոց»: Գրիգորի տպարանը կանգուն մնաց մինչև ցամն 1754. և իր ձեռքով եղած վերջին տպագրութիւնն է, — գէթ մեր տեղնկութեանը համեմատ, — Ոսկերերանի Ներքողը ՚ի սուրբն Լուսաւորիչ. և ուրիշ քանի մը մանր գրուածներ, որ նոյն 1754 թուականին տպագրուած են: Չենք կրնար ստուգութեամբ գրուցել թէ այն տարիէն ետքը՝ ինչ վիճակ ունեցած ըլլան իր տպարանը ու տառերը:

*
*
*

Մարսուանեցւոյն օրինակէն խրախուսեցան նոյն արուեստին ձեռք զարնելու՝ Սարգիս անունով մէկը, որ Պոլսոյ ազգային պատրիարքարանին քով եղած Աստուածա-

մայր եկեղեցւոյն մօտ մասնաւոր տպարան մը բացաւ, և սկսաւ գրքեր հրատարակել: Այս գրոց մէջ առաջին է Տօնացոյց մը՝ զոր հրատարակեց 'ի 1701, Նահապետ կաթողիկոսին օրովն ու փառաքանօք, ինչպէս ինքն իսկ տպագրողն կը յիշատակէ, ու Աւետիք պատրիարքին իշխանութեանը ժամանակ: Գրեթէ յիսուն տարուան տեւողութիւն ունեցաւ այս տպարանը՝ ոչ միայն Սարգսի կենդանութեանը, այլ նաև իր Մարտիրոս որդւոյն ժամանակ. բայց 1752 թուականէն ետքը՝ ալ անոր յիշատակութեանը չենք հանդիպիր: Երկու տեսակ, խոշոր ու միջակ, տառեր փորագրել տուեր էր Սարգիս, բայց ձեռոց անհարթութեանը և տգեղութեան պատճառաւ ընդունելութիւն չգտնելով, իրենց հաստատած գործարանին հետ տառերն ալ անհետացան:

Իրենցմէ ետքը երկու Սեբաստացի եղբարք Բարսեղ և Յակոբ, արուեստիւ ծաղկարարք, իրենց անունովը գործարան մը հաստատեցին 'ի Պոլիս, ու բազմաշխատ ճգամբք բանի մը տպագրութիւններ ընծայեցին: Ասոնց մէջ առաջին կրնանք սեպել Ազգաբանասրիւն բազաւորաց կոչուած տետրակը, տպագրեալ 'ի 1755, այսպիսի մակագրով. « Ազգաբանութիւն թագաւորացն Հայոց՝ որդւոց յորդի, համառօտեալ 'ի Մովսիսէ Խորենացւոյ », ու իրաւամբնոր և անկատար կը կոչեն իրենց գործարանը: Հետեւեալ տարին ալ (1756) Շարս-

կանի տպագրութիւն մը ըրին: Գրերու ձուլմանէն զատ՝ պատկերաց փորագրութեան ալ ջանք ըրած են ասոնք, ինչպէս հրատարակած գրքերնէն ալ կը տեսնենք: Բայց ոչ գրերն և ոչ պատկերք՝ արժանաւոր արդիւնք են իրենց անխօնջ ջանիցն և փութոյն:

Ասոնց ժամանակ՝ կամ իրենցմէ քիչ ետքը, Ակնեցի մը՝ Ստեփանոս Պետրոսեան, հաւանականաբար յԱստուածատրոյ և կամ ՚ի Սարգիսեանց տառերու փոխառութեամբ մասնաւոր գործարան մը բանալով ՚ի Պոլիս, 1750ին սկսաւ քանի մը գրուածներ հրատարակել: Առջի տպագրութիւնն է Գառազան կրկնագօր, Սրմաքէչ Մանուկի երկասիրութեամբ, և ուրիշ քանի մը գրուածներ՝ մինչև ցամա 1788, յորում կը դադրի իր անունով գործարանին յիշատակութիւնը:

Նոյն տեսններն՝ Աբրահամ անունով մէկը՝ դարձեալ ետեւէ եզաւ տպագրութեան արուեստը բարգաւաճեցընել ՚ի Պոլիս, և քանի մը գրքեր հրատարակեց, յորս առաջին կը կարծեմք Սարգսի Շնորհաւոյ Կարոտդիկեաց մեկնութիւնը ՚ի 1745: Տառիցը ձևերուն մէջ ընդհանրապէս ջանացած է Ոսկանայ հետեող ըլլալ, բայց արուեստին անհմտութենէն՝ անհարթ և աղաւաղ տպագրութիւններ են իր գործարանէն ընծայուածներն, և որ չկրցաւ յերկարակեաց ըլլալ:

Ասոնց գովելի և փոյթեռանդն ջանիցը նախանձորդ երևցաւ նաև Վարրիէլ Կոստանդնուպոլսեցի գալիրը: Սակայն չհրցաւ և ոչ իսկ այլոց ունեցած քիչ մը յաջողութիւնը գտնել, որով իր տպարանէն ընծայուածը՝ միայն մէկ գիրք մըն է, Նալեան Յակոբ պատրիարքին յօրինած Նարեկ դրոց Մեկնութիւնը, զոր տպագրեց յամի 1745:

Ասոնցմէ աւելի կրտսերագոյն է ժամանակաւ Մատթէոս Պալատեցի, որ 1776ին սկսաւ գրոց տպագրութեան ետևէ ըլլալ, և նախ ՚ի Պոլիս գործարան մը բանալով սկսեր էր մանր գրուածներ հրատարակել. ետքը մասնաւոր տպարան մըն ալ հաստատելով ՚ի Պալատ՝ սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն քով, այլևայլ գրոց տպագրութեան գրադեցաւ: Սակայն ինչպէս իրմէ առջիններուն, ասանկ ալ իրեն քով կը պակսի արուեստի հմտութիւն և ախորժակի ընտրութիւն:

Նոյն ժամանակներն ուրիշ տպագրութեան գործարան մըն ալ կը նկատենք ՚ի Պոլիս՝ յանուն Մայր գալրատան, որ Կաղզուանեցի Զաքարիա պատրիարքին օրովը կանգնուած էր: Ուր թէպէտ կային այլ և այլ տառից գաղափարներ, բայց թերակատար ըլլալով անբաւական կ'ըլլային ՚ի տպագրութիւն. ուստի եթէ հարկ տեսնուէր գիրք մը հրատարակել, ուրիշ տպարաններէ փոխառութեամբ կը վճարէին իրենց գործը, ինչպէս մերթ յԱստուածա-

տրեանց և մերթ 'ի Մատթէոսէ պալատն-
ցոյ . և այն պատճառաւ ալ է որ նոյն զը-
պրատան զործարանին մէջ գրոչմուած
զրոյ յիշատակարաններուն մէջ ասոնց ա-
նուանքն ալ կը նշանակուին : Այս տպա-
րանէն հրատարակած զրոյ մէջ առաջինն
է միջակադիր Նարեկ մը 'ի 1790 :

Նոյն տակններն եզոզ ազգային տպա-
գրատեալաց թուոյն մէջ կ'ուզենք յիշատա-
կել նաև զգաղղիացի քահանայն Վիկիէ,
յուխտէ Առաքելավանից, որ 'ի Ղալաթիա
Պոլսոյ՝ սրբոյն Բենեդիկտոսի եկեղեցոյն
քով մասնաւոր տպարան մը բացաւ 'ի
1791, և նոյն տարուան մէջ քանի մը հա-
յազիր հրատարակութիւններ ընծայեց :
Սակայն քիչ տակնէն բռնազատեցաւ ձեռք
զարկած զործէն ետ կենալ : Ատեն անցնե-
լէն ետքը նոյնանուն զործարանին մէջ
իրեն ուխտակիցք, և առանձինն Եւզինէոս
Պոսէ հայազէտ քահանայն, քանի մը կրօ-
նական գրուածներ հրատարակեցին :

Իննեւտասներորդ զարուս մէջ տպա-
գրական արուեստը մեծ յառաջադիմու-
թիւն ըրած է : Այդ զարգացումը ունեցած
է իր արդիւնքն նաև Պոլսոյ ազգային տպա-
րաններուն վրայ : Արապեանն 'ի Միջազիզ,
և Միւհէնտիսեան տպարանք 'ի Ղալաթիա՝
ետեէ եզան ինչուան այն տակն անկատար
մնացած արուեստը՝ արժանաւոր երևցընել
իրենց զարուն և ժամանակին, մասնաւոր
վերջինը : Իրենց օրինակէն խրախուսուե-

լով երեցած են այլ և այլ տպարանք 'ի Պոլիս, որ արդէն ծանօթ են ազգին իրենց փութովն, գործունէութեամբ և ընդհանրապէս ընտիր տպագրութիւններով:

* * *

Նալեան Յակոբ պատրիարքին ժամանակ Զմիւռնիոյ մէջ ալ հայկական տպարան մը բացուեցաւ Մարկոս անունով անձի մը ձեռքով, որ կրկին տեսակ տառեր փորագրել տալով, սկսաւ գրոց տպագրութեան: «Զբովանդակ կեանս իմ ընդ գոյից իմոց վատնեցի, կ'ըսէ, մինչև չնորհիւ Տեառն զտպագրարանս զայս 'ի լոյս ածի, յօգուտ և 'ի պայծառութիւն ազգիս, վասն 'ի լոյս ածելոյ զզանազան գրեանս աստուածայինս»: Իր գործարանին երախայրիք կրնան սեպուիլ Մեկենարիւն ժամակարգութեան գիրքը, 1759ին. երկրորդ տարին ալ Խորհրդատետր մը, ու հետեւեալ 1760 տարւոյն մէջ ալ Եզերկայ վարդապետի գիրքը: Ուրիշ տպագրութեան յիշատակ չենք գտներ 'ի Զմիւռնիա նոյն տպարանէն:

Մեզմէ գրեթէ քառասուն տարի առաջ երբ ուսմանց եռանդն սկսաւ արծարծիլ յազգին, և առաջին շարժում և կարևորութիւն տուողը Զմիւռնիոյ հայ ժողովուրդն եղաւ, երկու ազգային տպարաններ ալ բացուեցան. մէկը Ս. Մեսրովպայ նուի

բուսած վարժարանին քով, իսկ միւսն Արշարյս արարատեան լրագրին հրատարակութեանը համար: Բայց Չմիւռնիոյ մեծ հրդեհը (1846) որ քաղաքին գլխաւոր մասը մոխիր դարձուց, մեծապէս վնասակար երեցաւ այն դորձարաններուն ալ. որով առջինը բոլորովին լուց, իսկ երկրորդէն միայն յիշեալ լրագիրը կ'ընծայուէր: 1840ին Պապոյեան Ստեփանոսի անուամբ տպարանի մը յիշատակութիւնը կայ 'ի Չմիւռնիա. ու Սիմոնաքեան Գալուստի գործարանէն ալ Ընկերացարան մը հրատարակուած է 'ի 1851:

Հիմայ գործունէութեան մէջ են՝ բաց 'ի Պալղաղարեանէն, Տէտէեան եղբարց, Թաթիկեանի ու Մսերեանի անունները կրող տպարաններն: Բողոքականք ալ թէ 'ի Չմիւռնիա և թէ 'ի Մալթա՝ ունեցած են երբեմն իրենց հայագիր տպագրութիւններն:

* * *

Հայկական նուիրապետութեան աթոռոյն Էջմիածնի հռչականուն վանաց մէջ առաջին տպարան հաստատողն եղաւ Սիմէոն կաթողիկոս, 'ի Հնդկաստան բնակող ազգայնոց՝ Զուգայեցի Գրիգորի Խօջաջանեան – Զարիկենց արդեամբքը, ինչպէս կ'ակնարկէ տպարանին դրանը վրայ դրուած արձանագիրքը: 1769ին ձեռք դար-

կաւ կաթողիկոսն այս արուեստը ծաղկեցընել, ու հինգ տարի աշխատեցաւ գրեթէ առանց արդիւնք մը տեսնելու և երեցընենելու, « Հինգ ամ է, կ'ըսէ իր տպագրած Տօնացոյցին վերջաբանին մէջ, յորս աշխատիմք և արնիմք զի զարհեստս զայս 'ի ձեռս բերցուք և հաստատեսցուք 'ի սուրբ ատուծոյս... զոր և հաստատեցաք իսկ Աստուծով: Յորում տպեցաք նախապէս զքանի հատ Սաղմոսս. որ զտհասութիւնս շատ ունէր նկատմամբ տպեցմանն: Երրորդապէս տպեցաք զփոքրիկ զիրք աղօթից. և ևս փորձելոյ աղագաւ՝ զպարագայս գործոյս, որ թէպէտ հասուն էր քան զՍաղմոսն, սակայն և ևս ունէր զտհասութիւնս ոմանս՝ որքան առ գործս այս: Այսպէս երրորդապէս տպեցաք զՏօնացոյցս զայս, որ Աստուծով քան զսոսա հասուն է և կատարեալ »: Առջի տպագրած երկու գրոց արուեստն այնչափ անկատար էր, որ և ոչ հրատարակութեան արժանաւոր սեպուեցան: Իսկ Տօնացոյցի տպագրութիւնն եղած է 'ի 1775:

Բայց որովհետև տեղւոյն հեռաւորութիւնը մեծ խոչընդոտն էր արուեստին զարգացմանն, մանաւանդ տպագրութեան կարևոր թուղթը հայթհայթելու, ուստի ետէ եղաւ Սիմէոն Թղթի գործարան մըն ալ հաստատել յԷջմիածին: Այն վախճանաւ արուեստին քաջաճմուտ անձինք բերել տուաւ յԵւրոպիոյ, ոչ ծախրի և ոչ աշ-

խատանքի խնայելով, և կանգնել տուաւ այն գործարանը՝ տաճարին հարաւակողմը, ՚ի հանդիպոյ հարաւային դրան Ղազարապատի. և հոն շինուած թուղթը՝ փակագիր տառերով Էջմիածնի և իր անունը կը կրէր մէկ կողմը, իսկ միւս կողմն ալ շինութեան գործարանին 1776 թուականը և Գ Մ տառերը, որք անշուշտ բարերարին՝ Գրիգորի Միքայէլեան անունը կ'ակնարկեն:

Թէ տպարանը և թէ թղթի գործարանը Արմէնի օրովը բաւական բարգաւաճ վիճակի մէջ էին. «այլ զկնի վախճանի նորա, — կ'ըսէ Էջմիածնի ստորագրողն Շահխաթունեան, — ՚ի պատճառս յարուցման պատերազմաց ՚ի ղանաղան նահանգակալ իշխողաց ՚ի վերայ միմեանց ՚ի դաշտի աստ Սրարատեան՝ շուրջ զայսու պատրիարքական աթոռով, իսանգարեցաւ մեծ մասամբ՝ և գլխովին իսկ գործարանն թղթաշինութեան. զի գոլով արտաքոյ պարսպին, երկաթեայ և սղնձեայ գործիք նորա յափշտակեալ ՚ի զօրաց ասպատակողացն՝ ցան և ցիր եղեն ՚ի հեռաւոր տեղիս. մինչ զի և զձուլեալ տառսն տպարանին ՚ի հեռաւոր քաղաքաց զնեալ ՚ի գերչացն հայազգի անձինք՝ վերադարձուցանէին յաթոռ այսր զկնի այնպիսի պատերազմաց: Իսկ տպագրատունն թէպէտև անկաւ յառաջին վայելչութեանց իւրոց՝ այլ այնու ամենայնիւ խնամօք սուհսղանեալ՝ տակաւին ևս ՚ի լոյս

ընծայէ, զկարի կարեւոր մատեանս եկեղեցական՝ և զայլս » :

Այս վերջի բարեկարգութիւնը՝ մեր ժամանակաց կը վերաբերի. որովհետեւ Սիմէոն կաթողիկոսի մահուընէն ետքը դադրած կը գտնենք տպագրութիւնը յԷջմիածին. և միայն 1787ին հրատարակուած Յովսէպոսի Հրեական պատկրագմաց գիրքը. իսկ անկէ վերջը բոլորովին լռած ինչուան ներկայ դարուս գրեթէ առաջին քառորդը: Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսին և իր յաջորդաց օրովը սկսաւ միւսանգամ բարգաւաճիլ Էջմիածնի տպարանը: Իսկ այժմեան վեհապետն Գէորգ Գ լի եռանդեամբ և փութով ՚ի դարգացումն և ՚ի յառաջադիմութիւն ազգին, բանիբուն միաբանից սատարելովն ու ազգասէր աշխարհականաց թախանձանօքն ու օժանդակութեամբ, բոլորովին նոր կերպարանք և յառաջադիմութիւն մը տուաւ Էջմիածնի տպարանին:

* * *

Սիմէոն կաթողիկոսին ժամանակ՝ Հընդկաց Մատրաս քաղաքին մէջ ալ հայկական տպարան մը բացուեցաւ Շամիրեան Յակոբայ ձեռքով: Ազատութեան զազախարներով լեցուած անձ մը՝ ուզեց տպագրութիւնը միջոց առնուլ իր մտածութիւններն

ու փափարը ազգայնոց հազորդելու համար. և այս դիտմամբ և փախճանաւ հրատարակած է իր երկու գրքերն՝ յորոց մին Նոր տետրակ կը կոչուի, իսկ միւսը Որոգայր փառաց: Սակայն աւելի իր դաղափարաց ծառայման քան արուեստի կատարելութեան զբաղելով, առջիններն իբր եռանդուն և անխոհական մտաց արգասիք արհամարհուեցան, և արուեստն՝ իր խեղճ և աննշան վիճակին մէջ մնաց:

Միայն տեսակ մը գիր փորագրել տուեր էր Շամիրեան. և այնչափ անկերպարան՝ որ և ոչ իսկ ազգային նախկին տպագրութեանց մէջ անոնց հաւասարը կրնանք գտնել. և ինչպէս կ'ենթադրուի՝ ամբողջ գիրք մը տպագրելու համար՝ գիր ձուլել տալու դրամական միջոցներէն ալ զուրկ, ստիպուեր է մէկ գիրը ուրիշ գրոյ տեղ գործածել, որ ուրիշ տպագրութեանց մէջ տեսնուած բան չէ: Իսկ տպագրի վրիպակներուն համար՝ որ անթիւ են, պատճառ կու տայ՝ ընթերցողաց ներողամտութեանը վստահելով, թէ « Սխալանք բոլոր գրքիս՝ տառի և բառի՝ ընթերցողդ ՚ի ձայնէ բառից ճանաչի, ՚ի պատճառս անձանօթութեան արհեստին շարագրողիս, զի ոչ գիտաց զանաղանութիւն տառից . . . մին ՚ի տեղի միւսի դու ինքնդ ՚ի միտս քո փոխարկէ՝ որն որ արժան է »: Հարիւր տասն օրինակ տպել տուեր է իր երկրորդ գրքէն (Որոգայթ փառաց). « Տասն ՚ի սմանէ, կ'ը-

սէ, մնալոյ վարձ ծախուց մերոց. մնացեալ մին հարիւր հատն, եթէ իշխանք եթէ հասարակ անձինք, ով ոք որ գտցի՛ ուրախ վայելում լինի վասն իւր. այլ զինն նորա՛ իւրաքանչիւր մի գրքի՛ տասն ոսկի, որում համապատասխանի՛ քառասուն ոսկի հատուցանի տնանկաց և աղքատաց՝ վասն սիրոյ փրկութեան ազգին Հայոց» ։ . . .

Յակոբայ մահուընէն ետքը՝ անոր Եղիազար եղբայրը նոյն անունը կրող տղարանէն ուրիշ քանի մը գրքեր ալ հրատարակեց, նոյն տառերով ու նոյնպիսի արուեստիւ : Ասոնք են Մեսրոպայ երիցու պատմութեան գիրքը, կամ Հայոց ու վրաց մեացորդաց պատմութիւնն, ու Գանձագի պատմութիւն մը :

Ասոնցմէ ետքն է Շիրազեցի տէր Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան, որ նոյն Մարաս քաղաքին մէջ գործարան մը բանալով 1789ին՝ սկսաւ գրքեր տպագրել : Իր նախորդներուն ջանից անարգասաւորութիւնը յորդորամիտ բրին զինքը արուեստին կատարելութեանը զբաղիլ, ու առջի տպագրած տետրակն է Մարիանե կռախ վկայաբանութիւնը (1789) : Գրքին խորագիրն է « Տպագրեցեալ 'ի Հնդիկս 'ի մայրաքաղաքս Մատրաս՝ տառիւ յօրինեցեալ 'ի ձեռագրէ Յարութիւն քահանայի որդւոյ Շմաւոնի Շիրազեցւոյ » : Յիշատակարանին մէջ ալ որդի վշտաց խնոց կը կոչէ այն գիրքն ու գրերուն զիւարը, և թէ ինչպէս յօրինե-

ցաւ « ձեռամբ իմով ամենայն սարազայս թէ տառաչինութեան և թէ շարումն կապարից, ծախիւք և վաստակօք իմոյ՝ Յարութիւնի Շմաւօն» : Որչափ ալ իրեն նախընթաց Շամիրեանցմէ աւելի է Շիրազեցւոյն արդիւնքն ու աշխատանքը, սակայն մէկ անձի մը ձեռքէն և ջանքէն դժուարին էր արուեստի ամբողջ կատարելութեան սպասել : 1792ին ալ Շնորհալուոյ Յիսառոյի զիրքը տպագրեց : Դարուս սկիզբը ուրիշ տպարաններ ալ հաստատուած են 'ի Կալկաթա և 'ի Մատրաս : Մասնաւոր մտազրութեան արժանի կրնան սեպուիլ Մարդասիրական ճեմարանին, Թաղիզեանց ու Վիչենեան տպարանք 'ի Կալկաթա. և Բանասէր և Ս.գղարար լրագրացը՝ 'ի Մատրաս :

Մխիթարեանց ուխտին մէկ շառաւիղը հաստատուելով 'ի Թրեստ (1774), մէկէն տպարան մը բանալու ետեւէ եղան, ու երեք տեսակ գիր ձուլել տալով՝ երկու տարիէն ետքը տպագրութեան ձեռք զարկին : Իրենց տպարանին նախկին երախայրիքն է Յորդորակ առ պաշտօնասիրութիւն սրբոյ կռահն կոչուած գրքոյկը :

Եթեսունեւհինգ տարի անընդհատ տեւողութիւն ունեցաւ այս տպարանը, (ցամն 1810), և այնչափ ատենուան մէջ յիսուն

և վեց զիրք ընծայուեցաւ, յորոց մեծ մաս մըն ալ 'ի տաճիկ լեզու, բայց հայազիր տառերով: Իսկ երբ 1810ին քաղաքական յեզափոխութիւնք տեղի ունեցան 'ի Թրեստ, իրենք ալ ստիպուեցան հեռանալ և անցնիլ 'ի Վիէննա Աւստրիոյ:

Արչափ մեծ էր այն մայրաքաղաքին տարբերութիւնը նոյն ժամանակուան Թրեստ քաղաքէն, հոն փոխադրուող միանձանց ալ աշխատանացն ու մտաւոր զարգացման վրայ ալ ունեցած ազդեցութիւնն մեծապէս զգալի եղաւ: Վիէննա փոխադրուելնուն պէս՝ նախկին ջանքերնին եղաւ հոն ալ ազգային տպարան մը բանալ, ու բազմաթիւ օգտակար գրքեր սփռել ազգին մէջ. տպագրութեան արուեստն ալ այնպիսի կատարելութեան հասցընելով՝ որ թէ՛ իրենց և թէ՛ բովանդակ ազգին մեծ պատիւ կ'ընէ:

*
*
*

Անցելոյն վերջերն և այս դարուս սկիզբներն բացուած զանազան ազգային տպագրատանց մէջ նշանաւոր եղաւ Գրիգորի Խալդարեանց Չուղայեցւոյ 'ի Փեթրպուրկ Ռուսաց բացածը:

Ժամագրոց յիշատակարանին մէջ, որ նոյն տպարանէն հրատարակուեցաւ 'ի 1783, տեղնիտեղը կը պատմէ Խալդարեանց թէ՛ ինչ կերպով եղաւ այս գործարանին

Հաստատութիւնը: Մասնաւոր գործով մը
 Լոնտրա քաղաքը գնացած ըլլալով Պրի-
 գոր, նոյն երկրին մէջ տեսած ուսումնա-
 սիրութիւնն ու յառաջագիտութիւնն փա-
 փաքելի բրած էր իրեն՝ ձեռքէն եկածին
 շափ սատարել նաև ազգային բարգաւա-
 ճանաց՝ տպարանի մը հաստատութեամբ:
 Ասիկայ էր իր սրտին փափաքը՝ այն տասն
 տարիներուն մէջ յորս կեցաւ ՚ի Լոնտրա,
 և նոյն նպատակին հասնելու համար ո՞ր և
 իցէ դժուարութենէ ետ չկեցաւ: Սակայն
 չկրցաւ փափաքին հասնիլ. և շատ ճար-
 տար արուեստագիտաց հետ խօսելով, չը-
 կրցաւ գտնել մէկն որ յանձնառու ըլլայ
 շինած գրերուն հայրերն իրեն յանձնել, այլ
 միայն ձուլելու կաղապարներն: Ա՛րջա-
 պէս գտնելով մէկը՝ առանց ծախքի խնա-
 յելու, ինչ որ պահանջեց՝ տուաւ իրեն,
 միայն թէ իր փափաքանացն համեմատ՝
 կարող ըլլայ ամբողջ գրերը ձեռք ձգել:
 Տառից աւարտմանէն ետքը գառնալով ՚ի
 Փեթրպուրկ, հոն տեսութիւն ըրաւ իշխան-
 ազն Արղութեանց Յովսէփ ուսումնական
 և ազգասէր արքեպիսկոպոսին հետ, և
 բերած գրերը ցուցուց: Մեծ ուրախութիւն
 խմացաւ արքեպիսկոպոսը, և ոչ միայն շու-
 տով Այրբեկնարան մը տպագրել հրամայեց,
 այլ նաև խոստացաւ դանազան կարևոր
 գրեանք հայթհայթել Խալդարեանի՝ վասն
 տպագրութեան: Խալդարեանց անկէ խրա-
 խոյս առած փութաց գրել ՚ի Լոնտրա առ

նոյն արուեստաւորն, յանձնելով որ Փեթր-
պուրկ գայ ուրիշ նոր գրեր շինելու և ձու-
լելու համար: Արուեստաւորն յանձն ա-
ռաւ առաջարկութիւնը, ու աւելի խոշոր
գրեր փորագրեց, ու Գրիգոր անոնցմով
սկսաւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին հաւա-
նութեամբ այլ և այլ գրքեր տպագրել:
Բայց թէ « առ այս սրբան աշխատանս և
ծախս արարաք՝ այն ամենայն ստուգապէս
փորձողացն է յայտ», կ'ըսէ ինքն իսկ տպա-
գրողը ժամագրոց յիշատակարանին մէջ:
Խալդարեանցի առջի տպագրած գիրքն
է Ժամագիրք մը, ինչպէս ըսինք, ու երկու
տարիէն Շնորհաւոյ Յիսուս արդիւն և Պատ-
մուտիւն սուրբ գրոց կոչուածը, զոր 'ի ու-
սերենէ 'ի հայ դարձուցած է Ջուղայեցի
Յարութիւն Գաւթեան, ու նորաձոյլ խոշո-
րագիր տառերով կզամ առաջին տպա-
գրութիւնն է: Հինգ տարի այս արուեստին
սկսեցն շարունակելով ելլել, ծանր սխա-
թով կը հեծէր. զոր երբ իմացաւ Յովսէփ
արքեպիսկոպոս, փութաց գրել առ նա որ
գործարանը 'ի Նոր Նախիջևեան կամ յԱժ-
տէրխան փոխադրէ: Երբ Խալդարեանց կը
սկսէր արտատուէր իր բարեբարին կամքն ու
հրամանը կատարել, մահը վրայ հասնելով
երկու հարիւր թումանի սարտքով ձգեց
տպարանը: Իսկ Յովսէփ Արղութեանց՝
Աժտէրխանի հայազգեաց տրօքը թեթե-
ցընելով այն սարտքը, նոյն 1787 տարուոյն

մէջ գործարանը փոխադրեց 'ի Նոր Նախիջևեան. սակայն դեռ ամբողջ չփոխադրած՝ Փեթրպուրկ քաղաքին մէջ տալագրել տուաւ Շնորհալուոյ թուղրերը՝ Պոլսեցի Թագէոս վարդապետի մը ձեռքով. Նոր Նախիջևեան փոխադրուելէն ետքն ալ այլ և այլ գրոց տալագրութիւններ ըրաւ ցամախ 1795. և նոյն տարին գործարանը տանելով յԱժտէրխան, հոն 1797ին հրատարակուեցաւ Վարդան վարդապետի Սարմուսաց մեկնութիւնը, և ուրիշ քանի մը մանր գրուածներ: Իսկ բոլորովին խափանեցաւ Խաղաքենց գործարանը Արղութեանցի մահուամբը կամ կաթողիկոսական աթոռը ելլելով. որովհետև անկէ ետքը ուրիշ յիշատակութիւն չենք գտներ:

Արժրունին Գէորգ Տփլիսի մէջ 1825ին Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի կոչուած երկասիրութիւն մը հրատարակեց: Ի Փեթրպուրկ՝ Յովհաննիսեանց Յովսէփ նոր տպարան մը հաստատեց հայկական լեղուի. 'ի Մոսկով՝ Կարնեցի Սերովբէ վարդապետ մը Ազուստ Սեմեն ուստապազրապետին շինել տուաւ հայերէն տառերու նոր կաղապարներ: Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Յովհաննիսեանի տպարանը գնեցին Լաղարեանք՝ Մոսկուայի ձեմարանին համար. ու Սեմենի տառերն ալ անցան Գոթիէ տպագրողին ձեռք: Ճեմարանի տառերուն արճըճեայ ձուլուած գրելով Ղուլեան և Շահմուրատեան տպարան

մ'ալ կար նաև 'ի Շուշի, որ ետքը հողե-
ւոր իշխանութեան ձեռքն անցաւ :

Պատկանեանն տեսնելով որ Աժտէրխա-
նի տպարանը դոցուած է, ուզեց նոր
տպարան մը հաստատել հոն : Բայց յԱժ-
տէրխանայ հրաւիրուելով 'ի Նոր Նախի-
ջեւան, տեղւոյն ժողովուրդը յօժարամիտ
յանձնառու եղաւ ձեռնտու ըլլալ իրեն
տպարանին բացուելուն, ու շատ ստակ
ծախեց այն նպատակաւ : Բայց քաղաքա-
կան պատճառներ արգելք եղան այն փա-
փաքին գործադրութեանն : Իսկ Պատկա-
նեանն՝ 1851ին Քիչնեւ ու Օտէսսա քաղա-
քաց մէջ ճարտար արուեստագիտաց հան-
դիպելով, իր հայկական գրոց սոցալատեայ
գրոջմբը անոնց սրբագրել տուաւ, Յարու-
թիւն Պ. Խալիպեան իշխանին սատարու-
թեամբը : Այն տառերով սկսաւ հրատա-
րակել 'ի Տիֆլիս իր Արարատ լրագիրը :
Իրմէ ետքը նշանաւոր եղան նոյն քաղաքին
մէջ Էնֆիաճեանց և այլ ուրիշ նորագոյն
գործարաններ : Ծանօթ է նաև Խալիպեան
ուսումնարանին տպարանն 'ի Թէոդոսիա,
ուստի քիչ տարիներու մէջ այլ և այլ գրք-
քեր հրատարակուեցան 'ի հայ լեզու, և
ուրիշ տպարան մ'ալ 'ի Ռոստով՝ Դոն
գետին վրայ, Տէր-Աբրահամեանի տ-
նուամբը :

Յիշենք նաև Ռւրբանեան վարժարանին
բազմալեզու տպարանն 'ի Հոովմ. 1680ին
'ի Լիփսիա Անգրէաս Ակոլութոսի ձե-

ուամբ տպագրուած Սրբիսառ հայերէն, հայ
և լատին լեզուով, ու 1746ին Լոնտրա Վիս-
թոնեանց ջանքով հրատարակուած Մով-
սեսի Խորենացւոյն Պատմոսրեան հայ բնա-
գիրք՝ լատին թարգմանութեամբ :

Հ Ա Յ Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

Մեր ազգային պատմութեան՝ տխուր և արեան տառերով դրոշմուած էջերէն մէկ քանին ալ՝ գաղթականութեանց ցաւալի ու սրտատոչոր դէպքերը կ'ամփոփեն:

Թշնամուցն սուսերաց և աւարառութունութեանց առջև՝ աչքովնին տեսնելով իրենց կողոպտուած ինչքն և ստացուածքը, աւրուած իրենց եկեղեցիքը, քանդուած քաղաքները, « ծնողք և ծնունդք 'ի միասին կոտորեալ և դիզացեալ 'ի վերայ միմեանց », կը բռնադատուէին թողուլ « զսուկեզօծ պալատս, զձաղկաւէտ դաշտս, ըզվանորայս և զեկեղեցիս աւեր », ու հետաւոր երկիրներ՝ իրենց վտանգի մէջ եղած ու հաղիւ խալըսած կեանքն ապրեցընել:

Այդպիսի անգութ հարկի մը մէջ գիրենք զնողներուն առաջինը կրնայ սեպուիլ Պար-

սից Ալփասլան թագաւորը, մետասաներորդ դարուն կիսուն:

Անոր ահեղ զօրութեանը դիմաց տկարացաւ մեր նախարարաց ոյժը. ու ստիպուեցան իրենց հայրենեաց աւերակներուն և ազգայնոց անպարտ արեանը գետերուն մէջէն վարիլ յանդարձ և յանմխիթար գերութիւն մինչև յաշխարհն Պարսից:

Ասանկ գերութենէ մը զարհուրած և զգուած, ու նորէն կրկնուելու վախէն ահարեկ՝ երկրին մէջ մնացող Հայք ալ սկըսան օտար աշխարհքներ փախչիլ, և քրիստոնեաց թագաւորաց և իշխանաց ապահով հովանաւորութիւնը փնտռել:

Արդէն Բագրատունեաց Անի մայրաքաղաքին ու Գաղիկ թագաւորին մատնութենէն ետքը՝ գուշակելով իրենց հայրենի երկրին տխուր ապագայն, սկսեր էին ասդին անդին ցրուիլ, որպէս զի գէթ՝ իրենց գեղեցիկ ու անմասն մայրաքաղաքին աւերիլը աչքովին չտեսնեն: Յիշատակագիրք և պատմութիւնք կ'աւանդեն թէ այլ և այլ կողմեր ցրուած ըլլան անոնք. ոմանք 'ի հինն Զուղա, 'ի Վան և 'ի Սիս, և այլք յԱզսէրա, 'ի Արխմ, յԱժտէրխան, և անկէց ալ 'ի Ղեհա:

Հետաքնին հնախոյզն անոնց անցած ճամբուն վրայ ամէն տեղ կը գտնէ հայկական յիշատակարաններ, գեղեցիկ ու մեծագործ եկեղեցիներ, վանքեր, ու երբեմն

նաև դպրոցաց յիշատակութիւն: Կը հանդիպի նաև բազմաթիւ ձեռագրաց ալ, յորոց շատք Հայաստանէն այն կողմերը փոխադրուած են, և ուրիշներ ալ նոյն իրենց երկրորդ հայրենիք ընտրած քաղաքներու մէջ գրուած: Բայց իրենց գլխաւոր բնակութեան աեղն եղած է Ղեհաց երկիրը, մանաւանդ Իլվով, Կամենից, Եազլովցա ու Ջամոսչա քաղաքներն:

Այն ատեններն ինքնագլուխ կը տիրէր 'ի Կարմիրն Ռուսիա Դեմետր անունով դուքսը: Անոր Թէոդորոս որդին լսելով Հայոց՝ Պարսից և Յունաց դէմ ցուցած քաջագործութիւններն, փափաքեցաւ անոնց նիդակակցութեանը. որպէս զի զանոնք իր երկիրն բերել տալով, անոնց օգնութեամբը կարենայ Ղեհաց թագաւորին դէմ սլատեբազմիլ: Ուստի 1062ին մասնաւոր հրովարտակ մը զրկեց Հայոց, ու այլ և այլ արտունութիւններ խոստանալով՝ հրաւիրեց իրեն հետ սլատեբազմի երթալ: Նոյն հրովարտակը հաստատեց նաև Ղատիսլաւ Գ Ղեհաց թագաւորը՝ 1641ին Իլվովցի Հայոց տուած առանձին հրամանագրով մը:

Քանի որ Հայաստանի՝ և մասնաւորաբար Շիրակայ գաւառին վրայ թշուառութիւնք և աղէտք կը ծանրանային, այնչափ ալ կը յաճախէր Ղեհաստան զիմող գաղթականաց բազմութիւնը, անանկ որ քառասուն հազար տունէն աւելի հոն փոխադրուած ըլլալնին կը հաւատարմացընեն:

պատմագիրք. և կ'աւանդուի որ Ահհայ աշխարհին մէջ այնչափ դորացած ըլլան, որ տեղացիք սկսեր են կասկածիլ՝ չըլլայ թէ անոնց թուէն ընկճուելու վտանգին մէջ իյնան. ուստի և խարէութեամբ և հնարքով անոնցմէ շատերը սպաննած սպտերազմի մը մէջ:

Գաղթական Հայերուն մեծ մասը վաճառականութեան գրաղեցան, զոր շատ քաղաքներու մէջ ալ բարգաւաճեցուցին. ու երկրին շինութեանն ու բարեբաստութեան մեծապէս նպաստելով, այլ և այլ նորանոր արտունութիւնք և շնորհմունք ստացան զանազան թագաւորներէ: Բազմաթիւ եկեղեցիք ալ շինեցին Ահհաստանի այլ և այլ քաղաքաց մէջ. բայց մասնաւոր ջանքերնին եղաւ Իլվով (Աով) քաղաքին մէջ պայծառանալ: Գեռ մեզմէ երկու դար յառաջ գրուած յիշատակարաններու մէջ կը կարգանք թէ Իլվովցի Հայոց տուները հաղարի կը հասնէին, ուր երեք եկեղեցի և վանքեր ալ ունէին:

Բառական արդիւնաւոր եղած են նաև ազգային նոր մատենագրութեան նկատմամբ: Եպիսկոպոսական իշխանութիւն, հմուտ եկեղեցւոյ ուխտ մը, վանքեր ու դպրոցներ՝ ջանացեր ու յաջողեր են երկարատեն վառ ու եռանդուն պահել ազգայնութեան սիրոյն հետ նաև լեզուն՝ ու անոր բանասիրութեան վերաբերեալ յիշատակարաններն: Առաքել Գավրիժեցի կը վկա-

յէ թէ Լուսայ ազգային եկեղեցւոյն մէջ գանձատուն մը կար, յորում «գրեանք աւելի քան զհազար փերթ, ամենայնքն ընտիրք և պատուականք և վարդապետականք, յորս էին ոսկետուփ աստուածաշունչք և աւետարանք և շարականոցք, և այլ գրեանք բազումք»։ Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ անոնց համար կը գրուցէ թէ Սասյ գանձատունէն ելած անթիւ ու պատուական գրքեր Խլվովի մէջ կը պահուէին։ Ինչուան մեր օրերը հոն պահպանուած ընտիր գրչագրաց բազմաթիւ հաւաքում մը, յորոց կարևոր մաս մը տիրուած է այլ և այլ քաղաքներ, հաւատարմութիւն են իրենց խօսքին ստուգութեանը։

Լեզունին՝ բնականաբար օտար ազգեցութեան տակ պիտի իյնար։ Որչափ ալ առջի բերան անխառն կամ բոլորովին ազգային ուղենանք ենթագրել զայն, սակայն ետեւէ ետեւ՝ մանաւանդ թաթարաց երկրէն եկած հայ գաղթականութիւնք, այն կողմերուն զանազան սովորութեանցը հետ պիտի ընդելացընէին նաև լեզուի խառնուրդը։ Ասանկով Լեհաստանի գաղթականութեան խօսած լեզուին մէջ հաւատարապէս կը նկատենք երկրին մէջ տիրող բարբառէն (լեհերէն) զատ, նաև տեղացւոց սովորական եղած լատինականէն առնուած ու գրակէն եկողներուն բերած թուրքի ու թաթարի բառեր։ Ասկէց է որ կամաց կամաց ընտանեկան, մանաւանդ քա-

դարային վաւերական արձանագրութեանց մէջ անհրաժեշտ կ'ըլլան լատին բառեր . կը գործածեն էրէքցիա, փոխանակ ըսելու շնորոշութիւն . իւրիւտիքցիոս — իրաւաբանութիւն, քրիստիանայ — պատժական, տէքրէք — վճիռ, արքա — դաշնագիր, փրորոքոյ — արձանագրութիւն, արեղացիա — շողոր, և այլն : Ասոնց հետ խառն կը տեսնուին տաճկական՝ ու արգէն մեղի ծանօթ բառեր . ինչպէս շարիար, պախշիշ, պագրկանութիւն, իչգու, կէրուր, և այլն : Իրենց համար ալ յատուկ աշխարհիկ լեզու մըն ալ կը սկսին գործածել, որ կամաց կամաց սովորական կ'ըլլայ նաև Գրանսիլվանիայի հայ գաղթականաց, ու կ'ըսեն . Պիտան (պիտի տան), կ'անեմ (կ'ընեմ), անժուս (յայնժամ), ֆոյ (հող) : Հողովմանց մէջ ալ Հայաստանի քանի մը կողմերն հասարակ դարձածներն . ինչպէս ոչխարից, կոխակուռն, խոզերից, ձիակուռց, մեկզիլից, տալրի կօտշից, և այլն :

Այս խանգարմունքը՝ ժամանակ անցնելէն ետքը դժբաղդարար ալ աւելի տխուր հետեանք պիտի ունենար լեհարնակ ազգայնոց վրայ : Վասն զի նոյն իսկ Լովացոց աւանդութիւնն և յիշատակարանք կը հաւատարմացընեն թէ ունեցեր են այնպիսի ատեն մըն ալ՝ յորում հայերէն լեզուն բոլորովին մոռցուեր է : Ասոր պատճառը՝ Ղրիմու կողմերէն եկող նոր՝ և հաւանականաբար աւելի բազմաթիւ գաղթականութեան մը իրենց հետ խառնուիլն է :

Ասոնք, ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշատակեցինք, իրենց երկրին ուրիշ սովորութիւններէն զատ՝ հետերնին բերած են նաև թաթար լեզուին կիրառութիւնը, և անով առջի բերան խափանուած՝ ու ետքը բոլորովին մոռացութեան մէջ ձգած հայերէնը: Իլվով, Ամանից և ուրիշ հայաբնակ քաղաքացի մէջ բազմաթիւ յիշատակարանք կան ինչուան մեր օրերը՝ թաթարաց լեզուով ու հայկական գրերով, ինչպէս քաղաքական մուրհակք և հաշուեզիրք, եկեղեցական արձանագրութիւնք մկրտութեան, հարսանեաց ու մեռելաթաղի, և այլն: Ասոնցմէ զատ այլ և այլ ամբողջ գրուածներ ալ կան՝ ՚ի հայէ՛ ՚ի թաթարերէն թարգմանուած, իրենց կիրառութեանը համար. ինչպէս ժամագիրք, սաղմոս, Նարեկ, Պօղոս տուարելոյն թուղթերը, և այլն:

1521ին ատեններն սովորական և ընդհանուր եղած կ'երևնայ այս փոփոխութիւնը. որովհետև մինչև նոյն թուականը իլվովի օրագիրք և յիշատակարանք հայերէն լեզուով են, և անկէ ետքը կը սկսի թաթարաց լեզուին կիրառութիւնը, և հարիւր տարիէն աւելի տեղութիւն ունեցած կ'երևնայ:

Ինչաց գաղթականութեանը անցից մէջ տխուր կերպով հռչակաւոր եղած է Նիկոլ Թորոսեւիչի անունը:

Ճամանակակից ազգային սրտամութիւնը

դասն լեզու մը կը բանեցրնէ իրեն դէմ, որ հակառակութեամբ տկարացած ազգեցութիւն մը զօրացընելու համար՝ իր ժողովրդեան առջև գոցեց իրենց եկեղեցիքը, օտարացոյց սպասներն, ցրուեց տարարձնեց գրչազիրներն, ու անոնց բարոյական կենաց հետ՝ նիւթականն ալ ոչընչացընելու վտանգի մէջ դրաւ: Բայց Նիկոլի կուսակիցքը՝ այնչափ հալածանաց մէջ՝ լոկ իշխանասիրական ազգեցութենէ մը աւելի բարիք՝ իրեն նպատակ կու տան: Այն վախճանաւուսումն ու կրթութիւնը ուղեց ծաւալել առաջ իրմէ տժգոհ ու ետքը հաշտուող ժողովրդեան մէջ. և Հռովմայ Աղերսանդր Է հայրապետէն խնդրեց, ու դրամական սատարութիւն գտնելով իրմէ, մասնաւոր վարժարան մը բացաւ յԵլվով՝ հայազգի մանկանց կրթութեանն համար, ուր և սուտցիչ կարգեցան լատին հայագէտքն Ալեմէս Ազաւանոս ու Փիտու: Ուսմանց բարեկարգ ուսումնարան մը եղած պիտի ըլլայ, ուր ոչ լոկ ազգայինք՝ այլ նաև օտարք ալ սկսան յաճախել գոհութեամբ և գոփութեամբ, ինչպէս Ռութէնք՝ որոց համար մասնաւոր թոշակ ալ սահմանուեցաւ անոնց եպիսկոպոսներէն: Սէքսենտ խոսրով՝ Նիկողայոսեան՝ որ ետքը Լէոպոլսոյ եպիսկոպոս եղաւ, ինքնազիր յիշատակարանի մը մէջ կ'ուանդէ իր անձին համար թէ ինն տարի անընդհատ ուսմանց սրարսպած ըլլայ հոն: Ժամանակ անցնելէն ետքը՝

նոյն վարժարանին շէնքը շրուելով ուսանողաց թուոյն և պիտոյից՝ Ալկուսթինովիչ և Թումանովիչ եպիսկոպոսունք ձեռք զարկին ուրիշ նորաշէն վարժարան մը կանգնելու, զոր շիրցան գլխաւորել քաղաքական գէպքերու և փոփոխութեանց պատճառաւ: Ինչուան հիմա կիսկատար մնացած է այն շէնքը:

Մեր օրերը որչափ ալ հայապզգի ժողովրդեան թիւը սակսած է յԻլլով և հայերէն լեզուն գրեթէ մոռցուած, այլ ունի իր ազգային նուիրապետութիւնը ու դպրոցներ: Յեպիսկոպոսական դիւանի՝ գեռ ևս կը գտնուին բաւական թուով հայկական գրքազիրք: շատերն ալ ուրիշ ապահով տեղուանք՝ կամ տէրութեան մատենադարանաց մէջ ցրուած:

Իլլովէն զատ՝ Լեհաստանի ուրիշ հայաբնակ քաղաքաց մէջ ալ այլ և այլ դպրոցներու յիշատակութիւն կը գտնենք, և մասնաւորաբար՝ ի Կամենից, որ հայկական դաղթականութեան երկրորդ ընդարձակ ու բազմամարդ բնակութեան տեղն էր:

Հայ լեզուի տպարան մըն ալ հաստատուած է յԻլլով, Յովհաննու Քարմատանենց ջանքովը, ինչպէս քիչ առաջ յիշատակեցինք:

* * *

Այլ և այլ ուսումնական անձինք փառաւորած են Լեւոյ Հոյ գաղթականութիւնը: Մենք միայն քանի մը նշանաւորներն յիշենք: Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍ ԼԵՀԱՅԻ. Լեւաստանի Իլվով քաղաքէն էր Ստեփանոս, աղատազգի և ճոխ ծնողաց զաւակ: Մանկութեան հասակին քաղքին օտար վարժարանաց մէջ դաստիարակուելով, կատարեալ հմտութիւն ստացաւ լատին լեզուի, ու քերականական և ճարտաստանական ուսմանց: Բայց Ստեփանոսի ծնողքն Նիկոլի ժամանակ ութելադրութեամբ կրուած նեղութիւններէ վշտանալով, իրենց որդին Էջմիածին դրկեցին առ կաթողիկոսն Փիլիպպոս: Հոն հայերէն լեզուն ալ սորվեցաւ. և արդէն ստացած հմտութեամբ օգտուելով, իր ամեն ընկերակիցներէն աւելի յառաջադէմ էր. «մանաւանդ զի մտօրն էր սուր և ծնընդակոն, — կը վկայէ պատմիչն, — և միշտ ընթերցող»:

Իր այս յառաջադիմութեամբն, մանաւանդ արժանաւոր վարքովը, իր վրայ դարձուց Փիլիպպոս կաթողիկոսին իրաւացի մտադրութիւնը. որ քիչ ատենէն վարդապետական աստիճանաւ մեծարեց անոր գիտութիւնն ու առաքինութիւնը:

Այլ և այլ գրոց թարգմանութեան պարագած է Ստեփանոս Աջմիածին, յորս զվսաւոր կրնանք սեպել Յովսէպոս Հերրայեցւոյն Յաղաշու հրեական պատերազ-

մաց գիրքը: Ասկէ զատ թարգմանած է
 գգիրս Գիտնեսիոսի Արիսպագացւոյն: Մեր
 հայկական հին մատենագրութեան պատ-
 մութիւնը՝ Արիսպագացւոյն գրոցը ուրիշ
 թարգմանութիւն մըն ալ կը յիշատակէ յու-
 թերորդ դարու, 'ի ձեռն Ստեփանոսի Սիւ-
 նեցւոյ: Հին յիշատակարանը կ'աւանդէ
 թէ 'ի «վեցհազարերորդի երկերիւրե-
 րորդի քսաներորդի ամի արարածոց աշ-
 խարհիս ըստ յունարէն թուոյ, 'ի չորեք-
 տասաներորդ ինդիքաիսնին, յերկրորդ
 ամի թագաւորութեան Փիլիպպոսի, թարգ-
 մանեցաւ գիրքս այս սրբոյն Գիտնեսիոսի
 Արիսպագացւոյ, 'ի ստոյգ ատրինակաց, 'ի
 կոստանդինուպոլիս 'ի ձեռն Գաւթի հի-
 պատոսի և թագաւորական սեղանոյն կի-
 նարի, 'ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի և
 քերթողի, աշակերտի տեառն Մովսէսի
 Սիւնեաց եպիսկոպոսի»: Այս ընտիր օրի-
 նակը Խլվով քաղքին արքեպիսկոպոսական
 մատենագարանին մէջ պահուած էր, և
 անկէ ուրիշ տեղ փոխադրուած, ուստի և
 Ստեփանոսի ալ անձանօթ չէր այն հին
 թարգմանութիւնը, ինչպէս թէ՛ ինքն՝ իր յի-
 շատակարանին մէջ կ'աւանդէ, և թէ՛ իւր
 վարուց պատմագիրը, աւելցընելով. «գի
 թէպէտ առաջին թարգմանութիւն Ստե-
 փանոսի Սիւնեցւոյն գոյր 'ի մէջ մեր,
 այլ համառօտախօս և դժուարահասկա-
 նալի էր. իսկ սորայս (Ստեփանոսի) թարգ-
 մանեալս եւս նոյն է, բայց զիւրահասկա-

նալի է, զի ոչինչ մնայ անհաս յընթեր-
ցողէն. զի մեկնութիւնն յաճախ է և գի-
րահաս»։ Պատճառաց կոչուած գրքի մըն
ալ թարգմանիչ կը համարի զնա Առա-
քել, որ Արիստոտէլ իմաստասիրին ընա-
ղանցական երկասիրութիւն մըն է, երեսու-
նուերկու առարկութեանց գլուխներու
մէջ ամփոփուած, և այսպիսի մակագրով.
« Ի գրոց պատճառաց Արիստոտելի, կամ
որպէս ոմանց թուի՝ Պրոկղի »։ Ասոնցմէ
դատ թարգմանած է Ստեփանոս նաև
Հայկի վարուց և Բուրաստան աղօթից կո-
չուած աղօթամատեաններն. նոյնպէս իր
աշխատասիրութեանն արգիւնք է նաև
Սիրաբայ գրոց նոր թարգմանութիւն մը,
Ոսկան վարդապետին խնդրանօքն, ու ա-
նոր տպագրած Աստուածաշունչ գրոց մէջ
հրատարակուած։ Իմաստասիրուրեան վրայ
ճառող գիրք մըն ալ կը գտնենք Լեհացւոյն
անուամբը, որ կամ թարգմանութիւն է և
կամ ինքնագիր երկասիրութիւն։

Յակոբ Գ կաթողիկոսին մահուընէն ետ-
քը անոր տեղապահ գրուեցաւ յէջմիածին,
ուր հանդիպելով իր մահը ՚ի 1681 թաղուե-
ցաւ ՚ի տաճարի Հոփսիմեանց, և գերեզ-
մանին տեղը ինչուան հիմա կեցած է մաս-
նաւոր արձանագրով։

Իրմէ կրտսեր է ժամանակաւ ՍՏԵՓՍ-
ՆՈՍ ՌՈՇՔԵԱՆ կամ Ստեփանեան կա-
մենիցացի, զոր ոմանք վրիպակաւ մէկ սե-
պած են առաջնոյն հետ, և երկուքին եր-
կասիրութիւններն իրարու տուած:

Ռոշքեան անցեալ դարուն սկիզբներն
ապրած է, և իրեն հայրենիք կամենից քա-
ղաքին եկեղեցւոյն աւագերէց եղած. և
Յովնանեան վարդան եպիսկոպոս կ'ուզէր
զնա իրեն յաջորդ կարգել յարքեպիսկոպո-
սութեան իլլովի: Շարագրած կամ թարգ-
մանարար յօրինած է Տրաւսպակտիան
գիրք մը, նոյնպէս նաև Բարոյական առ-
տաւածաբանութիւն մը: Բայց իրեն գլխաւոր
երկասիրութիւնն եղած է ընդարձակ և
բազմաձմուտ Բատարան մը հայ և լատին
լեզուի, որուն վրայ առանձին պիտի խօ-
սինք:

Ասոնց հետ կ'ուզենք յիշատակել նա և
ԶՎԱՐԴԱՆ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ, որ թէպէտ
լեհացի չէ ծննդեամբ, այլ երկարատեն հոն
բնակած և ազգային եպիսկոպոսութեան
սրաշտօնը վարած ըլլալովն յիլով, նոյն գաղ-
թականութեան կրնայ վերաբերիլ: Ուսու-
մը յարեմուտս կատարած, Բարսղի և Յա-
կոբայ Հոլովի համախոհ և ձեռնտու, հա-
յերէն լեզուի նորոգ կազմակերպութեանը
գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկն էր: Այլ
և այլ գրոց ՚ի լատինականէ հայ թարգմա-
նութեան պարսպած է, որոնք ոչ առջին-
ներուն գրուածոց ընտրութիւնն և ոչ ալ
յարդն ունին:

Իլվովի հայկական վարժարանին մէջ հայերէն լեզուաւ հանդիսացած թատերական տեսարաններու ալ յիշատակութիւնը կը գտնենք, յորոց ոմանց նիւթը՝ ազգային պատմութենէ առնուած է։ Ասանկ կը հանդիպինք սրբոյ Լուսաւորչին պատմութենէն քաղուած տեսարանի մը, սրբուհւոյն Հոփի սիմեայ և ընկերակցացը նահատակութեան սրտաշարժ դէպքին, և որուն հեղինակ է ինքն Յովնանեան։ Հայկական թատեր՝ նախընծայ արդիւնք կը սեպուին ասոնք, որով իրենց թերութեանցն հետ հարկ է որ ունենան նաև մասնաւոր յարգն ալ։

Աստուածատուր եպիսկոպոս մ'ալ կը գտնենք, լեհացի կամ Ներսեսեվիչ կոչուած, ու Տրայիանուպոլսի եպիսկոպոս, որ զանազան աստուածաբանական գրուածոց հեղինակ կամ թարգմանիչ է, ինչպէս նաև հայ-լատին Բառգրքի մ'ալ։

Տեղւոյն ուսմամբը կրթուող ու լեզուն գործածող հայազգեաց մէջ շատերը կը յիշատակուին, ինչուան մեզի մերձաւոր ժամանակներ, որ ընիկ Լեհաց մէջ ալ նշանաւոր եղած են իրենց գրուածոց ընտրութեամբն և ուսմամբը։ Ասոնցմէ ոմանք՝ լեհացի հայ դաղթականութեան պատմութեանը, սովորութեանց և լեզուին վրայ ճառող հետաքննական գրուածոց հեղինակք են. այլք ալ իրենց աստուածաբանական, բանասիրական ու լեզուագիտական ուսմամբ և հետազօտ քննութեամբ անուն և

Համբաւ ստացած: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանաւորք են Պարանց, Քրասինսքի, Մինասովիչ, Չաքարիասէվիչ, Աբգարովիչ, Աբրահամովիչ, Այվազ, Նորես, Անթոնիէվիչ, Առաքելովիչ, Աւիուսթինովիչ, Աւադ, Բեռնարդովիչ, և այլք:

* * *

Ինչաստանէն ետքը ուրիշ հայ գաղթականութիւն մը կը ներկայանայ մեզի, 'ի Նոր Ջուղա: Անտերունչ ու անթագաւոր Հայաստանի որդւոց մէկ մասը՝ թշնամւոյն սաստիւն, սրով ու հրով՝ կը բռնադատին պանդխտիլ իյնալ այնպիսի երկիր մը, ու այնպիսի իշխողաց ծանր գաւազանին տակ, որ բռնութիւնն և ոյժը հաւասար կը գործածեն հպատակ ազգերն ընկճելու, աղքատացընելու և թշուառացընելու համար:

Երբ այն խեղճ ու թշուառ ժողովրդեան վրայ՝ բազմազգի նեղութիւնք և վիշտք կը ծանրանան, անոնց սիրտիանք ու մխիթարութիւն կ'երևնայ խաչատուր Կեսարացին՝ զոր ականատես սլատմիչ մը «աստուածազարդ վարդապետացն վարդապետ» կը կոչէ. և որ ժամանակակից ուրիշ յիշատակագրի մը խօսքովը՝ կը փափաքէր արդեամբ հայր հասարակաց ըլլալ՝ և «սատւառ կրկին լուսաւորութեան ազգիս արամեան. քանզի յօրինեաց սա զհամարսարանս՝ յոր ուսուցանէր և մարզէր զհամ-

բակս ... 'ի համայն արուեստս ազատականս և գերբնազանցականս» : Այս դրպրոցն՝ ժամանակին և տեղոյն համեմատ բաւական հոչակ ունեցաւ, և բազմաթիւ աշակերտներ հասոյց. որոց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կրնան սեպուիլ, Յակոբ վարդապետ Զուղայեցի, որ ետքը կաթողիկոսական աթոռն ալ նստաւ. Գաւիթ եպիսկոպոս՝ Զուղայի առաջնորդն ու Ամենափրկիչի վանաց հիմնադիր, Սիմէոն և Յովհաննէս վարդապետներ, Ոսկան վանանդեցի, Ստեփանոս ու միւս Յովհան վարդապետ մը :

Այս Յովհաննէս վարդապետն էր, զոր ինչպէս յիշեցինք, յԱմսղերտամ գրկեց Խաչատուր, որպէս զի հոն տպագրութեան արուեստը սորվելով՝ մտցրնէ զայն 'ի Նորն Զուղա : Եւ որովհետեւ Յովհաննէս վարդապետ ուշացաւ 'ի դարձ, Խաչատուր առանց իրեն սպասելու՝ մասնաւոր տպագրատուն մը հաստատեց 'ի 1641, Պարսից Շատ Հիւսէյին Թագաւորին օրովը : Խաչատուրոյ մահուրնէն ետքը՝ դարձաւ Յովհաննէս :

1652ին ատեններն Զուղայի առաջնորդ նստաւ քիչ մը յառաջ յիշուած Գաւիթ վարդապետ, որ Պարսից Շահաբաս Բ Թագաւորէն հրաման առնելով, 1656ին Ամենափրկիչ վանաց շինութիւնն սկսաւ, և ինն տարուան մէջ գլխաւորելով այն շէնքն հոն հաստատեց հայրապետական աթոռն և

ուսմանց վարժարան մը բացաւ: Խաչատուր վարդապետին եկեղեցական և աշխարհիկ աշակերտներէն ոմանք, յորոց մի էր և ինքն Գաւիթ, դեռ ևս կենդանի էին այն ատենը, և որք այլ և այլ գրոց թարգմանութեան կամ շարագրութեան պարապեցան յօգուտ ազգին:

Ասոնց մէջ ամենէն աւելի մտադրութեան արժանաւորն է Սիմէոն Զուղայեցի: Երբ Կեսարացին Խաչատուր Մովսէս կաթողիկոսին կողմանէ նուիրակութեամբ կը քալէր 'ի Հայաստան՝ հետն առաւ նաև զՍիմէոն: Հայաստանէն արեւմուտք անցնելով, ու Լեհաց Խլվով քաղաքը, Սիմէոն եւրոպական ուսմանց փափարով ու սիրով վառուեցաւ, ու իրենն եղած քանի մը քերականական հարցմանցն ալ չկարենալով պատասխանել, կրած ամօթէն միտքը դրաւ նոր ուսմանց ջանիւք անցեալ տղիտութիւնը դարմանել: Իր անխոնջ յարատեւութիւնն ալ առանց արգեանց չմնաց. վասն զի ոչ լիկ սորվեցաւ, այլ ուրիշներուն ալ սորվեցընելու փափարով քանի մը գրուածներ ալ թողուց, ինչպէս Ֆերականոսրիւն մը, Ճարտասանոսրիւն և Տրամարանոսրիւն, Արիստոտելի ստորագութեանց վերլուծութիւն մը:

Առջի բերան 'ի Սպահան դպրոց մը բացաւ, ուր շատերն իրեն աշակերտեցան. 1651ին Փիլիպպոս կաթողիկոս՝ դասատու կարգեց զինքն յէջմիածին, ուր գրեթէ

Երեսունի չափ աշակերտ ալ ունեցաւ, և անոնց ուսմանն համար յօրինած է վերը յիշուած գրքերն, իրեն օգնական ունենալով զՊօղոս Փիրումայի՝ լատին դոմինիկեան կրօնաւորը, տեղեակ հայկական լեզուի: Անկէ վերջը Սիմէոն Ամենափրկիչ վանաց առաջնորդ կարգեցաւ, ու 1657ին երթալով յԵւզոկիա՝ հոն կնքեց իր կենաց ընթացքը:

Բաւական համբաւ ստացաւ Սիմէոն թէ իր գիտութեամբն և թէ յօրինած գրուածներով: Իրեն ժամանակակից¹ մը ասանկ կը գրուատէ զինքը.

« Հռետոր Սիմէոն վարդապետին՝
 Զուգայեցի գօլով պետին .
 Սեզան կարգէ բոլոր ազգին
 Վեց գիր կըցեալ՝ի մի կարգին »:

Քերականոչրեանը յիշատակութիւնը ուրիշ տեղ պիտի ընենք. յօրինած ճարտասանոչրիւնն՝ մեզի անձանօթ երկասիրութիւն է. իսկ Տրամաբանոչրիւնն՝ Արիստոտելի, Պորփիւրի և ազգիս մէջ թարգմանութեամբ հռչակուած ուրիշ համանուն գրուածներէն քաղուած մըն է, և հեղինակին ժամանակակից ուսումնատենչ անձանց օգտակար եղած գրուածք մը: Միւս յօր-

¹ Սամուէլ Ղայթմազեան:

նած երեք գրքերը, զոր Ղայթմազեան յիշատակեց, մեզի անձանօթ են:

Իրմէ հտըը նշանաւոր եղած է Յովհաննէս անուն վարդապետ մը, խաչատրոյ և Գաւթի աշակերտաց մէջ ամենէն հռչականունը. որ հայրենի լեզուին ուսումը կատարելագործելէն զատ՝ արաբացի և պարսիկ լեզուաց ալ հետամուտ եղած է. և այնչափ յառաջագէմ եղած անոնց մէջ, որ հաւասար դիւրութեամբ հայ, պարսիկ և արաբացի լեզուներով գրքեր շարագրած է:

Այնչափ զօրաւոր էր իր ազդեցութեամբը՝ համազգեաց վրայ տիրապետող պարսկական իշխանութեան առջև, և այնպիսի համարձակութեամբ սովոր էր խօսիլ հետերնին, և ազգին խնամատար և ճշմարիտ հայր երևնալ, որ ժամանակակից մը շտարակուսիր ըսել թէ իրմով « համայնքս զկեցութիւն ստացար »:

Յովհաննու մտաց կորովութեան և սրտին արութեան չափն առաւ Պարսից Շահարաս երկրորդ թագաւորը, որուն զվսաւոր ջանքն էր իր ձեռքին տակ եղող Հայերը դարձընել ՚ի կրօնս Պարսից: Պատմիչը կ'աւանդէ թէ նոյն հզօր ինքնակալը օր մը զբօսանքի համար Ամենափրկչի վանքը այցելութեան ելլելով, եկեղեցին մը տաւ ու հրամայեց որ իր առջևը սուրբ աւետարանը կարդացուի: Մէկէն բեմն ելաւ Յովհաննէս, ու հրամանը կատարեց. ու

երբ ընթերցուածին մեկնութիւնն ուզեց, յորում իր հաւատոց դատապարտութիւնն էր, անհկայ աներկիւղ՝ շողորորթութեան միայն վարժողականջներուն, Աստուծոյ ճշմարտութեան ձայնը լսեցրնելու ականառութիւն չբրաւ : Թագաւորը իրեն բնական մեծանձնութեամբն անոր համար ճակատաբութիւնը յարգելով, ուրիշ այլ և այլ բրիստոսական կրօնից վերաբերեալ խնդիրներ առաջարկեց, գրով անոնց սլատասխանը պահանջելով : Յովհաննէս փութաց կատարել անոր հրամանը՝ ՚ի հայ և ՚ի սլարսիկ լեզուս, և մատոյց արքայի . « որով յոյժ զարմանան, կ'ըսէ սատմիչն, աղգ Պարսից ընդ իմաստութիւն նորա, մեծարեալ յարգեն զնա, և սրանչանան ՚ի վերայ նորա » : Այս գրքիս հայերէնը տպուած է ՚ի Ապուկաթա, յամի 1737 . իսկ բնագիրը նոյն քաղքին Անգղիացոց եպիսկոպոսական ճեմարանին մատենադարանին մէջ պահուած է : Հաւատար սատիւ ու մեծարանք գտաւ Յովհաննէս Եազարասայ յաջորդին՝ Եազ Հիսէյին սուլդանին օրովը :

Այլ և այլ գրքեր շարագրած է, և բաց ՚ի ամբողջ նոր կտակարանին թարգմանութենէն ՚ի բարբառ Պարսից և Արարացոց, զանազան աստուածաբանական երկասիրութեանց ալ հեղինակ է : Ասոնցմէ զատ գրած է նաև Գեղարհաւորիւն ու Տրաւարաւորիւն ու Աստուածաբանորիւն մը : Ասոնց շատր թէ Հայոց և թէ Պարսից հա-

մար գրած ըլլալով, երկու լեզուով յօրինած է, և անուանը հետ' նաև գրուածներն ալ յարգի սեպուած են, և « մինչև ցայժմ ընթերցեալ լինին 'ի Պարսից իմաստասիրաց » :

Գրաւոր ուսմնականութենէ զատ հըմուտ և հետամուտ էր նաև ազատական արուեստից : Տեղեակ էր նկարչութեան, և Ամենափրկիչի վանաց եկեղեցին զարդարեց իր ճարտար ձեռագործներովը :

Սակայն օտարաց և ազգին դիմաց ունեցած համբաւը, տօխթ էր նախանձու հակառակողաց, և կ'աւանդէ պատմիչը թէ « ոչ միայն ունէր արհաւիրս արտաքուստ, այլ և 'ի ներքուստ մարտ, 'ի խաւարացեղց եպիսկոպոսաց և յունայնակենցաղ վարդապետաց և յարեղայից » : Ուստի վշտանալով, առանձնացաւ իր տունը, և ոչ որ հետևեցաւ իրեն ուսումնականութեանը, բաց 'ի Աստուածատուր անունով վարդապետէ մը, որ ետքը Պոլիս գնաց, ու հոն այլ և այլ աշակերտներ ունեցաւ, յորոց մի է նաև Պաղտասար Գպիր, Յովհաննուկոլոտի պատրիարքութեանը ժամանակ :

Խաչատրոյ և Դաւթի միւս աշակերտ մ'ալ էր Ստեփանոս եպիսկոպոս մը, որ մեծապէս ձեռնտու եղաւ գրագիտութեան և ուսմանց ծաղկելուն 'ի Արք Զուղա : Ամենափրկիչ վանաց առաջնորդ կարգուելէն յառաջ, նուիրակութեամբ գնացեր էր 'ի Հնդիկս, ու մասնաւոր արդեամբ մը հա-

մարձակութիւն գտնելով Աւրենկզիս չա-
 հին որդւոյն դիմաց, այլ և այլ ազատու-
 թիւններ խնդրեց և ստացաւ իր ազգայնոց
 համար: 1685ին Ջուղա դառնալով, առաջ-
 նորդութեանը ժամանակ ետեւէ եղաւ ծաղ-
 կեցընել տեղւոյն գրազխտութիւնը. և խա-
 չատրոյ ու Յովհաննու օրերէն 'ի վեր ան-
 դործ մնացած տալարանը՝ կրկին ուղեց
 բարգաւաճ ընել, այլ և այլ գրքեր հրատա-
 րակելով մինչև Շահաբասայ արքայի որդ-
 ւոյն Շահ Հիւսէյինի թագաւորութեանը
 ժամանակ: Բայց Ստեփանոսի ջանից և
 յառաջադիմութեան նախանձորդ ազգա-
 յինք՝ ամբաստանեցին զինքը իբրու թէ հայ
 դրոց տալագրութեամբ Պարսից կրօնքը
 տապալելու ետեւէ ըլլայ. և թագաւորն
 հաւատարով անոնց ամբաստանութեանը,
 ազգին վրայ հազար թուման տուգանք
 դրաւ, և խտրու արգիլեց որ և իցէ գրոց
 տալագրութիւնը:

Նոյն ատեններն՝ Էջմիածնի միաբան-
 ներէն ոմանք ազաչեցին Ստեփանոսի որ-
 դայ և կաթողիկոս ձեռնադրուի: Ան ալ
 յանձն առաւ իրեն եղած առաջարկութիւ-
 նը: Բայց Նահապետի բաղմաթիւ կուսա-
 կիցք 'ի Հայաստան և 'ի Ջուղա Ստեփա-
 նոսի դէմ ելան, ու զինքը բանտ դնել տը-
 լին. ուր այլ և այլ նեղութիւններէն ետքը
 մեռաւ (1695):

Ստեփանոսէ ետքը օր օրուան վրայ ա-
 ւելի կը դառնանար Ջուղայի ազգայնոց վի-

ճակը թէ բռնութեանց և թէ աղքատութեան երեսէն. և դժուարին կ'ըլլար այնչափ ջանքով յառաջ տարուած ուսումնասիրութեան եռանդը վառ պահել. սակայն գտնուեցան քանի մը անձինք ուսմանց պարապող աւելի կամ նուազ յաջողակութեամբ: Ասոնց մէջ նշանակութեան արժանաւոր կը սեպուին Աստուածատուր եպիսկոպոս, Խաչատուր վարդապետ Զուղայեցի՝ որ Պարսից պատմութիւն մը շարագրած է, Միքայէլ վարդապետ՝ երաժիշտ, Զարէոս կամ Զաքարիա՝ որ Առաքել Գավրիժեցիէն ետքը աղգային անցից պատմիչ է, ու Սնդրէաս, Մարկոս, Յովսէփ, Սիմէոն, Յովհան և Ահարոն վարդապետները:

Զուղայի աղգայնոց մէջ կը յիշատակուի գովութեամբ Յովսէփ անունով քահանայ մը, որ ժամանակագրական, կամ ինչպէս ինքը կ'ըսէ՝ Գրոնիկոն գրուած մը շարագրած է Քրիստոսի 1761 թուին: Յիշատակարանին մէջ կ'աւանդէ թէ խնդրած ըլլան իրմէ այդպիսի երկասիրութեան մը շարագրութիւնը. և թէպէտ «չար ժամանակի պատահեցաք, կ'ըսէ, 'ի փոփոխումն թագաւորութեան պարսկայնոյ՝ յորոյ միջի կայաք, և շարագրեցաք զսոյն... մինչև 'ի տասնութ գլուխ: Յետ որոյ 'ի բազմաբիւր նեղութեանց, վշտաց և կեղեքմանց, հարկ 'ի վերայ եղև վտարանդի լինել յերկրէ մերմէ, որ և եկաք 'ի ծովեզրն Բասրայ...»

Եւ եօթն ամ կացեալ աստ, . . . և գիրքս զոր ունէի 'ի գիւղաքաղաքին Զուղայ' 'ի տան իմում. . . կարացի զայն ևս բազում ծախուք բերել: Եւ աստ 'ի Բասրա՝ Մովսէս վարդապետն . . . սիրողն իմաստութեան, տէր Յովհաննէսն՝ որ էր յերկրէն Ասպահանու 'ի Մուշաղբիւր գեղջէ. . . խնդրեցին յինէն զայլ ևս բանս պիտանիս շարայարել. . . և մեք յօժարեցաք. . . և վեց գլուխ ևս եղաք բնդ ութևասանցն, որ եղև գլուխք քսան և չորք: Եւ դարձեալ ձեռն արկաք 'ի Հատորս երկրորդ . . . պրակս երեսուն և երկու »:

Սակայն Նոր Զուղայի յառաջադիմութիւնը յերկարատև չըլլար. ամէն ջանք և փոյթ՝ կը տկարանան ու յանդործութիւն կը դատապարտին՝ զօրացած Հակառակութեանց ու անմիաբանութեանց առջև: Անոր մերձաւոր անկումը՝ նոյն իսկ իր որդւոցը մէկը արտասուօք կը զուշակէր հետևեալ սրտազղեցիկ տողերով.

« Հողմունք ուժգին — ըզքեւ բախին,

Քո հիմն է լոյծ — աւերդ հեշտին.

Այ խեղջ Զուղա — քո մերձակայ՝

Տըխուր վախճան — յունկն իմ գուժայ »:

Աւարեցան ու խոսպանացան իր վանորայք, անչքացան վարժոցք, ու հայկական լեզուն գրեթէ մոռացութեան վտանգի մէջ ինկաւ: Այս փիճակին մէջ էր Նոր Զուղա մինչ 'ի

1826: Գրիգոր Սամեան՝ որ պանդխտութեամբ կը բնակէր ՚ի Մատրաս, իր հետուոր օտարութեան մէջ ալ չմոռցաւ իր հին հայրենիքը: Անոր առատատուր նպաստիւք հաստատուեցաւ ՚ի 1830 Ամենափրկչեան կոչուած վարժարան մը, ուր հայկական ու պարսիկ լեզուէ զատ՝ ուսմանց օրինաւոր ընթացք մը կ'աւանդուէր աշակերտաց: Անկէ կրտսեր է ժամանակաւ Հայկական-Հայրենասիրական կոչուած ուսումնարանը:

*
* *
*

Նոր Զուգայէն ՚ի Հնդիկս փոխադրուած հայկական ընտիր դաղթականութիւն մ'ալ կայ, որ այն ընդարձակ աշխարհին մէջ հաստատուելով բնակութեամբ՝ դարգացաւ ու հարստացաւ:

Շահաբաս, ինչպէս պատմութենէ դիտենք, Նոր Զուգայի Հայոց վրայ մեծ սէր ու համարում կը ցուցընէր, ու անոնց դըլխաւորներն գրեթէ իր խորհրդակիցքն ըրած էր: Ասոնց մէջ նշանաւորք էին Սաֆարեանք, Մելիք, Նազար, Շաֆրազ և այլք:

Թագաւորին տուած աղատութիւններով յաջողեցան Հայք քիչ ատենուան մէջ բովանդակ Պարսկաստանի հարստութիւնը ձեռք ձգել. ու անանկով Հնդկաստան, օսմանեան տէրութեան դլխաւոր քաղաքներն ու բոլոր Եւրոպա տարածուեցան:

Պաղտատ և Պասրա՝ որ Հնդկաստանի ճամբուն վրայ կ'իյնան, իրենց համար շահավաճառի մեծ կեդրոն դարձան: Անով դիւրին եղաւ իրենց Հնդկաց երկրին առուտուրը ձեռք անցընել, այլ և այլ երկրորդական վաճառականական տներ հաստատելով Մատրաս, Կալկաթա, Պոմպայ ու Բաթաւիա քաղաքաց մէջ. շատերն ալ Նոր Զուղան բոլորովին թողլով Հնդկաստան անցան:

Այն երկրին յետին դարուց քաղաքական պատմութեան մէջ նշանաւոր եղաւ մեր ազգն իր հաւատարմութեամբն առ բնիկ իշխողս, ու անանկով իրենց սէրն ու պաշտպանութիւնը վրանին աճեցընելով, զօրացան ու ճոխացան: Անդդիացւոց հնարագիտութեանց ալ այն հարուստ երկիրներուն տիրելու՝ մերթ օժանդակ ու գործակից երեցան, թէպէտև վտանգելով իրենց վաճառականական հարստութեան ապագայն: Այն ազգին տիրապետութիւնը ինչպէս մեծապէս կերպարանափոխ բրաւ երկիրը, ասանկ ալ հայ գաղթականութիւնը ու անոր ուսումնական կամ բանասիրական վիճակը:

Այս նկատմամբ ամենէն առաջ մեր մտադրութիւնը կը գրաւէ Շամիրեանն՝ զոր արդէն յիշեցինք, Մատրաս քաղաքին մէջ առաջին հայկական տպարան բացողը: Իրմէ ետքն ալ այլ և այլ տպարաններ ու գպրոցներ հաստատուած են զա-

նազան քաղաքաց մէջ, որոց շատին խրախուսիչ ու ձեռնտու երեցած են Մարդասիրական կոչուած ձեմարան մը ու Արարատեան ընկերութիւնը:

*
* *
*

Խապիոյ քաղաքաց մէջ ալ ցրուած են 'ի Նոր Զուգայէ ու 'ի Հնդկաց եկած հայ գաղթականութիւնք: Բայց անոնցմէ աւելի հնագոյն յիշատակարաններու ալ կը հանդիպինք: Քրիստոսի 1254 թուականէն 'ի վեր 'ի Հոովմ գրուած աւետարանի մը մէջ կը կարդանք թէ ընդօրինակուած է «'ի մեծ և յանուանի և յակնադիտակ և 'ի հռչակաւոր քաղաքս Հոովմ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պաւղոսի»: ուր և կը յիշուին Մատթէոս, Յակոբ, Մակար, Ստեփանոս, Ղազար, որքնոյն քաղաքին մէջ հաստատուած էին բնակութեամբ: Ուրիշ աւետարան մ'ալ կը գտնենք Տիմոթէոս անունով մէկու մը ձեռքով գրուած 'ի 1510 «'ի հռչակաւոր մայրաքաղաքս Հոովմ, 'ի հանգստարանս Հայոց»: Խաչատրոյ Կեչառուեցոյ ինքնագիր յիշատակարանի մըն ալ կը հանդիպինք, թէ «զայս պատմութիւն աշխարհակալին Աղեքսանդրու գրեցի իմով ձեռամբս 'ի մեծ քաղաքն Հոովմ բերեալ 'ի Հայս պարզես մեծ վարդապետին իմոյ Ասալիայ»:

Կը հանդիպինք նաև Փէրուժ կամ Փէրուճիա քաղաքին մէջ գրուած Յայսմատուրաց օրնդ հովանեաւ սրբոյն Մատթէոսի՝ որ և Հայոց հոգևտուն կը կոչուի: Ասանկ կը գանտին ուրիշ գրքեր ալ: Բայց հայկական բանասիրութեան կարևոր ծառայութիւն մը մատուցողք են 'ի Հռովմ, 'ի Վենետիկ և 'ի Լիւթոանոյ հաստատուած գաղթականութիւնք, իրենց տպարաններով: Նոյնպէս ալ յԱմսդերտամ և 'ի Մարսէյլ քաղաքս, որոց զլիսաւոր արդիւնքը Ռսկան վարդապետինն է:

* * *

Իտալիոյ գաղթականութեան մէջ նշանաւոր է Խաչատուր վարդապետն Առաքելեան, Կարնեցի ծննդեամբ (1666), որ մանկութեան հասակէն գիտութեանց սէր և հետամտութիւն ունենալով, գնաց մինչև յԷջմիածին: Հոն գտաւ զՎարդան Յովնանեան, որուն թէ՛ քարոզած հաւատքը և թէ՛ սորվեցուցած լեզուն անհաճոյ ըլլալով ազգայնոց մէկ մասին, արգելուած էր յԷջմիածին:

Սակայն երբ յաջողեցաւ ձեռք ձգել իր աղատութիւնը, և կը պատրաստուէր միւսանգամ գառնալ 'ի Հռովմ, ուր արդէն կատարած էր ուսումը, յորգորեց զԽաչատուր որ իրեն ընկերանայ, զինքը վստահացընելով թէ հոն իր սիրելի ուսմանց

պարապելու գիւրութիւն և միջոց պիտի գտնէր: Այն ատեն զեռ վեշտասանամեայ պատանի մ' էր խաչատուր: Մտադիւրութեամբ անսալով իրեն, զնաց հետը 'ի Հոովմ', ուր ընդունուելով 'ի վարժարանն Ուրբանեան, գովութեամբ կատարեց իր տասնամեայ ուսմանց ընթացքը, և քահանայ ձեռնադրուելով, դարձաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս:

Բոլոր քաղաքին ու ազգին մէջ տարածուեցաւ իր գիտութեան համբաւը, անանկ որ իր կրօնական գաղափարներէն ալ խորշոզք՝ սիրով կ'ուզէին օգտուիլ անոր ուսմունքէն: Ինքն ալ աննախանձ բաշխելով իր ուսումն ու խոհական տեսութիւններն, ամենուն սիրելի կ'ըլլար:

Այս օգտակար գրադմունքներէ աւելցած ժամանակն՝ ուսմանց կը պարապէր. և հոն 'ի Պոլիս շարագրած է հայերէն լեզուի Քերականութիւն, Ճարտասանութիւն մը և Երգոց երգոյն մեկնութիւնը:

Նոյն ժամանակներն Էջմիածնի հայրապետական աթոռը կը գրաւէր Նահապետ կաթողիկոս, որ 1696ին զիր մը գրած էր առ Իննովկենտիոս ԺԲ: Քահանայապետն անմիջապէս երկրորդ տարին սիրալիր թղթով մը առ կաթողիկոսն, մեծազին ընծաներ, ու հայրապետական աթոռ մը զրկեց առ խաչատուր վարդապետ 'ի Կոստանդնուպոլիս, որպէս զի անձամբ տանի առ կաթողիկոսն: Այն պատուաւոր հրեշ-

տակութիւնը կատարեց Խաչատուր, ու կաթողիկոսէն լիուլի իշխանութիւն առաւ իր բոլոր վիճակին մէջ Համարձակ քարոզելու:

Պոլիս դառնալով Խաչատուր կը շարունակէր իր ուսումնական երկասիրութիւնները. վասն զի հոն շարագրած է Բարոյակաս աստուածաբանոչիւն մը, Փիլիսոփայութիւն ոտանաւոր չափով, և ամբողջ տարուան մը Համար Քարոզից գիրք: Անկէ ետքը Թովմայի Ազուինացւոյն հեռեւորութեամբ սկսաւ ամբողջ աստուածաբանական ուսմանց ընթացք մը յօրինել:

Ծանօթ են նոյն ժամանակին Պոլսոյ մէջ յուզուած ազգային երկպառակութիւնք. բնականաբար այդ հակառակութեան ամենէն աւելի նպատակ պիտի ըլլար Խաչատուր, ուստի և հարկ սեպեց անցնիլ յարեմուտս, ուր այլ և այլ գրուածոց և թարգմանութեան պարապելով՝ օգտակար ըլլալ ազգին: Այս վախճանաւ նաւարկեց 'ի Վենետիկ 'ի 1708:

Հոն իրեն գլխաւոր գործն կըլաւ քաղաքին մէջ գտնուող ազգայնոց հոգևոր պաշտօնը կատարել, ու սուրբ Խաչ կեկեղեցւոյն մէջ քարոզութիւն ընել. իսկ անկէ աւելցած ժամանակն կը պարապէր իր արդէն երկասիրած գրոցը տպագրութեան, ու 'ի Պոլիս սկսած ոտանաւոր Աստուածաբանոչիւնը գլխաւորելու: Նոյն ատենները Օսմանցիք պատերազմաւ առին զՄոսա, և Մխիթար

արբայ՝ որ աշակերտներովը հոն պատսպարած էր, ստիպուեցաւ հեռանալ անկէ, և երթալ իր բնակութիւնը հաստատելի՛ Վենետիկ: Մեծապէս մխիթարուեցան խաչատուր և Մխիթար, արդէն ծանօթք և սիրելիք մէկմէկու, երբ այնչափ մօտ դրանուելով, կրնային իրարու խորհրդակից ըլլալ, ու ազգին բարւոյն համար աշխատիլ:

Մասնաւոր տուաբեւական պաշտամամբ գնաց նաև ՚ի Պէլլիբատ և ՚ի Հոովմ, ու միւսանգամ գառնալով ՚ի Վենետիկ, հոն աւարտեց իր կենաց ընթացքը (1740): Հոովմեղած ժամանակ այլ և այլ աստուածաբանական երկասիրութիւններ ալ շարագրած է ՚ի լատին լեզու, ու տպագրութեամբ հրատարակելով ծիրանաւորաց ընծայած, ամենէն գովելի ըլլալով իր Զանքովն և հմտութեամբ:

Բազմաթիւ են խաչատրոյ երկասիրութիւններն, որոնք ընդհանրապէս հաճոյ չեղան ազգին: Այս անընդունելութեան պատճառը՝ հեղինակին լեզուն և բանեցուցած ոճն էր, որուն յարգը արդէն սկսեր էր իյնալ. ապա թէ ոչ, իբրև գիտութիւն՝ խոտ՛ լի երկասիրութիւնք չէին:

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ա Բ Բ Ա Յ

Մեր ինչուան հիմա ըրած հարեանցի ու վեր'ի վերոյ տեսութեամբն ալ յայտնի կ'երենայ թէ մեծ ու հիմնական նորոգութեան մը կարօտ էր հայկական լեզուն ու մատենագրութիւնը: Անոր ին էական հանգամանաց անհմտութիւնը, օտար լեզուներու հետ ձուլելու ջանքն ու աշխատութիւնը, հայկական լեզուն իր սկզբնական պարզութիւնն ու գեղեցկութիւնը կորսնցընելու տխուր վիճակին մէջ ձգեր էին: Չտարակուսինք ըսել, թէ բոլորովին անկանգնելի անկման մը անդունդին մօտեցուցած էին¹:

1 «Անցեալ դարուն սկիզբը, Հայոց ազգը՝ իրեն գլուխն եկած այլ և այլ ազիտից և բռնութեանց սպառճառաւ՝ մտաւորական կատարեալ անկման մը արագաբայլ կ'ընթանար. արդէն սկսած էր բարբարոսութեան սահմանածայրիցը

Լեզուին այս ճգնաժամին՝ երևցաւ Մխիթար Սեբաստացի, որ իր առոյգ երիտասարդութիւնը ուսմանց հետամուտ թեանը նուիրեց. բայց չկրցաւ այն փափաքելի նպատակին հասնիլ, իր վարուց պատմութիւնը կը ստորագրէ թէ ինչ վիճակի

մօտենալ: Օր ըստ օրէ կը կորսուէին իր լեզուն և աւանդութիւններն, և այն ժողովրդոց լեզուն և սովորութիւնները կը փոխանակէին որոց մէջ կ'ապրէր: Ազգ՝ այս անկման վիճակէն վերականգնելու համար՝ զօրաւոր կամքի մը ու եռանդուն հայրենասիրութեան մը կը կարօտէր: Այս յատկութիւններն, կրօնական խորունկ զգացմամբ ալ աւելի ոյժ առած, երևցան այնպիսի անձանց մէկին վրայ զորոնք երբեմն Նախախնամութիւնը կ'երևցնէ մահուան մօտեցած ընկերութեան մը կրկին կենդանութիւն տալու համար: Այս անձն էր Մխիթար: Մնեալ 'ի Սեբաստիա Փոքուն Ասիոյ... իր կենաց առաջին տարիները աղօթից, ուսման և ձեռագործներու կը պաբապէր. անկեղծ սրտով 'ի ինդիր էր ճշմարտութեան. և ուղղափառ կրօնը լուսաւոր փարոս մը երևցաւ իրեն, որ պիտի առաջնորդէր իր ազգին դէպ 'ի քաղաքակրթութիւն արեւմտեան ժողովրդոց: Առանձնանալով Պոլսոյ Ղալաթիա արուարձանը, իր քարոզութեամբն, առաջինութիւններովն ու բարուցը սքանչելի քաղցրութեամբ քանի մը հոգի իրեն աշակերտեց, և անոնցմով հիմն դրաւ այն միաբանութեան որ իր անունը կը կրէ: Իր չմիաբան ազգակցաց տանելութեանն ու հալածանաց նշաւակ՝ դրէթէ անկման վերահաս վտանդի մէջ էր, երբ

մէջ էին այն ժամանակները՝ աղգային կարևոր ու համբաւեալ հաստատութիւնքն. որոց շատին մօտեցաւ, ու մէկէ մը չկրցաւ իր դիտած օգուտը տեսնել:

Հարկ սեպեց անոնցմէ որիչ, բայց ազգին բարոյական և ուսումնական օգտին համար՝ նոր հաստատութեան մը ձևօք զարնել: Այսպիսի մեծ խորհուրդ մը առաջ տանելու համար՝ ամէն բան կը պահպէր իրեն, բաց ՚ի յարատևութենէն և ջանքէն:

Այդ ջանքին և յարատևութեան արգիւնք է՝ իր անունը կրող երկու միաբա-

դեսպանին արքունիքը բացուեցան իրեն առջև, ապահով պաշտօնաւորութեան ապաստանարան:

Այն ատեն միտքը դրաւ իր նորածին միաբանութիւնը Պեղոսպոնեսոս փոխադրել, որ այն միջոցին Վենեակոյ իշխանութեան հպատակ էր, ու բնակութիւնը հաստատեց ՚ի Մոթոն. բայց տասուերկու տարիէն ետքը Տաճկաց արշաւանք մը բռնադատեց զինքն ապաստանիլ ՚ի Վենետիկ... Հոն մուրացիկ հիւանդաց ու բորոտներու համար սահմանուած կղզեկին մէջ հաստատեց Միթիթար իր ու աշակերտաց բնակութիւնը, այն աւերա՛նէրուն մէջ՝ որ իրենց աղքատութեամբն հազիւ կրնային նորոգել: Այսպիսի խոնարհ սկզբնաւորութիւն մը ունեցած է այն միաբանութիւնը՝ որուն վիճակած էր յերկարակեաց բլլալ Ագրիական ծովուց դշխոյ՝ և իրեն առատամիտ ասպնջականութիւն տուող զօրաւոր հասարակապետութենէն աւելի »:

(ՏԻՒՆՈՐԻԷ)

նութեանց հաստատութիւնը, և անոնց ձեռքով քիչ շատ ազգին ընծայուած օգտակարութիւնները:

Մեր այս գրուածքին մէջ պարզապէս իբրև ուսումնական մը նկատելու վախճան ունենալով զՄխիթար, հարեանցի յիշատակեցինք իր նուիրական վարուց առաջին հանգամանքն, որ աւելի սրբազրի մը կը վերաբերին: Յանկալի հայրենիքէ մը հետու, բայց անոր սէրը սրտին մէջ կրելով, կանկ առնունք հետը 'ի Պոլիս, ուր կը յաջողի քանի մը աշակերտ դումարել քովը, հազորդել անոնց իր մտածութիւնները, գիտումներն ու փափաքը:

Չուզեր բոլորովին ներանձնութեան նուիրել իրեն հեռեող ու նմանող աշակերտաց կեանքը. այլ անոնց առջև կը բանայ ուսմանց ընդարձակ ասպարէզը, որչափ ժամանակը և անոնց ընդունակութիւնը կրնար ներել: Անոր համար կը անսնենք որ նոյն մայրաքաղաքին մէջ զիրենք ժողոված ատենին ալ, երբ թշնամեաց հետամտութիւնը՝ կը ստիպէ զիրենք երեսնին ծածկել, ուսումնական զբաղմանց համար կը ձեացրնեն միտարանած ըլլալ, և հոնկէ կը սկսին ազգին մտաւորական ճարակ հայթհայթելու ետեէ ըլլալ, պիտանի և օգտակար գրոց թարգմանութեան պարապելով, և անոնց մէկ քանիին ճաշակը տպագրութեամբ ազգին ընծայելով¹:

¹ Մխիթար Աբբայ յամի 1700 տարագրեց 'ի Պոլիս Գեմբացւոյն Նմանութեան գիրքը. Մասնա-

Այն սիրալիր պարապմանց կը ծախեն իրենց արդէն Աստուծոյ նուիրած կենաց մէկ մասը, և անիկայ կ'ըլլայ իրենց զբաղմունքն նաև 'ի Մոթոն, ուր կը ստիպուին առանձնանալ: Բայց երբոր այն խաղաղ բնակութենէն ալ թշնամւոյն սուրն և երկիւղը զիրենք կը հալածէ, կ'երթան սրբոյն Մարկոսի առիւծին թևոց տակ ապաստանելու, և կ'ընտրեն իրենց բնակութեան տեղ՝ Վենետիկ քաղքին չորս կողմը պտակ բոլորող՝ սղտիկ, ու գեղածիծաղ կղզեկաց մէկը:

Գրեթէ երկու դարէ 'ի վեր այդ կղզեկին մէջ հայկական գաղթականութիւն մը կը շարունակէ, և որք այդ հեռուոր օտարութիւնը իրենց երկրորդ հայրենիք ընտրած, հոն կ'անցընեն իրենց մանկութիւնը, հոն իրենց առոյգ օրերը, և շատերուն ոսկերքն ալ կը հանգչին՝ այն 'ի հայրենեաց հեռու, բայց հայրենեաց կարօտը յիշեցընող ու արծարծող խաղաղասիւք առանձնութեան և սրբութեանց հովանոյն տակ:

Ո՞րն է այն գաղթականութեան վախճանը: —

« Այդ թէ կրօնական ու թէ ուսումնական միաբանութեան Հիմնադրին մտածու-

կանէր, Խաչատրոյ վարդապետի յօրինած Երգոց երգոյն Մէկն-Բիւնը, և Յայտնութեան Մէկն-Բիւն մը, յօրինեալ կամ թարգմանեալ 'ի Պետրոս վարդապետէ Մծխիթացոյ:

թիւնն եղած է՝ իր հայրենակցաց բարոյական ու մտաւոր վերածնութիւնը», ըսած է Տիւլորիէ, և իրմէ յառաջ ու ետքը՝ շատերը յերոսպացւոց:

Որչափ ալ ստոյգ է թէ արեգական առաջին եւքը մեր երկրէն է, սակայն հարկ է խոստովանինք թէ այսօր արեւմտից լուսոյն, քաղաքականութեան և ուսումնականութեան կարօտ ենք. և որչափ աւելի ըլլայ այդ կարօտութեան ծանօթութիւնը, այնչափ պիտի հաւատարմացընենք թէ անոր լոյսն և ուսումնականութիւնն իրենց փրկարար ազդեցութիւնն ըրած են մեր վրայ:

Պեղեցիկ ու օգտաւէտ միաւորութեան մը փրկարար առաքելութեան պաշտօնը վերան առած էր Մխիթար. Հայոց ազգը՝ Երոսպայի մօտեցընել, բայց առանց իրմէ օտարացընելու. սիրել ազգը, ու այն պատճառաւ երոսպական գիտութենէ և լուսաւորութենէ՝ ի փոխ առնուլ այն ամէն բան՝ որ ազգին էութեանը և հոգւոյն հակառակամարտ ու մեասիչ չըլլայ:

Ասիկայ եղաւ իր նշանաբանը, և զնոյնն աւանդից իր աշակերտացը:

Իր վախճանին հասնելու և կրթութիւնն ազգին մէջ ծաւալելու համար՝ ձեռք առաւ զառաքելութիւն և զուսումնականութիւն. չուզեց իրարմէ զատել զհոգի և զմարմին. վասն զի հատտատուն սկզբունք մը գրած էր իրեն և համոզուած՝ թէ երկու թեք պէտք են թոշելու համար. առանց միոյն՝

միւսն անօգուտ, և ինչուան երբեմն վնասակար ալ կրնար ըլլալ: Մխիթարայ ընտրած միջոցներուն առջինին վրայ խօսիլը մեր նիւթէն ու նպատակէն դուրս է. ուստի երկրորդը ձեռք առնունք յիշել, և անոր օգտակարութիւնները մէջ բերել:

Տեսաւ Մխիթար որ աղգային աղէտը, ընտանի և արտաքին պատերազմունք և անմիաբան գրգռութիւնք՝ աղաւաղ ու գրեթէ անկերպարան լեզու մը մինչև առ ինքն հասուցեր էին: Հարկ էր անոր մաքրութեանն ու յստակութեան համար աշխատիլ: Այն վախճանաւ շարագրեց այլ և այլ քերականութիւններ ու բառարաններ:

Իր աշխատասիրութեամբը՝ հայկական լեզուի մաքրութեան համար յօրինուած գրոց մէջ՝ լեզուին աղաւաղ հետքը դեռ կրնան նշմարուիլ. սակայն ժամանակին բերմանցն ու տիրացած կարծեացն արգասիք էին և ոչ անհմտութեան: Նախնեաց ընտիր գրչագիրքը՝ արդէն իր ու աշակերտաց ձեռքին մէջ էին. և յայտնապէս կը ցուցընէին թէ ինչ շաւիղ հարկ էր բռնել՝ անոնց սորվեցուցած լեզուի յստակութեան հասնելու համար: Այս փափաքն արդէն կը սկսէին երեցընել իր աշակերտքը: Բայց ինքն իմաստութեամբ անոնց եռանդը կը չափաւորէր. վասն զի տեւական ու հատատուն բարեաց ուղղեր էր իր գիտմունքը, ու ապաժաման ու կանխահաս ցոյցերէ կը խիթայր, որպէս զի չըլլայ թէ իր վախճանէն վրիպելու պատճառ ըլլան:

Այսպիսի փափաքանօք, եռանդեամբ և ժիր գործունէութեամբ լրացոյց Մխիթար իր 74ամեայ կենաց աստուածաճաճոյ ուրարերար ընթացքը, ու վախճանեցաւ ՚ի 1749:

Իր երկար ճանապարհորդութիւններն, բաշած վիշտերը, միաբանութեան հաստատութեան, կազմակերպութեան և անոր պաշտպանութեան համար ունեցած հոգերը՝ կարծես թէ ժամանակ պիտի չթողուն ուրիշ ուսումնական պարապմանց ետեւ ըլլալու: Սակայն ասոր կը հակառակի իր կենսազրաց վկայութիւնը, և թողուցած բաղձազան գրաւոր արդիւնքը: Առջիններն կը վկայեն թէ մէկ կողմանէ վանաց նիւթական շինութեան զբաղած ատեն, միւս կողմանէ իր աշակերտաց դասախօսութենէ շէր դադրեր, հաւասար աւանդելով անոնց քերականական, ուսումնական և վարդապետական գիտութիւնները. և անոնց խօսքին բարձրաբարբառ հաւաստիք են բազմաթիւ երկասիրութիւնքն:

Այս գրուածներն երեքի կրնանք բաժնել, այսինքն Ա. Ֆերականական: Բ. Ուսումնական: Գ. Վարդապետական:

Ֆերականականներուն կը վերաբերին՝ իր ընդարձակ Ֆերականութիւնն գրաբառ լեզուի, տպագրեալ ՚ի Վենետիկ ՚ի 1750: Դարձեալ աշխարհաբառ լեզուի անտիպ քերականութիւն մը զոր ուրիշ տեղ առիթ ունեցանք յիշելու. նաև նոյն աշխարհիկ հա-

յերէն լեզուին քերականութիւնն՝ աւանդեալ 'ի տաճիկ բարբառ, և տպագրեալ 'ի Վենետիկ: Այս կրկին և այլազան երկասիրութիւնք յայտնապէս կը ցուցընեն թէ որչափ փափաքելի էր իրեն՝ հայկական լեզուին ուսումը ծաւալել և ընդհանրացընել:

Համառօտ ճարտասանոչիւն մըն ալ ունի, նոյնպէս անտիպ մնացած իր երկասիրութեանցը մէջ:

Ուսումնական գրուածոց կը պատկանին ամբողջ Ռաշտակականոչիւն ընթացք մը, յորում կը բովանդակին թուարանոչիւն, Երկրաչափոչիւն, Ատոկոչաբանոչիւն, Տօմարագիտոչիւն, Երաժշտականոչիւն, Ընդհայեցողոչիւն, Կշարանոչիւն և Բնագանցոչիւն. իրեն աշակերտաց տեղեկութեան և ուսմանց համար յօրինուած, և դիտած վախճանին հասած, առանց տպագրութեամբ հրատարակուելու:

Յօրինած է դարձեալ Խնաստասիրոչիւն մը, Բարոյական ու Քաղաքական, Արիատետելի համանուն երկասիրութենէն քաղուած, ու մեր ազգին վիճակին, պիտոյիցը և ըմբռնման յարմարցուցած: Աս ալ անտիպ երկասիրութիւն է:

Մեկնողական երկասիրութեանցը մէջ ամենէն աւելի կը փայլի Մխիթարայ ընդարձակածաւալ հմտութիւնն, և գիտութեանց ու հօգւոյն չափր: Ազգին կրօնական վիճակը՝ իր սրտին մէջ գլխաւոր տեղ

մը գրաւած էր. անոր համար ջանաց մըտքերը լուսաւորել, և սննդեան կարօտ եզող սրտերու ճարակ պատրաստել: Այս վախճանին կը դիտեն իր մեկնողական երկասիրութիւնքն, որոնց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր է իր ընդարձակութեամբն և իմաստուն տեսութիւններովն և հմտութեամբ՝ Մատթէի մեկնողիւնը: Ազգին ալ մեծապէս ընդունելի եղաւ այն երկասիրութիւնը. և կ'աւանդեն թէ Կոստանդնուպոլսոյ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը, որ ուսումնասիրութեամբը շատ ստակ ծախսեց գրոց տպագրութեան համար, Մատթէի մեկնութեան գիրքը տեսած ատեն՝ այս խօսքերը գրուցած ըլլայ. «Քսանըհինգ քսակ գրամ վատնեցի գրոց համար, բայց Մատթէի մեկնութիւնն երևնալուն՝ անոնք ամէնքը պարասլ և անօգուտ երևցան»:

Հիւս և Նոր կտակարանի համառօտ և իմաստաւից մեկնութիւն մըն ալ ունի, որ տպագրուած չէ: Եղովթի մեկնութիւնը, տպագրեալ ՚ի 1736:

Կը թողունք յիշատակել Կրրոշրիւն աղօթից, Քրիստոնեականներ, Երզնք, Տաղեր և ուրիշ բազմապատիկ թարգմանութիւններ՝ և նամակներ: Այս ամէն գրուածներն՝ իր աստուածասէր, եռանդուն և գործունեայ կենաց արգասիք են, և սիրելի ըրած իր անունը, և անմահութեան պսակով մը պատած իր շիրիմը:

*
* * *

Մխիթարայ Աբբայի աշակերտք՝ անոր մահուընէն ետքը անմիջապէս անունն ալ իրենց սեպհականեցին. և անով ուղեցին իմացընել ազգին՝ թէ ոչ միայն իրեն բազմաջան վաստակօք պատրաստած բնակարանին, այլ նաև հոգւոյն ալ ուղած են ժառանգ և յաջորդ երևնալ:

Մխիթարայ հոգին, ինչպէս տեսանք, ազգին բարիքն ու լուսաւորութիւնն էր: Ասիկայ եղաւ նաև իր աշակերտաց ջանքն ու դիտմունքը: Բայց ինչպէս ինքը չուզեց հոգին բաժանել ՚ի մարմնոյ, ու անանկով տեսական ու կատարեալ բարիք մը պատրաստել, նոյնը դիտեցին նաև իրեն աշակերտքն ալ: Ուստի երբ անոնցմէ ոմանք՝ հեռաւոր աշխարհաց սլանդիստութեանը մէջ ազգին բարոյական բարւոքումը կը փնտռէին, այլք՝ վանական խաղաղ առանձնութեան մէջ անոր մտաւոր և ուսումնական բարւոյն համար կը յողնէին:

Ասիկայ կրթութեամբ ու հարկաւոր և օգտակար գրոց տպագրութեամբ կ'ըլլայ:

Ինչ վիճակի մէջ էր հայկական տպագրութիւնը՝ մինչև Մխիթարայ ժամանակ: Մենք անտարբեր, կամ անաչառ աչքով նկատելով, մեծ ջանք մը կը տեսնենք այդ օգտակար արուեստը ազգին մէջ մտցընել:

լու. բայց նոյն սփոփիչ աչքով շենք կրնար տեսնել անոր արտադրած օգուտը: Տեսանք այլ և այլ տպարաններ բացուած ու գոցուած. և ենթադրելով այդպիսի հիմնարկութեանց համար եղած մեծամեծ ծախքերը, կը տեսնենք որ այդ ծախուց համեմատ խիստ նուազ եղած է աղգին մատուցուած ծառայութիւնը և արդիւնքը: Բայց երբ կրկին Մխիթարեան միաբանութեանց դարաւոր կեանքը կը մտածենք, և անոնց ձեռքով եղած այլ և այլ պիտանի և օգտակար հրատարակութեանց վրայ ակնարկ մը կը ձգենք, կը տեսնենք որ Սեբաստիոյ խորերէն՝ աղգին բարւոյն համար եւրոպական ուսմանց և լուսաւորութեան ասպարիզին մէջ աներկիւղ և վստահութեամբ մտնողին աշակերտք, ջանացեր են արժանաւոր հետեւողք և ժառանգ երկնայ անոր մեծ ոգւոյն և սիրելի սրտին:

Այլ իրենց ջանքով մատուցուած ծառայութիւնը՝ այլ և այլ կերպարանօք հարկ է նկատել ու համառօտիւ քննել. այսինքն Ազգային, Կրօնական և Ուսումնական:

* * *

Որչափ ստոյգ է թէ Մխիթարաց ու անոր ընկերութեան գոյութեանը գլխաւոր տարերաց մէկն է աղգը, նոյնչափ ալ անհակառակելի թէ այդ աղգին ամենախնդճ վիճակին մէջ ունեցաւ իր ծնունդը, սնունդն

ու բարգաւաճանքը : Անոր քաղաքական իշխանութիւնը ոչ միայն կործանած ինկած , այլ իրեք հարիւր տարիներու դառն ու երկար զերութեան հեծեծանաց ու վշտաց տակ ընկճուած . աշխարհին՝ կրօնական սկզբանցը , լեզուին , կրթութեանը հանգամանքն այլայլած և կերպարանափոխ եղած : Երկարժամանակեայ թշուառութիւնը , նոյն իսկ աղետից և թշուառութեանց անզգայ ընելու տխուր հետեւանքն ունի :

Հարկ էր այսպիսի վիճակի մը մէջ ինկած ազգը վերկենցաղելու . աշխատիլ : Հարկ էր իր ներկայ վիճակին թշուառութիւնը հասկըցընելու համար՝ անոր մտցուած անցեալը յիշեցընել . լքեալ ու յուսահատ սրտերու մէջ՝ քաջազն նախնեաց փառաւոր յիշատակը արթնցընել , ու անհկով՝ նոր ժամանակաց սերունդը՝ հին սերնդեան վրայ պատուաստել : Այս դադափարներուն մէջ է ազգին կենդանութիւնը , անոնցմով վառ ու արծարծ կը մնայ ազգայնութեան հողին :

Ազգին այս օգտակար ծառայութիւնն ընելու համար՝ Մխիթարայ ուխտը ջանացած է հայերէն լեզուն զարգացընել , հայկական պատմութիւնը լուսարանել և հրատարակել , նոյն լեզուն գործածող նախնեաց գրքերը ընդհանուր ընել տպագրութեամբ , անոր հնութիւններն ու յիշատակները հետազօտութեանց և քննութեանց տակ ձգելով՝ ծանօթացընել :

Լեզուին զարգանալուն համար ունեցած ջանիցը արդիւնք են՝ այլ և այլ քերականութեանց և բառգրոց յօրինուածք, որոնց վրայ քիչ յետոյ պիտի խօսինք, և որոնք ժամանակաւ և այլոց ջանիւքն աւելի կատարելութիւն ստացած են՝ նախնեաց գրքերու անդուլ հետազօտութեամբք և քննութեամբք :

Բայց բաւական չսեպելով լեզուին կանոններն աւանդելը, ուր սկզբնագիրք պակսին, իր կոչման նուիրական պարտքերէն մէկն ալ սեպած է ամէն տեղէ հայկական ձևազիրք փնտռել ու հաւաքել, ոչ միայն հնութեան ու տգիտութեան յամենաձախ ժանեաց թափելու համար, կամ անօգուտ ճոխութեան մը լոկ աւանդապահ ըլլալու դիտմամբ, այլ զանոնք տպագրութեամբ հրատարակելու, և ազգին մէջ անոնց ընթերցումն ընդհանրացընելու նպատակաւ : Իրենց տպարաններէն ելած գրոց ցուցակին վրայ քննութիւն մը՝ բաւականէն աւելի կը ցուցընէ թէ այս ծառայութեան մէջ որչափ օգտակար ուղեր են երևնալ ազգին : Նախնեաց շատ մատենագիրք, անոնց ձևքով եզած այլ և այլ ընտիր թարգմանութիւններ՝ ձևազրաց հետ բաղդատուած, և յաճախ հարկաւոր լուսաբանութիւններով, ու հմտալից ծանօթութեամբք և յառաջարաններով տրուած են ՚ի վայելս հասարակաց :

Ահաւասիկ անոնց այբուրենական յու-
ցակը :

Ագաթանգեղոս .

Աստուածաշունչ գիրք .

Արիստակէս Լաստիվերացի .

Բիւզանդ Փոստոս .

Գրեգոր Տղայ .

Դաւիթ Անյաղթ .

Եղնիկ .

Եղիշէի մատենագրութիւնք .

Եւսեբի Քրոնիկոն .

— Եկեղեցական պատմութիւն .

Եփրեմի մատենագրութիւնք .

Զենոբ , Տարոնոյ պատմութիւն .

Լաբուրնիա .

Լամբրոնացւոյ մատենագրութիւնք .

Խոսրով Անձեացի .

Խորենացւոյ Պատմութիւն .

— Պիտոյեց .

— Մատենագրութիւնք .

Կիրակոս պատմիչ .

Կիւրղի , Կոչումն ընծայութեան .

Կորիւն .

Հեթում պատմիչ .

Ղազար Փարպեցի .

Մագիսարոսի Տաղաչափութիւնք .

Մամբրէ .

Մեկնութիւն Գործոց՝ խմբագիր .

Մեքայէլ ասորի .

Մխիթար բժիշկ Հերացի .

Մխիթար Գոչ .

Յաճախապատում ճառք Լուսաւորչին .

Յովհաննու Խմաստասիրի մատենագրութիւնք .

Յովհ . Մանգակունւոյ մատենագրութիւնք .

Յովհաննու Մամիկոնեանի Պատմ. Տարոնոյ .
 Նարեկայ մատենագրութիւնք .
 Նեղոսի Ճառք .
 Ծնորհալուոյ մատենագրութիւնք .
 Ուրմպիանու առակք .
 Ոսկերերանի՝ մեկն . Մատթէի .
 — Մեկն . Թղթոց Պաւղոսի .
 — Ճառք .
 Պատմութիւն Մեծին Աղէքսանդրի .
 Պղատոնի Տրամախօսութիւնք :
 Սերերիանոսի Ճառք .
 Սոփերք հայկականք .
 Վաստակոց գիրք .
 Վարդան պատմիչ .
 Վարք հարանց .
 Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց .
 Փիլոնի երբայեցւոյ Ճառք :

*
* *

Լեզուն կենդանացընելու աշխատելէն
 դատ՝ հարկ էր ազգին անցեալը՝ թաղուած
 ու մուգուած հնութենէ մը դուրս հանե-
 լով, անոր ներկայն սփռիել, ու լաւագոյն
 ապագայ մը պատրաստել: Ազգային պատ-
 մութիւն մը կը պահսէր:

Ազգին սիրովն ու հմտութեամբ նշանա-
 լոր անձ մը, Չամչեան Միքայէլ վարդա-
 պետ, ձեռք զարկաւ այս դժուարին բայց ա-
 մենակարևոր աշխատութեան: Իր օրովը՝
 մեր ունեցած ազգային պատմութիւն մը
 յօրինելու հարկաւոր տարերայն շատն ալ
 կը պահսէին. բայց ինքն առանց վնհերե-

լու քննեց ազգային մատենագիրքը, քաղեց յիշատակարանները, կարգաց հին ու նոր օտարազգի պատմագրաց գրուածները, ու ազգային ընդհանուր պատմութեան մը՝ Հայր կոչուելու իրաւացի սարձանքն ստացաւ: Իմաստունն և անաչառ Ներոպա մտաղիւր ընծայեց իրեն այս պատիւը:

Հայաստանեայց աշխարհազրական ստորագրութիւնն ալ հարկաւոր էր՝ նոյն հայրենեաց մէջ բնակող, բայց մանաւանդ անկէ հազարաւոր մղոններով հեռու, 'ի հայրենեաց տարագիր, ու օտար աստեղաց տակ պանդխտող ազգայնոց համար: Այս օգտակար աշխատանքին ալ ձեռք զարկաւ ուրիշ բազմահմուտ անձ մը, Ինճիճեան Ղուկաս վարդապետ, Հին և Նոր Հայաստանեայց Աշխարհագրութիւնը ազգին ընծայելով: Այն ալ բաւական չսեպելով, հայրենեաց հնութիւններն ալ քննելու ետեէ եղաւ. ու այն հետազօտութեանց և քննութեանց արդիւնք Հայաստանեայց Հնախօտքեան գիրքն երեցաւ: Իրենց հետեող, բայց ժամանակին ու գիտութեանց մատուցած նպաստիւքը՝ անոնցմէ աւելի հետամուտ, քննող, լեզուագէտ, ու մեզի մերձաւորագոյն անձանց երկասիրութիւնք ալ երեցան Հայաստանի պատմութեան և աշխարհագրութեան վրայ, իրաւամբ իմաստուն աշխարհի մտադրութիւնը գրաւելով: Չմոռնանք յիշել 'ի Հայաստան Ոչդեա-

րոշրիւն մ'ալ, արդիւնք տասնամեայ վաստակոց և ճգանց:

*
* *
*

Մխիթարայ ուխտին էական տարրը՝ կրօնքն է. երկրաւոր հայրենեաց հրաժեշտը՝ երկնից անմահախառն յուսովը սփռփելով: Անոր բարգաւաճանքն ու յաղթանակը իրեն նուիրական սլարտք ընտրելով, Աստուծոյ թագաւորութիւնը երկրիս վրայ ալ ընդարձակելու փափաքը՝ իրեն առաքելութիւնն էր: Անոր հետեանքն են այնչափ և բազմազգի կրօնական երկասիրութիւնք՝ որ ցայսօր ազգին մէջ սփռուած են և կը սփռին:

Այսպիսի երկասիրութեանց մէջ իրաւամբ նախնական տեղ մը կը ըռնեն իրենց նիւթոյն պատուականութեամբն և օգտակարութեամբ Տեսական և Բարոյական աստուածարանութեան վերաբերեալ գրքեր, սրբոց կենսագրութիւններ, սուրբ Գրոց հրմտական Մեկնութիւններ, Էկեղեցական պատմութիւններ, քրիստոսական հաւատոց Պաշտպանութիւնք, մոլորահաւատ սրտերու և մըտաց յարուցած տարակոյսներն փարատող ընդգիմամարտ գրուածներ, և այլն:

Միւս և գլխաւորագոյն նպատակ մ'ալ Մխիթարայ ուխտին եղած են ուսումնական երկասիրութիւնք, ազգին մտաւոր զարգացմանն ու յառաջադիմութեան օգնելու գրովը ու դաստիարակութեամբ:

Տարակոյս չկայ որ ուսմանը՝ ժամանակին հետ աւելի կ'ընդարձակին ու կը լուսաւորուին : Գրեթէ երկու հարիւր տարւան կեանք մը 'ի հարկէ պիտի զգար իր չորս կողմն արդէն զգալի եղած այդ փոփոխութիւնն, և ալէտք պիտի ըլլար՝ առջի հրատարակութիւններն կամաց կամաց պակասաւոր կամ անկատար սեպելով, զանոնք նորագոյն և կատարելագոյն կերպարանքով միւսանգամ ազգին ուսումնասիրացն հաղորդել : Բայց ասոնց ամենուն մէջ ալ՝ եւրոպական ուսումնականութեան կատարելութիւն փնտռել անկարելի է. մասնաւոր տուն մը՝ ընդարձակ քաղքի մը հետ բազդատելու օրինակէն խտիր չունենար, եթէ եւրոպական լուսաւորութեան հետ ուղենանք բազդատել տեղական ու մասնաւոր ուսումնականութեան ջանք մը, որ իր ուսմանց կեանքն, բարգաւաճանքն ու պահպանութիւնը՝ միշտ օտարին պարտրկան է :

Ակնարկ մը միայն Մխիթարեանց կրկին ուխտերուն կողմանէ ազգին ընծայուած ուսումնական գրուածոց՝ յայտնի նշանակ մ'է իրենց գործունեայ կենացը և եռանդնոտ փութոյն : Չափաբանական, տարրաբանական, մեքենական, բնագիտական ուսմանց վերաբերեալ այլ և այլ ընտիր գրուածներէ զատ, ինչուան իրաւագիտութեան, վաճառականութեան, նաւուղղութեան վրայ ճառող գրքեր՝ խառն պիտի

գտնէ իմաստասիրական, այխարհագրական, պատմական ու բանասիրական բազմաթիւ և հմուտ երկասիրութեանց հետ :

*
* *

Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն և ուսումը՝ մեր ազգին ծանօթացընելու համար՝ որչափ ալ հարկաւոր էին անոնց սկզբնագիր, օգտակար ու հրահանգիչ գրոց թարգմանութիւններն, սակայն այդ ուսումն և կրթութիւնը ընդհանուր ընելու համար՝ հարկ էր անոնց լեզուն սորվելու պէտք եղած միջոցները գիւրացընել : Այս նպատակն ունին այլ և այլ հին և նոր լեզուաց Բառագիրք և Քերականութիւնք :

Գեղեցիկ դպրութեանց կը վերաբերին շատ երկասիրութիւնք ալ, ոմանք թարգմանութեամբ և այլք ինքնագիր հրատարակութիւնք : Հին և նոր սկզբնագրոց թարգմանութիւնք՝ այդ վախճանաւ ընծայուած են, որպէս զի ազգային ակորթակը կրթութի՛ դասական ու եւրոպացի մատենագրութեանց ճաշակն ու գաղափարը ստանալով : Ասոնց կարգէն են Հովերոսի, Սոփոկլի, Եւրիպիդեսայ, Գեմոսթենի, Եսքրինեսայ, Արիստոտելի, Քսենոփոնտեսայ, Պլուտարքեսայ, Վիրգիլիոսի, Որատեսայ, Սալուստիոսի, Կեսարու, Կիկերոնի, Տակիտոսի, Սենեկայի, Կուրտիոսի, Նեպոսի, և այլոց ՚ի հնոց. և յարգեաց Միլտոնի,

Կեսների, Ֆենեղոնի, Տանթէի, Հոշիտի,
 Ռասինի, Շէքսպիւրի, Գոռնէյլի, Փոսկո-
 լոյի, Մոնթիի, Փինտէմոնթեայ, Ալֆրե-
 րեայ, Պայրընի, Փիրքէրայ, Լամարթի-
 նեայ, և այլոց բանաստեղծական գրուա-
 ծոց ընտիր թարգմանութիւններն, ու Մա-
 սիլիոնի, Ֆլէօրեայ, Պոսիւէի, Պուրտա-
 լուի, Ֆրէյսինու, Ռոլենի, Պարթեղլմեայ,
 Ֆլորիանի, Ժանլիսի, Սէն-Փիէրի և այլոց՝
 գեղեցիկ և ընտիր երկասիրութեանց՝ բնա-
 գրին հոգին և կորովը սահող թարգմանու-
 թիւններ:

ԺԱ.

Հ Ա Յ Բ Ա Ռ Ա Գ Ի Բ Ք

Հայկական լեզուին վերածնութիւն տալու համար՝ հարկ էր անոր ուսման միջոցները դիւրացընել. զտել մաքրել եկամուտ նորութիւններէ, ու իր անխառն ու հարազատ պարզութեան մէջ դնել: Ասիկայ Բառագրոց ու Քերականութեանց գործն էր:

Մեր հին մատենագրութեան մէջ անծանօթ կրնայ սեպուիլ ընդհանրապէս այս տեսակ աշխատասիրութիւն, որովհետեւ Բառարանի անունը կրող և ինչուան առ մեզ հասած գրուածներ, յաճախ աննշան կամ թերակատար երկասիրութիւնք կրնան համարուիլ: Գրչագիրք Բառգիրք կամ Բառարան Հայոց անունը կու տան այդ տեսակ գրուածոց, և որոց առաջին հաւաքող կամ խմբագիր կ'երևնայ Արիստակէս Գրիչ. մանաւանդ որ իր ուրիշ գրուածոց հետ խառն է այս Բառարանը, և Նրզնկացին ալ անոր

անուամբը այսպիսի աշխատասիրութիւն մը կը յիշատակէ :

Բայց համանուն նոր երկասիրութեանց հետ նմանութիւն մը չունին. այլ մասնաւոր գրքերու մէջ գտնուած բառերու առանձին հաւաքումներ կրնան սեպուիլ, անոնց մեկնութեամբն ու նշանակութիւններով : Ասանկ են Բառք սուրբ գրոց կոչուածը, և Բառք խորանիկ Մովսիսի, աստուածաշունչ գրոց խրթին բառերու մեկնութիւն մը, այբուբենի կարգաւ :

Ասոնցմէ զատ ունինք սուրբ կամ արտաքին գրքերէ հաւաքուած բառից ժողովածոյ մը, որ թերեւս միայն Բառգրոց անունը կրելու արժանաւոր աշխատասիրութիւն մը կարենայ սեպուիլ : Ալ գտնուին նաև քերթողական, բանաստեղծական, հոմերական կոչուած բառեր՝ իրենց մեկնաբանութեամբը. ինչպէս նաև Փիլոնի, Վարդանգրոց (Նդիշէի), Գաղիանոսի և այլոց, գրուածներէն ժողվուած ու կարգի վրայ առնուած :

* * *

Ասոնք հնոց մէջ. իսկ նոր մատենագրութեան սկզբնաւորելուն ժամանակ երևցած քանի մը նոյնանուն գրուածներ՝ պակասաւոր ու անկատար աշխատասիրութիւնք սեպուած են : Որոց մէջ գլխաւոր կրնայ սեպուիլ Փրանկիսկոս Ռիվոլա Մեղիոլա-

նեցւոյն աշխատասիրած հայ և լատին Բառագիրքն որ 'ի 1655 արքունի հրամանաւ տպագրուած է 'ի Փարիզ: Ասկէ ուրիշ է լատիներէն ու հայերէն Բառագիրք մը այսպիսի մակագրութեամբ. « Բառագիրք լատինացւոց և հայոց, 'ի վերայ աստուածաշունչ և ժամակարգութեան գրոց Հայոց եկեղեցւոյն, շարագրեալ 'ի Ա. Ն. Ե. Տ. (Աստուածատուր Ներսիսովիշ, Եպիսկոպոս Տրայանուպոլսի): Տպագրուած է 'ի Հռովմ' յամի 1695: Նոյն տարին հրատարակուած է դարձեալ 'ի Հռովմ' լատիներէն ու հայերէն Բառգիրք մը Յակոբ Վիլլոթ յիսուսեան կրօնաւորին աշխատասիրութեամբը: Գարձեալ յիտալականէ 'ի հայ փոքր Բառարան մը. բայց բոլորն ալ հայերէն գրով ու Զուգայեցւոց լեզուով. և թէպէտ տպագրութեան քաղաքն ու թուականը չի յիշատակուիր, բայց հաւանական կ'երևնայ թէ 'ի Վենետիկ եղած ըլլայ անոր տպագրութիւնը:

Ասոնցմէ դատ կը յիշատակուի Երեմիայ վարդապետի աշխատասիրած Բառգիրք մը, որ Էջմիածնի միաբաններէն էր, ու իրեն գործակից կամ աշխատակից ունեցած է Սարգիս անունով եպիսկոպոս մը: Այս գրոց առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Լիվոռնոյ 'ի 1698. իսկ երկրորդ տպագրութեան քաղաքն չի յիշատակուիր, թէպէտ յայտնի է Հայոց 1177 թուականին տպագրուած ըլլալը, Կարսապետ կաթողիկոսին օրովը:

Անշուշտ այս յետին երկասիրութիւններն կ'ուզէր ակնարկել Մխիթար Աբբա-հայր, երբ իր Զանխքն ու աշակերտաց ա-ջակցութեամբ հրատարակուած Բառգրոց յառաջարանին մէջ կ'ըսէր. « Թէպէտ 'ի դարս մեր գտան ոմանք որ զայսպիսի յորի-նեցին մատեան, սակայն այն էր 'ի լատի-նէ առ հայս, կամ ոճ արտադրութեանց նոցա՝ մեզ անյաջող. վասն որոյ և ոչ եզաբ հետամուտ ունել զնա, և ոչ իսկ փոքր Բառ-գիրքն՝ հայկական գրով գրեալ միաբառ մեկնութեամբ, իբր ոչ ինչ օգտեաց մեզ: Նախ զի այնչափ ազբատ է բառիւք, մինչև հազիւ որ կարէ գտանել զմին 'ի հարիւր բառիցն զորս որոնէ: Երկրորդ՝ յազազս խրթնութեան մեկնութեան, զի 'ի բազում տեղիս մեկնող բառքն առաւել խրթին են քան զմեկնելիս. և երրորդ՝ վասն անհա-մար սխալանաց սպրդելոց »:

Դեռ չհրատարակուած ձեռագիր երկա-սիրութիւն մըն է Լաքրող հոլանտացւոյն յորինած Հայերէն Բառգիրքն: Հետաքնին ու բազմատեղեակ հայերենագիտին ա-նունը՝ փափաքելի կ'ընէ անոր երևնալը: Ինքն իսկ կը վկայէ իր Պատմութիւն քրիս-տոնեւորեալսն Հայաստանի¹ կոչուած գրուած-քին մէջ. « Այս գրամին, — կ'ըսէ, — մանրա-մասն ստորագրութիւնը տուած եմ ձե-ռագիր Հայ Բառարանիս յառաջարանին

¹ Histoire du Christianisme d'Arménie.

մէջ, որուն վրայ տասուերկու տարի աշխատեր եմ, թէպէտե զեռ տպագրելու դիտաւորութիւն չեմ ունեցած, չյուսալով թէ հասարակաց մտադրութեան արժանաւոր ըլլայ. ինչպէս ուրիշ շատ գրուածներս ալ զորոնք խնամով կը պահեմ մատենադարանիս մէջ » :

Յովհաննէս Յովակիմ Արքեպիս Կոլանտացի՝ որ Գանձ արամեան շեղուի ¹ կոչուած բազմահմուտ գրքի մը հեղինակ է՝ Հայ լիզուի Բառգիրք մըն ալ յօրինած է, որ ձեռագիր կը պահուի Քասսէլ քաղաքին հասարակաց մատենադարանին մէջ :

Փարիզու ազգային գրատան գրչագրաց մէջ Բառգիրք Հայոց անուանեալ ձեռագիր մատեան մըն ալ կայ, որ կրնայ նոյն սեպուիլ Ռիվոլայի երկասիրութեան հետ միայն աւելցած են բաւական բառք ՚ի նախնեաց, ու վերը յիշուած Արքեպիս քերականութենէն : Բայց այս հետևողութեան մէջ բնագրէն աւելի պակաս է ՚ի նմա կարգաբանութիւն, ու գրուած նշանակութիւնք ալ յայտնի կը ցուցնեն երկասիրողին հարևանցի հայագիտութիւնը :

Յովհաննէս վարդապետ ամասիացի, յութեամբերորդ գարու, որ յԱմսգերտամ բնակելով տեղեկութիւն ստացած էր լատինական լիզուի, նոյն լիզուն իր համագ-

1 Thesaurus linguae armeniacae antiquae et hodiernae.

դեաց ծանօթացընելու գիտամբ 'ի հայէ 'ի լատին, ու 'ի լատինէ 'ի հայ Բառգիրք և ուրիշ սյլ և սյլ երկասիրութիւններ յօրինած է, որոց ձեռագիր օրինակը կը գրանուին 'ի մատենադարանս:

Ասոնցմէ ամենէն աւելի կատարելագոյն, իր անուանը արժանաւոր ու հեղինակին մեծասէս սլատիւ ընող երկասիրութիւն մըն է Ստեփանոսի Ստեփանեան Ռոչքեան Կամենիցացւոյ Բառարանը: Երկու ստուար հատորներու մէջ ամփոփուած է այս աշխատասիրութիւնը: Հեղինակը արեւմտեան լեզուաց և գրականութեան բաւական հմտութիւն ունեցող անձ մը, եւրոպական դասաւորութիւն, սճ և հըմտութիւն երեցուցած է իր այս գրուածքին մէջ. և կը տեսնենք որ կանոնաւոր Բառգրոց սովորական և ընդունելի սճով նախ բառը, յետոյ անոր մեկնութիւնն ու լատինական բացատրութիւնը կը դնէ, ու ապա վկայութիւններ 'ի նախնեաց: Այս վերջիններն ալ բազմաթիւ են, և յաճախ նաև այնպիսի գրքերէ որ դեռ մեզի անծանօթ ու իրաւամբ փափաքելի են: Մեծ ու սլիտանի աշխատասիրութիւն մը, մանաւանդ երբ յիշենք առաջնութիւնն, ու միայն այնպիսի վաստակոց միջամուխ բլլալն ու յաջողութեամբ 'ի գլուխ հանելը¹:

Ստեփանեան Բառգիրքն անծանօթ էր

1 Բազմավէպ, 1852, էջ 80:

ազգին, և միայն ՚ի լրոյ ծանօթ Մխիթարայ ու իր աշակերտաց ¹. ուստի և իրենց համար բոլորովին նոր աշխատասիրութեան մը ձեռք զարկած ատեննին՝ կը տեսնէին աւոր դժուարութիւններն: Վասն որոյ և իրաւամբ կը գրուցէին Յառաջաբանին մէջ. « թէ զինչ է կազմել զԲառագիրք՝ ոչ որ գիտէ. բայց միայն նա որ յօրինեալ իցէ երբեք զնոյն »: Ուստի և զարմանք չէ երկար տարիներու բնութեանց, հետազոտութեանց և վաստակոց արդիւնք մը բլլալը:

Աշխատասիրողք երկար յառաջարանով մը կը ցուցնեն թէ ինչ վախճանաւ ձեռնամուխ եղած են անոր յօրինմանը. և յորում իրաւամբ զլիաւոր կը սեպեն լեզուին վերկենցազելուն և սահապանութեան համար ունեցած փոյթերնին. « Զի թէ ոչ էր, կ'ըսեն, չնորհեալ մեզ տեսնն զԲառագիրք, փոքր միւս եւս և խրթնացեալ ՚ի վայելչութենէ լեզուն մեր վեր ՚ի վայր կործանիւր: Քանզի ընդ ժամանակս ընդ այսոսիկ՝ յարծարծանիլ գիտութեան յազգս մեր, ձեռնա-

1 Ստեփանոս Ռոչքեան մասնաւոր թղթով մը ծանուցեր էր Մխիթարայ իր յօրինած Բառագրոց աւարտիլը: Աբբահայրն ալ առ նա ուղղած խնդակցութեան նամակին մէջ կը գրէր. « Կատարեալ սիրոյն ոչ իմն աշխատանք թուի ծանրագոյն... լցեալ եմ մեծաւ ուրախութեամբ զէզերմանէ Բառարանիդ »:

մութս եղեն բազումք յարտադրութիւն գրոց և յուսումն վարդապետութեան. և առ ՚ի չգոյէ օրինաւոր Բառագրքի՝ այր իւրաքանչիւր ընթեռնոյր զգիրս, և ըստ երևելոյ ինքեան՝ գրասս ՚ի կիր արկանէք և կամ այլոց մեկնէր: Եւ զի երևելոյթք բառից բազում անգամ խաբեն զմարդ, և այս յաղագս մերձաւորութեան ձայնի և կամ յաղագս հումութեան, և կամ վասն ծածուկ նշանակութեան, վասն որոյ սպրրգեցան մտին ՚ի լեզուն մեր անհամար աղճատանք սխալանաց, բառից և վանկից »:

Այլ և այլ մասունք ունի Մխիթարոյ Աբբայի և իր աշակերտաց յօրինած այս երկհատոր Բառարանը:

Առաջինը կը բովանդակէ ընտիր, ժամանակին գիտութեան տանելուն և գտնուած նախնեաց գրոցը մատակարարածին համեմատ՝ Բառագիրք մը հայ լեզուի, մեկնաբանութեամբ ՚ի գրոց լեզու, ամենուն հասկընալի ըլլալու համար, նախնեաց վկայութեամբքն զօրգարուած ու ճօխացած, Գործոյն նորութիւնը, աշխատողաց ՚ի բուն հայրենեաց հեռաւոր պանդխտութիւնը՝ հարկաւ առաջին յօրինուածի մը մէջ պիտի չկարենար ամէն փափաքելի բառութեան հանգամանքն ունենալ. « Զընտիրս ՚ի գրոց, կ'ըսեն, հաւարեցաք, ըստ ձեռնհաս լինելոյ պանդխտելոցս յօտար աշխարհի. և զբառից նոցա բուն հարեալ՝ բազմայոյզ քննութեամբ մեկնեցաք, կազմեալ ՚ի նոցանէ զԲառագիրքս զայս »:

Այն պատճառաւ երբ իրենց վարդապետին մահունէն ետքը հարկ եղաւ նոյն Բառարանին երկրորդ հատորն ալ հրատարակել, առջինին անկատարութիւնը զարմանել ուզելով, Մնացորդաց կոչուած Բառգրոց յօրինման և հրատարակութեան ձեռք զարկին, որ նոր ստացուած ձեռագրաց մէջ յայտնուած կամ առջինէն վրիպուած բառերու հաւարում մըն էր:

Այս երկրորդ հատորին մասն է Բառարան մ'ալ Յատուկ ակոռակց աստուածաշունչ գրոց հին և նոր կտակարանաց. Բառարան մը Յատուկ ակոռակց՝ որ կը գտնուին յայլ և այլ գիրս, արտաքոյ աստուածաշունչ գրոց. Համառոտարիւն հայ Բառգրոց 'ի գրաբարէ յաշխարհիկ, և ռամկօրէն մեկնութեամբբ: Յաշխարհարարէ 'ի գրաբար Բառարան մ'ալ:

*
* * *

1760 Թուականին լատին վարդապետ մը, Յովհաննէս Մկրտիչ, վեղարաւորաց կարգէն, որ 'ի Հայս առաքելութիւն ըրած ըլլալով բաւական հմտացած էր անոնց լեզուին, Մխիթարայ Աբրայի Բառգիրքը Թարգմանեց 'ի լատին և յիտալական: Բայց միայն Աստուածաշունչ գրոց մէջ գտնուած բառից հաւարում մը ուզելով ընել, անկէ գուրս եղածներն զեղչեց: Իրմէ ետքը՝ իր կրօնակցաց մէկը, Գարբէէլ Վիլ-

լաճորա, ուղեց անոր աշխատասիրութիւնն ամբողջացընել. ուստի դուրս ձգուած բառերն կրկին հաւաքեց, ու անոնց լատին ու իտալական բացատրութեանց վրայ աւելցուց նաև դազդիականը:

Իր ինքնագիր մէկ նամակը, զոր յամի 1773 թեար. 17 'ի Լուտեանոյ Փարիզացւոց գրած է առ մեզ, մէջ բերելով, հայկական գիտութեան չափուն և յօրինած երկասիրութեան հանգամանաց վրայ բաւական ծանօթութիւն մը տուած կ'ըլլանք. « Կամելով, կ'ըսէ, հրամանաւ մեծաւորաց իմոց, և յորդորմամբ բազմաց Գալլիացւոց ծայրագոյն ուարունապետաց՝ զհայկական լեզու սիրողաց, տպաւորել զմին Բառգիրք հայ-լատին-իտալական, զմեծ պահասութիւն համարէի, եթէ նախ ընդ ձեզ խորհուրդ չառնէի, զի գործ իմ՝ միշտ առաւել լաւ և կատարեալ եղիցի: Գիտասջիր ապայ, զի գիտաւորութիւն իմ է զբառարան տպել, որ 'ի մի այբուբենից զամենայն տառս պարունակէ՝ որք գոն յերկու հատորս ձեր Բառգիրքի, և այլս բազումս: Այլ քանզի հայ բարբառ հարստագոյն է, և ըստ սակաւ ինչ գիտութեան իմոյ՝ քան զայլ ամենայն լեզուս պերճանայ, մինչ զի դրեթէ անբաւ իցեն բառք նորա, և օր ըստ օրէ բազմանան, և 'ի լոյս աւանդին, վասն այգորիկ խոնարհագէմ խնդրեմ, եթէ զինի տպաւորութեան ձեր երկրորդ հատորի, այլ եւս

նոր բառս ձեր բազմաթիւնն աշխատասիրու-
թիւնն 'ի լոյս էած, շնորհս առնիցէք ինձ հա-
սուցանել, զի բառգիրք լիագոյն, և առաւել
կատարեալ լիցի 'ի փառս Աստուծոյ, և 'ի
պարծանս ձեր ազգին և լէզուի:

«Քարձեալ, թէպէտ ես շատ ջանն արարի, զի
Բառգիրքն 'ի Վենետիկ տպաւորիցի, ուր
տպարան պատրաստ կայ, և ձեր բարերարու-
թիւնն ինձ շատ օգտակար լինիւր վասն սրբա-
գրութեան և կատարելութեան գրոցս, սա-
կայն ոչ կարացի զայս տէրութիւնս հաւանե-
ցուցանել. քանզի Բառգիրք տեառնագրեալ է
քրիստոնէագոյն Վալլիտցուց արքայի, որոյ
յողագաւ կամին զի յարքայութեան իւրոյ
տպաւորիցի: Այլ քանզի աստ օրինեալ հայ-
կական տառք ոչ գոն, և նոր զնոսա ձուլել՝
շատ թանկ արժեացեն, ինգրեմ' ինձ գրով
ծանուցանել որքան արժեացեն 'ի Վենետիկ
ամենայն բոլոր, նօսր, գլխագիրք և ծաղկա-
գիրք, որք պէտքական են վասն տպաւորու-
թեան Բառարանիս. զի եթէ պակասագին
լինին 'ի Վենետիկ քան զաստ' անգրէն հօ-
գասցուք բերել: Բազմութիւն պիտոյական
գրոց՝ փոքր ինչ աւել սակաս կէսն է այնո-
ցիկ, զորս գուրք 'ի կիր արկանեցիք՝ տպելով
զերկու հատորս ձեր Բառարանին. քանզի
հրաման է ինձ կարձեցուցանել, հանելով
զամենայն վկայութիւնս որք գոն հայերէն, և
գնել միայն լատիներէն. և այլ ինչ, որ այսու-
ցիկ վարդապետաց անօգուտ թուի...»:

Պատասխանը ընդունելէն ետքն ալ՝ անգործագրելի մնացած է իր փափաքն ու առաջարկութիւնը:

Բայց որովհետեւ երկուքին ալ հայկական գիտութիւնն չափաւոր էր, գիրքը մեծնալով՝ վրիպակաց թիւն ալ յաճախեց. որով և անօգուտ երկասիրութիւն մը կ'ըլլար այն եւրոպացւոց համար որ հայկական լեզուի ուսմանը պարապիլ ուզելով, անով կը փափաքէին օգտուիլ: Ասոնցմէ էր Սիմոն Լուռտէ քահանայն, որ Վաղղիոյ արքունեաց հրամանաւն ու ծախիւք հայերէն լեզուի ուսումը կատարելագործելու ետեւէ էր. և յարքունի մատենադարանին Փարիզու այս Բառգրոց հանգիպելով, ետեւէ եղաւ ուղղել և սրբագրել անոր վրիպակներն: Բայց տեսնելով թէ երկար ու անօգուտ աշխատանք մըն էր, ինքն շարագրեց նոր Բառգիրք մը՝ իր ուսուցչաց Վենետիոյ Միսիթարեանց ձեռնտուութեամբ. և որ պիտանի ու բազմաձմուտ աշխատասիրութիւն մը կրնար սեպուիլ: Բայց երկրին քաղաքական յեղափոխութեանց պատճառաւ անտիպ մնաց այս երկասիրութիւնը, և կը պահուի յազգային մատենադարանին Փարիզու:

Մէծ ծոփանթի բազմալեզու ծիրանաւորը ինքնագիր համառօտ գրուածի մը մէջ՝ հետեւեալ գովութիւնը կու տայ Լուռտէի այս երկասիրութեանը. «Նշանաւոր էր, կ'ը-

սէ, Սիմոն Պետրոս Լուռաէ՛ արեւելեան լեզուաց բազմապատիկ գիտութեամբն ու հմտութեամբ: Ամենէն աւելի ետեէ կզուհայ լեզուին ուսմանը, որ արեւելեան լեզուաց մէջ նուազ խնամքով մշակուածն էր յԵւրոպա: Անոր մէջ յառաջագէ՛մ ըլլալու համար վենետիկ երթալով, երկարատեն կեցաւ հոն, սրբոյն Ղազարու հայ վանականաց հետ տեսութիւն ընելու, և անոնց աջակցութեամբը կարգաւորելու և սրբագրելու՝ աշխատասիրո՞ծ հայկական գրուածներն: Ասոնց մէջ է ամբողջ Բաւարան մը հայկական բառերու, վեց հատորի մէջ ամփոփուած: Կրկին է այս աշխատասիրութեան յարգը. նախ նշանակութեանց ճշգրտութեամբը, և երկրորդ՝ հայ լեզուի ուսմանը ետեէ ըլլողներուն մատուցած ծառայութեամբը, զոր չէին կրնար գտնել մինչև այն ատեն հրատարակուած ուրիշ համանուն երկասիրութեանց մէջ»:

Լուռաէ՛ Վաղղիոյ յեղափոխական յուզմանց սրատճառաւ դառնալով միւսանգամ յիտալիա, տարի մը կեցաւ ՚ի Լիվորնոյ. ուստի անցնելով ՚ի Փլորենտիա, տասը ամսէն ետքը վախճանելով՝ (1799), մարտ 9) թաղուեցաւ ՚ի Թրէստիանոյ:

Ջահան Զրպետ՝ ուսուցիչ հայկական լեզուի ՚ի Փարիզ, իր թղթոցը մէջ կը յիշատակէ թէ Լուռաէի ժառանգքը որ Վաղղիոյ Ալենիոն քաղաքին մօտերը կը բնակէին, գրով թախանձած ըլլան զինքն ու զանուա-

նի աստեղարաշխն Լաւանտ՝ տէրութեան վաճառել տալ Լուստէի գրաւոր աշխատասիրութիւնները: Արքունական մատենադարանը հաճեցաւ, կ'ըսէ, գնել. բայց կարելի չեղաւ. վասն զի 40 կամ 55 հազար Փրանք կը պահանջէին իբրև վերջին գին: Ու կը յաւելլու « Եթէ գնեալ էաք յայնժամ զայնոսիկ գրուածս նորա՝ տէրութիւնն տայր տալագրել զոնէ զՔառարանն՝ որ է սկզբնական գործ ումնմն Յովհաննէս անուն Մկրտիչեան 'ի կարգէ Քափուշինաց. զի սա մնալով ընդ բազում ամս 'ի մեծն Հայաստան՝ ընտանեցեալ էր ամենայն սեպհականութեանց մերոց. և տալաթարգմանեալ ըստ կարի իւրոյ զՔառագիրք Հօր Մխիթարայ 'ի լատին և յիտալացի լեզուս. յաւելլով ապա և զՔառարան մի 'ի լատինականէ 'ի հայ բարբառ. զերկոսին գրուածսն թողեալ 'ի հեղինակէն՝ ունիմ առ իս: Ասլա Հայրն Գաբրիէլ Վիլլաֆորեան աղեքսանդրացի՝ 'ի նոյն կարգէ, յաւելլ յայն բառարան Հայոց՝ զյատուկ անուանս մերոյ բառարանի, և ընդարձակեաց յորժ զգործն: Հուսկ յետոյ Լուստէ ունելով զայն առ իւր յամս ինչ, օրինակեալ է զամենայնն յանուն իւրս Քառարան Վիլլաֆորին էր յառաջն 'ի ձեռս Մարգինին (Սէն-Մարթէն). յետ մահուան սորա էանց 'ի ձեռս Պելլոտ բժշկին, որ հետևի միշտ ուսման հայկական լեզուի Սա յորդորմամբ և պաշտպանութեամբ ինչ

տարադրել կամեցաւ զայն Բառարան ծախիւք տէրութեան. ուստի և խնդրեալ եղև յինէն վկայութիւն ինչ վասն ընտրութեան նորին, այլ ոչ եղև ինձ կարևոր խտոյն տալ զայն. ապա խնդիրն այն զնայ ըստ սովորութեան առ նախարարն ներքին իրաց, և առ Էնսթրիթիւն... որք տեղեկացեալ ամենայն հանգամանայն, հերքեցին զխնդիրն» :

* * *

Մխիթար վարդապետ և իր աշակերտք թէպէտև մեծ ջանքով ու եռանդեամբ աշխատեր էին իրենց զործոյն կատարելութեանը և ամբողջութեան, բայց չէին կրնար չտեսնել անոր անկատարութիւններն ալ, որ ինչպէ՞ս ըսինք՝ աւելի ժամանակին և իրենց գտնուած դիրքին հեռեանք էին. ուստի թէ՛ գրով խոստացեր էին ազգին, և թէ՛ բերնով ալ աւանդեր իրենց յետագայիցը, անոր աւելի կատարելութեանը հետամուտ ըլլալ: Ազգին կարօտութիւնն անհրաժեշտ հարկ մը կը դնէր այդ երկասիրութեան ձեռք զարնել. վասն զի մէկ կողմանէ առաջին տպագրութիւնը կը սպառէր, և միւս կողմանէ այլ և այլ նորանոր ձեռագրաց ետևէ ետև երևնալը կը ցուցընէր լեզուին ճոխութիւնը, ու հետևարար առաջնոյն տպատութիւնը: Երեք

բազմահմուտ և յարատևող անձինք ¹ ձեռք
 զարկին այդ նոր աշխատասիրութեան,
 սկզբնաւորելով 'ի 1784 և գլխաւորելով
 յամի 1854. ամբողջ յիսուն տարուան
 շրջան մը ծախելով այնպիսի երկասիրու-
 թեան մը վրայ՝ յորում մեծ ջանք եղած է
 բովանդակել հայկական լեզուի ամեն ճո-
 խութիւններն և ճշգրտուած նշանակու-
 թիւնը: Այս նպատակին հասնելու համար
 նախնեաց հին թարգմանութիւններն յու-
 նականի հետ բաղդատելով, ստուգուած են,
 և յոյն համանիշ բառից հետ շատ անգամ
 նաև լատինականք ալ գրուած: Այս պի-
 տանի և ընդարձակ աշխատասիրութիւնն
 սիրով և զարմացմամբ ընդունուելով յազ-
 գէն և յուսումնական աշխարհէ՝ տալա-
 գրութեամբ հրատարակեցաւ 'ի 1858. Առ-
 անեւ կոչուածն ալ ասոր ընտիր համառօ-
 տութիւնն է:

Նոյն 1858 տարւոյն մէջ Չախջախեան
 վարդապետը ընդարձակ Բառարան մը
 տալագրեց 'ի հայէ յիտալական: Իրեն ա-
 ռաջնորդ ունենալով հիմա յիշատակուած
 Բառգիրքը, և բազմալեզու հմտութեամբն
 օգտուելով յաջողեցաւ առաւելագոյն ճշ-
 դութիւն մը և կատարելութիւն տալ գոր-
 ծոյն:

¹ Աւետիքեան, Սիւրմեղեան և Մկ. Աւդե-
 րեան վարդապետք:

Մեր նախատակէն դուրս կը մնան ընդարձակ կամ համառօտ, բայց յաճախ պատուական և բազմազմուտ երկասիրութիւնք, որոց գովելի վախճանն է հայերէն լեզուն ծանօթացընել արեւմտեայց:

ՀԱՅ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայկական լեզուին ուսումը կանոնի վրայ առնող, ու այնպէս յետագայից աւանդողը՝ ֆերականութեան գործը պիտի ըլլար:

Այս ամենահարկաւոր գրոց պէտքը՝ կարծես թէ ըստ արժանւոյն զգացած չէին նախնիք: Չորրորդ դարէն ՚ի վեր՝ հայ լեզուի կանոնաւոր ու բուն աղբային քերականութիւն մը երեցած չըլլալովը, լեզուն ալ՝ պէտք եղած, կամ հարկաւոր սեղմութիւնը ստացած չէր: Այն պատճառաւ լեզուին մէջ հմտանալու համար՝ հարկ սեպուած էր նոյն լեզուով շարագրուած կամ թարգմանուած երկասիրութեանց մէջ թարթափիլ, և անոնց հետեւողութեամբ յատուկ ոճ մը ընտրել:

Արդէն յիշատակած ենք Մովսիսի Խորենացւոյ, Գաւթի Սնյաղթի, Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ, Մազիստրոսի, Երզնկացւոյ և այլոց նախնեաց անուամբը գտնուած կամ յիշուած քերականական գրուածներն: Բայց ասոնք՝ թէպէտ և ընտիր և օգտակար երկասիրութիւնք, սակայն լիզուն կանոնի մը տակ սահմանելու արդիւնք ունեցած չեն. և կ'երևնայ թէ նոյն իսկ շարագրողաց՝ կամ թարգմանարար յօրինողաց զիտաւորութիւնն ալ այն եղած չըլլայ: Չէր կրնար անշուշտ այս վախճանիս ծառայել Գիտնեսիրոսի Թրակացւոյն Քերականութիւնը, որ յունականին ուսումը ծանօթացընելու կամ ընդհանրացընելու համար յօրինուած էր:

Հայկական լեզուին անկմանը կամ խանգարման ժամանակաց կը վերաբերի այս պարծանքը: Մոռցուած գեղեցկութիւն մը՝ հին գրքերու մէջ հարկ էր փնտռել, և անոնց նմանութիւնը՝ ապագայից հետևողութեան օրինակ ընծայել: Ասիկայ միայն քերականական ուսմանց զարգացմամբը կրնար ըլլալ:

Ասոր ջանադիր և խրախուսիչ օտարագրի մը պիտի ըլլար:

Արդէն առիթ ունեցանք յիշելու զՎղլեմէս Կալանոս իտալացի, որ ութ տարի քալելով յարևելս, Հայոց ու Վրաց լեզուներուն բաւական ծանօթութիւն ստացած էր:

Արևմուտք դառնալէն ետքը (1623) Ուր-

բանեան վարժարանին մէջ 'ի Հռովմեօթնեւտան տարի հայկական լեզուի ուսուցիչ կարգուեցաւ. ու ետքը նոյն պաշտօնը վարեց և 'ի Լէմպերկ երկու տարի:

Կալանոս այն ատեն, ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւններէ զատ, հայկական լեզուի քերականութիւն մըն ալ յօրինեց և տպագրեց 'ի Հռովմ յամի 1645, Միջադեասաց՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մը խընդրանօքն և հաւանութեամբ: Չորս մասն բաժնած է Կալանոս իր այս գրուածքը. և են, Ուղղագրութիւն, Բանաստեղծութիւն, Սրտաբերութիւն, և Շարագրութիւն, որոց վրայ մէկիկ մէկիկ կը խօսի, հետեւելով ինչպէս ինքը կ'ըսէ, հայ, յոյն և լատին քերականութեանց:

Իրմէ առաջ, բայց նուազ յաջողութեամբ, ձեռք զարկած էր այսպիսի աշխատասիրութեան նաև Փրանկիսկոս Ռիփոլա, որ իր երկասիրած ֆերականութիւնը տպագրել տուաւ 'ի Մեդիոլան 'ի 1624¹, նոյն քաղաքին արքեպիսկոպոսին ընծայելով:

Ռիփոլայէ քառասուն տարի ետքը՝ Ռուկան վարդապետ, նշանաւոր ինչպէս տե-

1 Grammaticæ Armeniæ, Libri Quatuor. Auctore Francisco Rivola, Canonico in Ecclesia Sancti Thomæ Mediolani. Mediolani ex Tipographia Collegii Ambrosiani. Anno 1624.

սանք, իր յարատևող ջանիւք 'ի զարգացումն հայկական տաղազրութեան, համառօտ ֆերականոչիւն մը տաղազրեց 'ի Մարտէյլ Վաղղիոյ: այսպիսի մակազրութեամբ. «Քերականութեան գիրք համառօտիւք ծայրաքաղ արարեալ յաղագս մանկանց և նորավարժից կրթութեան 'ի տառս մատենից և 'ի գիտութիւնս մասանց բանի, ըստ քերթողութեան արհեստի»: Ընդհանրապէս լատին լեզուի հետևողութեամբ յօրինած երկասիրութիւն մը, ինչպէս ինքն հեղինակն ալ յիշատակարանին մէջ կը վկայէ, «աշխատեալ թարգմանեցի 'ի բարբառոյ դաղմատացւոց 'ի հայս, և անտի ևս ծաղկաքաղ արարեալ կարճառօտիւք 'ի գրօսանս ուսումնասիրաց, դյաւէտ պիտանացուն և զկարեւորս հաւաքեցի: Նաև առընթեր բնաբանին կայացուցեալ զհոլովս անուանց և գերանուանց, և զխնարհմունս բայից, կարգաւորեալ կանոնիւք և գլխակարգութեամբ»:

Ոսկանէն վերջը քերականական ուսման վրայ աշխատողներէն ևզաւ Յովհաննէս վարդապետ Հոլով Արստանդնուպոլսեցի՝ երկու գրուածոց հրատարակութեամբ, որոնցմով ուղեց լատին լեզուի ազգեցութեան տակ ձգել ու կերպով մը անոր ծառայեցընել հայկական բարբառը: Ասանցմէ առաջինն է ֆերականոչիւն հայերէն, տաղազրեալ 'ի Հսովմ' (1674), և երկրորդն ալ յաջորդ տարին տաղազրուած հայ և լատին լեզուով:

Իրմէ ետքը կուգայ Սիմէոնի Զուղայեցւոյն Քերականութիւնը: Հին Քերականի մեկնիչներէն համառօտութեամբ կրկասիրութիւն մըն է, քանի մը յաւելուածներով և մեկնարանութեամբ, և յերկուս հատորս ամփոփեալ: Առջինին մէջ ութ մասանց քանի վրայ կը խօսի, ու ետքը համառօտ յաւելուած մը կ'ընէ տաղաչափութեան կամ ոտանաւորի, հին քերթողաց ոճովն ու խօսքերով: Իսկ երկրորդին մէջ անոնց կիրառութեան կամ բաղդատութեան վրայ կը ճառէ, ընդհանրապէս հին քերականաց ոճովն և ընթացքով, և ջանալով զգուշացընել իր ժամանակին արդէն սպրդած նորաձեւութիւններէն: Ա'երևնայ թէ իր դարուն համար՝ բաւական օգուտ ըրած պիտի ըլլայ աս գրուածքը:

Զուղայեցիէն ետքը քերականական ուսմանց հեղինակ է՝ Մխիթար Աբբայ: Մոռցուած, ազաւաղ ու հալածական լեզուն՝ նորէն կարգի և կանոնի վրայ առնելու համար, մտածեց տպագրութեամբ հրատարակել այն Քերականութիւնն, զոր արդէն իւր հաստատած ուսումնարանին մէջ կը գործածէր, և որուն առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի 1750 այսպիսի մակագրութեամբ. « Քերականութիւն գրաբառի լեզուի՝ հայկազան սեռի: Շարագրեցեալ աշխատասիրութեամբ տեսուն Մխիթարայ վարդապետի Սերաստացւոյ... 'ի վարժումն նորամտից աշակերտաց

դաստան իւրոյ, և 'ի յօգուտ այլոց ամենից՝ որք ունին զփափաք 'ի գաւիթս իմաստից զբամբ քերականութեան մտանելոյ» :

1756ին նոր Վերականոնչիւն մըն ալ տպագրեցաւ 'ի Պոլիս, երկասիրութեամբ Պաղտասար դպրի: Երկու մասն ունի այս գրուածքը, և կը խօսի Վերականութեան առաջին կամ երկրորդ մասին վրայ, ուստի և կրկին հատորի բաժնուած: Առաջին մասին խորագիրն է « Պարզաբանութիւն քերականութեան, կարճառօտ և զիւրիմաց յազագս նոր ելելոց 'ի ուսումն գրոց գիտութեան»: Իսկ երկրորդ մասը կը կոչուի. « Աիրառութիւն մասանցն բանի. որ է շարամանումն ընդ իրեարս ըստ քերթողացն »: Յիշատակարանին մէջ ալ այն գրուածքին նախկին առիթ եղողը Զուգայեցի Աստուածատուր վարդապետ մը կը յիշուի, որ իրեն ուսուցիչ ալ եղած էր: Համառօտութիւն մըն ալ կայ նոյն Վերականութեան, 1760ին տպագրուած:

Այս ամէն երկասիրութիւնները՝ մերթնախնեաց կանոններէն օտար ոճով, և մերթանկատար կերպով կ'աւանդէին հայ լեզուին ուսումը: Հայր նոր Վերականութեանց, բուն ազգային լեզուն իրեն յատուկ կերպարանացը մէջ աւանդողաց առաջին

հեղինակ է Չամչեան Միրայէլ վարդապետը :

Հայկական լեզուին ուսման յառաջագիմութիւնը և օր օրուան վրայ կատարելագործուիլը, անհրաժեշտ հարկ մը կը դնէր՝ անվրէպ առաջնորդի մը : Այս վախճանաւ յօրինած է Չամչեան իր Քերականութիւնն, « յօրինեալ ըստ նախնի ուղղախօսութեան » . ուղեկով մտքրել և զտել լեզուն իր ազաւաղ խանգարմունքէն ու յանկանոնութեանց :

Չամչեանի Քերականութիւնը այս օգտակար ծառայութիւնը մատոյց հայլեզուի, և 'ի 1779 տալագրուելով 'ի Վենետիկ, իրաւամբք ընդունելի և պատուական երկասիրութիւն մը եղաւ՝ ոչ միայն լեզուի մտքրութեան նախանձախնդիր ազգայնոց, այլ նաև անոր ուսմանը փափարող բանասիրաց : Այն պատճառաւ՝ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ անոր համառօտութիւնն ալ հրատարակեց, որ երկար ատեն դարոցաց մէջ դասագրքի տեղ ծառայեց, ու Վենետիկ այլ և այլ անգամներ տալագրուելէն ետքը, 'ի Շուշի և 'ի Տիխիս ալ տալագրութիւններ ունեցաւ :

Բայց Չամչեանի երկասիրութիւնն ալ ժամանակաւ, ու ընտիր հին օրինակագրաց երեւմամբ՝ կը սկսէր հիննալ . և հարկ էր որ նորանոր տեսութեանց և քննութեանց զուգընթաց ըլլայ քերականականին ուսումը : Ռեստի և իրաւամբ կը սկսէր ազ-

դային բանասիրութիւնն՝ կատարելագոյն
և աւելի դասակարգական քերականու-
թեան մը յօրինուածին փափարիլ, և զոր
արդիւնացոյց Աւետիքեան Գարրիէլ վար-
դապետ, որ 1815ին Վերականուարին մը
հրատարակեց՝ այսպիսի վերնագրաւ. «Քե-
րականութիւն հայկական՝ նորոգ քննու-
թեամբ և կարգաւ » :

Երկու գիրք բաժնուած է Աւետիքեան
Վերականութիւնը. յորոց առաջինն ութը
մասանց վրայ կը ճառէ՝ աշխարհիկ լե-
զուով. իսկ երկրորդը՝ Մասանց բանի բաղ-
դատութեան կամ Համաձայնութեան վրայ,
'ի գրոց բարբառ :

Որչափ ալ հաճոյ երեցաւ ազգին այս
քննական և հմուտ կարգաբանութեամբ
ու տեսութեամբ յօրինուած աշխատասի-
րութիւնը, սակայն օր օրուան վրայ ազգա-
յին դպրոցը յաճախելով, և հարիկ շտեպե-
լով տղոց միտքն և ժամանակն զբաղեցը-
նել ընդարձակ քերականութեանց վրայ
աշխատեցնելով, դպրոցական ոճով անոնց
կիրառութեան համար քերականութիւն-
ներ յօրինելու փափարն ալ բնական ե-
ղաւ : Այս պէտքն զգաց նոյն ինքն հե-
ղինակն, ու քանի մը տարիէն իր ըն-
դարձակ աշխատասիրութեան համաօ-
տութիւնն հրատարակեց թէ՛ ի գրոց և թէ՛
յաշխարհիկ բարբառ. որոնք իբեկնց ուսու-
մնական ոճովն ու հմտութեամբ լեզուին
ամէն ճոխութիւններն կը բովանդակեն :

Ռուսաստանի ազգայնոց մէջ սկսեր էր այն տարիներէն 'ի վեր (1821) ուսմանց նոր եռանդ մը. դպրոց, տպարան և նորանոր երկասիրութիւնք հետզհետէ կ'երենային, և գլխաւոր վախճաննին էր արեւմտական ու պոլսական ազգեցութենէ անկախ գրութիւն մը ունենալով յամենայնի, նոյն անկախութեամբ վարուիլ նաև յուսումնականս: Իրենց առաջնորդ էր այս ընթացքին մէջ Միքայէլ վարդապետ Սալլանթեան, զոր պարզ բանասիրաբար նկատելով, բաւական հմտութիւն, հետաքրքնութիւն և ուսումնական գասակարգութիւն կը նկատենք իր ուսումնական գըրուածոցը մէջ: Սալլանթեան՝ ուրիշ երկասիրութիւններէ զատ՝ հրատարակեց նաև Քերականութիւն մը, յորում իրեն նպատակ դրեր էր իրմէ առջիններուն կարծուած կամ իրական թերութիւններն զարմանել: Իր երկասիրութիւնն կոչեց. «Քերականութիւն գրաբառ լեզուիս Հայոց, նորակարգ ոճով, 'ի պէտս աշակերտաց ճեմարանին կառուցելոյ 'ի Մոսկով... բաժանեալ յերկուս հատորս»:

Բայց իր նորութեամբն, և մանաւանդ տեղ տեղ բանեցուցած լեզուին և բացատրութեանց համար՝ ազգային բանասէրներէն ոմանք իրեն դէմ ելան. և անոնցմէ բազմազունից կարծեաց և համոզման թարգման եղաւ անանուն մէկը, որ Սալլանթեանի յորինած քերականութեան պա-

կատուութիւններն ու անտեղութիւններն հրատարակեց: Փութացաւ Սալլանթեան, ու այն քննադատութեանց պատասխանը տուաւ այսպիսի մակագրութիւն ունեցող գրքուկով մը. «Պատասխանիք առ անիրաւ գրպարտութիւնս իմաստակի ուրումն, ընդ գէմ նոր քերականութեան գրաբառ լեզուիս Հայոց, տպելոյ աստ 'ի նախընթաց ամիս. Մոսկով 1828»:

Նոյն 1827 տարւոյն մէջ Վիեննայի Մխիթարեան ուխտէն՝ Չալքիսեան Վրթանէս վարդապետ համառօտ դասակարգութեամբ քերականութիւն մը կը հրատարակէր 'ի Վիեննա, կոչելով «Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի»: Հետեւեալ տարին՝ մասնաւոր քերականական կանոններու հրահանգաց և կրթութեանց հատոր մըն ալ տպագրութեամբ ընծայեց:

Երկու տարի ետքը (1829) Փէշարմալճեան Գրիգոր, նոր քերականութիւն մը հրատարակեց 'ի Պոլիս. «Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի, հաւաքեալ 'ի քերականական մատենից երևելի հեղինակաց»:

Չամչեան ու Աւետիքեան երկասիրութեանց քաղուած մը կրնանք սեպել՝ Միջագիւղցի Մեսրոպալ երիցուն Քերականութիւնը, որ նոյն գիւղին մէջ ալ տպագրուած է 'ի 1829:

Այսչափ նշանաւոր ու օգտակար երկասիրութիւններն՝ ալ քերականական ուսումանց նորանոր տեսութեանց և հետազօ-

տութեանց ասպարէզ թողուցած պիտի չըլլային: Բայց 'ի 1846, Համառօտ քերականութիւն մըն ալ կը հրատարակուէր 'ի Վենետիկ, Տարերք կոչուած, Բագրատունի Արսէն վարդապետին երկասիրութիւն. և որուն մէջ հեղինակը կը ծանուցանէր, թէ իր բազմամեայ վաստակոց արդիւնք՝ ընդարձակ քերականութեան մը համառօտութիւնն էր անիկայ:

Այս համառօտութիւնն նոր ոճ, դասաւորութիւն և հմտութիւն մը կ'երեւցնէր: Իր այս մասնաւոր յատկութիւններն այնչափ զգալի են, որ նոյն ժամանակին ազգային ուսումնական ժողովը մասնաւոր կերպով յանձնեց, որ ամէն հայկական զբարոցաց մէջ անոր կիրառութիւնն ըլլայ սովորական: Վասն զի այս քերականութեան զլխաւոր արդիւնքն էր՝ իր համառօտութեան մէջ բովանդակել՝ հարուստ լեզուի մը կանոններն, համաձայնութեանց գեղեցկութիւնքն ու ճոխութիւնը դուրս ցատքեցընել. և երրորդ մաս մըն ալ աւելցընելով, որ ինչուան այն ատեն երեցած քերականութեանց մէջ նոր կրնար սեպուիլ, խօսիլ նաև այն մասնաւոր ձևերուն վրայ՝ որ աւելի ճարտասանական կրնան կարծուիլ. բայց քերականաբար ալ լեզուին ճոխութիւնն և ոյժն աւելցընելու, և անոր փայլ ու կորով տալու մեծապէս նպաստաւոր են:

Բայց Տարերքը՝ Համառօտութիւն մըն էր

այն ընդարձակ աշխատասիրութեան՝ որուն
հեղինակը անուն դրած էր Ֆերակաևուրիւն
'ի պետս զարգացելոց . և անիկայ արգիւնք
և արգասիք էր իր քառասնամեայ քննու-
թեանցն և ուսմանց : Այս մեծ և կարևոր
երկասիրութիւնը տպագրեցաւ 'ի 1852 :

Այլ և այլ ընտիր քերականութիւններ
արգէն երեցած էին ազգին մէջ : Անոնցմէ
ետքը՝ գրատորական աշխարհի վրայ երեցող
համանուն երկասիրութիւն մը , ու այնպիսի
անձի մը ձեռքով հրատարակուած , հարկ
էր որ իր մասնաւոր գրոշմն կրէր իր վրայ :
Այս գրոշմն էր՝ լայնածաւալ լեզուի հմտու-
թեան , ընտիր դասակարգութեան , և նախ-
նեայ բաղմաստաւորի ճոխութեանցը դան-
ձարան մը ընել այս գրուածքը :

Բագրատունւոյն Տարեաց գրեթէ ընդ-
օրինակութիւն մը կրնանք սեպել՝ Յ . Պ .
Փափազեանի անուամբ հրատարակուածն
'ի Պոլիս :

Վերջի տարիներուս (1858) 'ի Պէշիքթաշ
Պոլսոյ՝ մասնաւոր ընկերութիւն մը հաս-
տատուեցաւ ուսումնական և դպրոցական
գրքեր հրատարակելու նպատակաւ : Այս
ընկերութեան յորդորանօքն՝ հայկական լե-
զուի ուսումը ազգային վարժարանաց մէջ
զիրացընելու համար՝ նոր Ֆերակաևուրիւն
մը յօրինելու ձեռք զարկաւ Ա . Մ . Վ . Գա-
րագաշեան , որուն առաջին տպագրու-
թիւնն եղաւ 'ի 1861 :

Ասոնցմէ դուրս կը մնան քանի մը համ-

անուն կամ մեզի անձանօթ երկասիրու-
թիւններ, որոց վրայ աւելորդ կը համա-
րինք յերկարել:

* * *

Բայց համառօտիւ մը կ'ուզենք յիշատա-
կել քանի մը հայկական քերականութիւն-
ներ, որոց գովելի նպատակն եղած է մեր
լեզուն օտարաց ծանօթացընել ու սիրելի
ընել: Ասոնց մէջ առաջին և գլխաւոր կըր-
նանք սեպել զՇահան Յ. Չըպետ, որ յար-
քունական համալսարանին Փարիզու եր-
կար տարիներ հայկական լեզուի ուսուց-
չութեան պաշտօնը վարած ատեն (1811),
գաղղիական լեզուով ընդարձակ ֆերակա-
նարիւն մը հրատարակած է հայ լեզուի, ջա-
նալովիրեննախընթաց քերականաց գրուու-
ծոց մէջ ամբողջութեամբ հարկաւոր կանոններն
համառօտել, աւելի պարզ ոճով, ու եւ-
րոպական գաղափարաց ու տեսութեանց
համաձայն երկասիրութիւն մը արտադրե-
լով: Ինք եղաւ առաջին որ մեր ազգային
լեզուին վրայ սէր ու համարում մը արթըն-
ցուց ՚ի Գաղղիա. և իր ջանիցն արդիւնք
կրնանք սեպել մեր օրերուն քանասիրա-
կան ու պատմական հետազօտութիւնքը,
որովք յաջողութեամբ կը գրադի այդ հե-
տաքնին ու գործունեաց ազգը: Ոմանք Չըր-
պետի հակառակեցան, ու տալագրած Քե-
րականութեան սխալներուն հրատարա-

կութեամբ ուղեցին վնասել իր համբաւոյն: Բայց հեղինակը տպագրութեամբ պատասխանեց, անոնց թիւր կամ իրաւացի քըննադատութեանցը, արդարացընելով ինքզինքը և բռնած ոճը, որուն նպատակն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ հայկական լեզուն եւրոպէացի գիտնոց սիրելի և դիւրուսոյցընել: Հեղինակն, ինչպէս ըսինք, իր վախճանին կրցաւ հասնիլ:

Նոյն գիտնոնքն ունեցած է նաև Աւգերեան Յարութիւն վարդապետ, Հայ - անգղիական քերականութեան հեղինակը: Բազմաթիւ Անգղիացիք փափաք ցուցեր էին հայկական լեզուին ուսմանը պարապիլ. հարկ էր դիւրացընել անոնց այս ուսումը. և այս գիտմամբ յօրինուած ու տպագրուած է այս աշխատասիրութիւնը: Իրեն դորձակից եղած է աշխարհահռչակ քերթողն Պայրն, որ փափաքեր էր, իր բազմապատաղ միտքը, ինչպէս ինքն կ'ըսէ, այս լեզուին դժուարին ուսմամբը դբաղեցընել: Հայ - անգղիական քերականութեան առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Վենետիկ (1825):

Իսկ Հայ - Ռուս քերականութեան յօրինման նպատակն ուրիշ եղած է: Հայ գաղթականութիւն մը՝ այդ մեծ տէրութեան երկրին մէջ հաստատուելով, հարկ էր թէ անոնց Ռուսաց լեզուն ծանօթացընել, և թէ իրենց տերանցը՝ հայկականը: Այս վախճանաւ շարագրուած ու տպագրած են

Ռոսս — հայ և Հայ — Ռոսս քերականութիւններն, երկասիրութեամբ Բժշկեան Մինաս վարդապետի:

Ձրպետի առաջնորդութեամբը Հայկական լեզուի ուսմանը պարապողներուն մէջ գլխաւորներէն էր Պէլլօտ (Bellaud) գաղղիացին, որ քանի մը թարգմանութիւններէ զատ 'ի մեր բարբառոյ 'ի գաղղիական, համառօտ ֆերականոչիւն մըն ալ յօրինած է Հայ լեզուին: Իր համազգի հայերենագէտներէն մէկն՝ պատուական երկասիրութիւն մը կը համարի զայն իր ծամանակին համար:

Բայց Եւրոպացի հայերենագիտաց ձեռքով յօրինուած ու հրատարակուած քերականութեանց մէջ նախապատիւ են Փէթէրման գերմանացւոյն յօրինած համառօտ և ընդարձակ ֆերականոչիւններն: Պէլլինի արքունական համալսարանին մէջ արևելեան լեզուաց ուսուցիչ էր Փէթէրման, և արժանապէս մեծարուած ուսումնական աշխարհին մէջ ոչ միայն լեզուագիտական, այլ նաև բանասիրական գրուածոցը համար: Ասոնց մէջ գլխաւորներէն կրնան սեպուիլ մեր յիշատակած Քերականութիւններն (տպ. 1838 և 'ի 1849): Լեզուի հըմտութիւն, գեղեցիկ գասաւորութիւն, իմաստուն և հմուտ տեսութիւնք իր այդ գրուածոցը գլխաւոր արժէքն են:

ՈՒԹԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Հայերէն լեզուն երկարատե անկմանէ մը ու մոռացութենէ ետքը իր քերականութիւններն ու բառագիրքը ունենալով, նոր կերպարանքի մը մէջ կը մանէր, ու իր մատենագրական յառաջագիմութեանն ալ նոր ասպարէզ մը կը բացուէր:

Եւրոպական կարգաւորեալ ուսմանց անմիջական ազդեցութիւնն ալ կու գար վրայ կը հասնէր, և այդ ազդեցութիւնն՝ իր շափուն համեմատ կ'ունենար իր օգուտը:

Ամենէն առաջ վարդապետական ուսմանց վրայ կը նկատենք զայն:

Արդէն Եւրոպայի մէջ այդ նուիրական ուսումը, միջին դարուց մէջ ստացած սլայժառութիւնը շարունակելով, ութուասնէրորդին մէջ ալ իր յարգն ու սլատուակա-

նութիւնը պահած, ու նախամեծար զիտութիւն մը սեպուած էր: Դպրոցական խնդիրք և վէճք դադրեր էին. և լուրջ ու խոհական գրիչներ՝ աստուածաբանական ծանր նիւթերով կը զբաղեցընէին իրենց հանճարը:

Անոնց վրայ զարմացողք, իրենց ուսմանցն ու գրոց աշակերտք, հարկաւ պիտի ջանային նաև հետեւողք ալ ըլլալ:

Մեր ազգին մէջ ալ արդէն այսպիսի ջանից ու փութոյ գովելի օրինակը տուեր էին Լեհացի Ստեփանոսեանք, Յովնանեանն, Խաչատուր վարդապետ, Մխիթար Աբբայ ու իր առաջին աշակերտք: Այս վերջիններն՝ դպրոցաց հեղինակ ու Հրեշտակային վարդապետ կոչուած անձին, Թովմայի Ագուինայուց, լուսաւոր հանճարովե առաջնորդուած, անոր հրաշալի աստուածաբանական գրոց ամբողջ թարգմանութիւնն ալ աշխատասիրեր էին՝ ի հայ լեզու: Ասկէ դատնոյն ուսման մէջ ազգին յառաջադիմելու փափաքովը վառուած, իրենց ձեռքով ի հայ բարբառ թարգմանուեր ու տպագրուեր էին Կալմէ, Բելարմինոս, Հարերդ, Պիլուարտ, ու անոնց նման՝ եւրոպական հրոշակ ունեցող անձանց աստուածաբանական գրութիւններն:

Այդպիսի ջանից ու յորատեող ուսմանց հետեանք յառաջադիմութիւնը՝ շատ անգամ չկարենալով նեղ սահմանի մը մէջ ամփոփուիլ, աւելի ընդարձակ տապարիզի

մը կը փափարի: Անով թարգմանութիւնք չկարենալով զինքը գոհ ընել, ինքնագիր երկատիրութեանց յօրինման յորդորամիտ կ'ընեն:

Ազգային մատենագրութեան նորագոյն շրջանին մէջ յաճօխ կը հանդիպինք այսպիսեաց:

Ասոնց մէջ իր աստիճանին բարձրութեամբ ամենէն առաջ կը ներկայանայ մեզի Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ագոնց Գիւլէր, Առտեալի հայազգի գաղթականներէն (1740-1824), ընտիր տոհմիւր և ուսմամբ, նշանաւոր սուրբ գրոց վրայ բրած հմտական տեսչեամբք և յօրինած ուրիշ գրքերով:

Իրմէ ետքը՝ յիշատակութեան արժանաւորք են Չամչեան Միրայէլ վարդապետ, հաստանդնուպոլսեցի (1758-1825), հեղինակ բազմաձատոր և հետաքնին Սաղմուաց մեկնութեան մը: — Աւետիքեան Գաբրիէլ վարդապետ, հաստանդնուպոլսեցի (1751-1827), խորունկ ու աստուածարան միտք մը, յստակ ու ոսկեղէն գրիչ, քերթող հանձար: Իր աստուածարանական գրուածոց մէջ մտագրութեան արժանաւոր են Պարոսի թղրոց ընդարձակ ու բազմաձմուտ մեկնութիւն մը, Շարակիակաց բացատրութիւն, Նարեկացոյն գրոց ու ճառից Լուծումը, ազգային էկեղեցական գրոց Սրբազրութեանց վրայ քննադատական և իմաստուն տեսութիւններ: Ասոնցմէ ոմանք և.

րոպական լեզուներու ալ թարգմանուելով, հեղինակին անունը փառաւորած, ու միւս գրութեանց թարգմանութիւնն ալ փափաքելի ըրած են: — Աւգերեան Մկրտիչ վարդապետ, անկիրայի, (1762 — 1854), անխոնջ միտք և գրիչ, բազմաժառաղ ստուածարանական գիտութիւն ունեցող անձ մը, եռանդուն հոգի և սիրտ մը. որուն նուիրական ուսմանց վերաբերեալ բազմաթիւ երկասիրութեանց մաս մը միայն հրատարակուած են, և բազմազոյնք՝ դեռ եւս անտիպ մնացած: Առջիններէն՝ լուսական ըլլոյ միայն յիշել լիակատար Սրբոց վարք մը, երկոտասան հատորներու մէջ ամփոփուած, հետաքնին ու բազմատեղեակ ծանօթութեամբք: Իսկ դեռ չհրատարակուածներէն՝ Ընդարձակ Աստուածաւարիւն մը, չորս մեծ հատորներ: Մատենադարան հարց եկեղեցոյն Հայոց, նոյնպէս չորս մեծ հատոր: Արևմտեան եկեղեցոյ հարց գրուածոց հաւարում մը, Մինուկիոսի Փելլիքս, Լակտանտիոսի, Տերտուղիանոսի, Հերոնիմոսի, Սմբրոսիոսի, Գրիգորի մեծին, Բեանարգոսի և այլոց՝ երկասիրութեանց թարգմանութիւն մը, յերկոտասան հատորս: Իրեն են դարձեալ Եւսեբեայ Քրոնիկոսի, Փիլոնի աղեքսանդրացւոյն, Սեբերիանոսի, Եփրեմի, Օձնեցւոյն ճառից լատին թարգմանութիւնք: Կը թողունք յիշել ուրիշ զանազան երկասիրութիւններն, ինքնագիր կամ թարգմանութիւնք:

Այս յիշուած անձերէն երիցազոյն են ժամանակաւ Աղերսանդր Զուղայեցի կաթողիկոս, Յովհաննէս Մրզուղ, Ստեփանոս Գաշտեցի, Ղազար Զահկեցի, և այլք: Բայց անոնցմէ աւելի մտադրութեան արժանաւոր պէտք է սեպուին Յովհաննէս Կոլտ ու Յակոբ Նալեան պատրիարքունք, որ նախնեաց երկասիրութեանց տալազրութիւններն ընել տուած են:

* * *

Բայց յաստուածաբանական ուսմանց՝ նաև բանասիրականք ալ ունեցան իրենց յառաջադէմ բարգաւաճանքը:

Պատմական ուսմանց՝ յետ միջին դարումատենագրաց, զորս յիշեցինք, վերջին ներկայացուցիչք երևցած էին Երեմիա չէլէպի Քէօմիւրճեան և Մաղաքիա դպիր Ճէվահիրճեան:

Եօթնևտասներորդ դարուն մէջ ասլրած էր Երեմիա: Պոլսոյ Մարտիրոս պապիարքին նօտար, իր հմտութեամբն ու գործունեայ կեանքով մեծ ու կարևոր մաս մը ունեցած կ'երևայ ազգին բազմայոյդ և բազմավիշտ անցից մէջ, և նոյն իսկ տիրող իշխանութեան առջև ալ պատիւ գտած: Վախճանած է ՚ի 1695:

Բազմաթիւ են իր անունն կրող երկասիրութիւնք, յորոց ոմանք նաև ՚ի տաճիկ լեզու: Մեզի համար հետաքննական են

պատմականքը, որոց գլխաւոր յարգը՝ իր ժամանակաց պատմութիւնը մինչև առ մեզ հասցընելուն համար է, թէպէտև խառնիխուռն ոճով և լեզուով:

Հինգ մասն բաժնած է հեղինակը՝ իր պատմական գլխաւոր գրուածքը. յորս ազգին զանազան եկեղեցեաց ՚ի տաճկաց աւերիչն ու քանդիլը մի առ մի կը յիշատակէ. ու շարունակելով Առաքելի Դավրիժեցոյ պատմութիւնը՝ Թուրքաց, Պարսից և օսմանեան իշխողաց և բռնակալաց իրարու դէմ տուած պատերազմաց և յաղթութեանց աղետալի անցքը կ'աւանդէ, ու այն առթիւն եղած մանկածողովոց սրտաճմլիկ նկարագիրն կ'ընէ, երբ այլազգիք բռնութեամբ քրիստոնէից տղայքն իրենց զօրաց բանակին մէջ կը խառնէին, ու զանոնք պատերազմաց դաշտերը կը տանէին: Մէջ կը բերէ անոնց ատելութիւնն ու մախանքն ընդդէմ քրիստոնէից, ու նորնահատակաց պատմութիւններն, երբ աստուածախրախոյս արիութեամբ՝ հաւատոց ճշմարտութեան վրայ յօժարամիտ իրենց արիւնն ու կեանքը կը զնէին:

Դժնդակ ու տագնապալից ժամանակք էին մեր ազգին համար: Երկիրն աւերակ ու ոտնակոխ, ուժոյ և բռնութեանց տխուր ասպարէզ ու նշաւակ եղած: Եկեղեցիք հիմնայատակ տառաւաճ, անոնց մէջ իրենց հոգւոյն սփոփանքն փնտռող ժողովրդեան արտասուքն ու հառաչանքը արհամարհե-

լով: Ուր որ կը հասնէր այն անգութ հրո-
տակաց ստորը, վախն ու բարեպաշտութիւնը
կը բռնադատէր երկրին բնակիչքը՝ անտնցմէ
հետու փախստեան մէջ իրենց փրկութիւնն
ու աղատութիւնը փնտռել: Սակայն ո՛րչափ
ճանրագնի կ'ըլլար իրենց այդ ապահովու-
թիւնը: Քանիններ առջի օրուան հարուստք,
անակնկալ ու բռնադատ աղքատութեան
մը դատապարտուած՝ փախստեան ճամբա-
ներնուն վրայ սովէն կ'իյնային կը մեռնէին,
և ընկեցի՛կ՝ գազանաց ճարակ և կերակուր
կ'ըլլային: Քանիններ ամուր ապաստանա-
րան մը գտնել կարծած ատեննին, իրենց
յուսոյն մէջ խաբուած, վրայ կը հասնէին
թշնամիք, և ունեցածնին յափշտակելէն ետ-
քը՝ գիրենք ալ կրակով կ'այրէին: Ա՛րչափ
ազէկտուր գորովալից էր ծնողաց թափած
արցունքը և հառաչանաց ձայնը, իրենց
գրկէն ու սրտէն յափշտակուած սիրելի
ղաւակաց ետեւէն. քանի՛ փեսայք և հար-
սունք՝ իրարմէ դատուած որոշուած ՚ի հե-
ռաւոր և յանդարձ պանդխտութիւն.
« Վայ և եղուկ էր բնակչաց գաւառին,
կ'ըսէ պատմիչն, յորս խստասիրտքն և
անօրէնքն արչաւէին »:

Այսպիսի ահաւոր արեանց և դառն ար-
տասուաց պատմութիւնն է Նրեմիայի եր-
կասիրութիւնը, շարունակելով ինչպէս
կ'ըսէ, Մեծօփեցւոյն ու Առաքելի գրուած-
ները, ու աչքին առջև ունենալով երկիր
մը՝ որուն համար իրաւամբ կ'երկրորդէ

մարդարէին խօսքը. « Աշխարհ ձեր աւերակ. երկիր ձեր հրճիգ » :

Տկար սրտամական արձագանգ մ'ալ է Մաղաքիա ձէվահիրճեան, որ աւելի մերձաւորագոյն ժամանակաց դէպքերու նկարագիրն է :

Իրենցմէ ետքը կը լռեն սրտամիջք: Միայն սրտով ու աչխուծով գրուած Ղափանցոց սրտամտքեան մը կը հանդիպինք, յորում մեր աւերակ ու սանակոխ հայրենեաց հողոյն վրայ նորոգուած կը տեսնենք Հին ժամանակաց արժանաւոր քաջագործութիւններ, ու խաչ և սուր իրարու հետ խառնուած: Մեր դիւանաց յիշատակադիրք կը հաւատարմացրնեն թէ այն արութեանց նախկին հեղինակ ու իրեն հետ միաբանող կտրիճ զնդերու առաջնորդ Աւետիք երիցուն՝ բուն իր բերնովը սրտմուտք գէպքեր են, զորս մեր ծերունեաց մէկը փութացեր է գրով արձանացրնել:

Արեան ու արտասուաց հետ խառնուած զրիչ մը կը ժառանգէ անոնցմէ Չամչեան՝ ու սողդին սիրովը վառուած՝ կ'ուզէ աւագափող մը բլլալ հայրենեաց աւերակներուն վրայէն լսեցրնելու՝ անցեալ փառաց սրտամութիւնը, և մահազգեաց գերեզմաններու մէջէն կենդանութեան ձայն մը. — տալով իր ամբողջ սրտամութիւնը: Գժուարին գործ մը, մանաւանդ իր ժամանակին և սրտամական ուսմանց ոչ այնչափ բարդուած վիճակին համար: Բայց ինք ոչ կը վե-

հերի և ոչ կը ւրանի. գրիչն ձեռք կ'առնու, աչքին առջևն ունենալով Փարպեցւոյն և Յովհաննու Երզնկացւոյ խօսքերն, որք կը ցուցնեն պատմագրի մը նպատակն, ու անոր հասնելու համար բռնելու շաւիղը: Սոջինը կը պատուիրէ « չյաւելուլ զանեղեալսն՝ յընդունայն աճմունս բանից, չնուազեցուցանել զեղեալսն, և կարճակտուր պատմել բանիւք անփութութեամբ. այլ գրնաւն՝ ողջախոհ զգուշութեամբ բերել 'ի յայտնութիւն »: Երզնկացին ալ կ'ըսէ. « Զպատմութեանց բան արժան է տեսանել այսպէս. եթէ զուգահաւասար գտանին ճշմարտապատում վիպասանացն՝ վերժանելիք են և ընդունելի. և թէ ոչ՝ խոտելիք և արհամարհելիք »:

Սակայն իր եռանդուն սիրով և փութաջան գործունէութեամբը՝ ձեռք զարկած գործոյն դժուարութեանց կրնար յաղթել, առանց բոլորովին անհետ ընելու: Ասոնք պատճառած են՝ նախ պատմչաց սխալագրութենէն և իրարու հետ անհամաձայնութենէ. երկրորդ՝ անհարազատ և օտաւուր գէպերէ, որովք երբեմն խնչուան առասպելաց կերպարանք կ'առնուն պատմութիւնք: Թող մեր ազգային պատմչաց տարբերիւր յարտաքնոյ, որով դժուարին կ'ըլլայ ստուգել և նախապատուութիւն տալը մէկին կամ մէկային: Բայց ասոնցմէ ամենէն աւելի մեծ դժուարութիւն մ'ալ էր ժամանակագրութեան պակասութիւնն:

Աղգային պատմութիւն մը գրողին առաջին օժանդակ, և նիւթերն մատակարարող՝ նոյն ժողովրդեան պատմութիւնն աւանդող և իրեն նախընթաց մատենագիրք են, որոց գրուածոց քննութիւնն՝ հարկ է որ ըլլայ իր նախկին աշխատութիւնը: Ասանկ ըրեր է նաև Չամչեան՝ իրեն խորհրդակից և օգնական ունենալով աղգային այլ և այլ պատմիչներ՝ որ ծանօթ էին նմա ՚ի ժամանակին: Իր ձեռքն հասած չէին, և կամ ՚ի լրոյ եւեթ ծանօթ էին, Ուխտանէս Կալիսկոպոս, Ղեւոնդ Երէց, Սեբէոս, Արծրունի, Կաղկանտուացի, Մխիթար Անեցի, Սմբատ և այլք, որ իր գրուածոց հրատարակութենէն շատ ետքն երևնալով, նոր լոյս մը ծագեցին մեր պատմութեանց վրայ:

Բաց յաղգայնոց՝ արտաքին մատենագրաց շատին գրուածքն ալ աչքէ անցուց Չամչեան, և որոց անուանքը կը յիշատակուին յառաջաբան տեղեկութեանցը մէջ: Բայց որովհետև աղգային ոգի մը և անոր սէրն ընտրած է իր երկասիրութեան որոշիչ նշանակ մը, ջանացեր է աւելի մերագգի պատմչաց հետեիլ, ուր որ կրցեր է գտնանք համաձայնեցընել արտաքին պատմչաց հետ. իսկ ուր անկարելի եղեր է այդ միաձայնութիւնը, ընտրելագոյն սեպեր է աղգայնութեան ոգիէն շղարտուղիլ, և անով թերեւս թերացած երբեմն ՚ի քննադատականին: Այն դիտմամբ է որ շատ անգամ աղգային ու մասնաւոր պատիւն, ու

(երբեմն նաև կարծուած) փառքը չօտարացընելու համար՝ ամէն հմտութիւն ու ճիգն կը թափէ, ու օտարաց սխալ կամ կեղակարծ կարծիքն կը մերժէ: Ասանկ՝ գրեթէ ամբողջ զիրք մը կ'ընծայէ Յովհաննու Օձնեցոյ, և իրեն սլատմական՝ բայց անհաւաստի ենթադրուած, յիշատակարաններու ձեռքով ըրած գուշակութիւններն՝ ժամանակը կ'արդարացընէ և կը ստուգէ:

* * *

Պատմութիւնէ անցնինք բանաստեղծականին:

Բնութեան այս գերահրաշ ձայնը, սրտի ու մտաց յափշտակիչ լեզուն՝ մեր ազգային նորագոյն մատենագրութեան գլխաւոր զարդերուն մէկը կը կազմէ: Աչ միայն Նարեկացոյն ու Շնորհալոյ լսեալ քնարներն կը մեծարուին ու կը յարգուին, այլ անոնց թելերուն նոր ներգաշնակութիւն մը տալու ջանք կը տեսնուի, հին և նոր մատենագրութեանց մէջ փայլող քերթողաց հնտեողութեամբ, ու յաճախ նաև բարերաստիկ նմանողութեամբ: Այսպէս ատտիկեցի, լատին ու եւրոպական աննման հանճարներէ, սիրտ՝ զգացմունք և իմաստ փոխ առնելով՝ մասնաւոր փոյթ մ'ալ ունեցած են իմաստից բարձրութեան և ազնւութեան հաւասարեցընել նաև լեզուն:

Սակայն հայկական մատենագրութեան

այդպիսի գեղեցիկ ու հաճոյական ուստիս մը ներկայացընելու համար՝ հարկ էր մեծածած արգելքներու յաղթել:

Լեզուին հետ՝ անոր բանաստեղծութիւնն ու քերթողական արուեստն ալ յետին աստիճանի անկման մը մէջ էր. անանկ որ յաճախ բարբառոյ ռամկաբանութեանց՝ կը հուսասարէին նաև անով արտագրուած իմաստներն: 1500-1700, երկու հարիւր տարուան շրջանի մէջ՝ բոլորովին սկսեր էր մոռցուիլ բանաստեղծական արուեստն, ու ինչուան կ'ենթադրուէր թէ տողի մը վերջին գրերուն միայն իրարու նման ըլլալը՝ բուական էր քերթողաբանել սեպուելու համար:

Ասոնց հետ եթէ ուղենանը համեմատել՝ գրեթէ իրենց ժամանակակից անձի մը, Մըխիթարայ Արբայի, քերթողական հանճարը ու յօրինած զանազան տաղերը, հարկ է խոստովանիլ որ նոյն իսկ այս արուեստին նորոգութեանը մէջ ալ մեծ արդիւնք մը կըրնայ իրեն պատկանիլ, որչափ ալ լոկ իր երիտասարդական հասակին պարասմունքն ու սթափումն ըլլան այն քերթուածներն: Մտադիր ընթերցողին դժուարին պիտի չըլլայ նկատել անոնց մէջ գեղեցիկահիւս և իմաստալից տողեր, ընտիր նմանութիւններ, եռանդուն սրտի և հոգւոյ ըզձալից ձայներ:

Իր նախկին աշակերտք՝ իրմէ ընդունուած այս պատուական ժառանգութիւնն ալ չեն ուզած անխնամ ու անմշակ թողուլ:

Այսպիսի ջանքով սկսուած նորոգութիւն մը՝ շուտով կ'ունենար իր հետեւողքը: Ժամանակն՝ բնականաբար անոնց ձեռքով գրծուած սահմանն՝ ալ աւելի պիտի ընդարձակէր, և քերթողք ոչ լոկ յերկնից, այլ նաև յերկրէ և յերկրաւորաց ալ կը սկսէին մտածութիւններ ու կրքեր փոխ առնուլ:

Մեզմէ գրեթէ հարիւր տարի չափ առաջ ապրող քերթողի մը տողեր են հետեւեալներն: Ասոնց մէջ ալ նախկին ու գլխաւոր տեղն ունի կրօնքը, բայց նոյն կրօնից վրայ Սասանեանց գէմ պատերազմ տուող, ու ինչուան իր արեանը մէջ՝ երկնաւոր անթառամ պսակը փրնտող ու գտնող երկնախրախոյս գնդի մը զօրավարն ու առաջնորդն է: Մէկ ձեռքով ճշմարիտ Աստուծոյն սեղաններն տապալող, ու միւսովն իր ձայնին դիւրանսաց հողւով ու սրտով տկարներու՝ պատիւ ու մեծութիւն պարգևող թագաւորին գիմացն է Վարդան: Խշխանութեան ու փառաց հեշտալուր ձայնովը՝ փորձ կը փորձէ թագաւորն զինքն ալ մոլորեցընել. ու հետեւեալ տողերով հրապուրանաց պատասխանը կ'ընդունի.

«Սուր ք» և կեանք իմ, դունդք ք» և զօրք իմ.
Ըսագառնալիք ք», և պարանոց իմ:

Ես ոչ նահանջիմ, և ոչ նըւածիմ,

Սասանեան սրով ես ոչ ընկիծիմ...

Սիրտ իմ վառեալ է առ սերն երկնային,

Ոչ կարէ սանանել ահ մարմնաւորին .
 Այլ վասն հաւատոյ , վասն իմոյ ազգին ,
 Վասն հայրենեացս և վասն իմ ուխտին՝
 Տալ զիս և զանձն իմ ոչ հրաժարիմ .
 Եւ ոչ ՚ի մահուդ խուսափեալ փախչիմ :

Գու հար խորտա՛լեա զիմ ներկուն մարմին ,
 Տանջեա չարչարեա զայս եղծանելին .
 Զայս բաժակ ըմպել ոչ չար համարիմ .
 Օ՛ն , ես կամակար ՚ի կրել մատչիմ ,
 Գիտեմ կոտորել , վանել զթըշնամին ,
 Գիտեմ սակաւուք յաղթել հազարին .
 Այլ գիտեմ յաղթիլ և վասն իմ Փըրկչին ,
 Գիտեմ մահանալ վասըն անմահին
 Քրիստոնէից սուրն է սիրելին
 Գեւանք ցանկալին , վերք փափաքելին)

Նիւթը՝ բայց մանաւանդ հանճարը , այսպէս մէկէնիմէկ զիտէ բարձրացընել արուեստը , ազնուացընել լիզուն :

Կրօնից այսպիսի զգածմամբ վառուած , անոր յաղթանակը փառաւորող հանճարը , (Ինճիճեան) , ոչ նուազ աշխուժիւ երգած է Վոսփորի գեղածիժաղ ասիունքը ՚ի Բիզանդեան Ամարանոցի , հնազիտական մանրաքնին խուղարկութեանց հաւատար յաջողակութեամբ գործածելով քերթողական սրտայոյզ քնարը :

Բայց այդ վերջի նկատմամբ՝ անհամեմատա իրմէ վեր է Աւետիքեան :

Քիչ են իր անունը կրող տողերը . բայց ամենն սլ բարձր հանճար մը կը հռչակեն :

Մեր խօսքին ստուգութեան հաւաստիք են Յերակուզին Շուշան, — Յատենին Յազկերտի Գարեգին Սրուանձտեան, — Ի մեծ սպարապետն Հայոց Վարդան, — Վահանայ ՚ի յադրական շու առ Նիխոր, և ուրիշ տաղերը: Քանի մը ընտիր թատերախաղ ալ յօրինած է, յորս գլխաւոր կրնան սեպուիլ Տրդատ և Արտաշան. երկուքին ալ նիւթը յաղգային պատմութենէ ծանօթ, բայց քերթողին հանճարովն ու գիւտերով, և մանաւանդ ընտիր լեզուով մասնաւոր մտադրութեան արժանաւորք:

Աւետիքեանի աշակերտ ու հետեող է Զախճախեան վարդապետը (1770—1855):

Մեր ինչուան հիմա յիշատակած մանր կամ երկար բանաստեղծական նոր գրութեանց մէջ կամ ամենեին և կամ խիստ տկար մասն ունեցած են արտաքին ազդեցութիւնք: Օտարազգի ընտիր քերթողաց ընթերցումը՝ իրենց համար անծանօթ կըրնար սեպուիլ:

Զախճախեանն ասոնց թուէն գուրս է: Իր քերթողական հանճարոյն կրթութիւնն, ուսումը և գեղեցկին հետեողութիւնը արտաքին մատենագրաց մէջ փնտռելու ետե է եղած է: Եւրոպական սյլ և սյլ նոր լեզուաց հմուտ, բաց ՚ի լատին և յոյն դասական գրոց ընթերցմանէ, սիրող և հետամուտ եղած է նաև նոր աղգաց մատենագրութեանը, յորոց բանաստեղծական շատ երկասիրութիւններ ալ թարգմանած է ՚ի

հայ, և զումանս նաև տպագրութեամբ հրատարակած: Ասանկ Հոշիտի Էղերերգութիւնքը, Կեսնէրի Ի Մանն Արեղի արձակ քերթուածը, Ֆենեղոնի Տիւնարը:

Այդ ընտիր օրինակագրաց հետևողութեամբ յօրինուած են իր մանր երգերն, որոց մէկ մասը առանձին հատորով տպագրութեան լոյսը տեսած է: Ասոնք ինչպէս այլ և այլ նիւթերու վրայ, ասանկ ալ բազմազան են իրենց գեղովը, իմաստիւք և լեզուով:

Քերթողական ուսմանց ասպարիզին մէջ ունի իր առանձին արդիւնքը նաև Թովմաճան (1777-1848), որ բաց յընտիր և ՚ի բազմաթիւ թարգմանութեանց ՚ի յունէ, Հոմերի Ռիլսական ու Իլիական ու Վիտայի Քրիստոսական կոչուած քերթուածներուն ալ թարգմանիչ է:

Բանաստեղծական հանճարոյ և մտաց յայտնի դրոշմը կը կրէ նաև Յովհաննէս Միրզայեան Վանանդեցի, որ ներկայ դարուս առաջին կիսուն մէջ պակասած է հայրենեաց ու մատենագրութեան: Սկզբընատիպ հանճար մը, հեղինակ Ռսկեղար և Արփիական Հայաստանի կոչուած ազգային քերթուածոց: « Ասոնք կրնային, — կ'ըսէ իրմէ ետքը փայլող քերթող մը, — ազգային վիպասանութիւն սեպտիլ, եթէ գրուածքին ոճը՝ հիւսուածքին պէս պարզ ըլլար, և անսովոր բառերը պակաս. որով արդէն մեր մէջ գրոց լեզուն չգիտցող-

ներուն հետ՝ քիչ զիտցողներն ալ անօգուտ կը մնան. և թէ որ երկայն՝ վարդապետական և ապացուցական տուններուն տեղ՝ աւելի վառիչ և զուարճացուցիչ և յանկարծական իմաստք ու թռիչներ ըլլային: Սակայն Վանանդեցին արժանի պիտի ըլլայ միշտ գովութեան և պարծանաց թէ իր առաջնութեան համար, և թէ անանկ գեղեցիկ նութեր ընտրելուն, և թէ առաջնութեանը հետ բաւական ուժով և ոճով, շարագրութեամբ և բանաստեղծութեամբ գրելուն համար »:

Ազգային քերթողաց թուոյն մէջ կրնանք սեպել նաև զՓէշտըմալճեան Գրիգոր, որ հեղինակ է նաև Գիմառնոսիոն ՚ի շարչարանս Քրիստոսի կոչուած բանաստեղծական երկասիրութեան մը՝ յորում բաւական լեզուի գեղեցկութենէ զատ՝ կը նկատուի նաև զգայուն սիրտ մը: Տպագրուած է ՚ի Պոլիս՝ հեղինակին մահու ընէն ետքը:

* * *

Այս քերթողաց գրչովն ու սրտով եղած բանաստեղծական նորոգութիւնը, յՆփրատայ մինչև ՚ի Գանգէս, ուր որ կար հայ միտք և հանճար, ունեցաւ իր ազգեցութիւնը:

Բայց դեռ մեծ ու այն անուան բուն արժանաւոր քերթող մը երևցած չէր:

Ասիկայ պիտի ըլլար Բագրատունի Արսէն վարդապետը:

Հայկական նոր մատենադրութեան նշանաւոր պարծանք մը . իր հանճարովն, անխոնջ ուսմամբբ, սեպհական ու օտար հին և նոր լեզուաց խորունկ զիտութեամբ, ատարիկեցի ու լատին քերթողաց արժանաւոր անձն՝ իր լեզուովն, մտքովն ու սրտով : Ասոնք են Բագրատունւոյն յատկութիւններն, որովք ոչ լոկ ազգային՝ այլ նոր ժամանակաց ընդհանուր մատենագրութեան ասպարիզին մէջ ալ, իրաւամբբ և պատուով նշանաւոր տեղ մը կրնայ գրաւել :

Ծնեալ ՚ի Բիւզանդիոն (1790) ու Բագրատունեաց հին տոհմին սերունդ, կ'առանձնանար ՚ի մենաստան Մխիթարեանց որ ՚ի Վենետիկ, ուր իր սիրելի սիրան ու եռանդուն հոգին մանկութեան հասակէն Աստուծոյ նուիրելով, միտքն ու հանճարը կը գրազեցընէր հմտութեամբբ ու նորանոր իմաստից և վարժից հետապնդութեամբբ : Մասնաւոր եռանդ մը կը ձգէր հեղին ու լատին լեզուաց ուսմանը, անոնց ընտիր օրինակազիրբբ՝ այլ և այլ անգամ կ'ընթեռնուր, ու Աստուածաշունչ զիրքն ու Հոմերոսի քերթուածները ամբողջ յիսուն տարի ձեռքէ ձգած չէ, մինչև կենաց վերջին օրերը : Աշինչ նուազ հետամուտ էր նաև Հայկական լեզուի ուսմանը . բաւական չսեպելով իր մենարանին մատենագարանին մէջ գտնուած ձեռագիրներն աչքէ անցընել և քննել, երկար սղանդխտութիւն մ'ալ ըրած է ՚ի Փարիզ, ազգային մատենա-

դարանին զարդն յաճախող հայերէն գրչա-
գիրքքը քննելու, և անոնց մէջ ամփոփուած
մատենագրութեան գանձերուն ծանօթա-
նալու համար:

Բնութիւնն զինքը քերթող ստեղծած էր:
Անոր նուիրուած կը տեսնենք իր հանճա-
րոյն նախկին երախայրիքն, որոնք հայկա-
կան նոր Պատնաստսին՝ գեղեցկագոյն զար-
դերէն պէտք է սեպուին: Անոնց մէջ հաւա-
սար կը փայլի քերթողական ու խեղաշնորհ
հանճար, վառվրտուն միտք և բացատրու-
թիւն, զարդարուն և գեղեցիկ լեզու մը:
Անկարելի է կարգալ էղերք սոխակին, Գան-
գատ Պառնասեայ և Գատաստան Ապոլոնի,
Յաղրանակ արդարոց, Գաշտիկն յաշար, ու
անոնց նման տաղերը, և շխոստովանիլ
թէ ասոնք արտագրողը սովորականէ
դուրս հանճար մըն է, ու նախնի քերթո-
ղաց աշխուժիւն ու եռանդով կրթուած
միտք:

Իր արդիւնքն է՝ քերթողական արուես-
տին մէջ նորոգութիւն մ'ալ:

Հայերէն լեզուով գրուած քերթուածոց
վրայ ըրած ուսմանց և հետազօտութեանց
մէջ տեսեր էր որ յանգաւոր լեզուն և
ոտանաւորը՝ վերջին դարերու գիւտ և ա-
խորժ, ու արաբական մատենագրութենէն
փոխ առնուած նորութիւն մ'էր. հարկ սե-
պեց անոր դարմանը մատուցանել, ու հին
պարզութեան և գեղեցկութեան վերածել
տաղաչափութիւնը: Հին տաղից և շարա-

կանաց մէջ գտեր էր այդ գեղեցիկ և նախկին ոճը. ուղեց զայն ծանօթացընել, և ընտիր և աննման օրինակ մ'ալ ընծայել՝ Վիրգիլիոսի Մշակականաց ու Արատեայ Քերթողական արուեստին թարգմանութեամբը, որոնք 1847ին տալազրութեամբ հրատարակուեցան: Այդ պատուական երկասիրութեան սկիզբը գրուած երկար յառաջաբանին մէջ կարծուած նորութեան հեղինակը տեղնիտեղը բացատրած և ապացուցած է իր գիւտին հնութիւնն ու գեղեցկութիւնը, հետևողութեան ընտիր գազափարն ալ ընծայելով:

Բազումք յազգային բանասիրաց իրմէն խրախոյս առնելով սկսան նոյն չափով ոտանաւորներ, քերթուածներ ու թարգմանութիւններ հրատարակել. և իրեն հանձարոյն վրայ սքանչացող քերթող մը՝ իրեն նուիրած ոտանաւորի մը մէջ Վիրգիլիոսի աննախանձ ու զարմացող բերնովը ոչ միայն 'ի Պինդոս՝ քերթողաց կաճառին մէջ գաճոյք մը շնորհիւր քերթողաբանեց, այլ թէ

« ... ըզկէս փառաց իմ կապտեցեր »

այդ հրաշալի ու աննման թարգմանութեամբը:

Սակայն Բագրատունին ուրիշ գլխաւոր երկասիրութեան մը կը զբաղէր. և անիկայ սլտի անմահացընէր իր արդէն հռչակուած ու սիրելի անունը: Շատ տարիներէ 'ի վեր

վիպասանական քերթուածի մը յօրինու մը իր սրտին բազմանքն ու մտաց պարապմունքն էր. և իրեն նիւթ առեր էր Հայկ դիւցազնը, ազգին առաջին նախահայրը: Այն ընտրութեան վրայ արդէն երկար տարիներ մտածած էր, ու կարգի դրած թէ նիւթը և թէ անոր մասունքը: Ազգն ալ փափաքանօք կը սպասէր այն օրուան, յորում այդ մեծ և ազգային նոր մատենագրութեան դարագլուխ կազմող գրուածքը պիտի երևնար:

Իր ակնկալութիւնն ընդունայն չեղաւ: Բագրատունին հրատարակեց իր վիպասանականը (1858), ու անոր հետ իր փառաց համբաւը, ազգին սէրն ու հիացումը, եւրոպական հանճարներու զարմանքը միանգամայն գրաւելով: Քերթուածոյն երկնցած օրերը՝ ազգային պարբերական թերթ մը, այսպէս կը ծանուցանէր անոր հրատարակութիւնը. « Հայկական քնարն կարծես թէ իննևտասներորդ դարուս մէջ կ'ողէ վրէժն առնուլ այն երկաթի և անբարբառ լութեանը՝ որով այսչափ դարերէ ՚ի վեր անդործ թողուցեր էր դրնիկ լեզուն: Եւ ինչպէս պատմութեան հարցընելով կը տեսնենք որ ամէն ազգաց մէջ լուսաւորութեան դռներն բացողը բանաստեղծական ոգին եղած է, ուրեմն անխաբելի նշան մը ունինք ձեռու ընիս թէ նաև մեզի յառաջագիմութեան պայծառ արշալոյսը ծագեր է: Սակայն տղիտութեան սահմանէն՝ լուսա-

ւորութեան սահմանն անցնելու ատեննիս՝ պէտք էր որ անանկ բարձր կոթող մը յիշատակարան կանգնէինք այս երկու սահմանաց մէջտեղը, որ զգալի կերպով մը զանազանութիւն իրարմէ լուսոյ ու խաւարի գաւառները: Այս պարծանքն ջանացեր է ստանալ՝ կիրթ և արդիւնաւոր բանաստեղծ մը, Բազրատունի վարդապետը, զիւցազնական քերթուած մը նուիրելով՝ ի պատիւ ազգին առաջին նախահօրն՝ Հայկայ, և երգելով Հայոց և հաւատոց ազատութիւնն բռնակալի մը, և ինքնահնար մարդկեղէն Աստուծոյ մը ձեռքէն»: Բոլոր ազգային և շատ օտար լրագիրք գովութեամբ գրուատեղին այն գերագոյն հանճարն որ այս քերթուածով ուղած էր լուծանել զվրէժ՝ երկար

« Բառասուն դարուց ամաց... ».

վրէժ մը՝ որուն պարտեկան մնացեր էր ազգը՝ իր աննման զիւցազին նկատմամբ, և որ իրաւամբ հարկ էր որ սեպուի վրէժ պարծանաց և փառաց ազգին:

Արեւմտեան ժամանակակից հոշականուն քերթողք ալ՝ Հեղինակին այս զիւցազնական վիպասանութեան մէկ քանի հատուածներն միայն իրենց լեզուովը կարդալով, կը սքանչանային ոչ միայն անիկայ հնարող և արտադրող հանճարոյն վրայ, հապա նաև իննևտասներորդ դարուն վիպասան քերթողին՝ վանքի մը առանձնութեան մէջ ե-

րենալուսն վրայ . և անուանին Փրոսփէր Մէրիմէ, մին ՚ի քառասնից զազգիական ակազեմիային, այն գրուածքին մէկ օրինակը Գազգիոյ ճեմարանին կ'ընծայէր :

Ահաւասիկ Հայկ քերթուածին նիւթը, ինչպէս որ մտածեր ու գրի վրայ առեր է քերթողը :

Աշտարակաչինութենէն ետքը Բէլ կը տիրէ բովանդակ երկրի, և Նոյի օրհնութեանց ու անիծից ոխը սրտին մէջ ունենալով, զանոնք ընդունայնացընելու մտքով՝ բոլոր տիեզերաց վրայ կ'ուզէ բռնանալ, և աստուածային պաշտօն ընդունիլ : Հայկ՝ Թորգոմայ որդին, Հայոց ազգին նախահայրը, չուզելով իրեն հնազանդիլ, աշտարակին կործանմանէն ետքը Բաբելոնէն Այրարատ գաւառը կ'երթայ, հետն առնելով նաև իր որդիքն ու թոռները՝ որ գրեթէ երեքհարիւր էին թուով, և անոնց հետ միաբանողները . նախ կ'երթայ կը բնակի դաշտավայրի մը լեռնոտին տակ, ուր կը գտնուէին ոմանք ՚ի յառաջագոյն ցրուելոցն՝ Զրուանայ կամ Սեմայ ժամանակներէն : Տեղւոյն բնակիչքը հնազանդեցընելով իրեն բնակութեան տեղ կը շինէ, ու իր թոռանք Աագմոսի ժառանգութիւն թողլով զայն՝ ինքը կ'անցնի ՚ի հիւսիս, և կը բնակի ՚ի Հարք : Այն կողմանց բնակիչք մտադիւրութեամբ կը հնազանդին դիւցազին :

Կը սրտմտի Բէլ Հայկայ ապստամբութիւնը լսելով, իր որդին քանի մը հոգւով

պատգամաւոր կը զրկէ առ նա, որպէս զի հնազանգի, որով կարենայ իր երկրին մէջ ուզած տեղը բնակիլ: Հայկ կը մերժէ Բելայ պատգամաւորքն, ու կը խրախուսի 'ի պատերազմ. իսկ Բէլ կը ժողովէ իր զօրաց բազմութիւնը, կը զիմէ անոր վրայ. զոր լսելով Հայկ իր Նազմոս թոռանէն, որ փախեր էր անոր երեսէն, կ'առնու հետը սակաւթիւ քաջերն, ու այն ահաւոր ու արիւնալից պատերազմին մէջ կ'իյնան շատ հսկաներ. և վերջապէս ինքն Բէլ նետահար կը մեռնի 'ի Հայկայ, ու իրեն հետ միաբանած ամբոխը հալածական կը ցրուի: Այն պատերազմին տեղը քաղաք մը կը շինէ Հայկ. և յիւր անուն կոչէ զգաստակերտն. Բելայ ընկած տեղն ալ Գերեզմանք:

Արիկայ է Հայկայ վիպասանականին նիւթը՝ ծանօթ յազգային պատմութենէ, զոր Բազրատունին քսան երգերու նիւթ բրած է, ու քերթողական աշխուժիւն ու հանճարով զարդարած:

Այս վիպասանականին տալազրութեամբ հրատարակուելէն քանի մը տարի ետքը՝ Միլտոնի ի կորուստ դրախտին կոչուած հրաշալի քերթուածոյն անզուգական թարգմանութիւն մ'ալ ընծայեց, յետոյ նաև Հոմերի Իլիականը, ու Սոփոկլի, Ռասինի, Վոլթէրի, Ալփիերեայ և յայլոց՝ թատերախաղից ընտիր հաւաքում մը, ու Հուգոնի Փոսկոլեայ Գերեզմանաց քերթուածոյն թարգմանութիւնը:

Գրիչը ձեռքը մահուրն է յափշտակուած (1866), անմահական արդիւնք և յիշատակ թողուց :

* * *

Իրեն ժամանակակից, հետևող ու աշակերտ է Հիւրմիւզ Եղուարդ արքեպիսկոպոս (1799-1876) :

Թերեւս ոչ միշտ իրեն հաւատար բարձրաթուիչ հանճար, այլ անոյշ գրիչ մը, փափուկ և սրտագրաւ լեզու, կիրթ միտք և ախորժակ : Իր բազմաթիւ գրուածոց և թարգմանութեանց ցուցակը՝ յայտնի կը հռչակեն թէ որչափ պարտական է իրեն հայկական նոր մատենագրութիւնը և քերթողական լեզուն :

Անոնց մէջ առաջնութեան պատիւն ունին Տաղերև, Գեղօնք և Տաւրածականք : Բուրաստանք կոչուած քերթուածի մ'ալ հեղինակ է, չորս սիրելի երգերու, յորս Տըլիլ գաղղիացւոյն համանուն երկասիրութեան հետևելով, պարտիզաց ու ծաղկանց գեղն ու մշակութիւնը երգած է : Իր հմուտ ու վարժ գրչին արդիւնք են Վիրգիլեայ Լնխականին կրկին թարգմանութիւնք, յանգաւոր (1845), ու հայկական կոչուած հին չափով (1878) : Հովուերգութեանց Վիրգիլի, Կրտսերոյն Ռասինի Կրօնից, երիցուն Ռասինի, Ալիբերեայ, Մոնթիի հատընաիր Ռդրերգութեանց, Տելեմար ու Պօղ և Վիրգիլի արձակ քերթուածոց :

Այս երկու աննման ու սիրելի քերթողք՝ ոչ լոկ իրենց հանճարոյն վրայ սքանչացող, այլ շատ հետևողներ ալ ունեցան: Յիշենք միայն զՆալպանտեան, Պէշիքթաչեան, Գուրեան, տարաժամ մահուրնէ: Հնճուած ծաղկըներ, որոց վառվրուտն հանճարով ու սրտով յօրինած երգերն ու տաղերը՝ ժողովրդական ըլլալու սպտուոյն արժանացած են:

Հայկական նոր քնարն՝ ունի դեռ եւս ազնուագոյն հանճարներ, ազգային քերթող կոչուելու արժանաւոր անձեր, որոց երգերովն զմայլած, անոնց գործունեայ կենաց երկարութեան փափաքին մէջ իրեն սարձանաց յաճախութիւն, ու գրաւորական ճօխութեանը փառքը կը նկատէ:

Անոնց անուանքն ու գովութիւնը ամենուն բերանն են. ուստի և անկարօտ մեր յիշատակութեանը:

Մ Ե Ր Դ Ա Ր Ը

Ժողովրդոց քաղաքական յառաջագիմութեան, ինչպէս նաև ուսմանական բարգաւաճանաց մեծ նպաստ մատուցած են կըրթութիւնն, մամուլն և լրագիրք: Երեք գլխաւոր ոյժ, որոց առջև յաճախ ստիպուած է իշխանութիւնն անգամ խոնարհիլ ու տեղի տալ:

Սյո գորութեանց ազդեցութեանը պարտական է իննև տասներորդ դարուն Եւրոպա՝ իր կերպարանափոխութիւնը. անոնց մէջ կ'ենթադրէ տեսնել իր նոր ձուլումը:

Հեռաւոր արևելքն ալ անոնց ազդեցութենէն չէր կրնար օտար կամ անձանօթ մնալ:

Յարարերութեանց դիւրութեամբ՝ կարճես թէ ամէն ազգք իրարու բարեկամական ձեռք մը կ'երկնցընեն, ու ճանապար-

Հաց դժուարութիւնք և վտանգք վերցուն-
լով՝ աշխարհաց հին ընդարձակութիւնը
կերպով մը կ'ամփոփեն: Գարուս պատե-
րազմող հանճարը՝ սրբոյն Հեղինէի ան-
մարդաբնակ ժայռից վրայ տարագիր, իր
օրինակովն ու գէնքերով խրախուսուած
պատերազմունք, խռովք և թշնամութիւնք
զէթ քիչ մը ատենուան համար կը լռեն:

Մեր ազգին համար ալ նոր պատմական
ասպագայ մը կը բացուի:

Որչափ ալ իր վրայ տիրող իշխանու-
թիւնք, օսմանցին ու պարսիկը, դեռ գի-
տութեանց համայնաժառաղ ազդեցութենէն
զուրկ, այլ ինք՝ Յունաց օրինակին հետեւ-
լով՝ իր ազգային բարեօրմանը կ'աշխատի:

Սմենէն առաջ մանկութեան դաստիա-
րակութեան վրայ կը դարձնէ իր մտա-
դրութիւնը: Մնոր խեղճ ու անտէրունչ վի-
ճակին մէջ իր անցելոյն վշտաց ու նեղու-
թեանց պատճառը տեսնելով, դաստիարա-
կութեանը մէջ ալ կը գտնէ ապագային յոյ-
սը: Վասն զի մանկութիւնը ապագայ հնձոց
դաշտն է, մարդկային նոր ընկերականու-
թեան սերմնարանը, ըսած է մեզի ժամա-
նակակից մը. ու անոր կրթութիւնը՝ ազ-
նուագոյն է քան զամենայն ոսկի. պատուա-
կան հարստութիւն մը՝ որ միշտ սէտք է
մթերուի և կուտուի ազգի մը մէջ:

Մեր հին պատմութիւնը՝ այլ և այլ ու-
սումնական և կրթական հիմնարկութեանց
յիշատակութիւնը կ'ընէ, զոր բազմաչափ

ընելու համար՝ թագաւորք և հայրապետք,
 հաւասար բանեցուցեր են նիւթական գան-
 ձէ զատ՝ իրենց ազգեցութիւնն ու ջանքը:
 Բայց քաղաքական իշխանութեան անկումն
 ու տկարութիւնը՝ զանոնք լռեցուցած ու
 անպիտան ըրած է:

Անոնց բարեկարգութեան փոյթը՝ իննև-
 տասներորդ դարու արդիւնք է:

Այդպիսի գեղեցիկ մտածութեան մը
 նախայարձակ ախոյեան կ'երևնան՝ երեք
 ազնուական, առատամիտ ու բարերար ան-
 ձինք, որոնք իրենց անունն ու յիշատակը՝
 անուննին կրող վարժարաններով կ'անմա-
 հացընեն. — Սամուէլ Մուրատ, Եգուարդ
 Ռափայէլ և Լազարեանք: Տեսնելով ուս-
 մանց և կրթութեան ազգիս մէջ նուազիւր,
 և այն պատճառաւ վրան ծանրացած ազի-
 տից յաճախութիւնը, փափաքեցան ճոխին
 հետ՝ աղքատն ալ չզրկել անոնց փրկարար
 և օգտաւէտ արդիւնքէն, և յօժարափոյթ
 որդեգրեցին այն մանկութիւնը՝ որուն հան-
 ճարը և ընդունակութիւնը անօգուտ պիտի
 ըլլար իրեն և ազգին՝ եթէ ազնիւ բարերա-
 րի մը ձեռնտուութենէն զուրկ մնար: Այս
 ձեռքն՝ իրենք երկնցուցին վեհանձնու-
 թեամբ. և այդպիսի առատամիտ մտածու-
 թեան մը և գործոց արդիւնքը, վրանին
 զարմացող երախտապարտ ազգ մը կը
 նկատէ այսչափ տարիներէ 'ի վեր:

Իրենց գեղեցիկ մտածութիւնն ու գոր-
 ծը՝ չէ թէ միայն պիտի հաշակուէր ու մե-

ծարուէր, այլ հեռեողներ ալ պիտի երևցընէր յազգին:

Երեսուն տարուան կարճ միջոցի մէջ 'ի Զմիւռնիա, 'ի Պոլիս, ՌուսաՀայ այլ և այլ քաղաքաց մէջ, 'ի փոքրն Ասիա և 'ի բունն Հայաստան, զանազան թէ նախակրթական և թէ բարձրագոյն դպրոցք ու վարժարաններ բացուեցան: Ասոնց մէջ նախապատիւ է սկզբնաւորութեամբ, ու նման հիմնարկութեանց յաճախութեան օրինակ ըլլալով՝ Զմիւռնիոյ Մեարտիկեան վարժարանը, և որուն յաջորդեցին Ներսիսեանն 'ի Տրփիս, Իւսկիւտարի Ճեւարանը, Հայկազնեանն 'ի Փարիզ, Խայիպեանն 'ի Թէոզոսիա, Նուպար - Շահնազարեանն 'ի Խասգիւղ, Գեորգեանն Ղջմիածին, Մխիթարեանց բարձրագոյն վարժարանք 'ի Պոլիս և այլուր: Կը թողունք երկրորդական ու նախակրթական բազմաթիւ վարժարաններն: Ամենուն ծանօթ է Պոլսոյ Ռուսումնական ժողովոյն այս նկատմամբ հրատարակած Տեղեկագիրը:

Ասոնց ամենուն ալ սնունդ տուող ու քաջալերիչ տարրն է՝ ազգին կրթութիւնը, և անոր ապագային մէջ յառաջադիմութեան յոյսը:

Արդեօք եղած ջանից համեմատ են նաև տրդիւնք:

Կարևոր կէտ մը, որուն վրայ արժան է որ դարձընեն դաստիարակք և ազգն՝ իրենց մտադրութիւնն. և եթէ կայ թերու-

թիւն մը՝ որ անոնց փափաքելի յառաջադիմութեանն արգելք է, — ըլլայ նաև փոքրիկ քար մը, — ջանալ անհետ ընել զայն: Այնպիսի դարու մը մէջ կ'ապրինք՝ յորում նոյն իսկ դեղեկեալ և տարտամ ընթացք մը՝ յետադիմութիւն կը սեպուի:

Եթէ ազգային ոգին դադրի ուղղիչ ըլլալէն այն հիմնարկութեանց՝ որ ազգին համար են, բնականաբար իրենց վախճանին ժամանելէն շատ հեռու կը մնան: Ընդհակառակն՝ որպէս զի վարժարանք և դպրոցք իրենց նպատակին դիւրաւ հասնին, պէտք է որ անոնց մէջ գլխաւորաբար տիրողն ազգային ոգին ըլլայ. անոր պատմութեան անցեալը մեծարուի, ներկայն ու ապագայն խորհրդածութեանց նիւթ տրուի, դպրութիւնք՝ հոն իրենց կենդանարար սընունդը գտնեն, լեզուն մշակուի ու ծաղկի: Ասանկով իրաւամբ կրնան ազգային վերածնութեան մէյմէկ ածու սեպուիլ:

Այս կարևոր դիտողութենէն ետքը՝ ջանալու է առանց ազգային տիրող ոգւոյն վնասակար ըլլալու, արեւմտեան ուսումնականութենէ առնուլ այն ամէն գիտութիւններն ու արուեստք՝ որոց պակասութիւնը օր օրուան վրայ ալ աւելի զգալի կ'ըլլայ մեզի: Ազգային լեզուին հետ՝ ու հաւասար ջանքով սովորեցընել նաև եւրոպական գլխաւոր լեզուներ. ու անանկով ընդելացընել մանկութեան եւրոպական քաղաքակրթութիւնն և ուսումը: Ապա թէ ոչ, ծնողք որ

իրաւամբ ամէն բանէ վեր կը զնեն իրենց սերնդոց ապագայն ու յառաջադիմութիւնը, ազգային հաստատութեանց մէջ անօգուտ տեղ փնտռածնին՝ կը բռնադատին օտարազգեաց քով խնդրել. որով ազգին մանկութիւնը՝ ոչ միայն իր լեզուն և պատմութիւնը սորվելու և իմաստասիրելու վիճակէն կը զրկենք, այլ ինչուան անոնց վրայ անտարբեր կամ արհամարհոտ աչքով նայելու տխուր վտանգին մէջ կը զնենք:

Արթութեան ծաւալման և ընդհանուր բլլալուն բնական հետեանք մըն է մամուլը և անոր յառաջադիմութիւնը:

Տպագրութիւնը, ինչպէս տեսանք, շուտով մուտ գտաւ մեր ազգին մէջ. բայց իր միջոցով եղած բարգաւաճանքն՝ յամբ, ու ինչուան երբեմն նաև աննշան կերպով:

Սակայն իննեւտասներորդ դարուն մէջ նոր կերպարանք մը կ'առնու: Արագիբբ և օրագիբբ կը սկսին երևնալ յազգին: Զանոնք հրատարակողաց նպատակն է՝ սովորեցընել զազգն յընթերցասիրութիւն:

Հայ տպագրութեան վրայ՝ հետեւեալ անդրադարձութիւններն կ'ընէ գաղղիացի ծանօթ հայերէնագէտն Տիւլորիէ.

« Պարբերական գրուածոց տպագրութեան վրայ ալ համառօտ յիշատակութիւն

մը ընենք: Թէպէտ և ընկերագրաց զրամովը և կամ առանձնականաց սատարութեամբ միայն սնած, առանց պետական ձեռնտուութիւն մը ունենալու, ինչպէս են տաճիկ լրագիրքը, սակայն անոնցմէ շատ աւելի բարգաւաճ ու յառաջագէմ է: Քաւական թուով հայազգի բնակիչ ունեցող քաղաք մը չկայ՝ որ գէթ փորձ մը փորձած չըլլայ՝ լրագիր կամ ուսումնական հանդէս մը հրատարակելու: Այս նկատմամբ արևելեան ուրիշ ամէն ազգերէն աւելի յառաջագէմ են. և իրենք եղան առաջին՝ քաղաքական ու բանասիրական օրագրաց գաղափարը տարածող ու ծաւալող յարևելս: Տարակոյս չկայ որ իրենց այս յառաջագիմութիւնը խիստ չափաւոր պիտի երևնայ, եթէ ուղենանք այս մասին մէջ եւրոպական ժողովրդոց հետ զիրենք բաղդատել, որոց քով այնչափ տարածութիւն առած է օրագրութիւնը որ ամէն գլխաւոր խումբ մը՝ կամ քսաննհինգ երեսուն հազար հոգի ունեցող քաղաք մը՝ իրեն ներկայացուցիչ օրագիր մը ունի. սակայն միւս կողմանէ՝ հայ ազգին ցուցած յառաջագիմութիւնն ալ խիստ նշանաւոր հարկ է որ երևնայ, եթէ ուղենանք քննութեան առնուլ թէ սրչափ քիչ առենէ՛ր Վեր ծանօթ է իրեն օրագրութիւնը, կամ համեմատել իրեն թուական կամ ընկերական տկարութեանն հետ: Քսաննհինգ կամ երեսուն հազար հոգւոյ համար մէկ օրագիր մը սեպելով,

և հայ ազգին թիւն ալ չորս միլիոն, պէտք էր որ 150 կամ 160 օրագիր ունենային: Այսչափ լրագիր ունենալէն զեռ շատ հեռու է ազգը¹ »:

Հայերէն պարբերական գրուածոց մէջ առաջին կրնան սեպուիլ ժամանակի կարգաւ Տարեգրութիւն կոչուած տետրակներն, որք 1799-1802 տարիներուն մէջ հրատարակուած են 'ի Վենետիկ՝ յաշխարհիկ լեզու, և կ'ամփոփեն քաղաքական դիպուածներ, բանասիրական տեղեկութիւններ, պատերազմաց լուրեր, և ուրիշ ասոնց նման դիտելիք: —

Ասոնց ազգին մէջ գտած ընդունելութիւնը կը խրախուսէ Եղանակ Բիզանդական կոչուած գրքոյկներուն հրատարակութեան ձեռք զարնելու, և որ անընդհատ կը շարունակուի գրեթէ քսան տարուան միջոց (1803-1820), տարուէ տարի աւելի հետաքննական և ընդարձակ ճոխութեամբ տեղեկութիւններ հաղորդելով ազգայնոց: Վասն զի իւրաքանչիւր տարւոյ օղերեւութեան փոփոխութիւններէն զատ, զանազան բանասիրական, ուսումնական և արուեստական տեղեկութիւններ ալ կը պարունակեն այս գրքոյկներն. ինչպէս նաև արտաքին ու եկեղեցական պատմութեանց վերաբերեալ դիպուածներ: —

1807ին Եւրոպայի մէջ տրուած պատե-

1 La Société arménienne au XIX Siècle.

բազմաց հետաքրքրական լուրերը՝ հարկաւոր կ'ընեն նաև ուրիշ համառօտ պարբերական երկասիրութեան մը հրատարակութիւնը: Ասիկայ կը կոչուի Յիշատակարան, որուն միակ նպատակն է, ինչպէս խորագիրն ալ կ'ըսէ, նոյն տարւոյն մէջ յԱրօպա հանդիպած պատերազմաց ստոյգ պատմութիւնն տարածել յարևելս: —

Նոյն ատեններն Արշարունեաց կոչուած ընկերութիւն մը կը հաստատուի 'ի Պոլիս, որուն ազգին մատուցանելու էական ծառայութիւնն պիտի ըլլար՝ սատարել ոչ միայն նախնեաց, այլ նաև ուրիշ պիտանի և օգտակար գրոց հրատարակմանն ու ծաւալման: Նոյն ընկերութեան առաջարկութեամբն և հանգանակելով՝ 1812ին կը սկսին հրատարակուիլ Գիտակ Բիզանդեան հնգետասանօրեայ թերթերն, և որ կը շարունակեն ցամա 1817: Գիտակն կրնայ առաջին կարգաւորեալ օրագիրը սեպուիլ ազգերնուս մէջ, և որ բաւական աշխատութիւն և արգիւնք ունեցած է իր նպատակին հասնելու, որչափ որ կրնային ներել ժամանակին հանգամանքը, և արևելից՝ արևմտեան աշխարհաց հետ ունեցած հաղորդակցութեանց դիւրութեան չափը: Բաց յօրական դիպուածոց, զանազան բանասիրական, արհեստական ու բնական գիտելիքներ ալ կան այս տետրակներուն մէջ. ինչպէս նաև հրահանգող, զբօսեցուցիչ գէպք, վէպեր ու առակներ: Այս պարբե-

րականին վրայ աշխատողք են Վինետայ
Մխիթարեանց ուխտէն քանի մը անձինք :
1850էն ետքը՝ օսմանեան տէրութեան
մայրաքաղաքին մէջ սկսաւ պաշտօնական
լրագիր մը հրատարակուիլ տաճկերէն լե-
զուով ու գրերով : Անոր հետեւողութեամբն
ու երբեմն նաև թարգմանաբար՝ հայ լրա-
գիր մ'ալ երեցաւ նոյն քաղաքին մէջ՝ Լրոյ
գիր օսմանեան պետոսրեան կոչուած , շարա-
թը անգամ մը միայն հրատարակուելով , և
իրեն նախագաղափար առած տաճկերէն
լրագրին նման՝ աւելի պետական գործե-
րով ու կարգադրութեամբք զբաղելով և
զբաղեցընելով իր ընթերցողքը : Իսկ տուած
արտաքին լուրերը քիչ ու աննշան կրնային
սեպուիլ : Այս լրագրին հայերէն մասին
հրատարակութիւնը՝ խիստ սակաւատե-
կզած կը գտնենք : —

Համառօտ կեանք մը ունեցած են գրա-
ւորական աշխարհի մէջ Հնդկային մերագ-
դի հեռաւոր գաղթականութենէն հրատա-
րակուած Հայելի և Ազդարար լրագիրք-
առաջինն 'ի Կալկաթա , իսկ երկրորդն 'ի
Մաաբաս : Այս վերջինն 'ի 1846 նորէն
սկսաւ հրատարակուիլ , ու կրկին խափա-
նուեցաւ : —

Ասոնցմէ ետքը երեցան Շախմարան պի-
տանի գիտելեաց կոչուած տետրակներն ,
հայ պարբերականաց մէջ առաջին բանա-
սիրական օրագիր : Հրատարակութեան
քաղաքն էր Զմիւռնիա , Հոման Հալլոք՝ ու

եօրը Գուլիելմ Կոնֆիթ Անգղիացոց տպարաններէն: Թէ նիւթերովն և թէ լեզուով ընդհանրապէս ընտիր թերթ մը. և որ թերեւս առաւելագոյն յաջողութիւն և ընդունելութիւն կրնար գտնել յազգին եթէ մերթ ընդ մերթ հրատարակած կրօնական հատուածներովը իրաւացի կասկած մը չտար թէ բողոքականութեան սկզբանց ծաւալմանը գործի մը չըլլայ: Տպարանն՝ ուստի կը հրատարակուէր, ու յանգղիական ընկերութեանց գտած դրամական նպաստն՝ հաւատարմութիւն մ'ալ կ'աւելցընէր այս կասկածանաց: Չորս տարուան շարունակութիւն ունեցան այս թերթերն, 1842ին վերջերը խափանուելով: —

Նոյն Զմիւռնիա քաղաքին մէջ՝ի 1840 սկսաւ ուրիշ քաղաքական լրագրի մը հրատարակութիւնն, և կը կոչուէր Արշարոյս Արարատեան, օրագիր քաղաքական, բաւասիրական, խմբագրութեամբ Ղուկասու Գ. Պալգազարեան: Հայ քաղաքական լրագրաց մէջ եթէ ոչ առաջին իր հնութեամբը, այլ արդիւնաւոր բազմամեայ և անընդհատ շարունակութեամբն, բազմապատիկ նիւթական ու բարոյական դժուարութեանց մէջ ալ: Ստոնց մէջ գլխաւոր կրնար սեպուիլ Զմիւռնիոյ հրդեհը (1846), որ յաճին դարձուց օրագրին տպարանը, առանց կարող ըլլալու խմբագրին ազգասէր և աանգը մտրել: Սույի բերան հնգետասանօրեայ էր այս թերթին հրատարակու-

թիւնը, յետոյ շարաթականի դարձաւ, քանի մը տարիէն կրկին առաջին կերպարանքին մտնելով, և յորում դեռ եւս կը շարունակէ Պալղազարենի մահուընէն ետքն ալ: Իր մեծագոյն արդիւնքը՝ հայկական հեռաւոր գաղթականութեանց հետ ունեցած յարատեւ յարաբերութեանց մէջ է:

Նոյն տարին Պոլսոյ մէջ քաղաքական լրագիր մ'ալ երեցաւ Ազդարար Բիզանդեական կոչուած, զոր կը հրատարակէր Խաչատուր Ոսկանեան: Միայն առջի քանի մը թերթերն աշխարհիկ լեզուով էին. բայց խմբագիրն փափաքելով որ իր լրագիրն աւելի ընդունելութիւն մը գտնէ, հինգերորդ թուէն սկսաւ տաճկերէնը դործածել, ու անանկ ալ շարունակեց քանի մը տարի: —

Վենետկոյ Մխիթարեանք 1813ին բանասիրական, ազգային և ուսումնական հանդիսի մը հրատարակութեան ձեռք զարկին: Այդ թերթը կը կոչուի ԲազմաՎեպ, օրագիր բնական, բարոյական և բանասիրական գիտելեաց: Երեսուն տարի անընդհատ՝ և ազգին կողմանէ համակրական գովութեամբ ամսէ ամիս երկերկուութեամբ պատկերազարդ թերթեր հրատարակելով, 1871էն երեքամսեայ հանդիսի փոխուած է, և ինչուան հիմա նոյնպէս կը շարունակէ: —

Արշարուսոյ օրինակէն խրախուսուելով, և օր օրուան վրայ ուսմանց սէրն ու եռանդը

արժարձելով 'ի Զմիւռնիա, ուրիշ լրագրի մ'ալ (1844) հրատարակութեան ծնունդ տուաւ. և էր Հայրենասէր կոչուածը, որուն նպատակն բանասիրական էր: Բայց սակաւատեւ եղաւ, շարունակութեան համար քաջալերութեան տարրը պակսելով:

Ազգին այսպիսի ընդհանուր շարժման մը ատեն՝ Հնդկարնակ ազգայինք ալ չուզեցին անտարբեր մնալ: Իրենց նախկին լրագրաց, զորս յիշեցինք, անյաջողութեամբը չէրանելով, նոր մ'ալ ուզեցին հրատարակել 'ի Կալիպթա, Ազգասէր անունը տալով անոր, որ թէ՛ քաղաքական և թէ՛ բանասիրական կերպարանք մը ունէր: Խմբագիրն Մեսրովպօպիադեանց՝ արժանաւոր երեցաւ ազգակցացը վստահութեանն ու իրեն յանձնուած պաշտամանն, ու աշխոյժ և եռանդուն գրչովն ու սրտով՝ ամենուն ընդունելի բրաւ իր լրագիրը: 1845ին սկսաւ այս հրատարակութիւնը. բայց քանի մը տարիէն բռնագատեցաւ լռել, նիւթական միջոցներու պակասութենէնն: Սակայն ազգասէր անձանց քաջալերութեամբը խրախուսուելով, կրկին սկսաւ հրատարակել իր լրագիրը, ու խափանեցաւ 'ի 1851: Իրմէ վերջը ուրիշ հայերէն լրագիր չերեցաւ 'ի Հնդկաստան: —

Կովկասեան զաւառաց Տիխիս մայրաքաղաքին մէջ ալ 1846ին քաղաքական ու բանասիրական լրագիր մը երեցաւ Կովկաս անունով: Այս պարբերականին իրմէ ա-

ուսջ երեցածներէն էական տարբերութիւնը՝ լեզուին վրայ էր: Հրատարակողը ընդհանրապէս աշխարհիկ լեզուն ընտրած էին՝ ընթերցողաց մեծ մասին իմանալի և օգտակար ըլլալու նպատակաւ: Իր սարբերականը բուն Հայաստանի համար սահմանուած ըլլալով, ու անոնց ամենուն դաւառական լեզուներն իրարմէ տարբեր տեսնելով, գրաբար լեզուն ուղեց գործածել: Հմուտ գրիչ մը, ուսումնասէր և ուսումնական միտք և գիտութիւններ ու խորհրդածութիւններ այս լրագրին բանասիրական արժէքն էին: Մասնաւոր կերպով տիրող տէրութեան քաղաքականութեամբն զբաղելով, այն ընդարձակ երկրին մէջ գտնուող Հայոց և հայութեան վրայ հետաքննական ու արժանալուր տեղեկութիւններ կու տար: 1848ին եւրոպական յեղափոխութիւնը՝ բռնադատեցին ղՌուսիա տպագրական օրինաց վրայ առաւելագոյն հսկողութիւն բանեցընել, և այն պատճառաւ կոպիաս լրագրին ալ հրատարակութիւնն արգիլուեցաւ: —

Այս խափանումը երկու տարի տեւեց: 1850ին նոյն քաղաքին՝ մէջ հրատարակող Արարատ լրագիրն՝ կոպիասաւ շարունակութիւնը կրնայ սեպուիլ, ինչպէս որ խմբագիրն Գ. Պատկանեան առանձին ծանուցմամբ իւր առաջին թերթին մէջ կը յայտարարէ, ու խափանուելուն պատճառ գործածած լեզուին գրաբար ըլլալն համա-

րելով, ինք թէ լեզուն և թէ անունը կը ստի-
պուի փոխել. « Ռուսաստանի Հայոց, կ'ը-
սէ, ցանկալի էր ունենալ մէկ հայերէն լե-
զուաւ տպագրեալ լրագիր: Այս լրագիրն՝
կը պահանջէր ունենալ վասն իւր սեպհա-
կան տպարան: Այս երկու գործոց ծան-
րութիւնն յանձն առնելով, սկսայ խնդրել
հրաման կառավարչական իշխանութենէն,
և ստացայ հրաման նախ իմ սեպհական
տպարան բանալ, և երկրորդ՝ հայերէն լը-
րագիր 'ի լոյս ընծայել: Փոխանակ կովկաս
կոչելու՝ Արարատ անունը տալ իմ լրագրին՝
էր իմ և բազմաց ցանկութիւն... վասն զի
Արարատն՝ աւելի ազգական անուն էր, և
նպատակ հրատարակողաց նորա՝ հայազգի
ընթերցասիրաց օգուտն »:

Միայն տարւոյ մը կեանք ունեցած է
այս պատուական օրագիրն, որ քաղաքա-
կան գիպուածոց հետ՝ ազգային լեզուի,
պատմութեան և մատենագրութեան խըն-
դրոց վրայ կարևոր և գիտնական անդրա-
դարձութիւններ ընելով, ամենուն համա-
կրութիւնն սկսած էր գրաւել: Ընտիր բա-
նաստեղծական քերթուածներ ալ մերթ
ընդ մերթ կը զարգարէին իր էջերը, իրա-
ւամբ պատիւ ընելով հեղինակացն ու խրմ-
բագրին: —

Օսմանեան մայրաքաղաքին բազմաթիւ
և ընտրելագոյն գաղթականութեան հա-
մար՝ զեռ կարգաւորեալ հայերէն լրագիր
մը կը պակսէր: Այս պակասութիւնն սլ

աւելի զգալի կ'ըլլար ուրիշ թէ՛ յարեւելս և թէ՛ յարեւմուտս հրատարակուած զանազան պարբերականաց հոն դտած ընդունելութեամբը, և որուն դարմանն հարկ էր ընել: Ազգային ձեռնհաս իշխանութիւնն 1846ին սահմանեց որ Հայաստան անունով շարաթական լրագրի մը հրատարակութեան ձեռք զարնուի. և խմբագիրք որոշուեցան երկու ուսումնական անձինք՝ Չամուռճեան Յովհաննէս և Աղաթոն Մկրտտիչ: Առջի բերան Սոչրուակոյ կոստակոնոպոլսոյ անուամբ սկսաւ հրատարակուիլ: Զանազան դիպուածներ՝ շատ կերպարանափոխութիւն մտուցին թէ՛ օրագրին ոճոյն և թէ՛ խմբագրաց մէջ. բայց միշտ ազգին պատիւը պահելու խոհական և զգուշաւոր ընթացք մը երևցընելով: Գլխաւոր խմբագրութիւնը Չամուռճեանի վրայ մնաց, որ իր բանիբուն հմտութեանը, ազգանուէր փութոյն և խաղաղասէր ոգւոյն հաւաստիքն տուաւ՝ այն երկար տարիներուն մէջ յորս գովութեամբ շարունակեց իր աշխատասիրութիւնը: Բայց վերջապէս բռնադատեցաւ տեղիք տալ, չուղելով մասնաւորաց շահուն կամ կրից գործի մը ընել իր լրագիրը: —

Որչափ ալ Հայաստան իր աշխոյժ գործունէութեամբն՝ լրագրական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէր, բայց բուն եւրոպական ոճով և հմտութեամբ գրուած լրագրի մը դեռ կարօտ կրնար սեպուիլ

ազգը: Խոհական և հեռատես անձինք՝ Վիէննայի Մխիթարեան հարց ծանօթ աշխատասիրութենէն կը սպասէին այնպիսի անձնանուիրութեան մը: Ոչ լոկ իրենց ուսումնասէր փոյթն, այլ բնական քաղաքին մատուցած մեծամեծ դիւրութիւններն՝ առհաւատչեայ կը սեպուէին գործոյն ընտրութեանը և ազգայնոց դիտած վախճանին: Շոգեշարժ գործիք՝ անմիջական յարաբերութեան մը մէջ դրած էին զարեւելս՝ Աւստրիոյ մայրաքաղաքին հետ: Այսպիսի փափաքի մը կատարման յօժարափոյթ օժանդակեցին Մխիթարեանք, ու 1847 տարւոյն մէջ սկսան շքաթական թերթ մը հրատարակել Եւրոպա կոչելով: Անունն իսկ կը յայտնէր հրատարակողաց վախճանը: Եւրոպական արուեստի կատարելութիւն, լրոց ճոխութիւն, բանասիրական և ուսումնական հատուածոց դիտնական առատութիւն. — ասոնք էին նոր լրագրին յատկութիւններն, և որովք արժանապէս հաճոյացաւ ազգին: Տասնումէկ տարի անընդհատ շարունակելէն ետքը, տեսնելով որ քաղաքական ազգային լրագրաց թիւը յաճախեց յարեւելս, և հեռագրական լուրք՝ հեռաւոր քաղաքաց մէջ տարագրուած լրոց նորութեան մնասեցին, բռնադատեցան ՚ի 1858 ուրիշ ձև մը տալ իրենց օրագրին, շարթէ շարթ բանասիրական թերթ մը հրատարակելով, ու առջի անուան վրայ աւելցընելով Բնտանեկան լրագրի

գիր: Վխալասանական գրուածոց ազգին մէջ արթնցած նոր սէրը ուղեցին գոհ ընել, ընաիր և հաճոյական վէպերով ու օգտուկար և սթափեցուցիչ նորանոր տեղեկութեամբբ: Քանի մը տարիէն՝ ասոր ալ հրատարակութիւնը դադրեցաւ: —

1848ին քաղաքական նոր լրագրի մ'ալ հրատարակութիւնն եղաւ 'ի Պպլիս. և էր Սուրնանդակ Բիւզանդեան, լրագիր օսմանեան պետարեան: Արդէն յիշեցինք թէ այսպիսի օրագիր մը շատ տարի առաջ հաստատուած էր նոյն քաղաքին մէջ, իբրև կէս պաշտօնական թերթ մը՝ երկրին ու տէրութեան քաղաքական լուրերը հաղորդելով. բայց քիչ ատենէն խախտուեր էր: Երկրորդ ու երրորդ անգամ մ'ալ երևցաւ՝ համառօտ միջոցներով, հայերէն գրով ու տաճկերէն լեզուաւ. մերթ թաղվիմի վազայր, և մերթ ճերիտէի հախտիս կոչուելով: Ասոնցմէ ետքը սկսաւ հրատարակուիլ Սուրնանդակ 'ի հայ լեզու: Առջի բերան միայն տէրութեան քաղաքական լուրերն կը ծանուցանէր. քիչ ատենէն նաև եւրոպական լրագիրներէ ալ կարևոր և հետաքրքրնական լուրեր՝ բաւական ընտրութեամբ և յաջողութեամբ: Բայց այս թերթն ալ յերկարատեւ չեղաւ:

1848ին Հնդկաց Մատրաս քաղաքին մէջ լրագրական թերթ մ'ալ սկսաւ հրատարակուիլ խմբագրութեամբ Ս. Պ. Յովհաննու Բանասէր, օրագիր քաղաքական, գրա-

գիտակոն և անուարական կոչուելով: Այն-
մազիր պզտի թերթ մը, որ աւելի իրենց
ազգային տեղական լրերովն զբաղելով, ու
սուր քննադատութեամբն և ոճով անձնա-
կանութիւններ վիրաւորելով, ոչ երկար
կեանք և ոչ ալ ընդունելութիւն ունեցաւ:
Հազիւ տարի մը ու քիչ մը աւելի տեկց
հրատարակութիւնը, ու ստիպուեցաւ դա-
դրիլ, քաջալերիչ ձեռնտուութիւն չգտնե-
լով, ինչպէս խմբագիրն ինքնին կը խոստո-
վանի. բայց բուն պատճառը՝ խրախուսա-
նաց ու համակրութեան արժանաւոր լե-
զու չունենալն էր: —

Գրեթէ անմիջապէս յաջորդեց Ռատմեա-
սեր, շրագիր քաղաքական, գրագիտական և
անուարական կոչուածը: Ասիկայ ալ Հնդկա-
ստանի Սինկափուր քաղաքին մէջ, և տե-
ղւոյն սակաւաթիւ բայց փութաջան ազգայ-
նոց եռանդեամբն սկսաւ հրատարակուիլ,
նախընթացին պէս փիմագիր, պարզ գրա-
բար լեզուով, ու երբեմն նաև տեղւոյն աշ-
խարհիկ բարբառը գործածելով: Բանասեր
օրագրին անյաջողութենէն խրատուած,
տեսութեանցը և խորհրդածութեանց մէջ
խոհական լեզու մը և գրիչ բանեցուց, ու
անով սիրալիր ընդունելութեան հանդի-
պելով բաւական յերկարատե ալ եղաւ: —

Յ. Մ. Հիսարեան, բանիբուն երիտա-
սարդ մը, 1854ին Բանասեր հանդէսը սկը-
սաւ հրատարակել ՚ի Պոլիս. «Քիչ գիրք կամ
սահմանեալ գրութիւններ կը գտնուին, —

ասանկ կ'ըսէր խմբագիրը իւր առաջին թերթին մէջ — որոնք լուսաւորութիւն, կրթութիւն քարոզեն, սորվեցընեն ու ազգային յառաջագիմութեան առաջնորդեն... ուստի պէտք է տպագրել հասարակաց համար, և անոր ուշագրութիւնը գրդելու, հետաքրքրութիւնը շարժելու նիւթոց տպագրութիւն մը պէտք է ընել, որ զինք որսայ՝ կարգալու և կրթուելու»։ Այս վախճանն ու նախատակն ունի իր հրատարակութիւնը. շրջանաւոր գրութեան մը մէջ ընտիր հաւարում մը ընծայել բարոյական, ուսումնական, քաղաքական և զուարճալի գիտելեաց։ Միայն տարւոյ մը տեղութիւն ունեցաւ այս հանդէսը, բուսական ընտրութիւն և հմտութիւն երեցընելով իր հատուածոցը մէջ, բայց ոչ միշտ ընդունելի յայտնած գաղափարներն՝ թէ՛ մատենագրական և թէ՛ կրօնական տեսութեամբը։ 1859ին խմբագիրը փորձ մ'ալ փորձեց կրկին գրական աշխարհի վրայ երևնալու, ու յունուարի ամսատետրն միայն հրատարակեց նոյն անունով և ուղղութեամբ. բայց չկրցաւ շարունակել։ —

Հետեւեալ 1852 տարւոյն փետրուար ամսոյն 2ին նոր քաղաքական օրագիր մը երեցաւ 'ի Պոլիս՝ խմբագրութեամբ Ա. Իւթիւճեան. և էր հանրածանօթն Մասիս, ազգային, քաղաքական, տնտեսական և բանասիրական շրագիրը։ Հայաստան օրագիրը խափանուած էր. արևելեան պատերազմի

Հեռաւոր սպառնալիք կը սկսէին երեւնալ քաղաքական աշխարհի հորիզոնին վրայ. և ինչպէս արեւմտից աչքն և ուշադրութիւնը արեւելքի վրայ էր, ասանկ ալ այս վերջինս իւր բոլոր ուշն ու մտադրութիւնը արեւմտից և անոր քաղաքականութեան վրայ դարձուցած էր: Օսմանեան տէրութեան մայրաքաղաքէն՝ ինչուան Հայաստանի Հեռաւոր սահմանաց մէջ շարժում մը կը սկսէր երեւնալ, ու ամենուն փափաքելի կ'ընէր յառաջադիմութիւնը: Այսպիսի ատենի մը մէջ՝ անհրաժեշտ էր որ ազգն ալ ունենայ իրեն բերան եզող յատուկ օրագիր մը: Խմբագիրն՝ Մասիսի առաջին թուոյն մէջ կը փութար յայտարարել թէ իւր օրագրին գլխաւոր նախապէս կը պիտի ըլլար « Բացատրել ու հաստատել աշխատութեան ամենամեծ դժուրութիւնը, բարի վարուց՝ աշխատութեան վերայ ունեցած ներգործութիւնը, և ասոնց երկուքին մէկտեղ գալովը՝ ծագելիք խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը »: Ազգային մասին մէջ կը խոստանար խօսիլ ու հազորդել 1) Ազգին իր վիճակէն առնուած լուրերը. 2) Ազգին տնօրէնութեանը, և կողմանէ՝ ազգին տրուելիք լուրերը. 3) Ազգին բարօրութեանն օգնելիք յորդորներն ու ազգարարութիւնները: Քաղաքական մասին մէջ ալ ծանուցանել 1) Տէրութեան ներքին և արտաքին լուրերը. 2) Օսմանեան պաշտօնական լրագրոյն հրատա-

րակած ներքին լուրերն ու պաշտամանց փոփոխութիւններն . 5) Ստար տէրութեանց վերաբերեալ տեղեկութիւններն, Տնտեսական մասովն ալ պիտի հաղորդէր երկրագործութեան, արուեստից, վաճառականութեան, վիճակագրութեան և առևտրոյ վերաբերեալ լուրեր: Ասոնք եղած են խմբագրին նպատակը, և որոց ջանացած է ընդհանրապէս հաւատարիմ մնալ: —

Հաւասար եռանդեամբ և ժիր գործունէութեամբ նոյն 1852 տարւոյն բարձրագոյն Գրան թարգմանատան անդամներէն Գրիգոր Մարկոսեան և Սահակ Ապրօ քաղաքական նոր լրագիր մը սկսան հրատարակել Պոլսոյ մէջ, և որուն անուն տուին Նոյեան աղաւնի: Հայաստանի այլ և այլ քաղաքաց հետ անմիջական վերաբերութեան մը մէջ դնելով իրենց թերթը, ու անոնցմէ եկած լուրերով ճոխացընելով, կը յուսային հաճոյական ըլլալ ազգին: Բայց ժամանակին պարագաներն, ու իրենց բռնած ոճը՝ որ կերպով մը հակառակամարտ գրութիւն կ'ուղէին պահել ազգային իշխանութեան, և անոր գործի կէս պաշտօնական վերը յիշուած օրագրին հետ, չկրցան պսակել ոչ իրենց յոյսը և ոչ ալ փափաքը: Նոյեան աղաւնին լոկ տարեոր թոխ մը ունեցաւ ազգային լրագրական շրջանին մէջ, ու անհետացաւ: —

Նախընթաց 1851 տարւոյն մէջ 'ի Նիկո-

միգիա փորձուն Ասիոյ Հայերէն լեզուա-
պատի կիսաթերթ մը հրատարակելու փորձ
փորձեց Մուրատեան Աբրահամ, Հայրե-
նասէր անունը տալով իր օրագրին՝ որ ամիսն
երկու անգամ կը տպագրուէր, տեղւոյն և
տէրութեան կարևոր լրերը համառօտելով:
Երեք տարուան տեղութենէ մը ետքը՝
խմբագիրը իր անձնական զբաղմանց պատ-
ճառաւ բանադատեցաւ ետ կենալ այն հրա-
տարակութենէն: Քայց վրան եօթն տարի
անցնելէն ետքը՝ նոր և ընտրելագոյն կեր-
պարանքով մը միւսանգամ երեցաւ 'ի Փա-
րիզ Գաղղիոյ, նոյն մայրաքաղաքին անու-
նը կրելով, ու շաբթէ շաբաթ հրատարա-
կուելով: Առաջին թերթն երեցաւ 'ի 6
յունուարի (1860), որով խմբագիրն կ'իմա-
ցընէր թէ 'ի Նիկոմիդիա հրատարակած
թերթն գաղղեցոյցած ատեն՝ զայն ան-
գամ մի ևս չչարունակելոյ մտօք չէր. այլ
բարեպատեհ առթի մը սպասել՝ կրկին
զայն հայրենեաց ընծայելու համար: Երեք
տարի շարունակեցաւ այս լրագիրն 'ի Փա-
րիզ: —

Քաղաքական լուրեր հաղորդող թեր-
թերն յաճախելով, որոնք եւրոպական լե-
զուներով ալ սկսան հրատարակուիլ 'ի Պո-
լիս, ոչ միայն անոնց կարևորութիւնը կը
նուազեցընէին, այլ մանաւանդ թէ իրարու
նիւթական շահուն ու յառաջագիմութեան
արգելք կ'ըլլային: Այն պատճառաւ ազգայ-
նոց մտադրութիւնը բանասիրական կու-

չուած թերթերու վրայ դարձաւ: Արդէն 1851 տարուընէ Սամաթիոյ Սուրբ Սահակեան դպրոցին աշակերտաց խմբագրութեամբ Բուրաստան թերթ մը սկսեր էր հրատարակուիլ 'ի Պոլիս' Միւհէնտիսեանի տպագրութեամբ: Աշխատասիրողաց անունը թերեւս մեծ առհասարակաց մը չկարենար սեպուիլ գրուածքին ընտրութեանը և ազնուութեան. բայց անոր հակառակ՝ ուսուցչաց արժանաւոր սլատիւ ընելու ջանք մը և փոյթ երևցաւ այն բանասիրականին մէջ, յորում ուսումնասէր սլատանեկութիւն մը՝ իրենց հասակակցաց կը ջանար ջամբել զխտութեան և ուսմանց կարևոր անունդը:

Երախտագէտ մտածութեամբ մը՝ հետեւեալ տողերը կը գրէին իրենց յառաջարանին մէջ. «Վարժարանիս աշակերտեալք՝ գրեթէ եօթն տարիէ 'ի վեր ազգին հայրական գութն ու առատ խնամքը կը վայելին. և ազգը սլատրաստ է անոնց ամէն պէտքը հոգալու, անշուշտ ժամանակին անոնց բարութիւններն տեսնելու յոսով և ակնկալութեամբ: Աշակերտաց ալ երախտադիտութեան սլատքն է՝ իրենց խնամակալներն յուսադրել, ու անոնց արդեանց արգասիքը զանազան միջոցաւ անոնց ներկայացընելու ջանալ: Այս խորհրդով՝ վարժարանս իր վրայ եղած անհամար խնամոց և հոգերու զուր տեղը թափուած ջրալուն իբր ճաշակ մը՝ կ'ուզէ իր երա-

խայրիքը ազգին ընդհանրութեանը ներկայացընել. ազգը՝ իր Բուրաստանը կը հրաւիրէ անեցուցած և բեղմնաւորած ծաղկըններն ու պտուղները վայելելու»։ Այսպիսի եռանդեամբ ու ազնիւ զգացմամբ՝ կը մտնէին յասպարէզ։ Բայց դպրոցին վերայ ծանրացած նիւթական դժուարութեանց աղէտք՝ քիչ ատենէն անոր խափանումը պատճառեցին։ —

Տէտէեան եղբարք՝ յատուկ տպարան մը բանալով ՚ի Զմիւռնիա, 1855ին Արփի արարատեան կոչուած ամսաթերթի մը հրատարակութիւնն ըրին։ Արկու մասն ունէր այս բանասիրականը. մէկը թէ՛ յարեւելեան և թէ՛ յարեւմտեան մատենագրութեանց թարգմանուած վիպասանութիւններ կը բովանդակէր. իսկ միւսը՝ ուրիշ համանպատակ թերթերու հետեւողութեամբ՝ ազգային և ուսումնական կարեւոր ծանօթութիւնը և գիտելիք։ Խմբագիրք՝ իրենց գլխաւոր նպատակ դրած ըլլալով՝ ընթերցասիրութեան ծաւալելը յազգին, թէ՛ այս ամսաթերթին՝ և թէ՛ ետքը իրենց տպարանէն հրատարակուած բազմաթիւ վիպասանութեանց մէջ յաճախ հետամուտ եղած են՝ ոչ զայն մատուցանել ազգին՝ որ հարկաւորն է իր մտաւոր և բարոյական կըրթութեանը, այլ զայն՝ որ յազգէն կ'ուզուի և կը փնտռուի. և այդ ուզուածն ու փնտռուածը՝ միանգամայն նաև օգտակար ըլլալէն երբեմն հեռու կը մնայ։ Տէտէեան եղ-

բարց գործունեայ փայթն ու գովելի աշխատասիրութիւնը՝ շատ աւելի պատուաւոր ու պատուական պիտի ըլլար իրենց և ազգին՝ եթէ այս նկատմամբ աւելի մտազրութիւն ըլլուէր։ Արարատեան արփիկ միայն երկու տարի շարունակեց։ —

Անոր գազրելէն ետքը՝ (1855) երեցաւ Ասողիկ արևելեան, բարոյական, բանասիրական, տնտեսական և բնական գիտելեաց ամսաթերթ մը, տպագրութեամբ Յ. Միւհէնտիսեան 'ի Պոլիս։ Նոյն ատեններն՝ Մեսրոպեան կոչուած ընկերութիւն մը հաստատուեր էր 'ի մայրաքաղաքին, և որուն նպատակն պիտի ըլլար բանաստեղծական գրուածներ, ու զանազան լեզուներէ թարգմանուած գրքեր ու տետրակներ տպագրել ու վաճառման շահը՝ յօգուտ ընկերութեանն զարծընել։ Անոր առաջին, և թերևս միակ, երախայրիք՝ այս ամսաթերթն եղաւ, յորում մեծ եռանդ և ջանք մը կը տեսնուի ազգին բարւոյն և զաստիարակութեան. բայց սակաւամսեայ կեանքովն ալ կը ցուցընէ որ լոկ անոնցմով կարելի չէ ամեն գծուարութեանց յաղթել։ Գործելու տկարութեան մէջ՝ խօսքին ոյժը իր զօրութիւնը կը կորուսանէ։ —

Նոյն 1855 տարւոյն մէջ Արտալեան եղբարց տպարանէն որ 'ի Պոլիս՝ նոր ամսաթերթ մ'ալ կը սկսէր հրատարակուիլ, և էր Արծոռի Վասպուրական, քուռցեայ հայրենասէր բեօք յԱրծրունի գանձէն 'ի վախտապ.

և խմբագրողն էր Խորիմեան Մկրտիչ վարդապետ : Հայաստանեայց ազխտիցն ու թշուառութեանց ականատես ու գթով և կարեկցութեամբ լեցուն սիրտ մը, փափաքեցաւ անոր ցաւոցն ու հառաչանաց թարգման ըլլալ իւր թերթովն, ազգայնոց սէրն ու մտադրութիւնը հրաւիրելով այն նուիրական ու անտէրունջ հողոյն վրայ, որ իր նիւթական ու բարոյական աւերակացն ու աւերմանց դարմանը կը փնտռէ : Գործածած լեզուն թէպէտ և ընդհանրապէս աշխարհիկ, բայց շատ անգամ նաև գրաբարով յօրինուած ազգասիրական յօդուածներ կ'երևնային : Խմբագիրն՝ իր ակնկալած բարիքը չտեսնելով, գաւառակցացը մը տաւոր և բարոյական դաստիարակութեանը մէջ անոնց վերածնութեան յոյսը նկատեց, ու Գլակայ հին և հռչականուն վանից առաջնորդ ընտրուելով, մամուլ մ'ալ փոխադրեց հոն. ու բարեսիրաց և բարերարաց սատարելովը՝ վասպուրական արձույն հրատարակութիւնը հոն փոխադրեց, իր ուսմնասէր եռանդեանն ու ազգանուէր փութոյն հետևող ու համանման աշակերտաց գործակցութեամբը : Ազգին կամբը, որ զինքը պատրիարքական իշխանութեան աթոռը կը բարձրացընէր, զրկեց զԽորիմեան իր սիրելի առանձնութենէն ու օգտակար պարապմունքէն. զազգն ալ՝ հրատարակած եռանդուն թերթերէն : —

Բայց ընկերակցաց մէկը, Գարեգին վար-

դապեալ Սրուանձանեանց, Տարոնոյ մէջ 'ի
 1864 ուրիշ համանման թերթի մը հրատա-
 րակութեան ձեռք դարկաւ՝ Արծուիկ Տարո-
 նոյ կոչելով զայն: Տարւոյ մը չափ հաղիւ-
 կարող ըլլալով շարունակել, իր վերջի
 թերթովը ասանկ կը յայտարարէր. «Նս-
 ալ իմ ծնողին ճակատագիրն ունիմ. վաս-
 պոշրակաւ արծուիկ ճանաչող, Տարոնոյ ար-
 ծուիկիկն պիտի չի դարմանար. բայց մեր ար-
 գոյ բաժանորդներէն մէկ քանին՝ հետեւեալ
 բողոքն ուղղած են առ մեզ. — Տարերաց
 երկու մասէն, կ'ըսեն, բաղկացած էր ձեր
 թերթիկն. վասն զի գարունը ծնաւ, ամա-
 ուր թռաւ, աշունը մեռաւ, ձմեռը թաղուե-
 ցաւ ըսենք ինչ ըսենք: Մենք շատ կը սի-
 րէինք զինքը իբրև հայրենեաց պատգա-
 մարեր թռչնիկ. բայց դուք շարունակու-
 թիւն մը չունիք. շատոնց 'ի վեր չընդունե-
 լով Արծուիկիկ թերթն՝ անոր կարօտ ենք,
 և կը փափաքինք յայանէք մեզ թէ ինչ է
 առիթ ատոր դադարման կամ ընդհատու-
 թեան. ձեր զանցառութիւնն արդեօք թէ
 տեղւոյդ անյարմարութիւն . . . — Ար սա-
 տասխանենք. Այո՛, տեղւոյն անյարմարու-
 թիւն, անկարգութիւն, բռնաւորութիւն,
 վանքի մասնաւոր միաբանութիւն . . . , և
 ասոնց ամենուն հայր՝ շահասիրութիւնն է
 առիթ որ զհայր Արծիւն մատնեցին, մա-
 նուկ Արծուիկի օրօրանը գարձուցին իրեն
 գերեզման, կապեցին զմամուլ, գոցեցին
 զտպարան, փակեցին զառաջնորդարան,

ցրուեցին զվարժարան . . . Սոյն համառօտ ազգարարութեամբս կ'աղաչեմ զձեզ ընթերցողք, երկայնամիտ լինել փոքր ինչ՝ դուք ձեր փափագանաց, և մեք մեր կապանաց մէջ: Այսպէս է Հայաստանին և զՀայաստան սիրողին վիճակը»: —

1855 տարւոյն սկզբնաւորութենէն Այվազովսքի Գարբիէլ վարդապետ՝ Մասեաց աղաւնի, աւետարելի Հայաստանեայց կոչուած ամսաթերթի մը հրատարակութեան ձեռք կը զարնէր 'ի Փարիզ Գաղղիոյ, նորաձև և նորաձոյլ հայ տառերով: Արևելեան պատերազմով՝ արևմտից քաղաքականութեան գաղափարք և ուսումն՝ Սեծովէն ալ անդին անցնելով, նոր լուսոյ հեա՝ յոյս մ'ալ կ'արթնցընէին այն կողմերն բնակող ժողովրդոց սրտին մէջ. — վերածնութեան և յառաջագիմութեան մը յոյսը: Հարկ էր ինչուան այն ատեն տեսնուածէն աւելի փոյթ մը երեցընել արևելքն ու արևմուտքը փոխազարծարար իրարու ծանօթացընելու: Ասիկայ էր Մասեաց աղաւնոյն հրատարակման վախճանն ու նպատակը: Արևմտեան քաղաքականութեան կեդրոն սեպուած քաղբէն՝ գիտութեան լոյսը ծաւալելու և ընդհանուր ընելու աշխատիլ, և արևելից լուրերն ալ յեւրոպա: Այս զիտմամբ ազգային վիճակին, պատմութեան և մատենագրութեան վրայ գրուած յօդուածներն՝ ունէին իրենց նաև գաղղիական թարգմանութիւնը: «Մեր

մի միայն բաղձանքն ու յոյսը, — կ'ըսէր խմբագիրն իր յայտարարութեանը մէջ, — այն է որ զիտութեանց լուսով լուսաւորութիւն չայոց ազգին միտքը. սիրտը կրթութիւն և զարգարութիւն ընկերական առաքինութիւններով. ձեռքերը լցութիւն երկրագործութեան, ճարտարութեան և վաճառականութեան բերքերովը. օրէ օր աւելի փայլի իւր հաւատարմութեամբն այն տէրութեանց ծառայութեանը մէջ որ կը պաշտպանեն իրենն. սիրելի ըլլայ միշտ այն ժողովրդոց՝ որոնց մէջ այսօրուան օրս ցրուած է: Ասոնք այնպիսի յոյսեր չեն որոնց գործադրութիւնն անկարելի ըլլայ: Ա՛ստն զի շատ հեռու մընացին մեզմէ այն ժամանակներն որ պարսիկ մարդպաններ կը կեղեքէին մեր աշխարհքը, և մեր երկիրը տոչորոզ կրակին բոցը պաշտելու կը բռնադատէին զմեզ. արարացի ոտիկաններն, Թաթարաց հարկապահանջները, որ ամեն տուն արտասուաց և գերեզմանի մթութեան մէջ կը ձգէին: Անցան գնացին այն հարուածներն... և օսմանեան տէրութեան ու եւրոպական պետութեանց խնամակալութիւնը՝ յոյս կու տայ մեզի զեղեցիկ օրեր տեսնելու»: Ամեն մէկ ամսատետրը՝ հինգ մասի վրայ բաժնուած էր, և էին, կենցաղօգուտ բանք, տեսարանք Եւրոպայ, հանդիսարան աշխարհաչէն մարդկանց, հայկազնեան թանգարան և Փարիզեան ամսագիր: Բնօր, բաղմահ մուտ և օգտակար թերթ մը ազ-

գին ընդհանրութեանն, մանաւանդ քանի որ ջանաց հաւատարիմ մնալ իր սկզբանց: Ղլխաւոր խմբագրին հեռանալէն ետքը՝ գործակիցքը չյաջողեցան անոր նախնական ուղղութեանը հետեիլ, որով քիչ շատ աղօտացաւ, նաև ՚ի Թէոդոսիա փոխադրուելէն ետքն ալ (1859), ուր հրատարակութիւնը շարունակեցաւ մինչև ՚ի 1865: 1859ին կիսամսեաց հանգէս մը սկսաւ հրատարակուիլ ՚ի Պոլիս՝ որուն խմբագիրտնօրէնն էր Յ. Գ. Սըվաճեան. այս հանգէսը կը կոչուէր Մեղու, հաւարածոյ բարոյական, բանասիրական, գրագիտական, տրևեսական, առեւտրական և գոշարձալի գիտելաց: Այս խորագիրն յայտարար է իր նպատակին. զոր խմբագիրն աւելի եւս կը պարզէ իւր առաջին թերթին մէջ. «Իմ նպատակս է, կ'ըսէ, ազգին ճանչցընել գիտութեանց անհասանում օգուտներն և անոնցմէ զուրկ ըլլալը. ճշմարիտ ազգասիրի մը սրտով՝ առանց շողքօրթելու կամ խարելու՝ իր պակասութիւններն իրեն գիտցընել. իր վրայ ունեցած չափազանց համարումը պակսեցընել. ուսմանց և գիտութեանց մէջ չյառաջանալուն և անոնցմէ չհաճելուն զլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ ծուռ գրութեամբ և սխալ մէթօտներով ստանալ ուզելն և զանոնք ձեռք բերելու ճշմարիտ միջոցներն ու մեր վիճակին յարմարած կանոններն որոնք ըլլալը ցուցընել անոր»: Այսպիսի գիտմամբք

ձեռք կը դարնէր իր ամսաթերթին հրատարակութեանը, ու եռանդուն գրչովը ու աշխոյժ հանճարով բաւական ընդունելութիւն կը գտնէր, ինչուան յաջողելով նաև շարաթական ու երբեմն նաև պատկերազարդ ընել զայն: (Քայց գործածած սուր ոճը՝ յաճախ չկարենալով օրինաւոր սահմանին մէջ մնալ, ու ազգին թէ՛ հոգևոր և թէ՛ քաղաքական իշխանութիւնը ու պատուաւոր անհատներ՝ ծաղրածութեանց նիւթ ընելով, ու անանկով գանգատներն յաճախելով, տպագրական օրինաց կողմանէ ազգարարութիւններ ու խափանում ալ ունեցաւ երբեմն): Քանի մը տարի շարունակելէն ետքը դադրեցաւ. բայց խըմբագիրն 1870ին վերջերն նորէն սկսաւ համանուն օրագիր մը՝ երկու անգամ հրատարակելով յեթնեկի, ու աւելի զգուշաւոր լեզուով մը: Այս գիրքով ալ հազիւ կրցաւ տարի մը միայն շարունակել, բուն գատուելով խոստովանիլ իր թերթերուն մէկուն մէջ թէ՛ ազգն՝ իր բազմաթիւ պարերականներովն ալ՝ դեռ զանոնք յարգելու, ու անոնց հրատարակողքը խրախուսելու միժակին մէջ չէ: —

Մոսքուայի արեւելեան լեզուաց ձեմարանի տպարանէն ճշարտ, ամսագիր բաւասիրական կոչուած թերթ մը ընծայեցաւ ազգին (1859) հրատարակեալ ինչպէս թերթին ճակատը կ'ըսէ, ՚ի Մսերայ մագխատրուսէ Մսերեանց և ՚ի Զարմայրայ Մսերեանց:

Առջի տարուան ընթացքին մէջ բոլորովին բանասիրական էր այս ամսագրին նպատակն, և կրնար նոր սեպուիլ ազգին պարբերականացը մէջ. վասն զի ընդհանրապէս դեռ չհրատարակուած նախնեաց մատենագրութիւններէն մանր ու հետաքննական գրուածոց հրատարակութեան սահմանուած էր, ընդհանրապէս գեղեցիկ ընտրութեամբ և մաքուր տպագրութեամբ. բայց յաջորդ երեք տարիներուն մէջ, (վասն զի 1861-1862ին եղաւ դադարումը), կրօնական ու ազգային լուրեր ու տեղեկութիւններ ալ կը հաղորդէր: 1861ին լոյս տեսած Համբաւարներ Ռոսիոյ կոչուած երկամսեայ թերթն ալ իրենց աշխատասիրութեանն արդիւնք էր, նոյն քաղաքին և տրպարանին մէջ հրատարակուելով, քաղաքական, ազգային ու բանասիրական լուրեր հաղորդող ընտիր օրագիր մը որ շարուանակեց մինչև ՚ի 1864: Արայ հասաւ Մսերայ մազխատրոսի մահը: Որդին՝ ժառանգ հօրը ազգասէր փութոյն և յարատեող ուսումնականութեան, քանի մը տարիէն փարոս կոչուած թերթ մը սկսաւ հրատարակել, առանց որոշեալ ժամանակի: Ինչուան հիմա շարունակուելուն՝ չենք կրնար որոշ տեղեկութիւն մը տալ: —

1860ին Թուրակ Հայաստան աշխարհի կոչուած կիսամսեայ թերթ մը երևցաւ ՚ի Զմիւռնիա Ս. Հիւսէյինճեան պատանւոյ մը աշխատասիրութեամբ, որ իւր թերթին

գրաչարութիւնն ալ ինք կ'ընէր. և պիտի ճառէր ազգասիրական, բարոյական ու դուարձալի գիտելեաց վրայ: Մեր ունեցած տեղեկութեան համեմատ՝ միայն ամսոյ մը կեանք ունեցած է: —

Նոյն տարւոյն մէջ Ճէվահիրճեանի խըմբագրութեամբ Մեր կոչուած բանասիրականին առաջին թերթն երևցաւ 'ի Պոլիս, կիսամսեայ հրատարակութեամբ: Յայտարարութեան մէջ կը խոստանար, ազգին կարևոր ծառայութիւն մը ընելու նպատակաւ, ծաւալել' առանց ամենեին քաղաքական լրոյց դրաղելու, իրաւանց այլ և այլ ճիւղեր, տնտեսական գիտութիւն, դաստիարակութեան վրայ խորհրդածութիւններ, Հայոց պատմութեան նկատմամբ տեսութիւններ, հայկական լեզուի վրայ տեղեկութիւնք, ուսումնական և բարոյական յօդուածներ: Կը խոստանար դարձեալ որ երբ ևւրոպական լեզուներով ազգին դէմ յարձակողական անիրաւ գրութիւն մը ըլլայ, նոյն լեզուներով հերքումն ընել իր օրագրին միջոցով:

Որչափ ալ խոստմանն երկրորդ ու դրժուարին մասը անգործագրելի մնաց, բայց առաջին մասին մէջ խմբագիրն ու իր ուսումնասէր աշխատակիցք ջանացին հաւատարիմ մնալ տրուած խոստման, ընտիր և գիտնական յօդուածներով: Երեք կամ չորս տարի միայն աւեւ է այս թերթին հրատարակութիւնը մերթ ընդ մերթ ընդ-

հասելով և փոփոխելով իր ներքին և արտաքին կերպարանքը: —

1845էն ՚ի վեր Առևտարեր կոչուած շարաթական լրաթերթ մը կը հրատարակուէր ՚ի Պոլիս, հայ բողոքականութեան գործի մը, ամերիկեան ընկերութեան ծախքովն ու քաջալերութեամբ: Ազգային հոգևորական իշխանութեան մտադրութիւնն ընականաբար կը դառնար այն թերթին վրայ, որ քարոզած ու ծաւալած սկզբունքովն՝ միասակար կ'ըլլար ազգին ընդհանրութեան: Անոնց գէմ հակառամարտ զինեցաւ Տէրոյենց (Չամուռճեան) Յովհաննէս իր երևակ ամսագրովը: Առջի բերան աւելի զիւրահասկանալի ըլլալու գիտմամբ՝ տաճկերէն սկսաւ հրատարակել զայն, Չօհայ անունն տալով իր թերթին: Բայց 1857ին անուանն հետ լեզուն ալ փոխեց: Կրօնական հատուածոց հետ կը խառնէր նաև մշակական տեղեկութիւններ, ՚ի հին պատմութեանց առնուած գէսքեր, ազգային լեզուին, հնութեանը, պատմութեան, հին և նոր մատենագրութեան վրայ համառօտ՝ և ընդհանրապէս ծանօթ տեսութիւններ: Ասանկ շարունակեց մինչև ՚ի 1865:

Նոյն անձը 1860ին վերջերը գաղղիական լեզուով յայտարարութեամբ մը խոստացաւ յաջորդ տարւոյն սկիզբէն հայերէն ամսօրեայ հանգէս մ'ալ հրատարակել (Revue arménienne), որուն միւս էջն ալ

գաղղիարէն պիտի ըլլար: Իսկ նպատակն՝ Հայոց ազգին ու իր սահմանակից ժողովրդոց վրայ՝ մասնաւորապէս եւրոպականաց անձանօթ տեղեկութիւններ հրատարակել, ու գեռ լոյս չտեսած կարեւոր գրութիւններ ընծայել:

Բայց այս հրատարակութիւնը՝ պարզապէս խոստմունք մը մնաց: —

Նման վիճակի մը հանդիպած կը գտնենք նաև Մաղկոցաձոր կոչուած բանասիրական մը, զոր 'ի 1861 Խ. Պ. Միսաքեան պիտի հրատակէր 'ի Փարիզ, նպատակ ունենալով — ինչպէս կ'ըսէր տպագիր յայտարարութեանը մէջ, — «նկատել զազգն իրր քաղաքակրթութեան առարկայ մը, կըրթութեան՝ հարկաւոր ուսմանց և գիտութեանց պէտքը բացատրել, յառաջագիմութեան նպաստարար և խափանարար պատճառներն հետազօտել, և ըստ այնմ՝ ազգային բնաւորութեանց, կատարելութեանց և թերութեանց վրայ անկեղծարար և կարեկցարար խորհրդածել »:

Պարզ Յոյս մը եղաւ նաև այն կիսամսեայ թերթը՝ զոր այս անունով կը խոստանային Ս. Հէքիմ, Մ. Պէշիքթաշլեան և Կ. Գարազաշ. «Ազգերնուս մէջ մինչև հիմա հրատարակուած օրագիրներն, — կ'ըսէին, — ընդհանրապէս կամ միայն քաղաքական և ազգային նիւթերը իրենց շարժառիթ ունեցեր են, և կամ միայն ազգային և բանասիրական նիւթերու վրայ ճա-

ներ են . . . Յուսոյ հրատարակութեան նը-
պատակն է՝ վերոյիշեալ օրագիրներուն
սեպհական եղած երկու տեսակ նխութեքը՝
մէկ պատկերի մէջ ամփոփել » : Տպագրա-
կան օրինաց վրայ հսկող իշխանութիւնը՝
յանձն չառաւ որ նոյն անուամբ օրագիր
մը երեւնայ : —

1860ին ՚ի Չմիւռնիա հաստատուած Հաշ-
տենից ընկերութեան ձեռքով Մխարիւն
հանդէս Հաշտենից կոչուած կիսամսեայ պար-
բերական մը լոյս տեսաւ : Անկէ քիչ ետքը՝
Յաւերժանարս սկսաւ հրատարակուիլ նոյն
քաղաքին մէջ, խմբագրութեամբ Սարգսի
Փափաղեան. ասոնց վրայ երրորդ մ'ալ
աւելցաւ, Գարուն Հայաստանի անունը կրե-
լով : Սակայն հրատարակողաց եռանդեանն
համեմատ չէր՝ հասարակաց կողմանէ ե-
ղած ընդունելութիւնը. ուստի և խիստ սա-
կաւակեացք՝ յորրանէ ՚ի գերեզման կը փո-
խադրուէին : Ասոնցմէ յետոյ, կամ ինչպէս
հրատարակողն կ'ըսէ, Յաւերժանարս կո-
չուածին շարունակութիւն երեցած է նոյն-
պէս ՚ի Չմիւռնիա՝ Գիմակ կէս բանասիրա-
կան և կէս զուեշտական թերթ մը, խմբ-
ագրութեամբ Ս. Կ. Տէտէեան : Թերթ մը
միայն տեսած եմք անկէ, և եթէ այնչափ
միայն է կեանքը, անկէ աւելի ասպրելու
ոյժ չունենալը կը համարիմք : Անշուշտ այս
եղած պիտի ըլլայ նաև ազգին մտածու-
թիւնն՝ իրարու ետեւէ յաճախող թերթից
համար ցուցած անտարբերութեամբը :

Տարուան մը կեանք ունեցած է նաև ժամանակ կոչուած Հանգէսը, զոր 'ի Պոլիս կը հրատարակէր Ս. Պ. Փափազեան (1865), Առջի բերան շարաթական թերթ մ'ըլլալու խոստում տուած էր, բայց ընկերագրաց պակասութենէն ստիպուեցաւ հնգետասանօրեայ Հանգիսի մը փոխել, զոր և անընդհատ շարունակեց ամբողջ տարի մը, աւելի ժամանակակից ազգային խնդիրներովն ու նորագոյն պատմութեամբը զբաղելով:

1861 երեցաւ 'ի Պոլիս կիրառ, հանդես աւսօրեայ, հրաւեր հայկազն օրխորդաց, և կը կրէր Ե. Կ. Տ. Հայկուհի ստորագրութիւնը, աղջկանց դաստիարակութեան և հայ ընտանեաց կրթութեան նուիրելով իր աշխատասիրութիւնը: « Ասանկ օգտաւէտ նպատակաւ ձեռնարկութիւն մը, որ առաջին է ազգին մէջ, յարատեւելու համար քաջալերութեան կարօտ է » կը գրէր ազգային օրագիր մը. և որուն պակասութիւնը՝ պատճառ եղաւ նաև քիչ ատենէ դադրելուն: —

Քաղաքական դիպուածոց յաճախութիւնը, հետաքնին մտաց ճարակ և սթափում աւելցընելով, անոնց վրայ խօսող հայկական օրագրաց և լրագրաց թիւն ալ շատցուցին թէ 'ի Պոլիս և թէ այլուր: Բայց ասոնց ալ շատ անգամ իրենց նախընթաց թերթերուն նման՝ փայլիլն ու խաւարիլը մէկ կ'ըլլար: Այսպիսեաց դասէն են փռնչ, Օրագիր, Նորագիր, Լրագիր, Թատարն, Երկ-

րագունա, Մաղիկ, և ուրիշներ ալ՝ որոնք մեր ծանօթութենէն դուրս կը մնան:

Սուսեւեւագոյն մտադրութեան արժանաւոր են բանասիրական թերթերն, մանաւանդ Ռուսիարենակ ազգայնոց ձեռքով հրատարակուածներն. վասն զի աւելի բարգաւաճ կրնայ սեպուիլ անոնց մէջ ընդհանրապէս ուսումը, գիտութեանց ու կրթութեան արդի վիճակին տրուած կարեւորութիւնը: Հրատարակողք՝ տէրութեան առաջնակարգ ու երկրորդական վարժարանաց մէջ աւանդուած ուսմամբք չբաւականանալով, անոնց կատարելութիւնը փնտռած են բարձրագոյն և համալսարանական հիմնարկութեանց մէջ: Այդ ջանից արդիւնք և հետեանք է՝ հոն լոյս տեսնող հանդիսից ուսումնական առաւելութիւնք:

Սսոնց մէջ ժամանակաւ առաջին է Հիւսիսափայլ, զոր 'ի Մոսկուա սկսան հրատարակել (1860) քանի մը ուսումնական և ազգասէր երիտասարդք, և որոց պարագլուխ էին Ս. Նաղարեան և Մ. Նալբանդեան. իրենց ուսմանց, տեսութեանց և խորհրդածութեանց նիւթ և առարկայ առնլով ազգը և անոր թէ՛ բարոյական և թէ՛ մտաւոր լուսաւորութիւնք: Սակայն իրենց եռանդը չափաւորութեան սահմանին մէջ չկրցաւ մնալ. ու երբեմն քաղաքական իշխանութեան անհրաժեշտ մեծարանաց պարտուց մէջ պակսելով, և մերթ եւս ազատական գաղափարներով եկեղեցակա-

նին դէմ հակառակամարտ երեւնալով, առիթ տուին իրենց հանդիսին առջի բերան խափանուելուն ու ետքն ալ բոլորովին դադրելուն։

Նմանօրինակ վիճակի մը հանդիպեցանաւ կրօնկի Հայոց աշխարհի կոչուած ամասագիրն, որ 'ի 1865 Մ. Ազարէզեանի ջանքով կը հրատարակուէր 'ի Տփլիս։ Ազգային նոր սլատմութեան վերաբերեալ հետադօտ ու ջանասէր մտքով ու ձեռքով հաւարուած յիշատակարաններ ու կարևոր տեղեկութիւններ այդ հանդիսին զարդն ու զլիսաւոր արժէքը կրնային սեպուիլ. ասանկ ալ ազգային դաստիարակութեան և կրթութեան համար՝ եւրոպական գրութիւններ և խորհրդածութիւնք, ուսումնական գրիչներէ առաջարկուած, թէպէտ և ոչ միշտ կարևոր զգուշութեամբ և ընտրութեամբ։ Տարի մը և աւելի 'ի Տփլիս հրատարակուելէն ետքը, խմբագիրն ուղեց շարունակել իր թերթննաւ 'ի Պոլիս, անուն տալով Ծիլն Աշարայրի, առջինին ուղղութեամբ, ու տպագրական օրինաց թոյլտուութեամբն աւելի համարձակելով։ 1866ին ու հետեւեալ տարւոյն մէջ միայն քանի մը ամիս տեւեց ասոր ալ հրատարակութիւնը։

1868ին սկսաւ հրատարակուիլ Աշմիածին ամսագիր մը, և էր Արարատ, ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելեաց կոչուածը։ Արդի հայրապետն Գէորգ Գ փառաբեցաւ այս

Հանդիսին հրատարակութեամբ թէ նոր ուսումնական ասպարէզ մը բանալ միաբանից, և թէ վրանին դրուած ուսմանց անսիրելութեան արատը սրբել: Իր կողմանէ տրուած քաջալերութեան հաւատարեղաւ նաև բարերարաց ձեռնտուութիւնը: Այս երկու կարևոր տարերք՝ կեանք և ոյժ տուին Արարատայ, որով նիւթական սպազրութեան մաքրութեան հաւատար՝ նիւթոց ընտրութեան և ճոխութեան ջանք և գովելի փոյթ երեցուց՝ մանաւանդ առաջին տարիներուն մէջ: Էջմիածնի հռչակաւոր մատենադարանը անսպառ և փափաքելի բովբ մըն է, և որուն մէջ ամփոփուած զանձուց կարօտ է ազգային ուսումնականութիւնը, քան Եւրոպայի մէջ անուն ու համբաւ չունեցող գրոց թարգմանութեանց: —

Նորագոյն հրատարակութիւն մըն է փոքր՝ եռամսեայ հանդէսն որ խմբագրութեամբ Արզարու Յովհաննիսեանց կը տըպագրուի ՚ի Տփլիս 1876 տարուընէ ՚ի վեր: Եւրոպական գլխաւոր հանդիսից հետևողութեամբ, նիւթոց առատութեանը հետ միայրնելով ազգային հին և նոր կեանքէ առնուած պատմական ու մատենագրական տեղեկութեանց յաճախութիւն, փափաքելի կ'ընէ անընդհատ շարունակութիւնը, և աւելի զգուշաւոր ընտրութեամբ կ'ունենայ ազգին ներկայ ուսումնական վիճակին վրայ իր արժանաւոր ազդեցութիւնը:

Նոյն փափաքն և նոյն տեսութիւնն կըրնանք ընել նաև Մշակ քաղաքական օրագրին համար զոր 1871 թուականէ 'ի վեր կը խմբագրէ և կը տպագրէ 'ի Տիխիս Գ. Արծրունի: —

Երուսաղեմի և Արմաշու ուխտերն ալ չուզեցին անտարբեր երևնալ ազգային յառաջագիմութեան համար բացուած ասպարիզին մէջ: Անոնց առաջնորդք՝ հայրենեաց բարւոյն սիրովը վառուած՝ կարգի գրին կամ բողոքովին 'ի նորոյ կանգնեցին տպարաններ, բազմաթիւ գրոց և թարգմանութեանց հրատարակութեան ձևք զարկին, հին նախնեաց՝ դեռ ևս անտիպ երկասիրութիւններ՝ ազգին ընծայեցին: Ասոնք բաւական չսեպելով՝ իրենց օրինակովն ուխտքով խրախուսեցին զմիաբանսն, ու Սիոն (1860) և Յոյս (1869) ամսագիրքն երեցան. յորոց առաջինն դեռ ևս կը շարունակուի, և երկրորդն՝ ընդհանրապէս ընտիր և օգտակար թերթ մը, դրամական անձկութեանց և ժամանակիս սպարազայից համար՝ բռնադատուած է լուել: —

Եռանդով և հմտութեամբ լի թերթ մ'է Արևելեան մամուլ կոչուածը, զոր 'ի Զմիւռնիա կը հրատարակէ Մ. Մամուրեան. և որուն գրչի զգուշաւորութիւն և կարծեաց նուազ ազատականութիւն՝ առաւել փափաքելի և օգտակար պիտի ընէ իր թերթին շարունակութիւնը:

* * *

Հարեանցի յիշատակենք Հայկական աշխարհ, Գպրոց, Լոյս, Մեղոս Հայաստանի ամսաթերթքն ու շարաթագիրը, որոնք 'ի լրոյ միայն ծանօթ են մեզ, կամ ինչուան հիմա շարունակութիւննին անծանօթ:

Հոս կը գազրին մեր համառօտ տեսութիւնքն՝ ազգային հին և նոր օրագրաց վերայ:

Նկատմամբ մեր մէջ երեցած ու զարգացած ուսումնական յառաջադիմութեան՝ բազմաթիւ կրնան սեպուիլ հայ գրականութեան նոր շրջանին մէջ. սակայն շատերն՝ յոյժ սակաւատեք: Ասոր ալ սղատճառը, բաց 'ի մեր հիմա յիշատակածէն, եթէ յաճախ ընթերցողաց անտարբերութենէն տրուած է, տարակոյս չկայ որ շատ անգամ ալ խմբագրողք եղած են առիթ. երբ ուր որ հայրենեաց բարւոյն նուիրական ասպարէզ մը պիտի ըլլայ, քննելու՝ խորհրդածելու և վիճելու, անձնականութիւն մուտ կը գտնէ. և ուր ընդհանուրին շահը կը լռէ կամ կ'անհետանայ, հարկանաև համակրութիւնն ալ: Եւրօպական ազգաց մէջ մեծ գէնք է, ըսինք, լրագրութիւնը. բայց իրենց քով ալ՝ այդ գէնքը այնչափ աւելի զօրաւոր է, որչափ ճարտար, զգոյշ և հմուտ ձեռքերէ գործածուի:

Յրագրաց և լրագրաց կարգին մէջ աւելորդ սեպեցինք յիշել՝ մեր տառերով, բայց ոչ և լեզուով հրատարակուածներն:

*
* *
*

Կրթութեան և լրագրութեան ցուցած յարատե ու անընդհատ ջանքին առջև՝ ազգային մամուլն ալ անտարբեր և լուռ չէր կրնար մնալ:

Թէ՛ ՚ի Պոլիս և թէ՛ ուրիշ դանազան քաղաքաց մէջ հաստատուած հայկական տրպարաններու թիւն արդէն սկսած էր յաճախել:

Անոնց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանաւոր էր Միւհէնտիսեան Յովհաննու անունը կրողը (՚ի Պոլիս), իր գործունեայ և եռանդուն փութովն՝ եւրոպական արուեստով ու ախորժակով, արեւելքի մէջ հայկական տպագրութեան զարգացմանն ու մաքրութեան համար աշխատելով:

Շատերն իրմէ ետքը թէ՛ նախանձորգ հետևողք և թէ՛ բարգաւաճեցուցիչք երկցան այդ օգտակար արուեստին, և հարկ է իրենց գովութեանն համար ըսել՝ թէ՛ յաճախ նաև ազգին անտարբերութեանն առջև՝ չուզեցին լքանիլ:

Ուսումնական ընկերութիւններ ալ կը սկսին հաստատուիլ ու փայլիլ թէ՛ օսմանեան մայրաքաղաքին և թէ՛ ուրիշ հայաբնակ քաղաքաց մէջ:

Պէտք է տխուր խոստովանութիւն մը ընել թէ անոնք ալ՝ օրագրաց և լրագրաց պէս՝ իրենց թուոյն չափովը չկրցան օժանդակել ազգին մտաւոր և նիւթական զարգացման: Բայց ամենուն ալ ծնունդ և սնունդ տուողը՝ ազգային բարւոյն եռանդն էր:

Արչարունեաց անունը կրող ընկերութեանէն ետքը, որ հազիւ քանի մը տարւոյ տեւականութիւն ունեցաւ, առաջին կրնայ սեպուիլ 'ի Պոլլիս հաստատուած (1840) Ռատովնական ընկերութիւնն, իրեն վախճան և նախատակ ունենալով ընթերցանութիւնն թէ աւելի դիւրամատոյց և թէ աւելի գրօսեցուցիչ ընել, և սակաւատե կենացը մէջ ալ՝ բաւական թուով ընտիր երկասիրութիւնք և թարգմանութիւնք ընծայած է ազգին: Բայց ինչպէս անկէ շատ աւելի յերկարակեաց, ասանկ ալ մեծապէս բազմարդիւն է Վիէննայի Մխիթարեանց ձեռքով հաստատուած Արամեան ընկերութիւնն, 1843էն 'ի վեր ըրած բազմաթիւ ընտիր և օգտակար հրատարակութիւններով:

Աւրիչ համանալատակ ընկերութիւն մ'ալ երևցած է 'ի Պէշիքթաշ Պոլսոյ, գալրոցական գրոց յօրինմանն, տպագրութեան և ծաւալման աշխատելով:

Ընթերցանութեան ծաղկելուն բնական հեռեանք մը պիտի ըլլար ուսմանց հորիզոնին ընդարձակիլը: Այս վախճանաւ ալ

ճնունդ առած են այլևայլ ընկերութիւնք, նորանոր դպրոցներ հաստատելու, և անոնց մէջ պատասխարուած մանկութեան սրտի ու մտաց սնունդ պատրաստելու:

Վրայ հասաւ Ճեմարանի մը հաստատութիւնն ու հանդիսական բացումը յԻւսկիւտար:

Ուսմանց սէրը՝ աւելի զգալի ըրաւ նաև անոնց կարօտութիւնը. և շատերն սկսան իրենց տղայքը բարձրագոյն դաստիարակութեան համար զրկել յԵւրոպա: Արեմտեան ուսումն և գաղափարք աւելի կերպով մը կ'ընտանենան ազգին, մանաւանդ 'ի Պոլիս, 'ի Զմիւռնիա և 'ի Ռուսաստան: Օսմանեան պետութիւնն ալ ետեէ կ'ըլլայ ոչ լոկ եւրոպական գրութեամբ վարժոցներ ու կրթարաններ հաստատել, այլ նաև խրախուսիչ ձեռք մը երկնցընել իր հպատակաց, դաստիարակաց և դաստիարակելոց, վարժարաններն իրեն արբունական հովանաւորութեան տակն առնելով, ու անոնց մէջ կրթուողներն՝ պաշտամամբ և փառօք վարձատրելով:

Վաճառականութիւնն ալ նոր դարգացում մը առաւ: Եւրոպական ու Ասիոյ այլ և այլ քաղաքաց մէջ՝ Հայք իրենց առևտրական տներն ու պատուաւոր դիրքն ու համբար ունեցան:

Իրենց այս դիրքին մէջ՝ օսմանեան վեհապետը սահմանադրաբար կառավարուելու իրաւունքը և իշխանութիւնը կը շնոր-

հէր: Քաղաքագէտ ու բանիրուն անձինք՝ ազգային այդ օրինագրոց յօրինման կը դրապէին: Ազգն ալ մեծ եռանդ և փոյթ կը ցուցընէր անոր գործադրութեանն, ընտանի ու արտաքին բաղմապատիկ դժուարութեանց մէջ չյուսահատելով:

Հայաստանի այլ և այլ քաղաքաց երեսփոխանք՝ ձեռնհաս իշխանութեան ու ժողովոյն առջև ուրիշ բան չէին կրնար դնել, բայց տգիտութեան և աղքատութեան հետեանք աղէտք, թշուառութիւն և արտասուք: Ամենուն ձայնը և կարծիք կը միաբանէին, անոնց դարմանն խնդրելով՝ ազգին ապագայն բարւոքել ու ապահովել:

Ազգային ժողովոյն ալ փոյթն եղաւ՝ հայրենասէր ջանքով մը, ետեւէ ըլլալ ամէն տեղ ուսում և կրթութիւն ծաւալելու:

Արդիւնք՝ արգասաւոր ըրին այդ փոյթը: Տարակոյս չկայ որ նուազ ու ազգին պիտոյիցը համեմատ շատ կողմանէ թերի կերպով. բայց միշտ կենսունակ ոգւոյ և սրտի յայտարար եռանդեամբ մը:

Գպրոցաց ու տպարաններու յաճախութեամբն և յառաջադիմութեամբ՝ մատենագրական ախորժակն ալ սովորականէ աւելի բարգաւաճանք մը սկսաւ երևցընել: Նախնեաց ընտիր երկասիրութիւններու բաղմաթիւ հատորներ հրատարակուեցան, ազգային քերթուածներ, վիպասանութիւններ երևցան. մեր պատմութիւնն, մատենագրութիւնն և աշխարհագրութիւնը՝ հը-

մուտ գրուածներով քննադատուեցան ու դարգացան: Հին և նոր մատենագրութեանց հռչակաւոր սկզբնաղիրք՝ հայկական թարգմանութիւններ տեսան. զիտութեանց այլևայլ ճիւղերու վրայ եւրոպական ոճով և հմտութեամբ գրուածներ յաճախեցին: Հեղինակք և թարգմանիչք՝ քաջալերիչ ձեռաց խրախուսանքն ընդունեցան:

Հայկական թատրոններ ալ ունեցանք, յորս ազգային և օտար պատմութիւններէ առնուած դէպքեր՝ սրտաշարժ գրչով և ոճով թատերաբեմից վրայ գովութեամբ հանդիսացան:

Այսպիսի վիճակի մը մէջ կը թողունք՝ մեր ազգային նոր մատենագրութիւնը, տխուր ու երկար պատերազմի մը արհաւիր աւերակ դարձած ու անչքացած հայրենեաց և իր հին և նոր լեզուին ու պատմութեանը՝ փառաւոր ապագայի մը յուսով:

